UDK - 008

ISSN 0459 - 1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

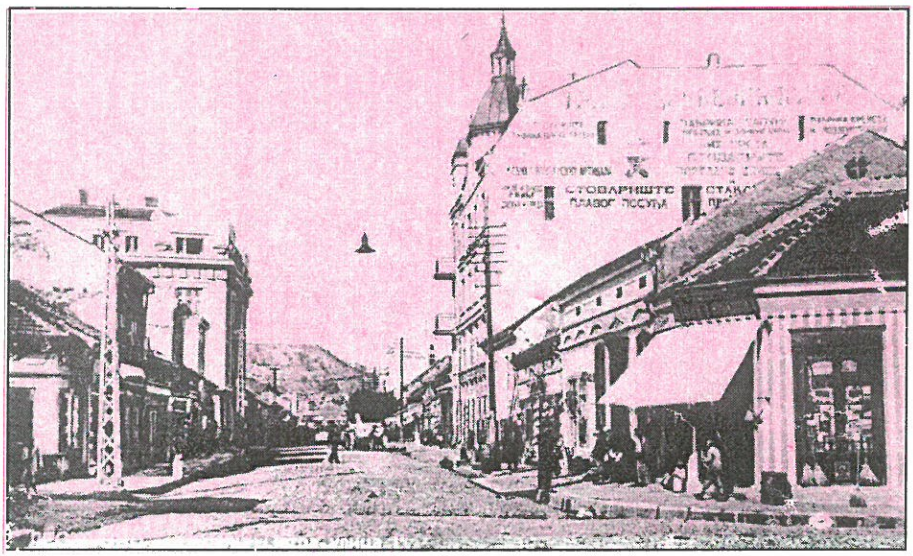

XLVI

Лесковац 2006

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
XLVI

UDC - 008

ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of National Museum)

XLVI

Editor in chief

VEROLJUB TRAJKOVIĆ

Redaction commitee

Veroljub Trajković, Momčilo Pavlović, Gojko Subotić,

Ninoslav Zlatanović, Igor Stefanović (sekretar)

Redaction adress: Stojana Ljubića 2

tel: 016/212-975

Leskovac, 2006.

UDK - 008 ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)
XLVI

Одговорни уредник
ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

Редакциони одбор
Верољуб Трајковић, Момчило Павловић, Гојко Суботић, Нинослав Златановић, Игор Стефановић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац, 2006.

У финансирању овог броја учествовали су:
Скупштина општине Лесковац и Министарство културе и медија
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ

Александар Булатовић, НЕКОЛИКО ЗАБЕЛЕШКИ О МЕДИЈАНА КУЛТУРНОЈ ГРУПИ 7

Владимир П. Петровић, РИМСКИ ПУТ *NAISSUS – LISSUS* 17

Милорад Стојић, СЕКИРА – СКИПТАР ИЗ СЕЛА КУКУЛОВЦЕ КОД ЛЕСКОВЦА 39

Јулијана Пешић и Смиља Јовић, АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НЕКРОПОЛЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ „ТАПАН" У ПЕЧЕЊЕВЦУ 41

Бориславa Лилић, МЕТОСИ ЦАРСКИХ ЛАВРИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ 93

Гојко Миловановић, ПОРЕКЛО И КРЕТАЊЕ ПОРОДИЦЕ ИВАНА МИЛОСАВЉЕВИЋА ОД ВРЕЛА ДО АЛЕКСИНЦА И БОБОВИШТА 121

Добросав Туровић, МЕДВЕЂСКА НАРОДНА ШКОЛА 1888-1912 127

Душан А. Јањић, ПОЧЕЦИ ИЗУЧАВАЊА ФРАНЦУСКОГ ЈЕЗИКА У ЛЕСКОВЦУ 141

Слободан Стојиљковић, ЂАЧКА ПОЗОРИШТА У ЛЕСКОВАЧКОЈ ГИМНАЗИЈИ ДО 1941. ГОДИНЕ 147

Иван М. Бецић, ПРИВРЕДНА БАНКА А.Д. – ЛЕБАНЕ 161

Владан Јовановић, ФИЗИЧКА КУЛТУРА И СПОРТ КАО ДЕО НАЦИОНАЛНЕ ПОЛИТИКЕ 179

Јован Миљковић, СВИ УЧИТЕЉИ ЛЕСКОВАЧКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА У РАТНОМ ПЕРИОДУ (1941-1944) 191

Томислав Цвејковић, СТАМЕНКОВИЋИ – РОМАНТИЧАРИ СЛОБОДЕ 215

Никола П. Илић, НЕМАЧКИ ОБАВЕШТАЈАЦ У ЗАРОБЉЕНИШТВУ ПАРТИЗАНА 225

Жива и Стојковић, ОКРУЖНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ЛЕСКОВЦА 1945. ГОДИНЕ 233

Хранислав Ракић, ДЕЛЕГАТИ ОСНИВАЧКОГ КОНГРЕСА КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ СРБИЈЕ О СРБИЈИ 245

Бранко Димић, ЛЕГЕНДА О ДИНИ "ЧУДОТВОРКИ", О "ЦРКВЕНОМ АСТАЛУ", ТРАНСПОНОВАНОМ У ТОПОНИМ ЦРКВИШТЕ, НА КОМЕ ЈЕ ПОДИГНУТА ЦРКВА ПОСВЕЋЕНА СВЕТОМ ПАНТЕЛЕЈМОНУ У СЕЛУ БРОД 267

Јелена Петровић, ЈАВНИ ОБЈЕКТИ ЈОВАНА ИЛКИЋА, АРХИТЕКТЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 311

Александар Кадијевић, УРБАНИ ПЕЈЗАЖИ МИЛАНА ВРБИЋА 337

Николај Тимченко, ИСТОРИЈА И ПОЕЗИЈА 341

Јовица Цветковић, Валентина Вукосављевић-Павловић, ОДНОС ГРАЂАНА ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ ПРЕМА ЛОКАЛНОМ ЈАВНОМ СЕКТОРУ 345

ГРАЂА

Драгић Станковић, БИО САМ УЧЕСНИК 373

ПРИКАЗ

Јасмина С. Ћирић, ПОЈАВА ЗНАЧАЈНОГ КОРПУСА 419

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ

УДК 903.23 "637/638" (497.11)

Александар Булатовић

НЕКОЛИКО ЗАБЕЛЕШКИ О МЕДИЈАНА КУЛТУРНОЈ ГРУПИ

Културна група Медијана дефинисана је као културна група пре више деценија, иако тада није било података о њеној распрострањености нити о одликама археолошке грађе која је карактерише.[1] У ову културну групу, десетак година касније, опредељени су још неки налази са локалитета Медијана код Ниша и из једног тумула у Медвеђи.[2] Касније су налазиштима те културне групе приписани локалитети у Вртишту, Нишкој Бањи, Горњој Топоници и Малој Копашници.[3] По М. Гарашанину, територија ове групе, дакле, обухватала је Нишко поље и поједине делове басена Јабланице и Лесковачке котлине. На основу карактеристичног керамичког материјала, издвојене су три фазе ове групе:

Медијана I која по допуњеном Рајнекеовом (Reinecke) систему одговара бронзаном добу (C)–D, затим Медијана II која по Рајнекеу одговара периоду бронзаног доба (D)–HaA1 и Медијана III, која припада периоду HaA1–A2, исте периодизације.[4] Касније је хронологија коригована, фаза Медијана I датована је у период BrD–HaA1, Медијана II – у HaA1–A2, а Медијана III у период HaB1.[5]

Карактеристичан керамички материјал који, према аутору, представља први, најстарију фазу културе су: зделе са увученим фасетираним ободом, зделе благе „S" профилације, биконичне посуде са или без једне тракасте дршке која прелази обод, широко разгрнути, понекад

[1] Гарашанин 1962, 57 и даље.

[2] Исти 1973, 307 и даље; Гарашанин 1958-1959, 263-265.

[3] Исти 1983, 761 и даље, карта 20/22-27.

[4] Исто, 762.

[5] Исти 1996, 201 и даље.

канеловани ободи, ободи са прстенасто профилисаном унутрашњом ивицом, лонци са пластичним тракама, лоптасти пехари са две дршке украшени урезаним геометријским мотивима, дршке са лепезастим, дугметастим и брадавичастим додатком на врху, дршке типа „*ansa lunata*“ и масивне хоризонтално постављене дршке, понекад вертикално перфориране. Од орнамената спорадично су заступљене фасете и урези, а најчешће су пластичне траке са отисцима прста или зарезима.[6] Примећујемо да су многи облици као што су зделе „S“ профилације, затим ободи са прстенасто профилисаном унутрашњом ивицом, пластичне траке, лоптасти пехари са урезима, дршке са лепезастим и дугметастим проширењима на врху, као и тракасте дршке карактеристични управо за налазишта брњичке културе.[7] Тако се већина ових елемената налази на керамици са готово свих локалитета на целокупној територији ове културе током више њених фаза.[8] Када је вертикална стратиграфија у питању, примећујемо да су ови елементи најзаступљенији у стратумима I и II на Хисару и у слоју испод урушеног бедема у Кончуљу. Ови слојеви су, према ауторима, датовани у период BrC-HaA1 (Хисар I и II, према М. Стојићу), односно BrD–HaA1 (Кончуљ, слој испод бедема, према А. Булатовићу) по средњоевропској хронологији.[9] Ове датације се подударају са поменутом коригованом периодизацијом Медијана групе коју је предложио М. Гарашанин. Неки елементи из ове фазе, међутим, подсећају на керамичке облике парађинске културе. То су, пре свега, коничне зделе са једном дршком на чијем се врху налази дугметасто испупчење, зделе цилиндричног, кратког врата, заобљеног трбуха, затим масивне хоризонтално постављене дршке, лоптасти пехари са урезима и др.[10] Ови керамички елементи карактеристични су за фазу Парађин I која се датује у време Br C-D и која такође приближно одговара датовању фазе Медијана I.[11]

---

[6] Исто, beilage I/B1, B1b, B3a, B3b, B4, B4a, B4b1, Beilage I a/B6 (све варијанте), B7 (све варијанте), B20, B21, beilage II/Ba2b, Ba (све варијанте), Ba4, Ba5 (све варијанте), Ba6a, beilage III/C2a, C2b, C3a, C7 (све варијанте).

[7] Срејовић 1959-1960; Крстић 1992; Лазић 1996; Булатовић 1999-2000; Стојић 2000. и многи други радови.

[8] Срејовић 1959-1960 (T.I/2,3,4,5, T.II/4,5, T.III/5 и др.); Лазић 1996 (T.XIII/7, T.XIV/5); Булатовић 1999-2000 (T.I/1-11,15-23, T.II); Стојић 2000 (T.III-XII).

[9] Стојић 2000, 22 и даље; Булатовић 1999/2000, 33 и даље.

[10] Тасић 1965, сл. 2,3,8-10; Гарашанин 1983a, 727 и даље, T.C и CI; Псковић 2003, T.V/8, ...; Тасић-Томић 1987, T.I/1,2,4; Томић 1980, T.II/3,5,6.

[11] Гарашанин 1983a, 728.

Главна карактеристика за другу фазу Медијана групе је појава здела са увученим, косо канелованим ободом (тзв. *turban dish*). Поред њих, задржавају се остали елементи из I фазе, осим дршки са лепезастим проширењем, дршки типа „*ansa lunata*" и лоптастих пехара. Канелуре су у овој фази веома омиљен орнамент, а манир украшавања указује на културне везе са Подунављем.[12] И ова фаза садржи, као што је речено, форме и елементе керамике брњичке, односно параћинске културе. Појавом канеловане керамике типа Гава и аналогијама са истодобним културама Војводине, источне Мађарске и западне Румуније она је датована у период БрД – ХаА1.[13]

Последњу фазу ове културне групе, по М. Гарашанину, карактерише керамика украшена жигосаним или урезаним орнаментима.[14] Занимљиво је да већина керамичких облика везаних за брњичку и параћинску културу и даље егзистира. Реч је о прстенасто профилисаним инутрашњим ивицама обода, зделама „S" профилације, шољама са једном дршком са дугметастим испупчењем, масивним хоризонтално постављеним дршкама и др.[15] И даље се користе канелуре, а по први пут се појављују жигосани концентрични кругови, низови отисака изведени радлом и везани утиснути „S" мотив.[16] Ови орнаментални мотиви карактеристични су за Пшеничево културу Тракије, односно Бабадаг I културу из области Добруџе.[17] И овај утицај је вероватно дошао са севера, са подручја југозападне Румуније и српског дела Ђердапа, где је егзистирала сродна Инсула-Банулуи култура.[18]

*

Медијана група дефинисана је у време када су сазнања о параћинској, а нарочито брњичкој култури била минимална. За брњичку културу тада се знало једино на основу налаза из Д. Брњице, Д. Топонице и Г. Стражаве, дакле искључиво са некропола ове културе. Данас када је познат велики број насеља ове културе, од састава двеју Морава на

[12] Гарашанин 1996, beilage I/B1a (све варијанте), beilage Ia/B8a, beilage II/Ba2d, Ba5c, beilage III/C1a1, C1a4, C3b1, C3b2, C3b4.

[13] Boroffka 1994, Abb.9/7-11; Kemenczei 1982, Abb.6/1,7,8; Chicideanu 1986, Abb.35/3-5; Garašanin 1983, 762 и даље.

[14] Гарашанин 1996, Beilage III/C6b, C6c.

[15] Исто, Beilage I/B2d,B3c,B4b, Beilage Ia/B7,B7a2,B8b, Beilage II/Ba3,Ba3d,Ba5,Ba14.

[16] Гарашанин 1983, T.CVI/7-12.

[17] Исто, 764.

[18] Гарашанин 1983, 772; Јевтић 1994, 129 и даље.

северу до горњег Повардарја на југу, битно је измењена културна слика у басену Јужне Мораве у периоду касног бронзаног доба и прелазног периода. Такође, сасвим је извесно да су многи елементи раније повезивани за Медијана групу заправо саставни део керамичког инвентара брњичке, а мањим делом и парађинске културе.[19] Идентичан случај догодио се са слатинском групом за коју се на крају, захваљујући новијим истраживањима, установило да припада брњичкој култури.[20]

За локалитет Медијана логично је да има елементе и парађинске и брњичке културе с обзиром на то да се налази у зони додира ових двеју, у једном тренутку сасвим извесно истовремених култура (карта 1). Осим Медијане, слична ситуација констатована је на локалитету Маћилка у Пироту, као и налазишту Конопљара у Читлуку код Крушевца.[21] Из ових разлога у новијој стручној литератури неки аутори материјал са Медијане, чини се сасвим оправдано, опредељују у ове две културе, док други, говорећи о басену Јужне Мораве у овом периоду, не помињу Медијана групу.[22]

То је и разумљиво будући да култура у археолошком смислу подразумева територијално, хронолошки, економски, технолошки и стилски хомогене материјалне остатке одређене друштвене заједнице.[23] Ако материјал са Медијане, из прве фазе припада сасвим сигурно другим културама, за њу је немогуће оправдати термин културне групе.

Када је друга фаза у питању, уочавамо да се керамички облици понављају, што говори о континуитету културе, односно о даљем присуству носилаца брњичке културе. Новина у овој фази је појава канеловане керамике. Неки аутори управо овом фазом желе да оправдају постојање термина културне групе за Медијану па, између осталог, наводе да су брњичку културу у басену Јужне Мораве прекинули носиоци Медијана културне групе.[24] Подсећамо да је и аутор ове групе, М. Гарашанин, фазу II повезао са Гава културом.[25] Канелована керамика

[19] М.Гарашанин је у једном тренутку и материјал са локалитета Градиште у Прибоју код Врања, који сасвим сигурно припада брњичкој култури, определио у Медијана групу (Гарашанин 1983, 766, нап. 12).

[20] Булатовић 1999-2000, 39 и даље; Стојић 2000, 18.

[21] Јевтић 1990, 92 и даље; Стојић, Чаџановић 2001, 50 и даље.

[22] Стојић 2000, 19; Псковић 2003, 32 и даље; Стојић, Јоцић 2006, 149 и даље; Тасић 2001, 7 и даље; Булатовић 2001, 164 и даље.

[23] Одредница из Археолошког лексикона (Срејовић 1997, 538 и даље).

[24] Лазић 2005, 155 и даље, Таб.1.

[25] Гарашанин 1971, 16 и даље, кат. бр.436-437; исти 1983, 762 и даље.

овог типа појављује се на територији од средње Европе на северу до Кастанаса, Вардарофце и Троје на југу.[26] Ова керамика се појављује у слоју 12 у Кастанасу, што одговара периоду HaA2-B1, док се у Троји појављује у слоју VIIb2 који одговара приближно истом периоду. Да ли се носиоци Медијана групе тиме доводе у везу и са овим локалитетима на крајњем југоистоку Европе? Ради се, заправо, о једном општем маниру украшавања који се појавио у последњој фази бронзаног доба на територији јужног дела средње Европе и који је утицао на многе културе на Балкану (добовско-рушка у Словенији, загребачка у Хрватској средњобосанска, поморавска, параћинска, брњичка, ЛБА јужне Тракије и многе друге). Осим у Поморављу, где обележава фазе Ia и Ib гвозденог доба, по М.Стојићу, идентична керамика се, поред локалитета параћинске културе, јавља на готово свим локалитетима брњичке културе у јужноморавској долини (Хисар, Бобиште, Грделица, Липовица, Пиљаковац, Лучане), али и на локалитетима у Повардарју и на Косову. У питању су, дакле, миграције, вероватно везане за тзв. егејску сеобу, које су ову керамику довеле далеко ван њене постојбине, мада не смемо занемарити ни поједине аутохтоне локалне елементе. Многи аутори су ову керамику у последње време повезали са културом Гава-Белегиш II.[27] Можда би ову појаву с краја позног бронзаног доба и почетка прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве најприкладније било назвати хоризонтом канеловане керамике раног гвозденог доба. Коришћење појма Медијана групе могао би убудуће да одвуче пажњу стручњака од овог великог комплекса канеловане керамике који је у том тренутку, као општа културна појава, задесио јужни део средње Европе и готово цео Балкан. На тај начин би овај комплекс подредили једној локалној културној манифестацији централног дела јужноморавског басена као што је Медијана.

Трећа фаза Медијана групе, по М. Гарашанину, припада културама жигосане керамике које су у једном тренутку (HaA2-B1) захватиле источни део Балкана. У доњем Подунављу то је била Бабадаг култура, у Тракији Пшеничево, а у ширем подручју Ђердапа култура Инсула-Банулуи.[28] Слична керамика, међутим, појављује се у хоризонту Калакача и фази Ланиште I гвозденог доба Поморавља које се, по аутору, датују у IX-VIII век пре н.е. и које претходе Басараби култури.[29]

[26] Видети напомсну 13. Hochstetter 1984, T.76 i daqe; Stefanovich 1973, 148 i daqe, fig.28;

[27] Гарашанин 1983, 762 и даље; Булатовић 1999-2000, 39 и даље; Stojić 2000, 28-29; Тасић 2001, 7 и даље. Медовић 2001, 219-221; Tasić, Tasić 2003, 103 и даље.

[28] Гарашанин 1983, 762 и даље; Jevtić 1994, 129 и даље.

[29] Стојић 2004, 282, T.10 и 11.

Како се археолошки материјал са локалитета Медијана не може дефинисати културно (реч је о параћинској, брњичкој, па и ватинској култури), затим територијално (територија припада брњичкој, односно параћинској култури) и, најзад, хронолошки (хронологија дефинисана за ову културну групу подудара се са хронологијом параћинске, односно брњичке културе), констатујемо да је појам Медијана културне групе археолошки неоправдан.

Из наведених разлога, сматрамо да не постоји никаква основа да се убудуће појмом Медијана група обележава одређена манифестација металног доба, али истичемо да је археолошка грађа прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба са локалитета Медијана веома важна за разумевање различитих процеса током тог периода, посебно етнокултурног прожимања носилаца параћинске и брњичке културе.

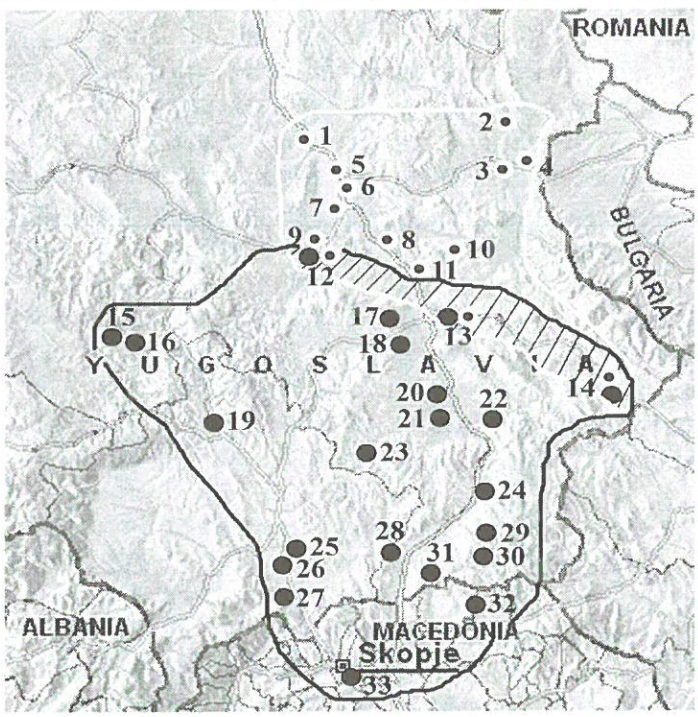

карта 1. Распрострањеност налазишта брњичке и параћинске културе

● важнија налазишта брњичке културе

◎ важнија налазишта параћинске културе

Списак налазишта параћинске и брњичке културе са карте 1:

1. Сарина међа; 2. Трњане; 3. Пишура чесма; 4. Магура; 5. Параћин 6. Стрижа; 7. Сталаћ; 8. Ражањ; 9. Крушевац; 10. Озрен; 11. Алексинац 12. Читлук; 13. Медијана; 14. Маћилка; 15. Дојевиће; 16. Новопазарска Бања 17. Д. Топоница; 18. Г. Стражава; 19. Валач; 20. Хисар; 21. Тогочевце 22. Градац; 23. Врапце; 24. Кржинце; 25. Д. Брњица; 26. Граштица; 27. Улпијана 28. Кончуљ; 29. Сурдул; 30. Просечник; 31. Љаник; 32. Кокино; 33. Клучка

БИБЛИОГРАФИЈА

Boroffka, 1994, - N. Boroffka, Probleme der Jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumanien, *The Early Hallstatt Period (1200-700 b.c.) in South-Eastern Europe*, Alba Iulia 1994, 7-23.

Булатовић, 1999-2000, - А. Булатовић, Налазишта брњичке културне групе у врањско-бујановачкој и прешевској котлини, *Гласник САД-а 15-16*, Београд 1999-2000, 23-42.

Булатовић, 2001, - А. Булатовић, Керамика прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у јужноморавском сливу, *Лесковачки зборник XLI*, Лесковац 2001, 163-178.

Chicideanu, 1986, - I. Chicideanu, Die Fruhthrakische Kultur zur Bronzezeit in Sudwest Rumanien, *Dacia XXX, по 1-2*, Bucarest 1986, 7-47.

Гарашанин, 1958, - Д. Гарашанин, Ископавања тумула у Медвеђи код Лебана, *Старинар IX-X*, Београд 1959, 263-265.

Гарашанин, 1962, - М. Гарашанин, Ископавања тумула у комплексу Белотић-Бела Црква 1959-1960, *Зборник радова Народног музеја III*, Београд, 47-68.

Гарашанин, 1971, - М. Гарашанин, Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, у каталогу *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, ур. Д. Дејановић, Ниш 1971, 1-18.

Гарашанин, 1973, – М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд.

Garašanin, 1983, Ð M. Garašanin, Mediana-grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemaqa IV*, Sarajevo 1983, 761-772.

Garašanin, 1983a, - M. Garašanin, Paraćinska kultura, *Praistorija jugoslovenskih zemaqa IV*, Sarajevo 1983, 727-735.

Garašanin, 1996, - M. Garašanin, Die Kulturelle und Chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring regions in the 2 nd Millenium B.C.*, Belgrade-Vršac 1996, 201-218.

Hochstetter, 1984, - A. Hochstetter, *Kastaṇas, Die Handgemachte Keramik*, Prahistorische archaologie in Sudosteuropa 3, Berlin 1984.

Јевтић, 1990, - М. Јевтић, Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању Брњичке групе, *Гласник САД-а 6*, Београд 1990, 92-103.

Jevtić, 1994, - M. Jevtić, Stamped pottery of Insula Banului type and the beginnings of the Basarabi culture in Serbia, *The Early Hallstatt Period (1200-700 b.c.) in South-Eastern Europe*, Alba Iulia 1994, 129-142.

Kemenczei, 1982, - T. Kemenczei, Die Gava-Kultur aus Nagykallo, *Folia Archaeologica XXXIII*, Budapest 1982, 73-95.

Крстић, 1992, - Д. Крстић, Праисторијске некрополе у Горњој Стражави, *Зборник радова Народног музеја у Београду XIV-1*, Београд 1992.

Лазић, 1996, - М. Лазић, *Култура Доња Брњица – генеза, развој и хронологија*, необјављен докторски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1996. године.

Лазић, 2005, - М. Лазић, Праисторијско насеље у Пиљаковцу код Владичиног Хана, *Археолошка истраживања Е 75*, Београд 2005, 131-174.

Медовић, 2001, - П. Медовић, Да ли је Гава-комплекс обухватио и Велико Поморавље, *Лесковачки зборник XLI*, Лесковац 2001, 219-222.

Пековић, 2003, - М. Пековић, *Параћинска група у бронзаном добу Поморавља*, необјављен магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 2003. године.

Srejović, 1959-1960, - D. Srejović, Praistorijska nekropola u Dowoj Brwici, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IV-V*, Priština 1959-1960, 83-135.

Srejović, 1997, - D. Srejović, *Arheološki leksikon*, Beograd 1997.

Stefanovich, 1973, - M. Stefanovich, Some Balkans Elements in the Aegean Migrations, *Actes du VIIIe Congres International des sciences prehistoriques et protohistoriques*, Beograd 1973, 148-160.

Stojić, 2000, - M. Stojić, The Brnjica Cultural group in the South Morava basin, *Старинар L*, Beograd 2001, 9-60.

Стојић, 2004, - М.Стојић, *Пањевачки рит*, Београд 2004.

Стојић, Јоцић, 2006, - М. Стојић, М.Јоцић, *Ниш*, Београд-Ниш 2006.

Стојић, Чађеновић, 2001, - М. Стојић, Г. Чађеновић, Керамика из периода прелаза бронзаног у гвоздено доба на локалитету Конопљара у Читлуку, *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац-Београд 2001, 47-80.

Тасић, 1965, - Н. Тасић, Остаци некрополе параћинске групе код Маћиje, *Старинар XIII-XIV*, Београд 1965, 187-192.

Тасић, 2001, - Н. Тасић, Брњица култура – њени претходници и наследници, *Лесковачки зборник XLI*, Лесковац 2001, 7-14.

Tasić, Tasić, 2003, - N.N. Tasić, N.Tasić, Serbian Prehistoric Archaeology in the 1990s, *Recent research in the Prehistory of the Balkans*, Thessaloniki 2003, 73-128.

Тасић-Томић, 1987, - Н. Тасић, Е.Томић, Археолошка ископавања у долини доњег тока Западне Мораве и проблеми етногенезе Дарданаца, *Гласник САД-а 4*, Београд 1987, 129-136.

Томић, 1980, - Е. Томић, Резултати истраживања праисторијских насеља у Крушевцу, *Старинар XXX*, Београд 1980, 1-6.

Summary

Aleksandar Bulatović

A FEW REMARKS ABOUT MEDIANA CULTURAL GROUP

The first part of text the author explains how, and on what basis he defined Mediana group as the independent cultural group. This part present the chronology and determine group period, done basis on, mostly ceramic material from Mediana, and other sites of this group. The next phase included analyze of ceramic material for each period of the group. It was determined that the material from the first phase,belonging, by M. Garašanin, to the period of BrD-HaA1 respecting the Rajneke chronology, mostly according to ceramic forms and ornaments belongs to Brnjica, i.e. Paraćin culture; thus, those elements are in use during all three phases. It was also concluded that during the second phase (HaA1-A2) there can be seen dishes („turban dish") which are, including other kanelovana ceramic, characteristic for period of late Bronze period and transitive period from Bronze to Iron Age of Southern and Central Europe and almost the whole Balkan Peninsula. The third phase (HaB1), among listed forms presented in all three phases, includes the ornaments characteristic for cultures period Pšeničevo, Babadag I and Insula Banului. Similar ornaments, however, exist in nearest Pomoravlje area during the phases Kalakača and Lanište I, according to M. Stojić.

Since the ceramic material from Mediana can not be separated from the aspects of cultural, territorial or chronology determination, it is needed to define it as one independent cultural group; thus, we consider the presenting Mediana as cultural group archeologically unapproved. Nevertheless, our overall opinion accepts the fact that the material from this site present important element for over viewing processes happened in the area of Južna Morava during this period, particularly ethno-cultural inter-relations of the communities from Paraćin and Brnjica cultures.

УДК 904: 625.7 "652" (497.11)

Владимир П. Петровић

РИМСКИ ПУТ *NAISSUS - LISSUS*

Међу најзначајније подухвате римскога градитељства свакако треба убројити и изградњу мреже сувоземних комуникација. Римски путеви су настајали са планом, као производ потребе за олакшаним кретањем људи и робе, пратећи логику рељефа када је год то било могуће и често на правцима већ уходаних предримских комуникација. Развој римске путне мреже условљавала је у прво време потреба за брзим померањима војске и логистичке подршке у доба великих освајачких похода. Након успостављања римске власти на запоседнутим подручјима, путеви временом све више добијају привредни и трговачки карактер а значајну улогу поседују и у организацији поштанскога система Царства, *cursus publicus.*[1] Сматрам веома важним да на самоме почетку укажем на смисао мојега чланка, који би се могао сагледати као покушај да се са неколико аспеката осветли комплексна тема дефинисања старости и значаја римскога пута *Naissus – Lissus* (Ниш – Љеш), као и његовог односа са особеностима територија које је повезивао. Методолошки приступ теми ће се заснивати на проучавању различите научне грађе, од нама доступних литералних извора и епиграфских података до драгоцених резултата археолошких истраживања. Римски пут *Naissus – Lissus*,[2] повезивао је централнобалканске области античкога града *Naissus*-а са обалама Јадранског

[1] Поштанска служба у Римскоме царству основана је у Августово доба. Како бележи Светоније, у свакој провинцији, дуж главних путева, *viae publicae*, на краћим раздаљинама постављани су младићи који су један другоме преносили поруке. Садржајан преглед функционисања римске државне поште бележи дело, Vasić M. – Milošević G. 2000, 129–133.

[2] Čerškov E. 1969, 43–49; Јоцић М. 1982, 71–78; Фидановски С. 1993, 296–300.

мора. Дакле, овај важан римски друм је пролазио у административном смислу просторима горњомезијске Дарданије, према јужним деловима провинције Далмације. Како бисмо што боље сагледали значај правца *Naissus – Lissus*, подсетимо најпре на неке основне историјске податке везане за територијалну организацију Царства у централнобалканским областима, дакле на простору горњомезијске Дарданије, и на карактер тога подручја.

Римска провинција Горња Мезија, *Moesia Superior*, на чијем југу се налазила област Дарданије, постојала је сразмерно кратко време, од 86. до 272. године после Христа. Имала је специфичну историју и посебну војну и административну структуру. Наиме, прилике у Горњој Мезији умногоме су завислиле од неколико важних фактора: етничке разноврсности, географске позиције (положаја дуж главнога пута који је повезивао Италију са Истоком), затим од променљивога рељефа, необичног облика (протезала се од Дунава далеко ка југу) али поглавито од њенога богатства минералним сировинама, рудама. Према белешкама једног римског правника Сатурнина из II века после Христа, горњомезијска провинција сматрана је земљом богатом рудама,[3] као што се Африка *proconsularis* називала житницом.[4] Када се изузму војне (легијске), муниципалне територије и приватни поседи, простор Горње Мезије је био подељен на четири главне јединице (дистрикта), које су носиле имена локалних племена: Дарданци (Dardania) на читавом југу провинције[5] и области Трикорњана (Tricornenses), Пикенза (Picenses) и Меза (Moesi) на северу.[6] Рудничким дистриктом, *tractus*, каква је Дарданија била, руководио је прокуратор, *procurator metallorum*. Генерално гледајући, царски рудници у нашој области, *metalli dardanici*, припадали су сви *fiscus*–у, царској благајни а њима је

[3] Dušanić S. 2003, 255, n. 44.

[4] Dig. 48.19.16. 9–10 (Saturninus): *evenit, ut eadem scelera in quibusdam provinciis gravius plectantur, ut in Africa messium incensores, in Mysia* (!) *vitium, ubi metalla sunt, adulteratoris monetae.* За потпуније разјашњење Сатурнинових навода, посебно у смислу кривотворења новца у рудничким дистриктима, Душанић С. 1995, 135, 136.

[5] Плиније Старији и Птолемеј подразумевају под Дарданијом читав југ горњомезијске провинције, Plin., *Nat.* III 149, Птол., *Geogr.* III, 9, 2; III, 9, 4.

[6] Dušanić S. 2000, 344; Слободан Душанић у своме раду (Dušanić S. 2003, 256) дели територију Горње Мезије на две широке зоне: *Dardania* на југу и на област по називом *Ripa Danuvii* на северу провинције.

управљао, дакле, посредно *comes metallorum per Illyricum*, који је био под *comes sacrarum largitionum*, судећи по подацима из списа *Notitia Dignitatum*.[7]

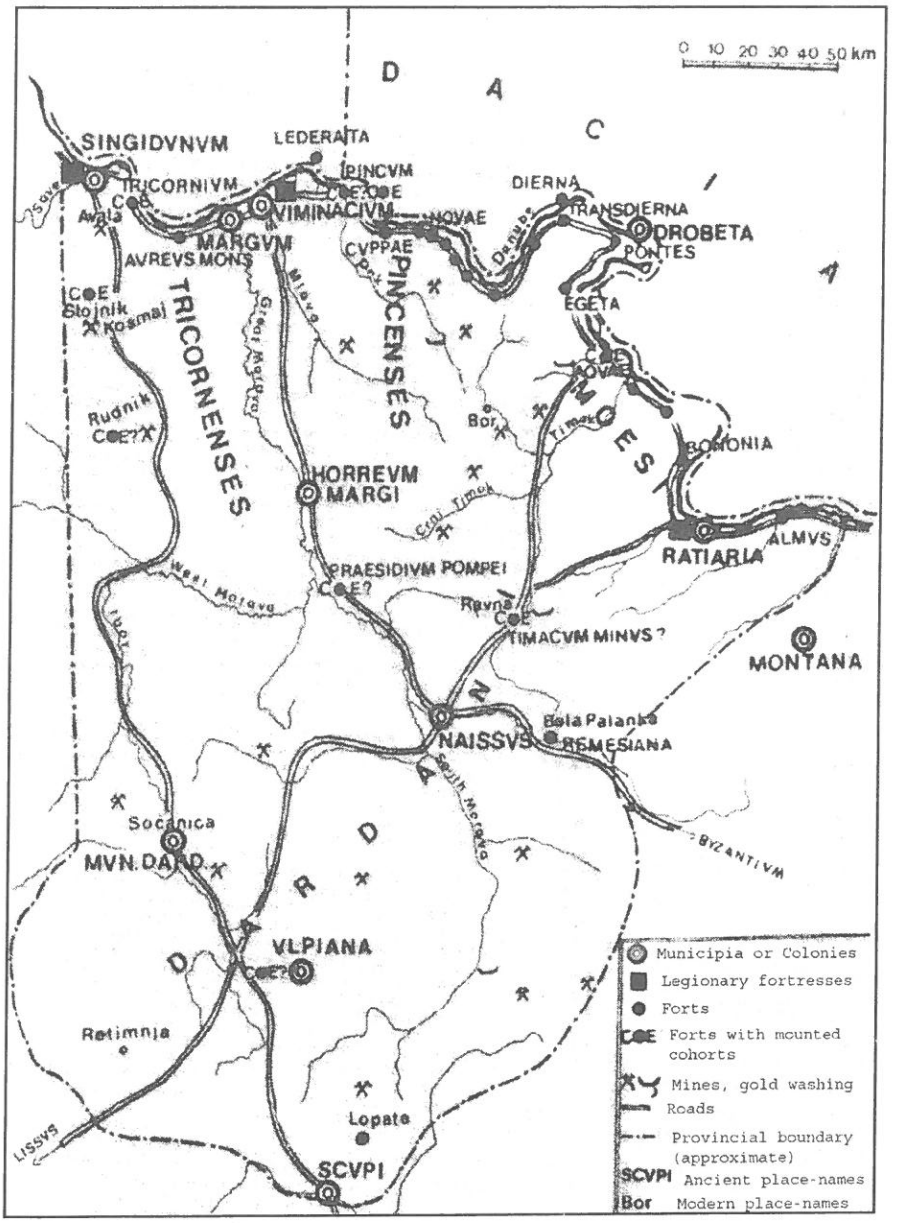

[7] Not. Dig., *Or.* XIII 11.

На чворишту античких итинерара, дакле магистралних, трансбалканских путева, који су пролазили областима рудама богате Дарданије, налазио се добропознати град *Naissus*[8] (Ниш), основан од стране Римљана после победе над Дарданцима. Био је то важан трговачки и војни центар провинције Горње Мезије, који у другој половини II века после Христа стиче статус муниципијума. Посебан значај град добија у време касне антике, дакле у доба Константина Великог, који је у *Naissus*–у рођен и васпитаван и који је овај град касније „величанствено украсио", *magnifice ornavit*,[9]. У IV столећу после Христа био је и важно епископско средиште. Хуни су га разорили 441. године после Христа, а обновљен је потом у време Јустинијана. Ту су се у антици укрштали следећи путни правци: 1) *Viminacium – Naissus – Serdica – Constantinopolis*, 2) *Naissus – Ratiaria*, 3) *Naissus – Scupi* и 4) *Naissus – Lissus.*

Појтингерова табула, *Tabula Peutingeriana*,[10] драгоцени римски итинерар[11], доноси списак станица и њихова међусобна растојања изражена у римским миљама, (millia passum), на путу од *Naissus*-а до *Lissus*-а, следећим редоследом: *Naisso* XIV *Ad Herculem* VI *Hammeo* XX *Ad Fines* XX *Vindenis* XIX *Viciano* XXV *Theranda* XXX *Gabuleo* XVII *Creveni* XXX *Ad Picaria* XXX *Lissum.* Растојање између *Naissus*–а и *Lissus*-а, према Табули, износи 211 миља (дакле близу 315 км).

Напуштајући *Naissus,* пут се кретао у правцу југозапада углавном пратећи данашњу комуникацију Ниш – Прокупље. Прве три станице пута у долини реке Топлице, *Ad Herculem* (Житорађа), *Hammeum* (Прокупље) и *Ad Fines* (Куршумлија), највероватније су се налазиле на муниципалној територији *Naissus*–а.

Ad Herculem[12] је на Табули представљен у виду храма фланкираног са две куле. Налазио се на 14 миља (око 21 км) од *Naissus*-а. *Jordanes* спомиње ово место као утврђење: *castrum Herculis*,[13] а Прокопије га у своме делу *De aedificiis* наводи као Ερκουλα.[14] Смешта се на подручје данашњег места Житорађа, на простору познатом као „Главшинска

[8] TIR, K–34, Naissus, 89–90.

[9] Anon. Vales. II, 2.

[10] О Појтингеровој табули, Kubischek W. *RE.*, s.v. Itinerarien, col. 2308–2363; Miller, *Itin. Rom.*; Bosio L. 1983, 156; Шкриванић Г. 1975, 33–60; Томовић Г. 1991, 24–25.

[11] Појам *Itinerarium* потиче од латинске речи *iter* (пут) и у основи представља путну карту са описима римских саобраћајница. Итинерари бележе насеља (станице) и њихову међусобну удаљеност, Petrović V. 2005, 32-36.

[12] TIR, K–34, Naissus, 11–12.

[13] Get. 186.

[14] Procop., *de aedif.* IV 4, 123, 6.

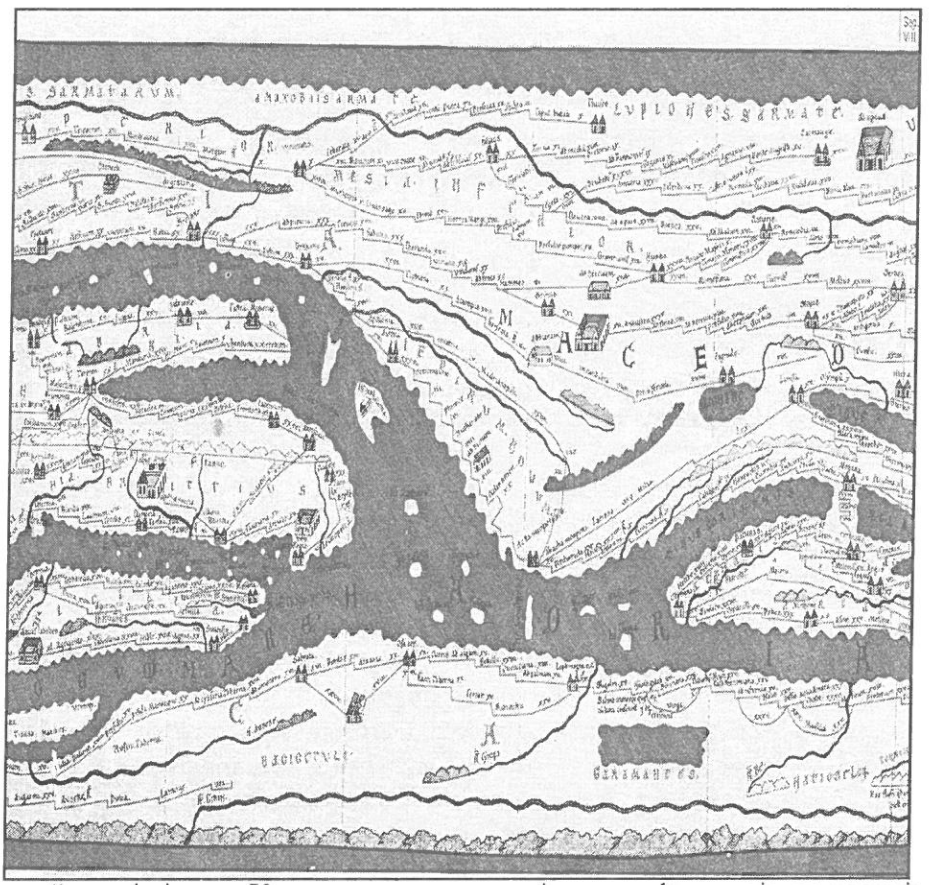

чука", где је још и Каниц видео остатке једне тврђаве које су касније скицирали археолози Т. Ђорђевић и А. Оршић–Славетић.[15] Према резултатима њихових истраживања, утврђење је било 226 метара дужине и 111 метара ширине и до темеља је уништено 1926. године.[16] Са овога места потичу и два натписа.[17] Милер на основу удељаности са Табуле смешта *Ad Herculem* надомак места Курвинград.[18]

Hammeum,[19] следећа станица на путу, удаљена је 20 миља (30 км) од *Naissus*–а. *Hammeum* се спомиње и у спису географа из Равене под називом *Acmeon*.[20] Како Табула приказује, пут се на овоме месту разд-

15 Kanitz F., *Studien*, 114 sq.

16 Đorđević, T. *Jahreshefte* 4, 1901, Beibl. 166 sq; Оршић–Славетић А. 1935–36, 175.

17 Petrović, P. 1979, n. 103, 138.

18 Miller, *Itin. Rom.*, 558.

19 TIR, K–34, Naissus, 61.

20 Geogr. Rav. IV, 15; Miller, *Itin. Rom.*, 558

вајао на две гране: прва је ишла према југу, у правцу *Scupi*-ја и даље према Егејском мору, а друга је настављала југозападно, у правцу *Lissus*–а. Место ове станице је код данашњег града Прокупља.[21] Систематска археолошка истраживања у самом Прокупљу су новијег датума. У подножју брда Хисар, око Латинске цркве, започета су 70-их година прошлога века и нису доведена до краја.

Истраживања су, заправо, окончана конзерваторским радовима који су уследили у потоњем периоду. Овај „неспоразум" истраживача и конзерватора који, иначе, није непознат у археологији у урбаним срединама, допринео је да су неки од фундаменталних проблема на овом локалитету остали нерешени (пространство објекта, старије фазе изградње и сл.). Резултати истраживања до сада нису објављени, иако материјал са ових радова чини темељну археолошку збирку Музеја Топлице.

Колико се данас зна о археолошком налазишту на локалитету „Латинска црква"? На невеликом простору – на благој падини, у подножју Хисара, веома рано, настало је римско насеље, судећи према слабим траговима подова и покретном материјалу (керамика руком рађена, дачке шоље, новац Клаудија и Домицијана и др.). У раздобљу II–III века после Христа овде је подигнут храм посвећен Херкулу, о чему сведоче плоча са натписом (вероватно са прочеља храма), остаци мраморних скулптура (од којих се лепотом истиче торзо Херкула са лављом кожом пребаченом преко леве руке), зидови и грађевински шут. Храм је, свакако, био богато украшен (коцкице мозаика, фреске) и доминирао је околином. Вероватно да је овде подигнут жртвеник Марка Аурелија Марцијана посвећен Јупитеру, *ceterisque diis deabusque omnibus*, објављен у натписима из Горње Мезије (IMS).[22] Марцијан је био консуларов бенефицијар или стратор легије *I Italica* – војне јединице која је имала свој стални логор у Доњој Мезији. Да ли се на топличком друму нашао на повратку са Оријента, са какве војне експедиције у којима је често учествовала подунавска војска, или на повратку кући из Салоне где је један деташман легије боравио у време Александра Севера, тешко је рећи. Сигурно је, међутим, да је римски храм на овоме месту постојао и касније, током читавог III века после Христа, како показују покретни налази и нумизматичка евиденција са овога места. У градњи позније хришћанске базилике, која је подигнута на истоме месту, коришћени су старији зидови и грађевински материјал, па је готово извесно да рушење паганског храма није спроведено темељно како би се то могло очекивати. Пространа хришћанска бази-

[21] Kanitz F., *Studien*, 115 sq.
[22] Petrović P. 1979, n.101

лика, солидно грађена и богато декорисана, више пута је преправљана. О етапама њене градње засада се не може прецизније говорити, а бројан и разноврстан покретан материјал остао је недовољно проучен. Да ипак кажемо да су у току радова регистроване најмање три грађевинске фазе од којих се она најстарија вероватно везује за раздобље ране Византије (VI век после Христа?). У унутрашњости базилике откривене су зидане гробнице од којих неке са сводом од опека, гробови ограђени каменим плочама и слободно укопани – ретко са прилозима који их хронолошки опредељују у рани средњи век (X–XI век после Христа).

Станица ***Ad Fines***[23] се, према Табули, налазила на 40 миља (60 км) од античкога *Naissus*–а, покрај данашњег градића Куршумлија. На овом подручју истраживани су остаци римских грађевина и касноантичке некрополе са зиданим гробницама.[24] Пронађен је миљоказ који носи једноставан текст, *mil(ia) II*, па се може закључити да се радило о малој удаљености, вероватно од оближњег насеља.[25] У самоме граду пронађени су и сребрни новци *Dyrrachion*-а (Драч),[26] што би, према Мирослави Јоцић,[27] указивало на јасне везе римскога пута *Naissus – Lissus* са овим приморским лучким градом, о чему ће касније бити речи. У Куршумлијској Бањи, удаљеној око 12 км, откривени су вотивни споменици.[28] Треба на овом месту још додати да се покрај римскога пута, који је пратио долину реке Топлице, налази и локалитет Плочник[29] са остацима римске некрополе и терми надомак места Меровац и Баце.[30] Важно је истаћи још један аспект археолошког рада везаног за територију Куршумлије, који се чини веома значајним и који је обогаћен новим важним налазом. Подаци са којима се располагало, наиме, указивали су на то да је у античко доба рударство било у основи економског живота читавога топличког краја и ширег региона који се наслања на источне огранке Копаоника и

---

[23] TIR, K–34, Naissus, 11.

[24] У вези са местом античких остатака *Ad Fines*–а, Kanitz, *Studien*, 117 sq.; Гарашанин М.–Гарашанин Д. 1951, 151; Stričević Đ. 1953, 191. Током низа година истраживањима на некрополи је руководила Мирјана Љубинковић.

[25] До недавно, сматрало се да су у питању два миљоказа са овога места: један који је објавио Ђорђевић Т. 1896, 60 и Jahreshefte 4, 1901, Beibl. 160, n. 5 (CIL III, 14595), други који је забележио Вулић Н. 1909, 164, н. 101 и Jahreshefte 13, 1910, Beibl. 222, n. 36; први који је читан *MIL IX* (Đorđević) други *mil(ia) II* (Вулић). У питању је очевидно исти споменик према месту налаза и сличности у размерама, а читање Н. Вулића чини се вероватнијим, Petrović, P. 1979, n. 128.

[26] У часопису *Старинар* број I, наводи се: *Г. Мих. Ст. Ризнић, учитељ у Куршумлији поклонио је Српском археолошком друштву сребрни новац Аурелијанов и сребрн грчки из Драча, оба нађена у Куршумлији*, Ризнић М. Ст. 1884, 84.

[27] Јоцић М. 1982, 74.

[28] Petrović P. 1979, n. 104, 105.

[29] Гарашанин М.–Гарашанин Д. 1951, 207.

[30] Подаци о термама налазе се у музејској документацији у Прокупљу. Терме су истражене и конзервиране и видљиве су са савременог пута Прокупље – Куршумлија.

рудоносну област Леца. У том смислу говорио је слитак од олова, *massa plumbea*,[31] откривен 1951. године у селу Жуч код Куршумлије који носи печат *Metallo Imp(eratoris) Aug(usti) Q(vinti) G(norii)* и по томе се везује за малобројне слитке из царских рудника који су досада познати у свету. *Qvintus Gnorius*, чије је име такође у печату, вероватно је закупац рудника – можда из круга ослобођеника из далматске области *Nedunum*–а у Либурнији.[32] Овакву претпоставку подупиру бројни примери досељеника из Далмације који су веома рано потврђени у мезијским рудницима, на пример, на Космају. О рударима у Топлици говори можда посредно и жртвеник из Јанкове Клисуре, посвећен Аполону, *pro salute* цара Гордијана, будући да је култ Аполона и Дијане био веома раширен код рудара.[33]

Ипак, недостајали су чврши докази о рударском карактеру топличких области, њиховом административном уређењу и другим појединостима од значаја за изнете претпоставке. Помишљало се да је *Catius Celer*,[34] *pontifex* са жртвеника из Куршумлијске Бање,[35] можда у вези са тимочким Луцијем Катијем Целером који у Равни (Timacum Minus)[36] диже почасну базу Гордијану 242. године после Христа у име II кохорте Дарданаца, али је ова веза остала сасвим хипотетична.[37] Луције Катије Целер, са друге стране, није дотада био другде забележен. Његова висока функција у провинцији (намесник провинције?), и присуство у рудоносној тимочкој области лако су се могли објаснити рударским пословима које је обављао на царском домену у Равни, *Timacum Minus*-у. Међутим, отежавајућа околност је била што се ова личност јавља једини пут у Равни, дакле у граничним областима према Тракији (где је пак добро документован намесник Тракије Q. Attios Keleros у време Гордијана), па је у просопографској литератури преовладала претпоставка да је у питању грешка клесара који је на тимочком натпису уклесао име намесника провинције: *Catius* уместо *Q. Attius*. Разрешење овога проблема доноси други миљоказ са подручја *Ad Fines*–а, пронађен 1875. године на прагу цркве Св. Николе у

31 Petrović P. 1979, n. 136.

32 Dušanić S. 1977a, 163–167; Dušanić S. 1995, 27–30.

33 Petrović P. 1979, n. 106.

34 Petrović P. 1997, 125–136.

35 Petrović P. 1979, 105.

36 О *Timacum Minus*-у и римским натписима из долине Тимока, Petrović P. 1995.

37 Vulić N. 1941-48, 82, н. 174; *AE*, 1952, 191; Petrović P. 1975, 141, n. 39; Šašel A. et J., *ILIug.*, III, 1287; Petrović P. 1995 н. 22. Текст натписа гласи: *[Im]p(eratori) Caes(ari) M.Antonio | [Go]rdiano Pio Felici | [In]victo Aug(usto) trib(unicia) p(otestate) V | [c]o(n)s(uli) II p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli) coh(ors) |[5] [I]I Aurel(ia) Dardanor(um) | [G]ordiana devota | [n]umini maiestati | [q]ue eius dedicante | [Lu]cio Catio Celere |[10] [leg(ato) Aug(usti) p]r(o)pr(aetore) Attico | [et Prae]textato | [co(n)s(ulibus)]*.

Куршумлији.[38] Натпис носи име нашег намесника: *L. Cattius Celer* са титулом која му припада, *legatus Augusti propraetore*. Овај миљоказ се сада налази у великом барутном магацину београдске тврђаве и припада епиграфској збирци Народнога музеја.

На подручју *Ad Fines*-а налази се и место Балајнац са касноантичким утврђењем и огромном цистерном у којој је пронађен мермерни споменик посвећен трачком коњанику. Из овога места потиче и једна метална посуда са натписом,[39] као и чувена бронзана глава византијске царице.[40]

Места која следе: *Vindenae*, *Vicianum* и *Theranda* смештена су, сасвим извесно, на подручју данашњег Косова и Метохије.[41]

Станица ***Vindenae***[42] се, према Табули, налазила на 60 миља (89 км) од *Naissus*–а. Захваљујући сачуваном сегменту пута и остацима објеката, може се рећи да се налазила надомак Подујева, код села Главник, између старог и новог корита реке Лаб. Откривени су остаци насеља и луксузне римске виле са подним мозаицима, а један од њих носи представу Орфеја.[43] Са овога места потичу и епиграфски налази које је Никола Вулић објавио још 1934. године.[44] Истраживана је и античка некропола из III или IV века.

Станица ***Vicianum***[45] се, према Табули, налазила на 79 миља (117км) од *Naissus*–а у правцу *Lissus*–а, вероватно надомак античког града *Ulpiana*,[46] код Угљара или Чаглавице, у близини данашње Приштине, надомак савременог пута Приштина – Призрен. Ранији истраживачи поистовећивали су ову станицу са тврђавом Звечан изнад Косовске Митровице. Домашевски је на основу могуће промене античког имена *Viciano* (Veclanum) сматрао да би се наша станица могла налазити на простору данашњега Вучитрна.[47] Ово мишљење је прихватао у почетку и Никола Вулић, али га одбацује у каснијим радовима као

[38] Текст натписа на миљоказу гласи: *Imp(eratori) Caes(ari) | M. Antonio | Gordiano | P(io) F(elici) Invicto | Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) tr(ibunicia) p(otestate).|5 IIII co(n)s(uli) II p(atri) p(atriae) | et Sabiniae | Tranquilli | [nae] Aug(ustae) | [? 5] N E L(ucio) | Catio Celere | leg(ato) Aug(usti) | pr(o)pr(aetore)*, Petrović P. 1997, 127.

[39] Petrović P. 1979, n. 143.

[40] О локалитету у Балајнцу, Vulić N. *Jahreshefte* 12, Beibl. 174; Оршић–Славстић А. 1935–36, 170, 1; О бронзаној глави византијске царице, Srejović D. 1959, 77–87.

[41] Шкриванић Г. 1975, 52.

[42] TIR, K–34, Naissus, 132; *RE* IX, A 25; Kanitz F. 1892, 118; Miller, *Itin. Rom.*, 557; Vulić N. – Premerstein A.v. 1900, 25; Čerškov E. 1957, 68.

[43] Fidanovski S. 1986, 150; Фидановски С. 1993, 273, кат. бр. 95.

[44] Vulić N. 1934, 29–84, н. 53, 54.

[45] TIR, K–34, Naissus, 131; Geogr. Rav., *Beclano*; Ptol., *Theclana*; *RE* VIII A 2045; Мирковић. 214, 193;

[46] TIR, K-34, Naissus, 129; Čerškov, 1969, Паровић-Пешикан, 1982; Фидановски, 1998, 258-349.

[47] Domaszewski A. v. 1889, 146.

голу хипотезу. Он је на крају сматрао да име *Viciano* треба тумачити као искварени облик имена *Ulpiana*.[48] Слично мишљење заступали су и Милер и Јастребов, наглашавајући да се можда могло радити о промени имена насеља, које је настало грешком неког каснијег преписивача Табуле.[49] Мирослава Мирковић[50] сматра да се од станице *Vicianum* одвајала деоница римског пута према граду *Scupi* (Скопље), супротно подацима које доноси Табула. Такође, иако нема података у итинерарима, нити у античким изворима, постоји претпоставка да се код станице *Vicianum* на путу *Naissus - Lissus* одвајала још једна грана пута ка северу, која је долином реке Ибар, покрај Новог Пазара и Србиња (Фоча), избијала у област реке Неретве, у правцу Јадранског мора. Хипотезе о постојању овога пута темеље се на основу бројних остатака античких објеката.[51]

Станица ***Theranda***,[52] вероватно идентично место са *Thermidava*-ом коју спомиње Птолемеј, према Табули се налазила на 104 миље (154км) од *Naissus*–а. Убикација *Theranda*–е се везује за територију данашње Метохије, надомак места Сува Река или Љубижда, у долини реке Мируше, недалеко од Призрена, где су потврђени несумњиви трагови римскога присуства.[53] Занимљив је податак код Птолемеја да је *Thermidava* (уколико се ради о *Theranda*–и?) већ била у провинцији Далмацији а не у Горњој Мезији. Како је сасвим извесно да је гранична линија двеју провинција ишла реком Дрим, онда ни *Theranda* није могла припадати Далмацији. Овакву претпоставку демантују и епиграфски налази код Жура и Цеџана на којима се спомињу бенефициари и војници мезијских легија, *VII Claudia* и *IV Flavia*.[54]

Преостале станице ***Gabuleum***,[55] ***Creveni***[56] (Спаж, Vau и Dajes у доњем току реке Дрим?), ***Ad Picarias***[57] (Puka?), на путу према *Lissus*-у излазе ван оквира горњомезијске Дарданије и њихови остаци се налазе на подручју данашње Албаније. Међутим, потребно је на овоме месту напоменути да убикација ***Gabuleum***-а у стручној литератури засада ипак остаје нерешено питање. Да ли се ова станица налазила у области

48 Vulić N. 1938, 10.

49 Miller, Itin. Rom., 557.

50 Мирковић М. 1960, 249 sqq.

51 Čerškov E. 1957, 74; Мирковић М. 1960, 253; Мирковић М. 1971, 263.

52 TIR, K-34,Naissus, 124.

53 За убикацију места Theranda, Miller, Itin. Rom., 557; Čerškov E. 1957, 71-72.

54 Жур: Vulić N. 1931, н.321, 325; Цеџан: CIL III, 8289; Čerškov E. 1957, 71-72.

55 Јоцић М. 1982, 75.

56 TIR, K-34, Naissus, 37.

57 TIR, K-34, Naissus, 12.

данашњега села Кушнин[58] или места Добрушта,[59] најзападније тачке присуства горњомезијских легија, што потврђују неколики натписи конзуларних бенефицијара,[60] или пак на простору градића Кукс у Албанији, није сасвим јасно. Важно је истаћи да се место Добрушта налази на самој граници данашње Србије и Албаније и да се модерна граница изгледа углавном поклапа са границом горњомезијске Дарданије и Далмације, судећи по епиграфским подацима и геоморфологији.[61] На месту последње станице нашега пута *Lissus*-а (Љеша),[62] археолошки је потврђено постојање фортификационог система са кулама и бедемима који чине горњи град (акропољ) и подграђе. Настао је у IV веку пре Христа на темељима старијих градњи из VI века пре Христа. Према казивањима Диодора Сикулуса,[63] *Lissus* је основао као колонију Сиракузе Дионисије I, 385. године пре Христа. Полибије[64] описује опсаду овога јаког утврђења током Првог македонског рата 213. пре Христа и доноси подробан опис античкога насеља. Град је, изгледа, имао значајну луку на мору *Nymphaeum*, како потврђује Цезар.[65] У византијско и отоманско доба, акропољ *Lissus*-а наставља да буде коришћен као утврђење.

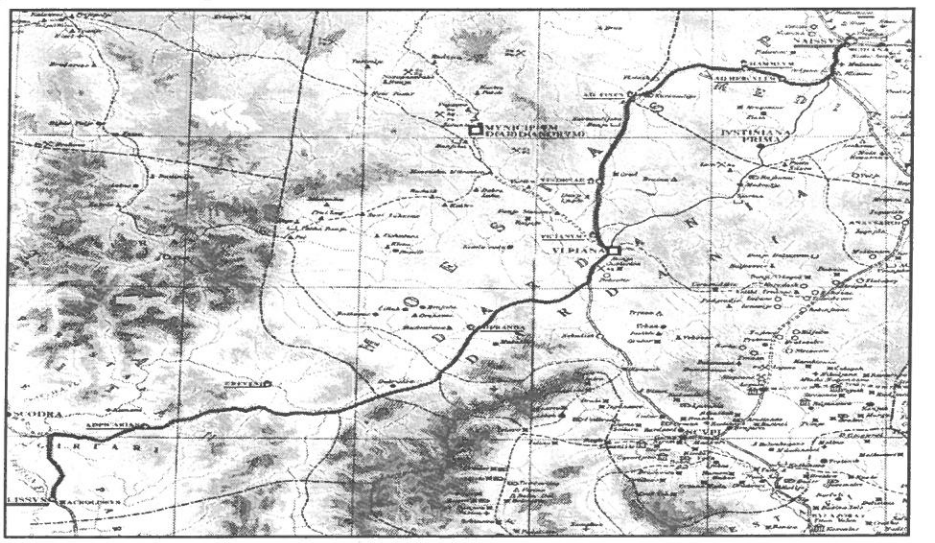

58 Јоцић М. 1982, 75.
59 TIR, K-34, Naissus, 44.
60 Вулић, 1931, no. 321: VII Claudia, no. 325: IV Flavia, из места Добрушта или Добруна.
61 Papazoglu, 1969, 150.
62 TIR, K-34, Naissus, 79.
63 Diodor. Sic. 15, 13, 14.
64 Pol. 8, 15-16.
65 Caes., Bell. civ. 3, 26-29.

Римски пут *Naissus - Lissus* представљао је најкраћу везу, у оба смера, престонице Царства са централнобалканским и подунавским областима. Наиме, од Рима се могло сасвим лако стићи до античке луке *Brundisium*. Одавде су људство и товари прелазили на лађе пут јадранских лука *Apollonia*[66] и *Dyrrachion*,[67] а потом се сувоземним путевима (делом и познатом Via Egnatia-ом),[68] преко *Lissus*-а и *Naissus*-а долазило до *Viminacium*-а[69] на северу, дакле до дунавскога лимеса. На овоме месту ваљало би истаћи и да је нашим путем такође била омогућена веза Подунавља и горњомезијске Дарданије са провинцијом Македонијом, Егејским морем и *Thessalonika*-ом помоћу конекције са цестом *Naissus – Scupi*. Пут *Naissus – Lissus*, као комуникација какву бележе антички итинерари, настаје веома рано, можда још у првим деценијама I века после Христа. Ипак, сасвим је вероватно да је римска цеста подражавала трасу ранијег предримског пута, те да је у томе смислу остварен континуитет после римских освајања.[70] Рана консолидација путне мреже у римско доба објашњава се великим стратегијским значајем путева. Цестом *Naissus – Lissus* су пролазиле бројне легије у доба учвршћивања римске власти у централнобалканским областима и у време успостављања границе Царства на обалама Дунава. О старости друма сведочи још и одсуство појединих важних градова са итинерара, као што је то случај са *Municipium Dardanorum*–ом[71] и *Ulpiana*-ом, на западном подручју горњомезијске Дарданије. Очигледно је да су ови градови, као, пре свега, привредна средишта, настали након изградње главне саобраћајнице. Када су области горњомезијске Дарданије инкорпориране у Царство, дошло је до убрзаног развоја различитих привредних делатности, пре свега до замашне експлоатације минералних сировина. Надомак већ познатих или тек основаних рударских области настали су нови градски центри, па је примарна комуникација саграђена почетком I века после Христа, током II и III века после Христа, од превасходно војног карактера задобила изразити економски значај. Како су поједини региони богати природним богатствима често били удаљени од првобитно изграђене

66 TIR, K-34, Naissus, 16.

67 TIR, K-34, Naissus, 50.

68 TIR, K-34, Naissus, 51.

69 TIR, Л-34, Aquincum, 119; Мирковић М. 1986, 21-59.

70 Комуникације предримске Дарданије одржавале су се у интензивном смислу долином Дрима са грчким колонијама на обалама Јадрана (Apollonia, Dyrrachion) а у источним областима, долинама Вардара и Струмице у правцу Македоније, Тасић Н. 1998, 214; Јоцић М. 2004, 37.

71 TIR, K-34, Naissus, 89; Čerškov, 1965, Čerškov, 1969.

саобраћајнице, убрзо је настала читава мрежа локалних путева којима су превожене руде и друге сировине. Услед великих рудних богатстава и развијене експлоатације царских рудника, друмовима су пролазили драгоцени товари метала ка другим деловима државе. Са тим у вези је билс неопходно и присуство војних формација, попут *cohors II Aurelia Dardanorum* у областима око *Naissus*–а. Такве локалне милиције су штитиле путеве од разбојника – латрона, *latrones Dardaniae*, који су пљачкали караване и трговце и пустошили имања у околини утврђених станица.[72] Податке о латронима налазимо у биографији Марка Аурелија.[73]

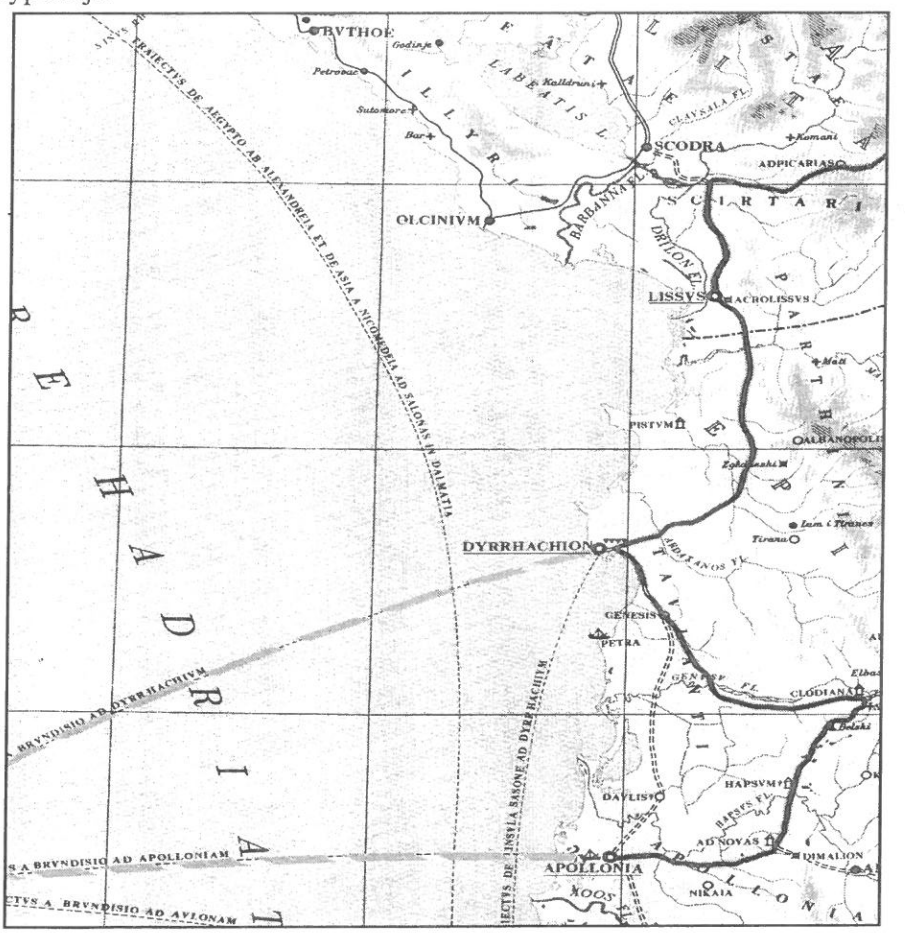

72 O Iatrones Dardaniae, Mocsy A. 1968.

73 SHA, vita Marci 21, 7: Iatrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit; TIR, K-34, Naissus, 103; Петровић П. 1976; Petrović P. 1979, 25.

Иако је траса друма *Naissus – Lissus* у антици редовно одржавана, чини се сасвим смислено претпоставити, да су посебно тешки терети транспортовани и на друге, јефтиније начине, када је то било могуће. Осим сувоземних видова превоза, овде треба имати у виду и могућности пловног транспорта, или пак комбинације сувоземног и воденог транспорта, посебно када се зна да су у античка времена, услед влажније климе и густих шума, многе па и мање реке биле пловне. Река Дрим је, према Страбону, била пловна од ушћа узводно до Дарданије,[74] а реком Нишавом се такође могло пловити у одређеном делу, према натпису једног регрута речне флоте легије *VII Claudia*-е из *Naissus*-а.[75] Роба је лако могла бити превожена водом до најближих морских лука (Dyrrachion, Apollonia), где би се претоваривала на већа пловила и разносила у разне удаљене крајеве Царства. У прилог изнесеној тези треба напоменути и налаз групе оловних ингота из *Caesarea*-је у данашњем Израелу, од којих две још увек чувају јасно видљиве отиснуте натписе, који јасно сведоче о њиховом пореклу из дарданских рудника, *metalli dardanici*. [76]

* *
*

Нажалост, трагови античке цесте *Naissus – Lissus* су до нашега времена остали веома слабо сачувани. Разлог томе лежи у чињеници да су познији, средњовековни и модерни путеви углавном грађени на траси античког друма и да сама структура терена није погодовала очувању видних трагова римског пута.[77] Сигурно је да разлоге за тако лошу сачуваност, треба приписати и сталним девастацијама од стране локалног становништва којима је пут током времена био изложен.

У закључним сегментима излагања о римском путу *Naissus – Lissus*, напоменимо да је развој овога, како смо приказали, веома значајног правца текао у три сукцесивне фазе. **I** фаза везује се за предримски период, **II** фаза за време римских освајања централнобалканских области и Подунавља у I веку после Христа, када је римски пут имао превасходно војни карактер и **III** фаза за епоху развијене експлоатације горњомезијских, пре свих дарданских лежишта минералних богатстава у II и III веку после Христа. У вези са превозом трупа, а касније и руда,

---

74 Strab. VII, 5, 7.

75 Petrović P. 1979, 31.

76 Dušanić S. Dardanian Lead Ingots at Caesarea Palestinae, у штампи.

77 Čerškov E. 1969, 43-49.

указано је на шири географски контекст, који свакако треба имати у виду када се разматра о коришћењу правца *Naissus – Lissus*, а понуђена је и донекле поткрепљена теза о могућностима транспорта који је, поред сувоземног, укључивао и флувијални и маритимни аспект.

СКРАЋЕНИЦЕ ПИСАНИХ ИЗВОРА:

Anon. Vales.	*Anonymus Valesianus*
Caes., *Bell. civ.*	*C. Iuli Caesaris Commentariorum de bello civili*
D·odor. Sic.	*Diodori Siculi Bibliotheca*
Geogr. Rav.	*Ravennatis anonyimi cosmographia* (Anonymi Ravennatis)
Get.	*Iordanis De origine actibusque Getarum*
Not. Dig.	*Notitia Dignitatum*
Plin., *Nat.*	*Naturalis historia*
Pol.	*Polybii historiae*
Procop., *de aedif.*	*Procopii de aedificiis*
Ptol., *Geogr.*	*Ptolemaei geographia*
Strab.	*Strabonis geographia*

СКРАЋЕНИЦЕ У ЛИТЕРАТУРИ:

AE	*L'année épigraphique.*
CIL	*Corpus inscriptiorum Latinarum.*
IMS	*Inscriptiones de la Mésie Supérieure*, I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976-1995.
Jahreshefte	*Jahreschefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien, Wien.*

Kanitz, *Studien* F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien,* Wien, 1892.

Miller, *Itin. Rom.* K. Miller, *Itineraria romana,* Stuttgart, 1916.

RE	A. Pauly–G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Alterumswissenschaft.*
SHA	*Scriptores Historiae Augustae*

Šašel A. et J., *ILIug.* A. et J. šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iu goslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Qubqana, 1963.

TIR, L–34, Aquincum *Tabula Imperii Romani, Aquincum - Sarmizegetusa - Simium*, Budapest, 1968.

TIR, K–34, Naissus *Tabula Imperii Romani, Naissus - Dyrrachion - Scupi - Serdica Thessalonice*, Qubqana, 1968.

ЖА *Жива антика*, Скопље.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

(фото / photo 1) РИМСКО РУДАРСТВО У ГОРЊОЈ МЕЗИЈИ / ROMAN MINING IN MOESIA SUPERIOR. /С. Душанић, S. Dušanić/

(фото / photo 2) ПОЈТИНГЕРОВА ТАБУЛА / TABULA PEUTINGERIANA (SEGMENTORUM VII, VIII). /Д. Вујовић, D. Vujović/

(фото / photo 3) РИМСКИ ПУТ NAISSUS-LISSUS / ROMAN ROAD NAISSUS - LISSUS. /Д. Вујовић, D. Vujović/

(фото / photo 4) РИМСКЕ ЛУКЕ НА ЈАДРАНСКОМ МОРУ И ПУТ NAISSUS – LISSUS / ROMAN ADRIATIC SEA PORTS AND THE ROAD NAISSUS-LISSUS. /Д. Вујовић, D. Vujović/

ЛИТЕРАТУРА:

Čerškov E. 1957
Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji u rimskom periodu, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* II, Priština, 65–86.

Čerškov E. 1965
Municipium D.D. kod Sočanice, Beograd.

Čerškov E. 1969
Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd.

Domaszewski A. v. 1889
Die Grenzen von Moesia Superior und der Illyrischer Grenzzoll, *Archaeologisch – epigraphische Mittheilungen aus Osterreich* XIII, 145.

Dušanić S. 1977a
Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik* XXVIII, Ljubljana, 163–179.

Душанић С. 1977б
Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *ANRW* II, 6, Berlin – New York, 73–74.

Душанић С. 1995
Ковање новца у рудничким дистриктима римског Илирика, *Радионице и ковнице сребра*, Београд, 131–144.

Душанић С. 1995
Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania, *Старинар* XLV – XLVI, 27–34.

Душанић С. 1999
The Miners' Cults in Illyricum, Mél. C. Domergue, *PALLAS*, 50, 129–139

Душанић С. 2000
Army and Mining in Moesia Superior, *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*, Stuttgart, 343–363.

Душанић С. 2003
Roman mining in Illyricum: historical aspects, *Dall' Adriatico al Danubio – L'Illirico nell'età greca e romana*, Cividale del Friuli, 247–270.

Душанић С.
Dardanian Lead Ingots at Caesarea Palestinae, у штампи.

Ђорђевић Т. 1896
Поред Топлице, путописне белешке од Тих. Р. Ђорђевића, *Братство* 7, Београд, 14–103.

Evans A. J. 1885
Antiquarian Researches in Illyricum, Westminster.

Fidanovski S. 1986
Poljanice, Glavnik, kasnoantičko naselje, *Arheološki pregled* (1986), Ljubljana191–192.

Фидановски С. 1993
Римски царски градови и палате у Србији, *Галерија САНУ*, Београд, 1993, 273, кат. бр. 95,

Фидановски С. 1998
Римски и рановизантијски период, *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века* I, II, Галерија Српске академије наука и уметности, Београд. (Тасић Н. – уредник), 258–349.

Гарашанин М. – Гарашанин Д. 1951
Археолошка налазишта у Србији, Просвета, Београд.

Јоцић М. 1982
Римски пут Naissus–Lissus у Горњој Мезији, *Нишки зборник* 11, Ниш, 71–78.

Јоцић М. 2004
Праисторија нишког краја, *Археолошко благо Ниша*, 37–48.

Kovaljev G. 1990
Donje Nerodimlje, kasnoantička palata, *Arheološki pregled* (1988), Ljubljana, 168–170.

Мирковић М. 1960

Римски пут Naissus–Scupi и станица Ad Fines, *ЖА* 10, Скопље, 249–257.

Мирковић М. 1971

Бенефицијарна станица код Новог Пазара, *ЖА* XXI, Скопље, 263–271.

Мирковић М. 1986

Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. II (Viminacium et Margum), Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku, Beograd.

Mócsy A. 1968

Latrones Dardaniae, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, T. XVI, 1–4, 351 – 354.

Mócsy A. 1970

Gesellschaft und Romanisation in der romischen Provinz Moesia Superior, Budapest.

Оршић–Славетић А. 1935–36

Праисторијска налазишта у околини Ниша, *Старинар* X–XI, 174–181.

Papazoglu F. 1969

Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.

Паровић–Пешикан М. 1982

Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, *Старинар* XXXII, Београд, 57–74.

Petrović V. 2005

Dardanski gradovi i naselja u rimskim itinerarima, magistarski rad, Beograd, 1–134.

Петровић П. 1975

Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд.

Петровић П. 1976
Ниш у античко доба, Ниш.

Petrović P. 1979
Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. IV (Naissus – Remesiana – Horreum Margi), Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku, Beograd.

Петровић П. 1984
Латинска црква, Археолошка истраживања Хисара, Народни музеј Топлице, Прокупље, 6–8.

Petrović P. 1995
Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. III–2 (Timacum Minus et la vallée du Timok), Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku, Beograd.

Petrović P. 1997
L. Cativs Celer, *Mélanges d'Histoire et d'Epigraphie offerts a Fanoula Papazoglou*, Beograd, 125–136.

Ризнић М. Ст. 1884
Разне вести: Поклони Српском археолошком друштву, *Старинар* I, Београд, 84.

Srejović D. 1959
Dva kasnoantička portreta iz Srbije, *ЖА* IX, 253–264, Скопље.

Стричевић Ђ. 1953
Рановизантијска црква код Куршумлије, *Зборник византолошког института* 2, Београд, 179–199.

Шкриванић Г. 1975
Југословенске земље на Појтингеровој табли, *Monumenta Cartographica Iugoslaviae* I, Београд.

Тасић Н. 1998
Гвоздено доба, *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века* I, II, Галерија Српске академије наука и уметности, Београд, 147–225.

Томовић Г. 1991
Србија на старим географским картама од антике до краја XVI века, *Каталог Галерије САНУ* 70, Београд, 21 – 49.

Vasić M. – Milošević G. 2000
Mansio Idimvm, Beograd.

Вулић Н. – Premerstein A.v. 1900
Антички споменици у Србији, *Споменик* XXXVIII, Београд, 15–58.

Вулић Н. 1909
Антички споменици у Србији, *Споменик* XLVII, Београд, 109–191.

Вулић Н. 1931
Антички споменици наше земље, *Споменик* LXXI, Београд, 1–259.

Вулић Н. 1934
Антички споменици наше земље, *Споменик* LXVII, Београд, 29–8

Vulić N. 1938
La Strade romane in Jugoslavia, *Le Grandi Strade del Mondo Romano* XII, 3–14.

Вулић Н. 1941–1948
Антички споменици наше земље, *Споменик* XCVIII, Београд, 1–279.

Summary

Vladimir P. Petrović

THE ROMAN ROAD *NAISSUS – LISSUS*

My paper represents an attempt to reconstruct the course, development stages and significance of the Roman road that connected the well-known intersection of ancient itineraries, positioned in *Naissus,* with the port of *Lissus* on the Adriatic cost. But to obtain the complete picture of this Roman *via*, it is essential to illustrate its correlations with the mining character of the vast surrounding region of uppermoesian Dardania, *Metalli Dardanici.* The research method is based on the data from the famous Roman itinerary of *Tabula Peutingeriana,* as well as on the archaeological, epigraphic and literary sources. The *Tabula Peutingeriana* notes the following stations on the road between *Naissus* and *Lissus*: *Naisso* XIV *Ad Herculem* VI *Hammeo* XX *Ad Fines* XX *Vindenis* XIX *Viciano* XXV *Theranda* XXX *Gabuleo* XVII *Creveni* XXX *Ad Picaria* XXX *Lissum.* By detailed description and study of various sources originating from the stations on the road, I tried to give some conclusions about the importance of this road and its neighboring territories for the economy of the Empire.

The road *Naissus - Lissus* linked the central Balkan areas of uppermoesian Dardania with the sea ports on the Adriatic coast (Dyrrachion, Apollonia) and later on with the Italy as well as with the Aegean Sea port of *Thessalonica*, by the connection with the *Naissus - Scupi* road. It was also the finest and fastest way of transport between Rome and the Danubian *Limes* for the military forces in the I century A.D., as well as for the mineral resources in the II and III century A.D. The occurrence of heavy loads like the lead ingots discovered in *Caesarea Palestinae* originating from *Metalli Dardanici*, the network of rivers and the climate changes give rise to the hypothesis of the combination of different ways of transportation, fluvial and maritime rather then terrestrial on certain occasions. In the conclusion I divided three different stages in the development of the *Naissus-Lissus* road: **I** Pre-Roman Phase, **II** Early-Roman or Military Phase and **III** Developed- Roman or Economic Phase.

УДК 903.21 "6375" (497.11)

Милорад Стојић

СЕКИРА – СКИПТАР ИЗ СЕЛА КУКУЛОВЦА КОД ЛЕСКОВЦА

Из села Кукуловца код Лесковца потиче камена секира од домаћег порфира. Секира је незнатно оштећена плугом. Издуженог је облика. Део са сечивом изразито је дуг и благо повијен. Задњи део је биконичан. Део секире на коме се налази отвор за држаље је кружно проширен. Бушење отвора за држаље није обављено до краја.

Оzакве секире нису до сада налажене у Поморављу нити у Србији. Веома слична секира налази се међу бројним примерцима из Butimanu-a.[1] Ова секира из Бутиману-а сврстана је у групу секира-скиптара, датована је у средње бронзано доба, а опредељена је у културу Теи, у фазе III-IV.[2] Аутори који су ове предмете објавили доста пажње посветили су симболичком значењу секира-скиптара.[3]

Из средњег бронзаног доба у Лесковачкој котлини потврђена је ватинска културна група.[4] Форма секира из села Кукуловца указује на прожимања заједнице из средњег бронзаног доба из басена Јужне Мораве са носиоцима културе Теи, а сировина од које је начињена на локално порекло.

---

[1] C. Boroneant, V. Boroneant, Considerati asura toparelor "sceptre" din piatra, epoca bronzului, pe bazadescoperilor de la Butimanu, Cercetari archeologice in Bucuresti, IV, 1992, 94, Plansa III.

[2] Ibid, 107.

[3] Ibid, 101-104.

[4] M. Stojić, Lieux de trouvaille de la céramiques de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube, Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores, Bukarest, 1998, 86; Idem.

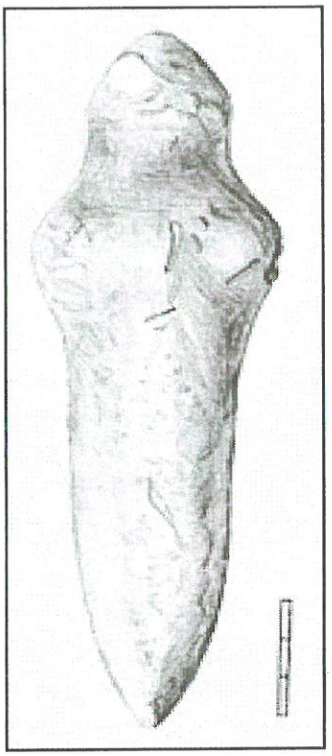

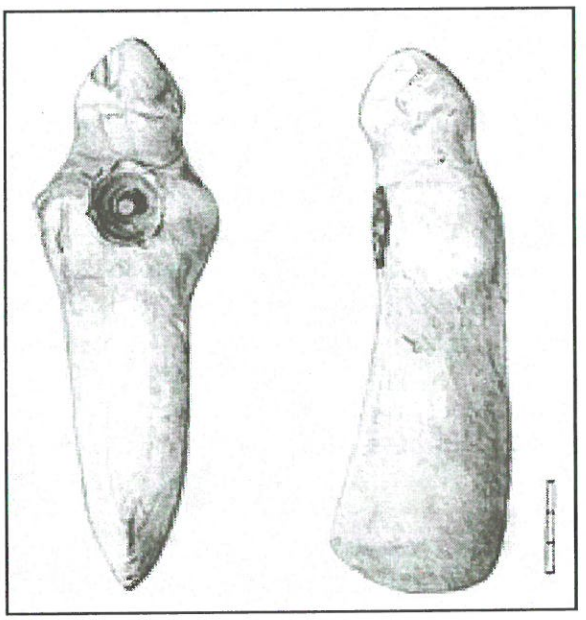

УДК 904:726.8 (497.11)"10/11"

Јулијана Пешић
Смиља Јовић

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НЕКРОПОЛЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ „ТАПАН" У ПЕЧЕЊЕВЦУ

У лето 2003. године, одроном песка на левој обали Ј. Мораве, код села Печењевца откривено је неколико скелета.[1] Поред њих су пронађене две наруквице од црне стаклене пасте, једна бронзана наушница и један бронзани прстен типа каричице.[2]

Проспекцијом на терену, утврђено је да је на том месту лева обала Ј. Мораве веома оштећена речном ерозијом и да се у профилу уочавају кости скелета. У разговору са мештанима, који овај потес називају „Тапан", али и „Старо корито", сазнали смо да се обала ранијих година протезала знатно ближе (око 300 м) данашњем кориту Јужне Мораве. Вода је односила обалу приликом великих поплава, а нарочито последњих година због интензивне експлоатације шљунка и песка из корита. Приликом извлачења шљунка праве се велике јаруге у кориту реке због којих се мења ток и због чега долази до поплава већих размера које односе постојећу обалу.

Након прелиминарне анализе донетог археолошког материјала које су показале да је реч о српској некрополи из XI-XII века, и чињенице да због ерозије речна обала може бити у још већој мери уништена, сачињен је пројекат за заштитна археолошка ископавања на овом локалитету. Овај пројекат је одобрен и финансиран од стране Министарства културе Републике Србије.

---

[1] Скелете и археолошки материјал су пронашли ловци Славиша Филиповић, Горан Перић и Никола Костић и однели их у полицијску станицу у Печењевцу. Полицајци су обавестили Музеј о овом налазу.

[2] Једна наруквица је овалног пресека, неједнаке дебљине. По средини спољашне стране орнаментисана је двема канелурама. Друга је фрагментована и делимично деформисана, правоугаоног пресека. Са спољашне стране, на горњем и доњем ободу орнаментисана је двема плитким канелурама. Каричице су начињене од бронзе, наушница са затвореним крајевима, а прстен са отвореним крајевима који су пребачени један преко другог.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, НАЗИВ И СТАРИНЕ У СЕЛУ ПЕЧЕЊЕВЦУ

Некропола се налази на благо узвишеном платоу некадашње леве обале Јужне Мораве, 1,5 км северно од ушћа реке Јабланице у Ј. Мораву, 3 км СИ од села Печењевца и 14 км северно од Лесковца. (Карта бр. 1)

Село Печењевце се налази на северу Лесковачке котлине, на главној комуникацији од Ниша према Лесковцу, 12 км северно од Лесковца и 32 км јужно од Ниша. Насеље се простире у равници, а атару села припада и земља на брдима Ванос (300 м) и Бела глава (264 м). Долином реке Шаранице повезано је са насељима у Пустој Реци. Путем према селу Брејановцу повезано је са селима на падинама Бабичке горе, на десној обали Ј. Мораве.

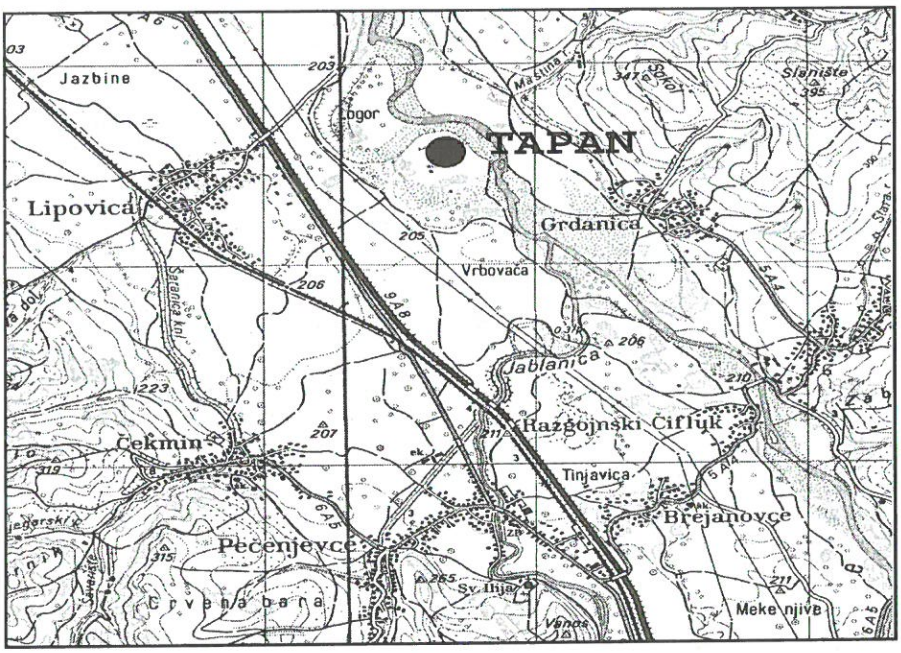

Карта бр. 1

Назив села повезује се са Печењезима, номадима турско-татарског порекла, који су током XI века нападали територије Византијског царства. После пораза које им је нанела византијска војска 1048. године, један део се населио у области Ниша и Овчег поља.[3]

Налаз камене секире коју је С. Димитријевић пронашао на десној обали Ј. Мораве у близини села Печењевца представља најстарији ар-

[3] Јиречек, Радоњић, 1978, 124.

хеолошки доказ живота у атару села.[4] На сеоском гробљу, поред црквеног конака, пронађене су турске цилиндричне водоводне цеви и две керамичке зделе,[5] а на узвишењу изнад гробља, које се још назива и Бакарно, Медено брдо или Градина, по казивању мештана, били су у ранијем периоду видљиви камени зидови.[6]

М. Милићевић је у другој половини XIX века забележио да се југозападно од села, на врху узвишења зв. Добра глава (471 м), налази порушени градић, а старо манастириште и црквиште, јужније од њега.[7] Југозападно од села, на путу према селу Каштавару, у долини реке Шаранице налази се локалитет Селиште. [8]

Према предању, прво насеље налазило се на потесу зв. Зелени вир, који се налази јужно од ушћа Јабланице у Ј. Мораву и локалитета Тапан.[9] Како се налазило у близини друма Ниш-Лесковац, због честих турских напада напуштено је и формирано је ново насеље на Селишту, а потом у тзв. „Старо Печењевце".[10]

ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ XI-XII ВЕКА

Област око данашњег Лесковца била је захваћена колонизацијом Словена током VII века. У IX и X веку, у време снажења Бугара, за време владара Бориса и његовог сина, цара Симеона, улазила је у састав бугарске државе, а за време цара Самуила у састав државе македонских Словена. После пропасти Самуилове државе, 1018. године, Византија је обновила власт у земљама Балканског полуострва. У доба цара Алексеја I Комнена извршена је војно-управна реформа. Формиране су *теме*- војно административна седишта са *дуксом* на челу. Области око

[4] Гарашанин, Ивановић, 1958, 44.

[5] Ерцеговић, Костић, 1988, 76/177,

[6] Ерцеговић, Костић, 1988, 94/178

[7] Милићевић, 1884, стр. 23. Данас локалитети Манастириште и Црквиште припадају атару села Каштавара.

[8] Костић, Трајковић, 1966, 145.

[9] Река Јабланица, поред данашњег, има и старо корито. Један меандар реке се од села Дупљана (данас Живкова) одвајао и текао правцем С И, пролазећи кроз село Брејановце и уливајући се у Ј. Мораву јужније од другог меандра реке, који је текао кроз село Печењевце, где и данас тече. Костић, Трајковић, 1966, 153.

[10] Костић, Трајковић, 1966, 145. Током XIX века у Печењевцу је поседе, конак са привредним зградама и воденицу, имала турска породица Агић из Лесковца. Тридесетих година 19. века подигнут је хан на друму Ниш-Лесковац, а црква 1844. године, у којој је била манастирска школа. (Панић-Тасић, 1998.168, Ракић, 1967,73-75). После ослобођења од Турака, подигнуте су школа, зграда општине, поштанска и железничка станица. У чаршијском делу насеља налазиле су се друмска кафана, занатске и трговачке радње. Године 1891. Печењевце је постало седиште општине у чији састав је улазило осам села. Костић, Трајковић, 1966, 146-148.

Лесковца ушле су у састав *теме* са седиштем у Нишу, а у црквеном погледу припале су Нишкој епископији.[11]

У XI и XII веку Византија је настојала да задржи и ојача власт над српским земљама, а нарочито у доба цара Манојла I Комнена (1143-1180), у периоду успона византијске државе. Са друге стране, српски владари (почев од жупана Вукана и Уроша I, Уроша II и Десе) настојали су да се отргну од те власти, односно, да прошире границе своје државе и да је поведу путем самосталности. Стефан Немања је тај циљ остварио.[12]

Управо за доба владавине цара Манојла I Комнена и време када Стефан Немања ступа на историјску позорницу, везан је први помен области око Лесковца – Дубочице (Глбочице). То време и догађаје описује Стефан Првовенчани у Житију св. Симеона, свога оца. Он нам саопштава да је Стефан Немања од српских земаља добио на управу области Топлицу, Ибар, Расину и Реке, а византијски цар „*задивив се мудрости овога јуноше, одликова га царским достојанством и различитим даровима. И одвојив му од своје земље, даде му звану Глбочицу говорећи: Теби буди и потомству твојему по теби у векове, ни са ким у заједници, ни са мном, ни са сродницима мојим по мени.*"[13]

Цар Манојло I Комнен је још у време док је на српском престолу седео Немањин брат Тихомир одликовао Стефана Немању владарским достојанством и даривао му византијску област Дубочицу. Тиме је Немања ојачао позиције да освоји власт у Србији, јер је постао независан од српског великог жупана. На другој страни, са Византијом је био у чвршћим везама и његов углед је знатно ојачао. То је изазвало незадовољство његове браће, што је на крају довело до оружаног сукоба 1166, из кога је Немања изашао као победник. Са српскога трона велики жупан Немања је наставио да води Србију путем независности, што га је сврстало међу противнике цара Манојла. [14]

---

[11] Грајковић, 1961, 20-33; Јиречек, Радојић, 1978121-146; Историја српског народа I 1981, 156-179; Калић, 1984, 5-14; Стојковић, Стојичић, Ракић, 1992, 27-33.

[12] Трајковић 1961, 32; Јиречек, Радојић, 1978, 148-160; Историја српског народа I 1981,197-211; Благојевић, 1983, 68; Милојевић, 1987, 12-13; Стојковић, Стојичић, Ракић 1992, 34-35.

[13] Новаковић, 1877, 182-186 ; Ћоровић, 1933, 19; Јиречек, Радојић, 1978, 148; Првовенчани, 1988, III/65 Благојевић, 1996, 197-198; Немања је постао велики жупан 1166, Дубочицу је добио бар годину дана раније. Византијски извори, IV, 144, нап. 131; Историја српског народа I 1981, 209. Милојевић 1987, 12.

[14] У двема биткама, 1168. и 1173, од којих је једну предводио сам цар, Немања је био поражен, заробљен и одведен у Цариград. Успео је да се врати у земљу и на престо великог жупана. Обновио је вазалне односе према Византији и цару Манојлу I Комнену. Поштовао их је до краја живота царевог. Године 1183, уз помоћ Угара, освојио је Дубочицу и од тога доба она је трајно у саставу српске државе. Калић, 1970, 193-204; Византијски извори IV, 1971, 102-104; Историја српског народа I, 1981, 210-211; Калић, 1984, 22 Милојевић, 1987, 13.

У историјским изворима Дубочица се помиње три пута, али су специфичном формулацијом означене активности везане за њу. У оснивачкој повељи за манастир Хиландар, коју је издао Стефан Немања, најпре се набрајају области које је добио по праву наследства, а потом земље које је од Византије освојио: *„Приобретох од грчке земље Лаб с Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату, Левач, Белицу и Лепеницу"*. Исти израз - „преобрете" - понавља се у Хиландарској повељи Стефана Првовенчаног и Житијама св. Симеона које је саставио св. Сава.

Овај израз „преобретох" означава, управо, да Немања Дубочицу није добио већ је морао да је осваја од Византије. Дакле, Дубочица је била византијска земља коју је Немања, као удеони кнез, добио само да њоме управља, али када је постао велики жупан он је био у обавези да је врати Византији. [15]

Дакле, Дубочица је, као гранична област према Рашкој, *имала важну улогу у односима византијских царева према члановима владајуће династије у Србији.* Та улога би још више добила на значају, а били би јаснији разлози због којих је Стефан Немања најпре добио Дубочицу а потом морао да је врати, уколико прихватимо идентификацију Дубочице са облашћу „ΔΕΝΔΡΑ", коју помиње Јован Кинам, секретар цара Манојла I Комнена.

Описујући долазак на власт великог жупана Десе, након кратке владавине бана Белоша 1162. године, Кинам каже: *„Цар нареди да се позове најмлађи брат који се зваше Деса (Δεσε) и управљаше Дендром (Δενδρας) богатом и многољудном земљом у суседству Ниша (Ναισω) и именова га за архижупана, примивши од њега заклетву (τα πιστα) да ће кроз читав свој живот чувати ничим неукаљану (ανοθευτον...σχημα) покорност и, поред тога, да ће се пред Ромејима сасвим уклонити из Дендре, из које је, као што рекох, убирао плодове."* [16]

Деса се уз помоћ Угарске и противника Уроша II борио за власт у Србији још 1155. године, али је цар Манојло I у том сукобу предност дао Урошу II. По мишљењу историчара, Деса није тада добио власт, али је добио богату област Дендру, не као својину већ да у њој „убире плодове". Цар Манојло I, врсни дипломата, на тај начин не само да није добио новог непријатеља у члану владајуће династије већ га је овим поклоном обавезао на верност („покорност"), учинивши га не-

[15] Византијски извори IV, 1971, 101-104; Првовенчани 1988, I/55 Св. Сава, 1986, 97; Благојевић, 1996, 201; Милојевић, 1987, 13.

[16] Византијски извори IV, 1971, 63-65, нап. 155, 138-139; Историја српског народа I, 1981, 206-208.

зависним од великог жупана и ставивши га у позицију са које се могао поново укључити у борбу за српски престо.[17]

Али, велики жупан *„Деса (Δεσε) који у то време царевим допуштењем (Βασιλεω ζδοντοζ) владаше Србијом, чим је био загосподарио земљом, погазио је уговор и поново присвојио земљу Дендру (Δενδρας), и пренебрегавајући власт Ромеја, упутио је посланике Аламанима решивши да отуда себи жену доведе и све што је противно вољи Ромеја, он је свакојако чинио. . .“*[18] Није се прикључио царевој војсци у борби са Угарском и настојао је, као и његови претходници, да се осамостали. Међутим, изгубио је Дендру и власт у Србији, био је заробљен и одведен у цариградску тамницу.[19]

Поред византијских, о Деси говоре и српски извори. Према подацима из Барског родослова (Летопис попа Дукљанина), Деса се борио за власт и у приморским земљама. Владао је Зетом, Требињем и Захумљем.[20] Доста полемика у научној јавности је изазвала тзв. „Мљетска повеља“ из 1151. године. Овом повељом Деса је даривао острво Мљет пулсанском манастиру Св. Марије. Поједини историчари оспоравају веродостојност ове повеље, али не и његову присуство у овим земљама, титулу – *кнез,* коју је Деса имао, и области којима је владао.[21]

Р. Новаковић претпоставља да су постојала два владара са истим именом, истичући необичну чињеницу да у византијским изворима није забележена Десина власт над приморским земљама.[22] Кнез и (или) велики жупан Деса умро је у Требињу и сахрањен је у манастиру Sv. Petra de Campo.[23]

---

17 Византијски извори IV, 1971, 59 ; Јиречек, Радоњић, 1978, 144, Историја српског народа I, 1981, 207;.

18 Византијски извори IV, 1971, 62.

19 Хонијат наводи да се сукоб између Десе и цара Манојла мирно завршио и да је Деса ослобођен пошто се заклео цару на верност: Византијски извори IV, 1971, 59, Историја српског народа I, 1981.

20 У Барском родослову се каже да су непријатељи дукљанског кнеза Радослава довели Десу, сина рашког великог жупана, и предали му власт у Зети и Травунији 1148-1149. године. Шишић, 1928, 104, Popović, 1973, 335; Мијушковић, 1988, 146.

21 Шишић, 1928, 242-255, Новаковић, 1982 , 29-37, Византијски извори IV, 1971, 59, Историја српског народа I, 1981, 206.

22 Један је син великог жупана Уроша I који је управљао Дендром и владао у Србији и други који је владао приморским земљама. Новаковић, 1982, 29-37.

23 Орбин, 1968, 15, Археолошким ископавањима 1968. године откривена је гробна конструкција у нартексу цркве св. Павла, где је, како се претпоставља, сахрањен Деса, који је и ктитор ове цркве. Црква Св. Павла је мањих димензија и налази се 4 м северно од цркве Св. Петра. Popović, 1973, 323-330, 336-337.

Велики жупан Деса је загонетна личност, као и област Дендра којом је управљао, односно у којој је убирао плодове. У науци није решено питање положаја Дендре. Дендра је до сада идентификована на више места: У Топлици[24], у жупи Дубрави, у Шумадији, у Дреници на Косову,[25] у области Реке (данашња област Пуста Река).[26]

Идентификацију Дендре са Дубочицом први је предложио Љ. Ковачевић.[27] Дендру су у Дубочици тражили и Д. Трајковић,[28] С. Димитријевић,[29] М. Јоцић, Ђ. Јанковић,[30] С. Милојевић,[31] Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић,[32] и Д. Спасић.[33]

Без претензија да ово питање разрешимо у целини, у закључку овога текста подсетићемо на већ изнете заједничке особине области Дендре и Дубочице, а потом, приказом средњовековних археолошких локалитета, покушати да докажемо да је Дубочица у средњем веку била многољудна земља. Због тога се могла назвати и „богатом", јер се богатство феудалаца није састојало само у поседовању велике површине земље већ, пре свега, у броју зависног сељаштва и дажбинама које су од њих убирали.[34] Ако је средњовековна жупа Дубочица била богата и многољудна земља, како је називају и у каснијим историјским изворима,[35] онда се и по томе може поредити са облашћу Дендра.

Дакле, и Дендра и Дубочица су се налазиле у саставу византијске државе. И једну и другу област је византијски цар давао на управљање оном члану владајуће српске династије који није седео на престолу - Деси и Немањи, али само да уживају приходе, као залог за њихову верност. У овим областима они су били независни од великог жупана, самосталнији и у бољим позицијама да се укључе у борбу за власт.

[24] Новаковић, 1877, 35.

[25] Византијски извори IV, 1971, 58, нап. 140, Историја српског народа I, 1981 207, нап. 46.

[26] Благојевић 1996, 207-211.

[27] Ковачевић, 81-82, 89-90

[28] Трајковић, 1961, 27-32, Трајковић, 1968, нап. 2.

[29] Димитријевић, 1958, 122.

[30] Јоцић, J, 66-67

[31] Милојевић, 1987, 14.

[32] Стојковић,Стојичић, Ракић, 1992, 34.

[33] Спасић, 1999, 67-77.

[34] Михаљчић, 1967, 189.

[35] У писму Ф. Петанчића краљу Владиславу из 1502. године, у коме описује путеве којима треба напасти Турке, каже за Дубочицу да је "густо насељена", Спасић, 1999, 73; Нахија Дубочица је била највећа и са највећим бројем насеља у оквиру Алаџа-Хисар санџака, Зиројевић, 1983, 211.

Када су ступили на српски престо, велики жупани, и Деса и Стефан Немања, били су у обавези да ове области врате Царству, сада из бојазни да приходи и независност у овим областима не пружају позицију са које се могу осамосталити у односу на византијску централну власт.

И Дендра и Дубочица се налазе близу Ниша - за Дендру се то изричито каже, а за Дубочицу се то зна из њеног географског положаја. Наиме, средњовековна жупа Дубочица обухватала је долине река Јабланице и Ветернице и Лесковачко поље. [36]

Топоним ΔΕΝΔΡΑ најчешће се код нас преводи речју *Дубрава* или *Шумадија*.[37] Вођени овим називом, поједини историчари траже Дендру у местима зв. Дубрава, Дубравица, Дубравница, Шумадија.[38] У старословенском језику реч дубрава означава шуму, обично у долини, а реч дуб означава дрво, тачније храст, и то посебну врсту храста лужњака (Quercus robur)[39] Ова џиновска врста храста расте на киселом - мочварном тлу, у плавним долинама река, где је висок ниво подземних вода, како је управо и у Лесковачкој котлини. Претпоставља се да је некада у овом крају било доста шума са овом врстом храста,(тзв. „корија"), од којих су данас спорадично остала појединачна стабла.[40] Топоним Дубочица има корен управо у старословенској речи *дуб*, што значи да би тај топоним могао бити словенски (српски) превод грчког имена области ΔΕΝΔΡΑ.

Могуће је да је топоним Дубочица примаран (јер је настао директним преводом грчког имена) у односу на топоним *Гльбочица* који се, такође, користи у историјским изворима, због фонетске сличности речи *дуб* и речи *гл ьб* - глубина-дубина односно *гл ьбок - длъбок*.[41]

У старијим изворима чешћа је употреба имена *Гльбочица:* у Хиландарској повељи Стефана Првовенчаног стоји *Глубочица*, а у Житију Симеона Немање, и Стефановом и Савином, *Гльбочица*.[42] У време цара Душана, 1355, у поклону севастократора Влатка манастиру Хиландару помиње се река Гльбочица, за коју се претпоставља да је река Ветерни-

[36] Благојевић, 1983, 71, Благојевић, 1996, 198, Спасић, 1999, 68; Новаковић смешта средњовековну Дубочицу у шире оквире - Топлица на северу, Врање на југу, на југозападу Косово или Ситница (Новаковић, 1877, 186), Трајковић, 1961, 35-39.

[37] Спасић, 1999, 69.

[38] Види нап. бр. 26.

[39] Скок, 1971, 449; Спасић, 1999, 71.

[40] Ранђеловић, Ђенић. Ранђеловић, 1983, 365-369.

[41] Речник српскохрватског и народног језика САНУ IV 1966.

[42] Првовенчани, 1988, I/55, III/65, Св. Сава, 1986, 97.

ца. У повељи кнегиње Милице манастиру Св. Пантелејмона наша област се назива *Гльбочица*. Игуман и братство манастира Пантелејмона потврђују Лазаревићима 20 аделфата за које су добили добра у Србији, актом из 1396. године. Овде се наводи *Дльбочица*.[43]

На карти бр. 2 приказана је карта данашњег лесковачког краја, у границама средњовековне жупе Дубочице, колико је то могуће, са регистрованим локалитетима средњовековног обележја.

За израду карте коришћени су подаци прикупљени рекогносцирањем територија које својом надлежношћу покрива Народни музеј у Лесковцу, а објављени су у књизи С. Ерцеговић, Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*. (о) Затим су коришћени непубликовани резулати рекогносцирања дуж нове трасе аутопута Е - 75, које је обављено 2002. године и рекогносцирања области Поречја 2004/05. године. (Δ)

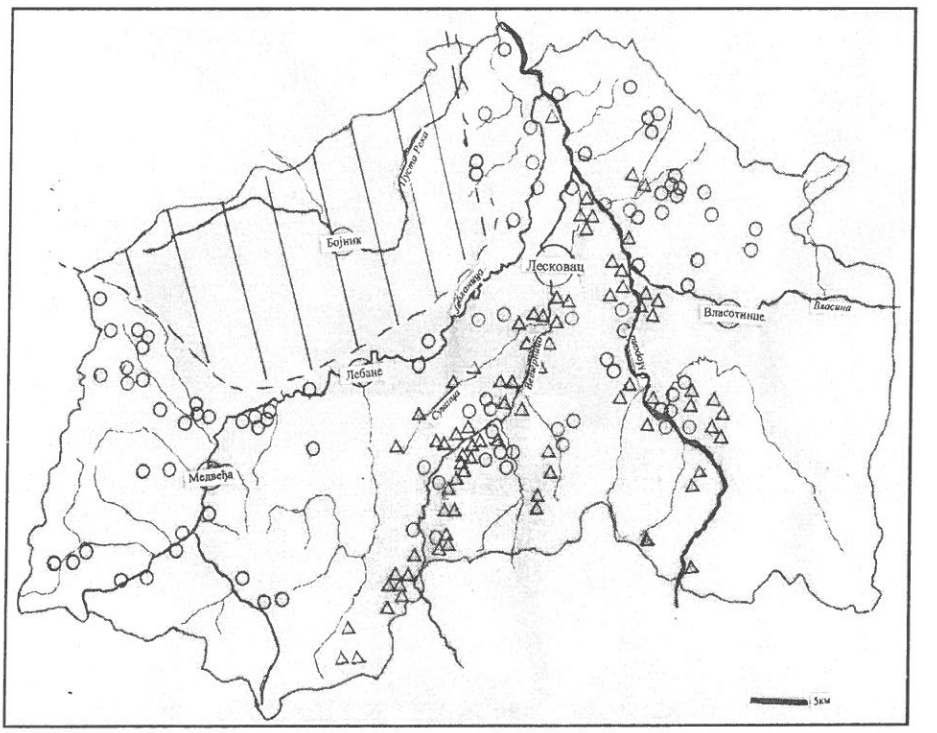

Карта бр. 2

[43] Соловјев, 1926, 156, Милојевић, 1987, 15, 16, нап. 36.

ИСКОПАВАЊА

Заштитна сондажна археолошка истраживања некрополе на локалитету Тапан код Печењевца обављена су 2005. године у периоду од 4. до 25. октобра.[44] Већ првога дана је уочено да је за протекле 2 године нестало још неколико метара обале. (Т I, сл. 1, 2).

Током 19 радних дана отворене су четири сонде: Сонда I, величине 6x2 м, на најузвишенијем делу локалитета у правцу север-југ и паралелно са обалом. Сонда II, величине 6x2 м, постављена је у подножју узвишења, на 68 м северозападно од Сонде I; Сонда III, величине 12 x 0,43 - 1,43 м, постављена је на самој обрушеној обали, на удаљености од 32 м од Сонде I и Сонда IV, величине 27 x 3 м, постављена западно од Сонде III, а паралелно са њом.

У Сонди I је ископано пет откопних слојева у земљи светломрке боје компактне структуре, без икаквих археолошких артефаката. Због тога је ископан и контролни ров величине 1x1 м и дубине 0,80 м. На дубини од 1,82 м одлучено је да се даљи радови у Сонди I прекину због непостојања културног слоја. (Т II, сл. 1).

Сонда II је постављена у правцу исток-запад. Ископана су два откопна слоја у северном делу и четири откопна слоја у јужном делу сонде. Након тога је ископан контролни ров у југоисточном делу сонде, у коме су, такође, ископана два откопна слоја. Дакле, ископавање је извршено до максималне дубине од 2,04 м. Слојеви су скинути у земљи светломрке боје, компактне структуре и, такође, без налаза археолошких артефаката. (Т II, сл. 2)

Сонда III је постављена у истом правцу као и Сонда I, на падини платоа, али ближе обрушеној обали. Након 5. о. с. у јужној половини сонде и 4. о. с. у северној половини сонде, утврђено је постојање културног слоја сиве боје, растресите структуре, у коме су налажени фр. керамике средњовековног обележја. Слој је различите дебљине и варира од 0,30 до 0,60 м. У основи 6. о. с. у северној и 7. о. с у јужној половини сонде уочени су скелети. Скелети су очишћени у 8. о. с. и констатована су четири гроба који су означени као гробови 1, 2, 3 и 4. (Т III, сл. 1, 2)

Након подизања скелета из ових гробова, ископан је још један слој, да би се утврдило могуће постојање другог нивоа сахрањивања. Том приликом констатован је још један скелет који је дефинисан као гроб бр. 29.

---

[44] Руководилац ископавања био је М. Миљковић, саветник-конзерватор из Републичког завода за заштиту споменика културе, стручни консултант др В. Иванишевић, научни сарадник Археолошког института у Београду. На терену су радиле С. Јовић и Ј. Пешић, кустоси-археолози Н. музеја у Лесковцу, и М. Трајковић, дипл. историчар уметности.

Велику захвалност дугујемо председнику Окружног суда у Лесковцу, господину Јовици Илићу, за свесрдну помоћ и подршку коју нам је пружао током ископавања.

Сонда IV је постављена паралелно са Сондом III и у њој је до дубине око 0,50 м слој скинут механизацијом. Овде се, након нивелационог слоја, такође наишло на културни слој са сивом, растреситом земљом и фрагментима средњовековне керамике, као и 1 фр. наруквице од црне стаклене пасте. У основи 4. о. с. уочени су скелети. Након скидања још једног откопног слоја, у овој сонди откривена су 24 скелета који су дефинисани као гробови од бр. 5-28. (Т IV, сл. 1, 2)

САХРАЊИВАЊЕ И ОДНОС ГРОБОВА

Укупно су откривена 32 скелета: 29 у гробовима у сондама и три у обрушеној земљи. Гробне раке нису могле бити уочене јер се укопавање вршило директно у песак, у коме се тешко запажају слојеви.[45]

Добро је очувано 7 скелета (гробови : 1, 2, 11, 15, 17, 21, 22 и 29); скелети код којих су очуване све кости, али у дерутном стању (3, 8, 10 и 14); средње очувани скелети (гробови : 9, 13, 16, 24 - 26 и 28); делимично очувани скелети (гробови: 4-7, 12, 18-20, 23 и 27).

Гробови су постављени паралелно, што указује на то да је реч о некрополи на редове. Редови не теку увек правилно, услед девијације, углавном према северу, што је зависило од положаја сунца за време сахране. По мишљењу Љ. Карамана, одступање ка северу или југу зависило је од годишњег доба, јер је сахрањивање вршено према највишој тачки изласка сунца. Он сматра да су правилну оријентацију имали они покојници који су сахрањени у периоду пролећне и јесење равноднevице. Највећи број је са одступањем од запада ка северу (гробови: 9, 11, 13, 15, 18, 20-22, 24, 25 и 28).

Сви покојници су положени на леђа, у опруженом ставу, само је положај руку различит. Код највећег броја скелета руке су биле савијене у лактовима и прекрштене на стомаку (гробови: 21, 22, 24, 25, 26 и 29), лева рука савијена у лакту са шаком на стомаку а десна на грудима (гробови:2, 3 и 17); обе руке савијене у лактовима, лева положена на раме, а десна на груди (11 и 16); затим опружене поред тела (гроб 1); лева опружена поред тела, а десна савијена у лакту и положена на стомак (гроб 28); обе руке савијене у лактовима са шакама на грудима (гроб 9); обе руке савијене у лактовима, лева положена на стомаку, а десна на рамену (гроб 10); обе руке савијене у лактовима, лева шака на рамену, а десна на стомаку (гроб 14); обе руке савијене у лактовима, лева шака на грудима, а десна на рамену (гроб 15); затим- десна недостаје, а лева је савијена у лакту са шаком на стомаку (гроб 8);

[45] Слично на локалитету Вајуга-Песак на Ђердапу, Према, Поповић, Бјелајац, 1984, 111-126

затим - лева недостаје, а десна је савијена у лакту са шаком на стомаку (гробови 13 и 27).

Сви откривени скелети леже у једном нивоу, изузев скелета деце у гробовима 18, 19 и 23 који су на вишем нивоу, односно на мањој дубини.

Глава је обично полагана на леву страну (гробови: 9, 11, 14, 17, 21, 24, 25, 27 и 28) или десну страну (гробови: 1, 2, 3, 10, 15 и 29), а мањи број на потиљак (гробови: 13, 22 и 26). Белези изнад гробова нису констатовани (или нису ни постојали или су уништени).

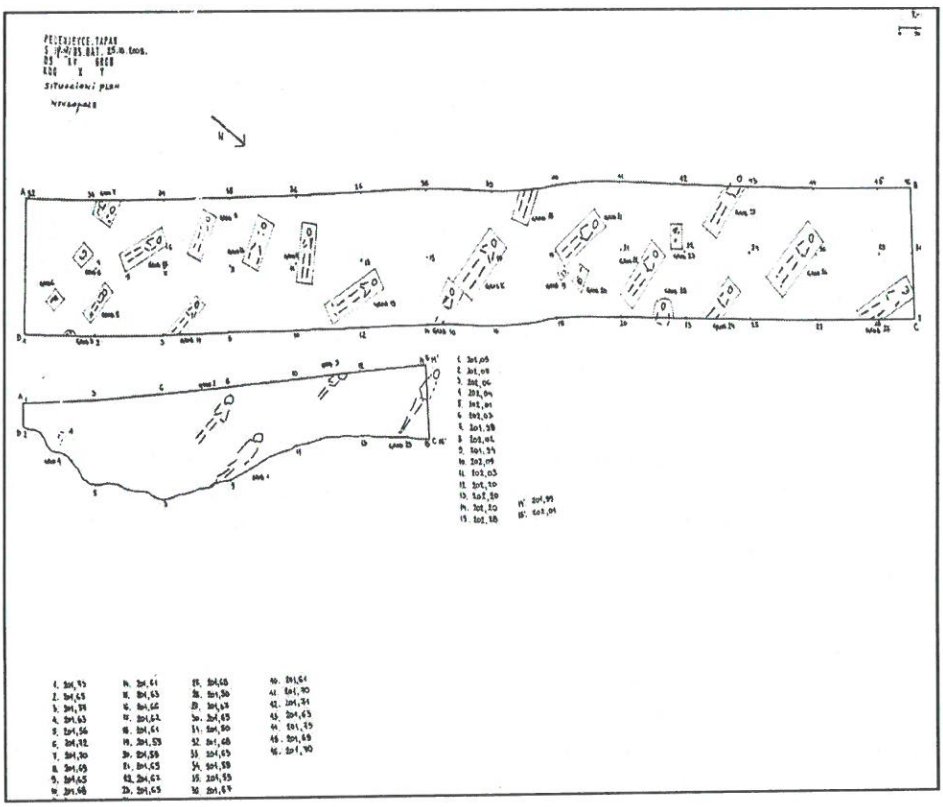

Ситуациони план некрополе

КАТАЛОГ ГРОБОВА

Гроб 1

Положај: Сонда III, на самом ободу обале, уз источни профил, у СИ делу сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација

запад-исток. Став опружен, лобања повијена у десну страну. Обе руке опружене низ тело. Кости грудног коша и кичменог стуба су поремећене. Кости грудног коша се налазе преко руку, а делови кичменог стуба расути око карлице. (T V, сл. 1)

Део костију леве ноге су откривени у обрушеној земљи.

Димензије скелета: очувана дужина скелета 1,80 м

Археолошких налаза није било.

Гроб 2

Положај: Сонда III, у централном делу сонде, уз западни профил. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток. Горњи део скелета је укопан у песак, доњи у земљу. Став опружен, лобања повијена у десну страну. Лева рука савијена у лакту, са шаком на стомаку. Десна рука савијена у лакту, са шаком на грудима.

Димензије скелета: очувана дужина скелета 1,37 м.

Налази: 1. кородирани гвоздени предмет малих димензија на грудном кошу са десне стране.

Гроб 3

Положај: Сонда III, западни профил у северном делу сонде. Слободно укопан скелет млађе особе. Оријентација запад-исток. Став опружен, лобања повијена у десну страну. Лева рука савијена у лакту, са шаком на стомаку. Десна рука савијена у лакту са шаком на грудима. Лобања у дерутном стању.

Димензије скелета: очувана дужина скелета 0,84 м

Налази: неколико аморфних кородираних гвоздених предмета малих димензија.

Гроб 4

Положај: Сонда III, поред источног профила у јужном делу сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток. Став опружен, лобања повијена у десну страну. Сачувана само лобања и део рамене кости, остали део скелета није утврђен јер је нестао у обрушеној земљи.

Археолошких налаза није било.

Гроб 5

Положај: Сонда IV, источни профил у јужном делу сонде. Оријентација запад-исток. Лобања је у врло дерутном стању.

Налази: 1. атипични фрагмент керамике; 2. кост.

Гроб 6

Положај: Сонда IV, централни део сонде поред јужног профила. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток. Скелет је у врло дерутном стању. Сачувана је само темена кост лобање и тибија, стопала и прсти леве ноге. Около тибије поређана су 4 облутка, односно 5, али је један извађен пре приступања чишћењу те се не може знати на ком је месту био.

Археолошких налаза није било.

Гроб 7

Положај: Сонда IV, уз западни профил у ЈЗ делу сонде. Слободно укопан. Оријентација запад-исток. Од скелета сачуван је део лобање и две кости веома дерутне и стога непрепознатљиве. Поред ове лобање, која је оријентисана З-І, пронађена је још једна лобања, оријентисана І-З, положена на део руке, што вероватно представља поштовање костију. Уз другу лобању пронађене су две минђуше – алке, веома оштећене, које су се приликом подизања распале.

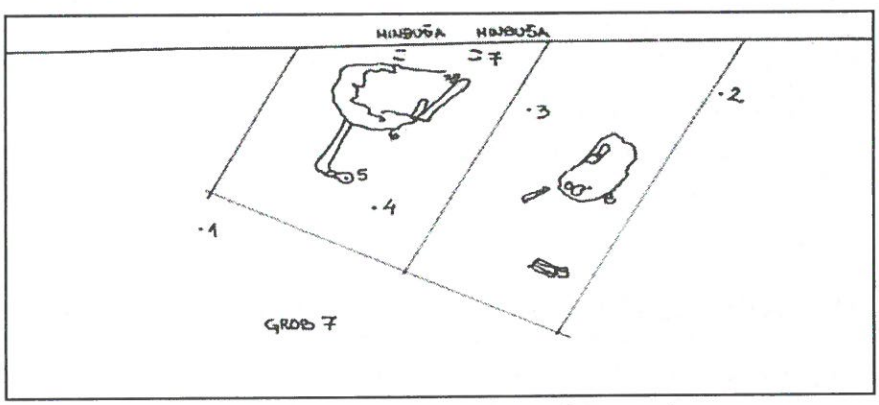

Налази: 1. две минђуше – алке, веома оштећене, које су се приликом подизања распале, а пронађене су уз другу лобању. (Т XII, сл. 1)

Гроб 8

Положај: Сонда IV, у ЈИ делу сонде, близу источног профила (C-D профил). Слободно укопан скелет детета. Оријентација запад-исток. Стас опружен, лобања, као и цео скелет, у веома дерутном стању. Лева

рука савијена у лакту, са шаком на стомаку. Положај десне руке није познат због оштећености. Поред десне тибије пронађен је фрагмент обода и трбуха лонца. (Т V, сл. 2)

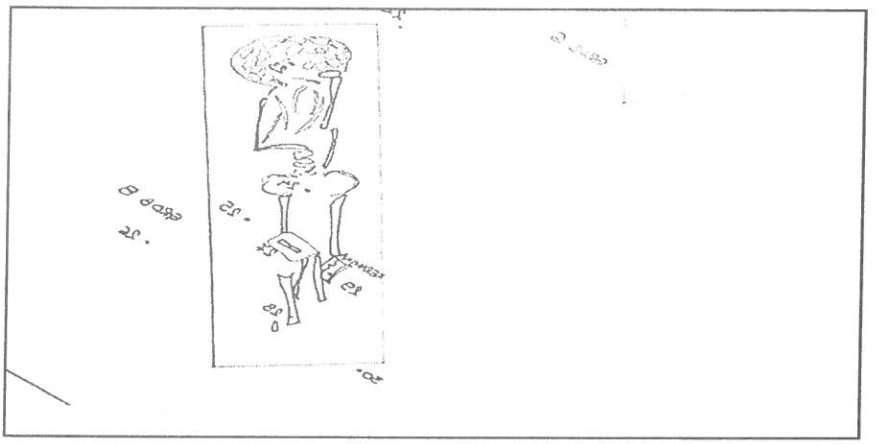

Димензије скелета: Очувана дужина скелета 0,84 м

Налази: 1. фрагмент обода и трбуха лонца израђен од црвенкастомрке, пречишћене земље са лискуном. Обод је косо разгрнут према споља, правоугаоно профилисан са канелуром на средини. Испод обода се налази мотив валовнице. Пронађен је поред десне потколенице. (Т XIV сл. 3, 4)

Гроб 9

Положај: Сонда IV, поред западног профила у ЈЗ делу сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток, са одступањем 15° према северу. Став опружен, лобања повијена у леву страну. Руке савијене у лактовима, са шакама на грудима. Недостаје део кичменог стуба и део десне потколенице. (Т VI, сл. 1)

Димензије скелета : Очувана дужина скелета 1,10 м.

Археолошких налаза није било.

Гроб 10

Положај: Сонда IV, близу источног профила(Ц-Д профил) централног дела сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток. Став опружен, лобања повијена у десну страну. Лева рука савијена у лакту, са шаком на стомаку. Десна рука

савијена у лакту, са шаком на рамену. Део ногу није утврђен (у профилу C-D). Кости грудног коша у веома дерутном стању, као и кичмени стуб, који је делимично очуван. На левој слепоочници налази се бели облутак. Приликом чишћења скелета, пронађени су зуби неког другог скелета.

Димензије скелета : Очувана дужина скелета 0,93 м.

Археолошких налаза није било.

Гроб 11

Положај: Сонда IV, средина јужног дела сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток, са одступањем 13° према северу. Став опружен, лобања повијена у леву страну. Лева рука савијена у лакту, са шаком на рамену. Десна рука савијена у лакту, са шаком на грудима. Скелет је добро очуван. На десном уху нађена је бронзана алка, а изнад ње је бели облутак. Поред леве ноге откривена је кост. На лобањи су уочени трагови повреде.

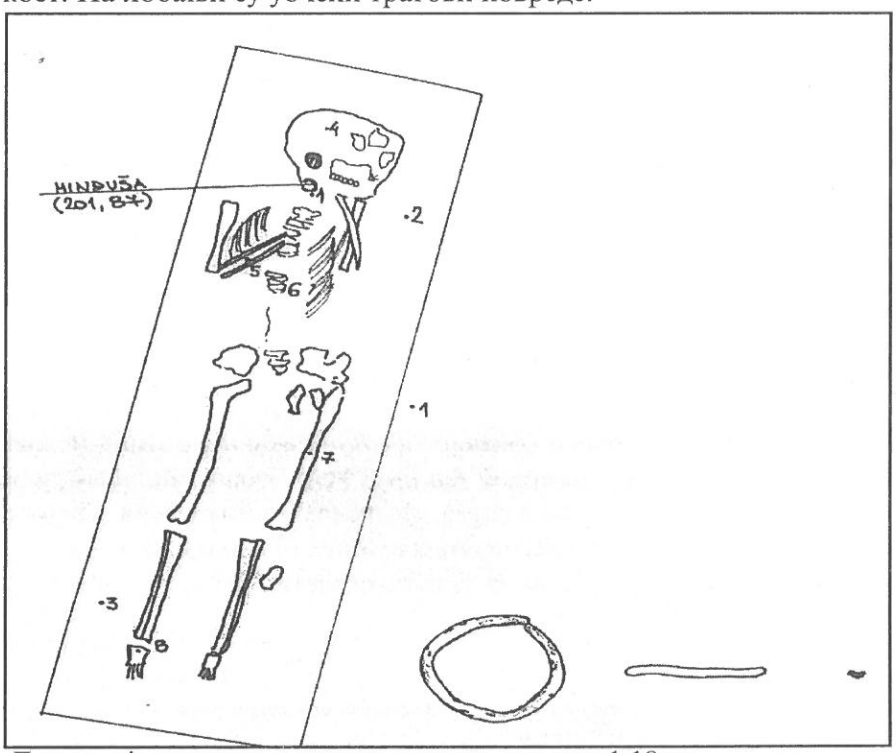

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,10 м.

Налази: 1. Наушница од бронзане жице у облику карике отворених и равно засечених крајева, овалног пресека, r - 2,2 цм. (T VIII, сл. 1; T XII, сл. 2)

Гроб 12

Положај: Сонда IV, део лобање уочен у централном делу сонде, у источном профилу. Оријентација запад-исток. Сутрадан, доласком на терен, уочено је да је лобања насилно извађена из профила и поломљена. Кости лобање су пронађене поред профила. Последњег дана ископавања дошло је до обрушавања источног профила сонде, рашчишћен је простор око места где је пронађена лобања, али остатак скелета није пронађен.

Археолошких налаза није било.

Гроб 13

Положај: Сонда IV, поред западног профила у ЈЗ делу сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток, са одступањем 17° према западу. Став опружен, лобања ослоњена на потиљак. Десна рука савијена у лакту, са шаком на стомаку. Положај леве руке није могуће утврдити јер недостаје. Скелет је у веома дерутном стању.

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 0,99 м.

Археолошких налаза није било.

Гроб 14

Положај: Сонда IV, источни профил јужног дела сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток. Став опружен, лобања повијена у леву страну. Руке су савијене у лактовима, лева шака на рамену, десна на стомаку. Кичмени стуб и кости грудног коша су у дерутном стању. У пределу кичменог стуба пронађен је фр. гвоздени предмет.

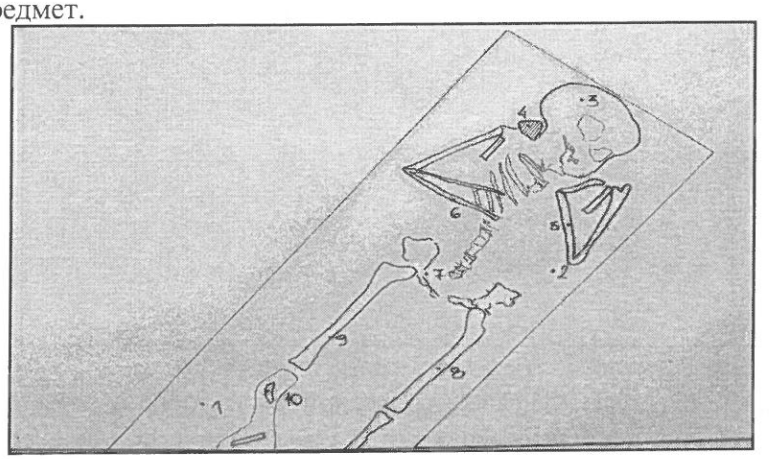

Димензије скелета : сачувана дужина скелета 1,05 м.
Налази: 1. фрагментован гвоздени предмет.

Гроб 15

Положај: Сонда IV, у централном делу сонде, уз источни профил (C-D). Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток, са одступањем 22° према северу. Став опружен, лобања повијена у десну страну. Руке су савијене у лактовима, лева шака на грудима, десна на рамену. Десна потколеница дислоцирана. Скелет је добро очуван. (Т VI, сл. 2)
Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,60 м.
Археолошких налаза није било.

Гроб 16

Положај: Сонда IV, централни део сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток. Став опружен, лобања је дислоцирана. Део вилице је поломљен. Руке савијене у лактовима, десна шака на грудима, лева на рамену. Лева нога благо згрчена и коленом избачена у леву страну. Скелет је релативно добро очуван, осим костију грудног коша. На левом уху нађена је бронзана минђуша са једном јагодом. (Т XII, сл. 3)

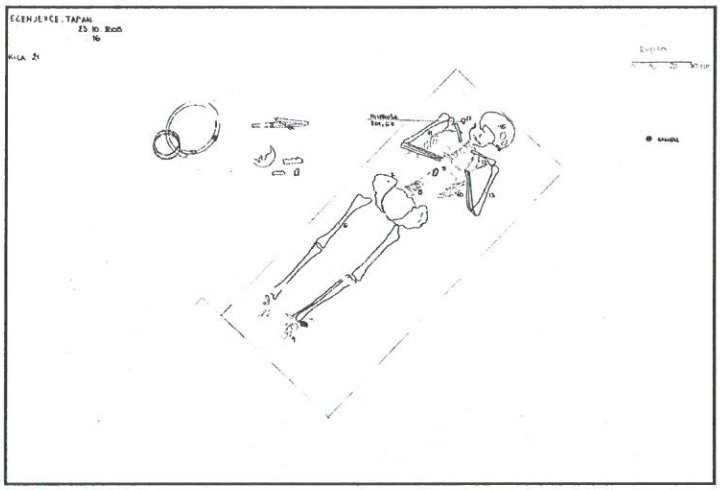

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,65 м.
Налази: 1. Наушница са кружном кариком отворених крајева, равно засечених. Карика је декорисана са два низа спирално намотане жице.

На карици се налазила (сада великим делом оштећена) јагода кружног облика која је била начињена од две полулопте. Ивице полулопти којима су биле спојене су од уске тордиране жице, r - 3,8 цм, r - калоте - 1,1 цм. (Т VIII, сл. 3)

Гроб 17

Положај: Сонда IV, југозападни део сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток. Став опружен, лобања повијена у леву страну. Лева рука савијена у лакту, са шаком на стомаку. Десна рука савијена у лакту, са шаком на грудима. Скелет је добро очуван.

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,30 м.

Археолошких налаза није било.

Гроб 18

Положај: Сонда IV, у централном делу сонде, западни профил (профил А-В). Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток са одступањем 15° према северу. Откривен је доњи део ногу. Остали део скелета није утврђен (у профилу А-В).

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 0,68 м.

Археолошких налаза није било.

Гроб 19

Положај: Сонда IV, на средини централног дела сонде. Оријентација запад-исток. Фрагментовано очувана лобања детета, плиће укопана у односу на остале скелете у сонди.

У истом нивоу је са гробом 20, који је такође дечји. (Т VII, сл. 1)

Археолошких налаза није било.

Гроб 20

Положај: Сонда IV, на средини централног дела сонде. Оријентација запад-исток, са одступањем 21° према северу. Фрагментовано очувана лобања и део кичменог стуба детета. Плиће је укопан у односу на остале скелете у сонди.

У истом нивоу је са гробом 19, који је такође дечји. (Т VII, сл. 1)

Археолошких налаза није било.

Гроб 21

Положај: Сонда IV, на средини централног дела сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток, са одступањем 22° према северу. Став опружен, лобања повијена у леву страну. Руке савијене у лактовима, са шакама прекрштеним на стомаку. Скелет је добро очуван, изузев костију грудног коша. На левом домалом прсту нађен је бронзани прстен. (Т VII, сл. 1; Т XIII, сл. 1, 2)

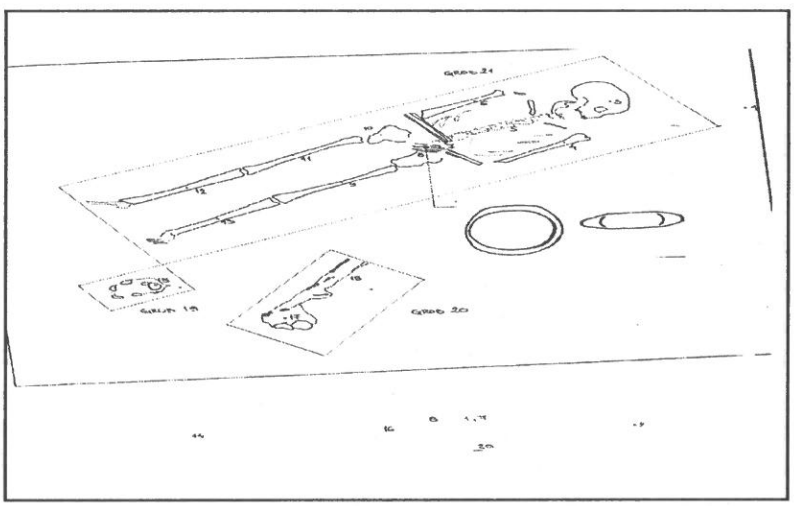

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,55 м.

Налази: 1. Прстен пуно ливен у бронзи са кариком правоугаоног пресека и овалном главом као проширењем карике. На глави нема представе или је излизана због дуге употребе, r - 1,9 цм; Глава - 1,4 x 0,7 цм. (Т IX, сл. 1,2)

Гроб 22

Положај: Сонда IV, близу источног профила (профил C-D) у СИ делу сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток, са одступањем 18°, према северу. Став опружен, лобања положена на потиљак. Руке савијене у лактовима, са шакама прекрштеним на стомаку. Лева нога згрчена и коленом избачена у десну страну. Скелет је добро очуван. На левој подлактици 4 наруквице од стаклене пасте. (Т XIII, сл. 3,4) На левом уху нађена је бронзана минђуша - алка. (Т XIV, сл. 1) На кључњачи, са леве стране, 11 перли од стаклене пасте. (Т XIV, сл. 2)

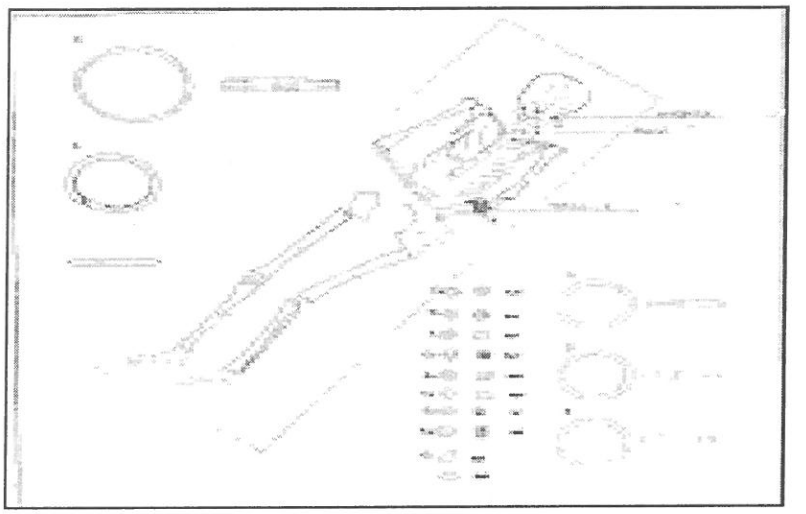

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,62 м.

Налази: 1. Наруквица начињена од стаклене пасте тамноплаве боје, овалног пресека. Спољна површина је аплицирана двема црвеним (једна ужа, а друга шира) и једном белом нити. Крајеви наруквице су видљиво спојени; r - 7,2 цм, s - 0,9 цм. (Т X, сл. 1, 2)

2. Наруквица од стаклене пасте тамноплаве боје, кружног пресека, на месту где се крајеви видљиво спајају; r - 6,1 цм, s - 0,8 цм. (Т XI, сл. 1)

3. Наруквица од стаклене пасте црне боје, овалног пресека; r - 6,8 цм, s - 0,8 цм. (Т XI, сл. 2)

4. Наруквица од стаклене пасте црне боје, правоугаоног пресека. Спољна површина је декорисана двема канелурама. Поломљена је, површина је оштећена иридацијом; r - 6,5 цм, s - 1,2 цм. (Т X, сл. 3)

5. Наушница од бронзане жице у облику карике отворених и равно засечених крајева, овалног пресека; r- 2,6 цм. (Т VIII, сл. 2)

6. 11 перли од стаклене пасте

6а. Перлица ваљкастог облика од тамноплаве стаклене пасте, спољна површина је обојена жутом бојом и декорисана двоструком таласастом траком; r - 0,6 цм, s - 0,5 цм.

6b. перлица коничног облика од тамноплаве стаклене пасте, спољна површина је обојена светлоплавом бојом и декорисана са четири пластичне таласасте траке; r - 0,8 цм, s - 0,8 цм.

6с. две перлице коничног облика од тамноплаве стаклене пасте, декорисане су са три пластичне таласасте траке; r - 0,8 цм, s- 0,7 цм; r - 0,7 цм, s - 0,8 цм.

6d. фрагментована коничног облика од тамноплаве стаклене пасте, декорисана је са три пластичне таласасте траке; r - 0,8 цм, s- 0,6 цм.

6e. три перлице ваљкастог облика од светломрке стаклене пасте; r- 0,8 цм, s - 0,7 цм; r - 0,8 цм, s - 0,8 цм; r - 0,8 цм, s- 0,8 цм.

6f. три фрагментоване перлице кружног облика од светломрке стаклене пасте, код две је спољна површина обојена светлоплавом бојом, а једна жутом бојом; r - 0,8 цм, s - 0,5 цм. (Т XI, сл. 3)

Гроб 23

Положај: Сонда IV, у средини СИ дела сонде. Оријентација запад-исток. Фрагментовано очувана лобања детета, плиће укопана у односу на остале скелете у сонди. У истом нивоу је са гробом 19 и 20, који су такође дечји.

Археолошких налаза није било.

Гроб 24

Положај: Сонда IV, уз источни (C-D) профил у СИ делу сонде. Оријентација запад-исток, са одступањем 17° према северу. Став опружен, лобања повијена у леву страну. Руке савијене у лактовима и положене на стомак. Потколенице нису утврђене (у профилу C-D). Кости грудног коша нису сачуване, лобања у врло дерутном стању.

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,10 м.

Археолошких налаза није било.

Гроб 25

Положај: Сонда IV, уз западни профил (A-B) у СЗ делу сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток са одступањем 17° према северу. Став опружен, лобања повијена у леву страну. Руке савијене у лактовима и положене на стомак. Кости грудног коша су у веома дерутном стању.

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,42 м.

Археолошких налаза није било.

Гроб 26

Положај: Сонда IV, у средини северног дела сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток са одступањем 18° према северу. Став опружен, лобања положена на потиљак. Руке

савијене у лактовима и положене на стомаку. Кости грудног коша нису сачуване.

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,60 м.

Археолошких налаза није било.

Гроб 27

Положај: Сонда IV, уз северни и источни профил. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток, са одступањем 22° према северу. Став опружен, лобања повијена у леву страну. Десна рука савијена у лакту и положена на стомак. Подлактица леве руке недостаје, те је немогуће утврдити положај леве руке. Скелет је у дерутном стању. Лобања је у веома дерутном стању, а кости грудног коша и кичменог стуба нису сачуване, карлица делимично сачувана. На десном уху нађена је делимично очувана бронзана алка.

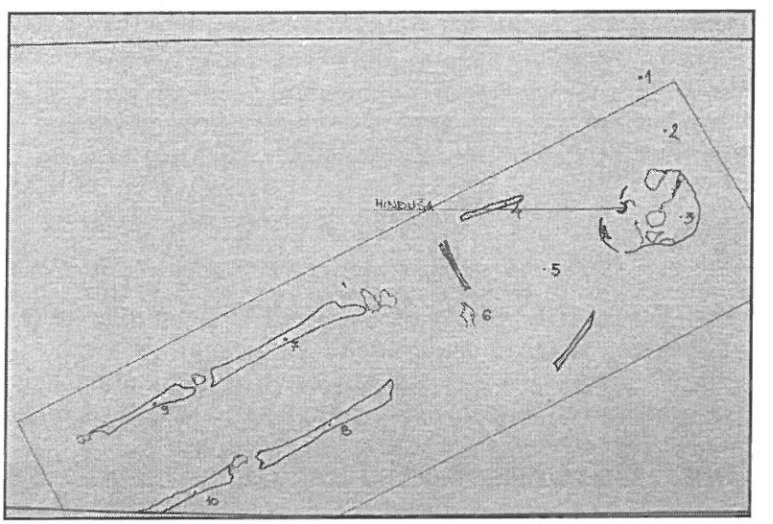

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,50 м.

Налази: 1. Наушница од бронзане жице у облику карике, делимично очувана.

Гроб 28

Положај: Сонда IV, уз источни профил у севрном делу сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток, са

одступањем 15° према северу. Став опружен, лобања повијена у леву страну. Лева рука опружена поред тела. Десна рука савијена у лакту са шаком на стомаку. Ноге нису утврђене (у профилу C-D). На десној руци нађен је бронзани прстен.

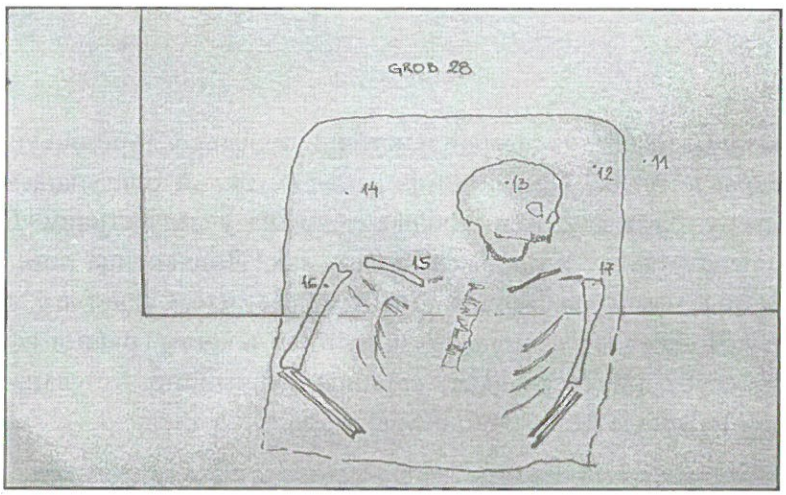

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 0,59 м.

Налази: 1. Прстен са кариком кружног облика једнаке ширине, полукружног пресека. На спољној површини целом дужином једва су, због дуге употребе, видљиви плитки урези; r - 2,3 цм, s - 0,3 цм. (Т IX, сл. 3, 4)

Гроб 29

Положај: Сонда III, уз јужни профил у севрном делу сонде. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентација запад-исток, са одступањем 17° према северу. Став опружен, лобања повијена у десну страну. Руке савијене у лактовима и прекрштене на стомаку. (Т VII, сл. 2)

Димензије скелета: сачувана дужина скелета 1,75 м.

Археолошких налаза није било.

АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ

Археолошки налази су констатовани код 11 скелета, и то у гробовима: 2, 5, 7, 8, 11, 14, 16, 21, 22, 27 и 28.

Пронађени су: фрагмент обода и трбуха лонца (гроб 8), четири наруквице од стаклене пасте (гроб 22), два бронзана прстена (гробови: 21 и 28), једанаест перли од стаклене пасте (гроб 22), пет бронзаних

наушница типа алке (гробови: 7, 11, 22, 27), бронзана наушница са јагодом (гроб 16) и фрагментовани бронзани предмет (гроб 14). Женски гроб 22 је најбогатији прилозима. У њему су пронађене 4 наруквице и 11 перли од стаклене пасте и бронзана алка.

На некрополама у Србији од IX до краја XII века често се среће накит у гробовима, као лична имовина покојника. У накиту са некрополе у Србији током овог периода приметна је разлика између типова накита који су се носили у западном делу Србије од оног који је ношен у источном делу. Један од примера је изостанак наруквица од стаклене пасте у западном делу.

Разлике које се уочавају у накиту западног од источног дела Србије можда стоје у вези са свим осталом разликама које су одувек биле уочљиве на Балканском полуострву на граници спајања западног и источног културног утицаја.

Нема сумње, и на источни и на западни део Србије, пресудни културни утицаји у раном средњем веку стизали су из Византије, али из два правца - преко копна и са јадранске обале.[46]

Наушнице

Бронзане наушнице типа карике су омиљени део накита од раног до позног средњег века, због чега нису хронолошки осетљиве. Карике веома често на некрополама у Србији чине једини налаз у гробу и углавном су заступљене у паровима. Облик им је увек овалан, а правилност облика зависила је од квалитета (савитљивости) жице и од вештине руку онога који их је обликовао.

Бронзане алке су најзаступљенији накит на некрополи, пронађено их је укупно 5. У гробовима 11 и 22 су пронађене наушнице у облику карике отворених и равно засечених крајева, које су очуване (Т VIII, сл. 1, 2) и у гробовима 7 и 27, које су се распале *in situ*. Осим гроба 7, у коме је пронађен пар, у осталим гробовима је по једна каричица.

По мишљењу Г. М-Вујовић, она може да представља неку врсту амајлије која је добијена у најранијем узрасту и која је трајала заједно са особом којој је припадала.[47]

Карике разних промера и облика, као и дебљине жице, познате су са више некрополa у Србији: Миријево[48], Брестовик[49], Винча[50], Трњане[51],

[46] Марјановић, Томић 1982, 15.
[47] Марјановић, 1984,79
[48] Бирташевић, 1960, 29-30. ТХ/5,ТХІ/4,ТХІІ/4,ТХІІІ/6-8,ТХV/7.
[49] Ђоровић, 1958, 330.
[50] Марјановић, 1980, Y 218.
[51] Марјановић, 1984, 78-79, сл.162.

Прахово[52], Ниш-Гласија[53], Доња Топоница[54], Лешје[55], Жагубица[56], Велики Градац[57], Моравац код Алексинца[58], а има их и у суседним земљама.

У гробу 16 пронађена је наушница са кружном кариком отворених, равно засечених крајева. (Т VIII, сл. 3, 4) Карика је декорисана са два низа спирално намотане жице. На карици се налазила (сада великим делом оштећена) шупља лоптаста јагода која је била начињена од две калоте. На споју конуса, по средини, јагоде су уске тордиране жице. Израђена је у скромној техници, без украса на јагоди, осим на месту где се спајају калоте и зато можда припада самим почецима израде у домаћим радионицама. Ове наушнице представљају старију варијанту наушница са једном или више јагода које су декорисане техником ажурирања и карактеристичне су за XI-XII век.

Аналогије проналазимо на некрополама у: Трњану[59], Брестовику[60], Баргали код села Горни Козјак код Штипа[61], Марковим Кулама, Варош -Прилеп[62], Врбници код Призрена (X-XIII).[63]

Познате су и са некропола у Бугарској: Нановица,[64] Луковит-Муц ат. [65]

Прстење

У XI и првој половини XII века словенско прстење подражава касноримско, односно византијско стварање, без већих уметничких претензија.

---

[52] Јанковић, 1973-1974, 235.

[53] Ерцеговић, 1977, 81.

[54] Трбуховић, 1970, 60-61.

[55] Милошевић, 1962, Т III/3930.

[56] Ђорђевић, 1908, 162, сл. 1; Марјановић, 1983, 119-124.

[57] Минић, 1969, 239, сл. 15,20.

[58] Тодоровић, 1955 - 1956, 287-292, сл. 1.

[59] Марјановић, 1984, 81, сл. 167, гроб 221 и једна из поремећених слојева али без спирално намотане жице;

[60] Ђоровић, 1958, 325-333, Марјановић, 1986, 195, сл.9.

[61] Белдедовски ,1995, 174, Т 2/4, који их датира у средину IX-X века.

[62] Манева, 1992, 47, 192, Т 19, 58/6, 58/7, 63/7; Т 101, 58/7; Бабик, 1974, 31, кат. бр. 29, сл. 29; Бабик, 1976, 28, 29, кат. бр. 5 и 8 - са једном лоптастом јагодом сатављеном од две шупље калоте која је обавијена са стране жицом и петљом на крају обруча.

[63] Благо Косова, 1998, 701, кат. бр. 385; 703, кат. бр. 388, са елипсоидном јагодом али на исти начин декорисаном кариком.

[64] Вьжарова, 1976, 314, Обр. 196, сл. 1, 4, 5; 319-320, Обр. 199, сл. 4 и припадају VIII групи, II варијанти по њеној подели.

[65] В. С. Јовановић, 1987, 116-117, Т. IV/78, Т II без броја, али се ова некропола датује у XIII-XIV век.

На прсту десне руке скелета гроба 28 пронађен је бронзани прстен са тракастом кариком једнаке ширине, полукружног пресека. На спољној површини, целом дужином, једва су, због дуге употребе, видљиви плитки урези, који, можда имитирају технику тордирања.[66] (Т IX, сл. 3, 4)

Прстен-алка са тракастом кариком, једнаке ширине и дебљине, најједноставнији је облик прстена који чини његов основни део - карика. Као венчани прстен – бурма, овај облик прстена, различито украшаван, био је у употреби кроз цео средњи век, али и у вековима који су му претходили, па све до данашњих дана. У Бугарској овај тип траје без прекида од X до XIV века -тип I-1 и I-2, по Гатеву, [67] и тип I-1, по подели Вжарове.[68]

У Македонији, на локалитету Гробишта, Варош-Прилеп,[69] пронађен је сличан, али са урезима који су изражајнији и датиран је приближно у X-XI век.

На домалом прсту леве руке скелета у гробу 21 пронађен је прстен пуно ливен у бронзи, са кариком правоугаоног пресека и овалном главом, као проширењем карике. На глави нема представе, или је излизана због дуге употребе. (Т IX, сл. 1, 2)

Сличан прстену са наше некрополе је онај пронађен на некрополи на локалитету Матичане код Приштине.[70]

Овакав тип прстења спада у тип II-4, по подели П. Гатева - прстење са главом која је настала проширењем карике. Глава је кружна или елипсоидна.[71] Овакво прстење је карактеристичан налаз са раносредњовековних некропола.

Наруквице

Наруквице од стаклене пасте су чест налаз у накиту током 11- 12. века и везују се за византијски културни круг, а представљају наслеђе из античке материјалне културе. Највећим делом откривене су на некрополама, пре свега у претежно богато опремљеним гробовима, што може да укаже на извесну имовинску диференцијацију међу становништвом које се ту сахрањивало.

Поред некропола, пронађене су и у средњовековним насељима у Рибници, Поповици код Неготина и Мачванској Митровици.

---

66 Сличан прстен пронађен је на локалитету Велики Градац, сл. 36.

67 Гатев, 1977.

68 Вьжарова 1976, обр. 225, I,1

69 Манева, 1992, 83, 196, Т 75, 60/4.

70 Благо Косова, 1998, 684, кат. бр. 358.

71 Гатев, 1977, обр. 6, II, 4.

Л. Нидерле[72] сматра да су стаклене гривне биле омиљени накит жена источних Словена и њихово порекло везује за Сирију, одакле су, преко Херсонеса, дошле у Русију. У средњем веку су карактеристичне за врло широку територију - део Русије, Бугарска, део Румуније и бивша СФРЈ. Појаву оваквих наруквица у Русији Рибаков[73] датира у другу половину X века. Дејвидсон[74] сматра да су се прво појавиле у Коринту у IX веку, а да су преузете из римског времена. Њихову појаву и трајање у Бугарској стручњаци различито тумаче. Једна група аутора је мишљења да су се на територији Бугарске појавиле током IX века и трајале до XIII века.[75] Друга група аутора terminus post quem помера на XIV век.[76] Већина македонских аутора сматра да су на њиховом простору биле у употреби од X до XIV века.[77] Б. Алексова њихову доњу границу помера на IX век јер примерке пронађене на локалитету Просек, Демир Капија датује у IX век. [78]

На простору Србије стаклене наруквице се јављају приближно на почетку XI века, можда и пред крај X века. У употреби су биле најчешће у XI и XII веку. После овог времена њих је све мање, тако да се на локалитетима XIV века налазе у веома малом броју.[79] Изузетно ретка појава наруквица од стаклене пасте и након овог периода казује о њиховој секундарној употреби.

Наруквице пронађене на нашој некрополи су израђене од стаклене пасте тамноплаве и црне боје, овалног, правоугаоног и кружног пресека. На једној наруквици је декорација изведена аплицирањем нитима црвене и беле боје. (Т X, сл. 1, 2)

Постоје бројне аналогије са некрпола из источне Србије, Косова и Македоније: Србија - Миријево,[80] Лешје Параћин,[81] Ниш-Гласија,[82] Ниш-Св. Пантелејмон,[83] Доња Топоница,[84] Брза Паланка,[85] Велики Градац код Доњег Милановца.[86]

72 Нидерле, 1931.
73 Рибаков, 1948.
74 Davidson, 1952.
75 Чангова, 1961, Георгиева, Пешева, 1955,Вьжарова, 1965.
76 Джингов, 1965.
77 Лахтов, 1957.
78 Aleksova, 1966.
79 Минић, 1975.
80 Бирташевић, 1960, 33, Т. XI/5, 6.
81 Милошевић, 1962
82 Ерцеговић, 1977, 94-96, Т.V,сл. 9; Т.VII,сл.4,6,8; Благо Ниша 2004,224, Т 216-218, Марјановић, Томић 1982, кат. бр .222, 228
83 Марјановић, Томић, 1982, кат. бр. 250; Кораћ 2001/2002, Т.II, сл. 201; Благо Ниша 2004, 231-232, Т .233-234.
84 Трбуховић, 1970, 94, сл. 18.
85 Ерцеговић, 1966, 148.
86 Минић, 1969, 245, сл. 22, 23; Минић 1975, 72.

Косово - Матичане код Приштине,[87] Ђонај код Призрена.[88]
Македонија - Просек-Демир Капија,[89] Оризари-Кочанско.[90]

Перле

Ниске са перлама од стаклене пасте су веома често коришћене у IX-X веку, а протежу се и до XIV века. Перле од стаклене пасте су пришиване на мараме, рукаве и друге делове одеће.

Перлице из гроба 22 су израђене од тамноплаве и светломрке стаклене пасте, цевастог, кружног и коничног облика и декорисане пластичним ребрима или пластичним таласастим тракама. Пронађено је седам целих и четири фрагментоване. Код неких перли спољна површина је осликана жутом или светлоплавом бојом.

Сматра се да су перле углавном импортована роба која је из источних радионица стизала и до најудаљенијих места посредством путујућих трговаца. Како се све више јављају и на некрополама на територији Србије, њихов осредњи квалитет, као и непрецизна израда, упућују на претпоставку о њиховој локалној производњи. Између многобројних локалитета на којима су пронађене перле од стаклене пасте поменућемо само неколико: Трњане,[91] Миријево,[92] Ниш-Гласија,[93] Матичане - Приштина,[94] Демир-капија.[95]

Наруквице од стаклене пасте и ниске су карактеристичне за једну посебну словенску културу, формирану на тлу Србије и Македоније, као и у једном делу Бугарске од X до XI века.

Керамика

У гробу 8 пронађен је фрагмент обода и трбуха лонца израђеног од црвенкастомрке, пречишћене земље са лискуном. Обод је косо разгрнут према споља, правоугаоно профилисан, са канелуром на средини. Испод обода се налази мотив валовнице. Фактура, начин израде, форма посуде и начин декорације карактеристични су за XI-XII век. (Т XIV, сл. 3, 4)

---

87 Благо Косова, 688, кат. бр. 366

88 Благо Косова, 724, кат. бр. 418

89 Aleksova 1966, 58,,Т XVI, 145,Т XVII,146-148

90 Aleksova 1964, 90, Т II, сл 1.

91 Марјановић, 1984, 74-77, Т. VI/80, Т. X/129, Т. XVIII/273, Т. XXII/308.

92 Бирташевић, 1960, 31,Т. VII/1,IX/6,XIII/1,Т. XVII/8-15

93 Ерцеговић, 1977, 95-96, Т. VI, сл. 1, Т. IX, сл.1; Марјановић, Томић, 1982, кат. бр. 219, 230, Благо Ниша 2004, 225,Т. 219, 220.

94 Благо Косова, 1998, 692, Т 371.

95 Aleksova, 1966, Манева, 1992, 65 са наведеним аналогијма.

Појава посуда као гробних прилога крај главе или ногу покојника представља паганski обичај који се код Словена одржао и после примања хришћанства. У Бугарској до прелаза X у XI век, Чешкој и Моравској до средине XI века, Мађарској до пред крај XI века, а повремено се јавља и у XII веку. У Србији је обичај полагање керамичких прилога идентичан хронологији у Мађарској.

Поред налаза из гробова занимљив је и културни слој који чини сива, растресита земља, са фрагментима керамике средњовековног обележја. Овај слој се налазио изнад гробова и на њему је обављан погребни ритуал. Фрагменти представљају делове кухињског посуђа и израђивани су од средње пречишћене земље са примесама песка и лискуна, у тоновима црвене и мрке боје. Најчешћи мотив је валовница - таласаста једнострука или вишеструка линија, често комбинована са пољима од хоризонталних урезаних линија и убода.[96]

Кресиво правоугаоног облика и пресека, са заобљеним дужим странама, везује се за период од XI до XII века. На кресиву орнамент рибље кости. (T XV, сл. 1, 2) Кресива овог облика пронађена су на некрополама у Русији, Бугарској, Угарској, Румунији. Код нас на некрополи у Трњану[97] и Дубравици код Оражја.[98] Можда су до словенских племена стигла посредством Печењега, племена турско-татарског порекла.

На основу резултата истраженог и сачуваног дела некрополе можемо констатовати да се некропола простирала само на северној падини благог узвишења, док стерилне сонде на платоу и у подножју показују да сахрањивање на овом простору није вршено.

Судећи по археолошком материјалу, који је типолошки истоветан са материјалом у источном делу Србије, јужни део Србије могуће је везати за њен културни круг, а у ширем погледу за територију Косова, западне Бугарске и Македоније.

Накит пронађен на овој некрополи је локалне производње јер се не одликује луксузном израдом већ су то скромнији примерци накита израђеног у бронзи по укусу сеоског становништва.

На основу анализе археолошког материјала могуће је датовати некрополу у период од XI до XII века.

---

[96] Керамички материјал биће детаљније обрађен касније, у оквиру публикације која је у припреми.

[97] Марјановић, 1984, 101-102, сл. 219.

[98] Марјановић. 1984, 101.

БИБЛИОГРАФИЈА

Алексова, 1964 - Алексова Б., *Археолошки ископувања во селото Оризари-Кочанско*, Зборник на штипскиот музеј III, Штип 1964, 90, Т II, сл. 1.

Aleksova 1966 - B. Aleksova, *Demir Kapija,slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji*, Dissertationes, Skopje-Beograd, 1966.

Бабиќ 1974 - **Б.** Бабиќ, Средновековно културно богаство на СР Македонија, ИИСК-Прилеп1, Прилеп 1974.

Babić 1976 - B. Babić, *Kulturno bogastvo Prilepa od V-XIX veka*, Beograd-Prilep 1976.

Белдедовски 1995 - **З.** Белдедовски, *Барѓала-средновековна некропола, ранословенски елементи*, Зборник, нова серија бр. 1, археологија, Скопје 1995, 174, Т 2/4.

Бирташевић 1960 - M. Birtašević, *Srednjevekovna nekropola u Mirijevu*, Beograd 1960.

Благо Косова 1998 - Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka, Katalog izložbe, Galerija SANU 90, Beograd 1998.

Благо Ниша 2004 - Arheološko blago Niša od neolita do srednjeg veka, SANU, Beograd 2004.

Благојевић 1983 - M. Blagojević, *Pregled istorijske geografije srednjovekovne Srbije*, Zbornik Istorijskog muzeja Srbije, 20, 1983, 45-126.

Благојевић 1996 - **М.** Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра" (ΔΕΝΔΡΑ) Јована Кинама*, Зборник радова Византолоошког института XXXV, 1996. 197-211.

Въжарова 1965 - Ж. Н. Въжарова, *Славянски и Славянобългарски селища в Българската земи от края на VI-XI век*, Издателство на Българската Академия на науките, София, 1965.

Възарова 1976 - Ж. Н. **Възарова**, *Славяни и Прабългари (по дани на некрополите от VI-XI в. на територията на България)*, Издателство на Българската Академия на науките, София 1976.

Византијски извори IV - Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд, 1971.

Гарашнин, Ивановић 1958 - M. Garašanin, V. Ivanović, *Praistorija Leskovačkog kraja*, Leskovac 1958.

Гатев, 977 – П. Гатев, *Накити от погребения от XI-XII в.* Археология, кн. 1, София, 1977, 30-46.

Георгиева, Пешева 1955 – С. Георгиева,Р. Пешева, *Средновековен Български некропол край гр. Ловеч и накитите намерени в него*, ИАИ XX, София 1955.

Davidson 1952- G. R. Davidson, *The minor Objects*,Corinth,Vol. XII,The American School of Classical Studies in Athens, Princeton-New Jersey, 1952, 263-264.

Dimitrijević 1958 - S. Dimitrijević, odrednica Dubočica u Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1958.

Джингов 1975 – Г. Джингов, *Древното стъкло и стъклопроизводство в България*, Археология, VII, кн. 4, София, 1965.

Ђорђевић 1908 - Т. Ђорђевић , *Neznano groblje u Žagubici*, Starinar n. r. III, Beograd, 1908, 162, sl. 1

Ерцеговић 1966 - S. Ercegović-Pavlović, *Prilog proučavanju srednjovekovnih nekropola u istočnoj Srbiji*, Starinar XVII, Beograd 1966,143-152

Ercegović 1977 - S. Ercegović-Pavlović, *Srednjovjekovna nekropola u Nišu*, Starinar XXVII, Beograd 1977,81

Ерцеговић, Костић 1988 - **S**. Ercegović, Pavlović, D. Kostić, *Arheološki spomenici i nalazišta leskovačkog kraja, Beograd*, Leskovac, 1988.

Зиројевић 1983 - О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1445. до 1683 године* Лесковачки зборник XX III, Лесковац, 1983, 211-268

Историја српског народа I, Београд, 1981.

Јанковић 1973 -1974 - M. Janković, *Dve srednjovekovne nekropole u Istočnoj Srbiji, Starinar XXIV-XXV*, Beograd 1973-1974, 227-240.

Јиречек 1978- K. Jireček, Istorija Srba knj. 1 Beograd, 1978, 124.

Јовановић 1987 - V. S. Jovanović, *Razmatranja o srednjovekovnoj nekropoli Lukovit-Mušat kod Loveča u Bugarskoj*, StarinarXXXVIII, Beograd 1987,111-130.

Јоцић, Јанковић 1987 - М. Јоцић, Ђ. Јанковић, *Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град*, Лесковачки зборник XXVII, Лесковац, 1987, 61-68. нап. 13.

Калић 1970 – J. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168*, Зборник ФФ XI-1, Београд, 1984.

Калић 1984 - J. Kalić, *Niš u srednjem veku*, Istorijski časopis, XXXI, 1984. 5-39.

Ковачевић 1900 – Lj. Kovačević, *Nekoliko pitanja o Stefanu Nemanji*, Glas SANU 58, 1900.

Kostić, Trajković 1966 - M. Kostić,T. Trajković, *Pečenjevce - prilog geografskom proučavanju specijalizovanih povrtarskih naselja u Leskovačkom pomoravlju*, Leskovački zbornik, VI, 1966. 143-158.

Korać 2001/2002 - V. Korać, *Istraživanje ostataka hrama Sv. Pantelejmona u Nišu, Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XXXIX, Beograd 2001/2002.

Лахтов 1957 – Б. Лахтов, *Рано средновековни накит во Народниот музеј-Охрид*, Годишен зборник на Народниот музеј Охрид 1957, 59-112.

Манева 1992 - Е. Манева, *Средновековен накит од Македонија*,Скопје 1992.

Maretić 1934 - T. Maretiić, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika IX*, JAZU, Zagreb, 1934-1927.

Marjanović 1980- G. Marjanović-Vujović, *Necropole mediavale Vinča*, Inventaria Archaeologica, fol. 23, Beograd, 1980, Y 218.

Марјановић, Томић 1982 - G. Marjanović-Vujović, G. Tomić, *Nakit na tlu Srbije (Nakit srednjovekovnih nekropola u Srbiji od IX do kraja XII veka*), Narodni muzej, Beograd 1982.

Марјановић 1983 - G. Marjanović Vujović, *Nakit sa Neznanog groblja u Žagubici*, ZNM XI/1, Beograd 1983,119-124.

Марјановић 1984 - **G**. Marjanović-Vujović, *Trnjane*, Narodni muzej Beograd, monografije, knj 4, Beograd 1984.

Марјановић 1986 - G. Marjanović-Vujović, *Srednjovekovne nekropole u Srbiji evidentirane kroz arheološka iskopavanja (I),* Starinar XXXVII, Beograd 1986, 191-209.

Мијушковић 1988 - С. Мијушковић 1988 – *Летопис попа Дукљанина* Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 1 Београд, 1988.

Милићевић 1884 - M. Milićević, *Kraljevina Srbija,* Beograd, 1884.

Милојевић 1987 - S. Milojević, *Istorija Leskovca u srednjem veku*, Leskovački zbornik, XXVII, 1987, 11-22.

Милошевић 1962 - D. Milošević, *Srednjovekovna nekropola u selu Lešju*, ZNM III, Beograd 1962.

Minić 1969 - D. Minić, *Srednjovekovna nekropola na Velikom Gradcu kod Donjeg Milanovca*, Starinar XX, Beograd 1969,233-238.

Минић 1975 - D. Minić, *Pojava i rasprostranjenost narukvica od staklene paste na srednjovekovnim nalazištima u Jugoslaviji*, Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek), Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 3, Beograd 1975,71-78.

Михаљчић 1967 - R. Mihaljčić, *Selišta*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. IX-1, Beograd, 1967, 173-224.

Niderle 1931- L. Niderle, *Rukovet slovenske arheologije*, Prag 1931, 212.

Novaković 1877 - St. Novaković, *Zemljište radnje Nemanjine*, Godišnjica Nikole Čupića I, Beograd, 1877.

Новаковић 1982 - Р. Новаковић, *Нека размишљања о кнезу и великом жупану Деси*, Зборник Историјског музеја Србије, 19, Београд, 1982, 25-40.

Орбин 1968 - М Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968.

Панић 1998- Б. Панић-Тасић, *Црква Св. Илије у Печењевцу*, Лесковачки зборник, XXVII, 1998 , 165-176.

Popović 1973 - M. Popović, *Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973. 313-346.

Првовенчани 1988 – Стефан Првовенчани, *Сабрани списи* у Љ. Јухас-Георгијевска, Л. Мирковић, М. Башић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 3, Београд, 1988.

Premk, Popović, Bjelajac 1984 Đ A. Premk. , P. Popović, Lj. Bjelajac, *Vajuga-Pesak,Izveštaj o sondažnim iskopavanjima u 1980. godini*, Đerdapske sveske II, Beograd 1984,111-126.

Ракић 1967 - Х. Ракић, *Школа манастирског метода у Печењевцу*, Лесковачки зборник, VII, 1967, 73-75.

Ранђеловић, Ђенић,Ранђеловић 1983 - Н. Ранђеловић, Р. Ђенић, В. Ранђеловић, *Остаци лужњаково-јасенових шума (Querco-Fraxinetum moesiacum rud.) у лесковачком пољу и њихова заштита*. Лесковачки зборник, XXIII, 1983, 365-369.

Речник српскохрватског језика САНУ 1966 - Речник српскохрватског језика САНУ IV, 1966.

Рибаков 1948 - Б. А. Рибаков, *Ремесло, История культури древнеу Русии*, Москва – Ленинград 1948.

Сз. Сава 1986 – Свети Сава, *Сабрани списи* у Д. Богдановић, Л. Мирковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, Београд, 1986.

Skok 1971 - P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, Zagreb 1971.

Соловјев 1926 – А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд, 1926.

Спасић 1999 - Д. Спасић, *Средњовековна Дубочица - богата и многољудна земља*, Лесковачки зборник XXXIX Лесковац, 1999, 67-77.

Стојковић, Стојичић, Ракић 1992 - Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, *Историја Лесковца*, Београд, 1992.

Тодоровић 1955-1956 - D. Todorović-Vučković, Todorović J. *Iskopavanja tumula u selu Moravcu kod Aleksinca*, Starinar IX-X, Beograd 1955-1956, 287-292, sl.1.

Трајковић 1961 - Д. Трајковић, *Немањина Дубочица од најстаријег времена до ослобођења од Турака*, Београд, 1961.

Трајковић 1968 - Д. Трајковић, *Глубочица у новијим историографским и другим радовима - критички осврти, прикази и белешке (1946-1966.*), Лесковац, 1968.

Трбуховић 1970 - V. i L. Trbuhović, *Donja Toponica*, Prokuplje 1970.

Ћоровић 1938 - В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Извори, Београд, 1938.

Ћоровић 2005 - V. Ćorović, *Ilustrovana istorija Srba*, knj. prva, Beograd, 2005.

Ћоровић 1958 - M. Ćorović-Ljubinković, *Dosadašnja iskopavanja u Brestoviku, na lokalitetu Visoka Ravan*, ZNM I, Beograd 1958, 325-333.

Чангова 1961 - Ј. Чангова, *За стъклените гривни в средновековна България*, Изследования в памет на Карел Шкорпил, София 1961, 179-188.

Шишић 1928 – Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд. Загреб, 1928.

T I

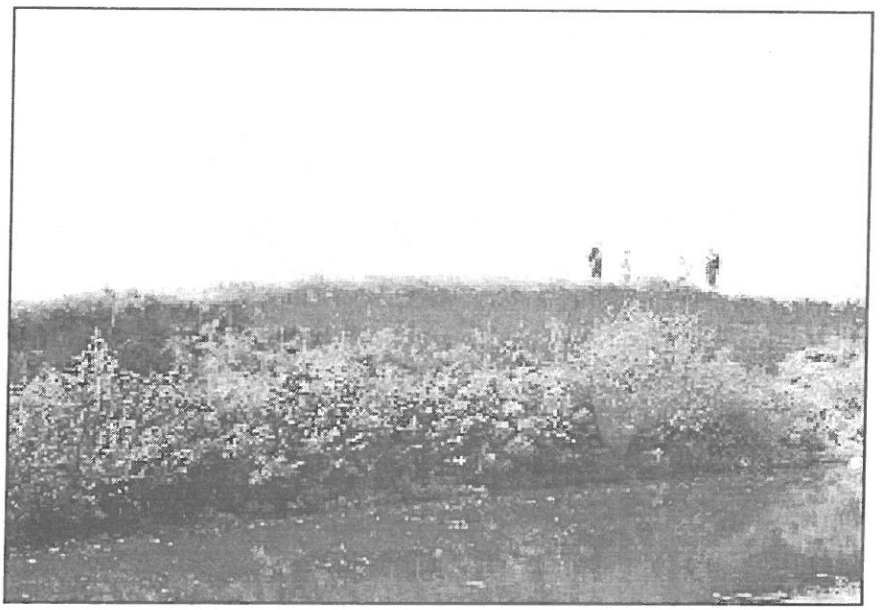

Сл.1 - изглед локалитета

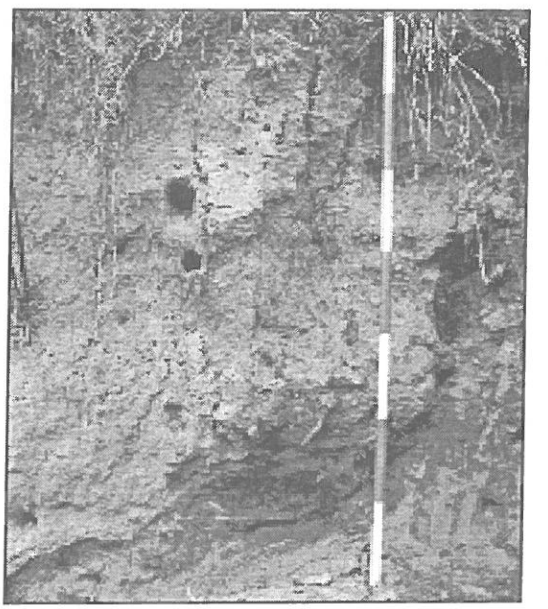

Сл.2 - обрушени профил, детаљ са делом скелета

Т II

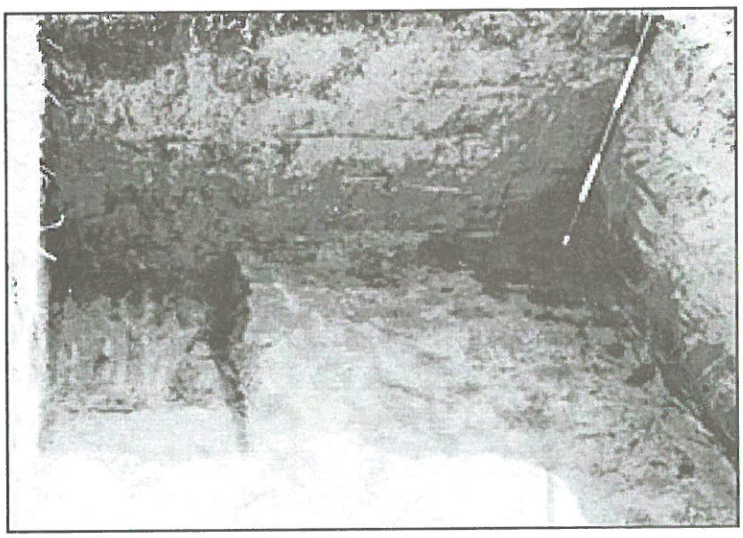

Сл.1 - основа Сонде I

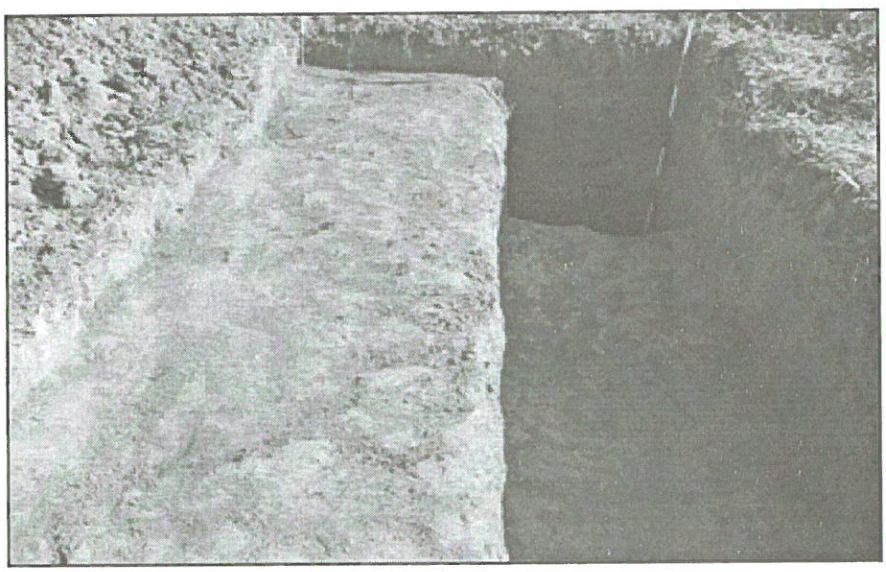

Сл.2 - основа Сонде II

Т III

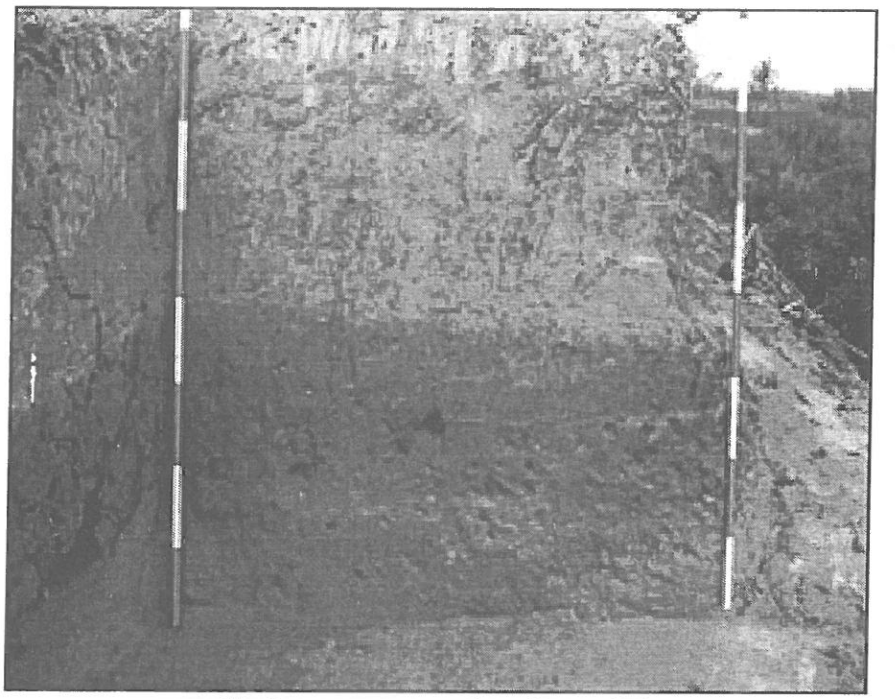

Сл.1 - северни профил Сонде III

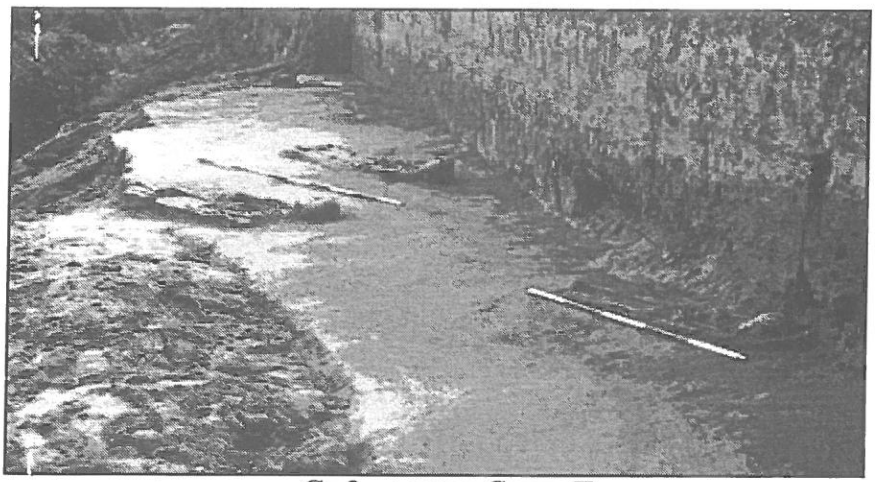

Сл.2 - основа Сонде II

T IV

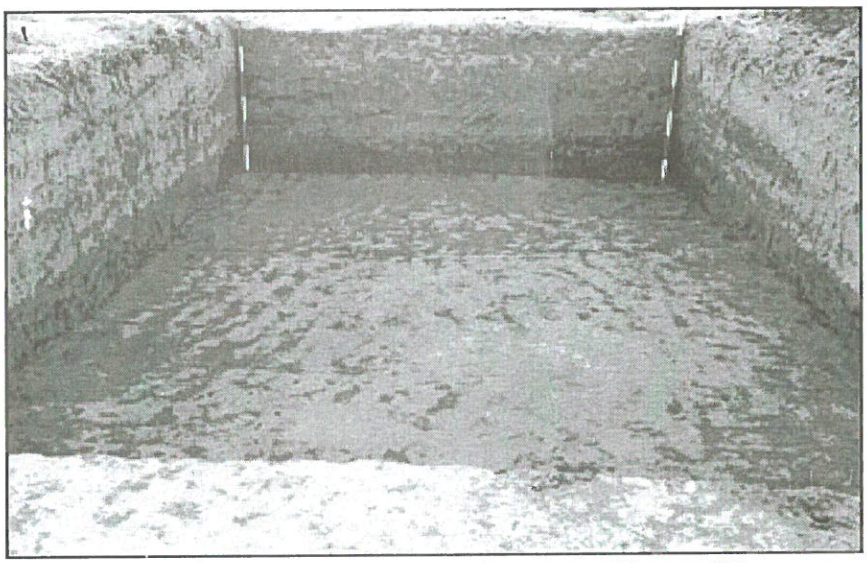

Сл.1 - основа сивог културног дела Сонде IV

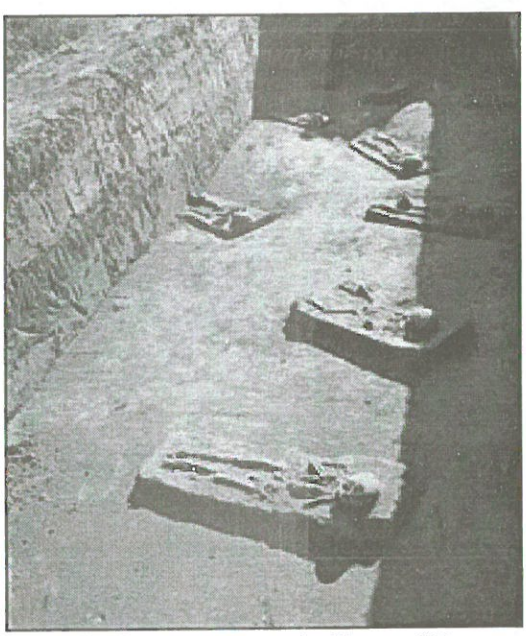

Сл.2 - основа слоја Сонде IV

T V

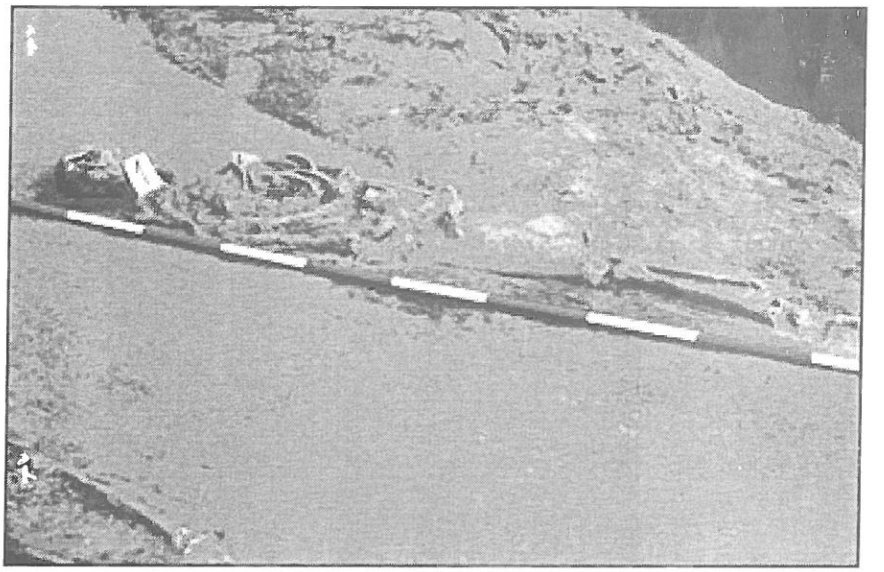

Сл.1 - гроб 1 у Сонди III

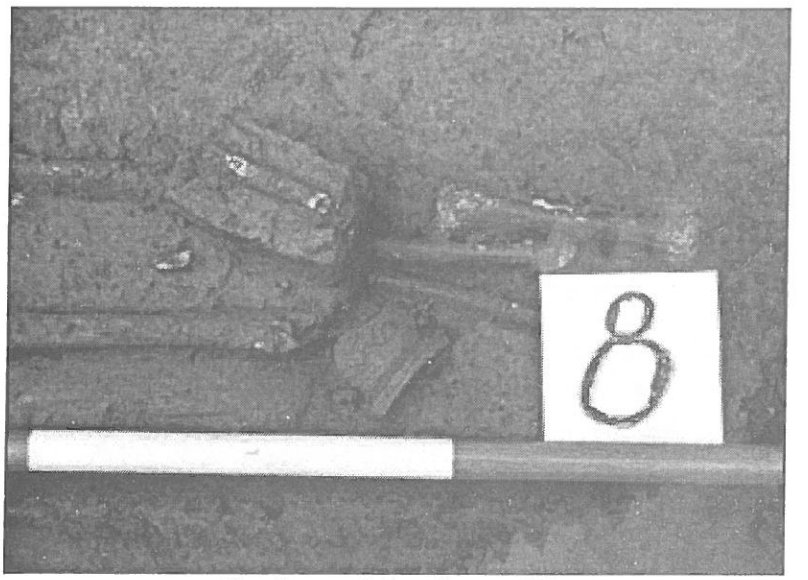

Сл. 2 - гроб 8 у Сонди IV

T VI

Сл.1 - гроб 9 у Сонди IV

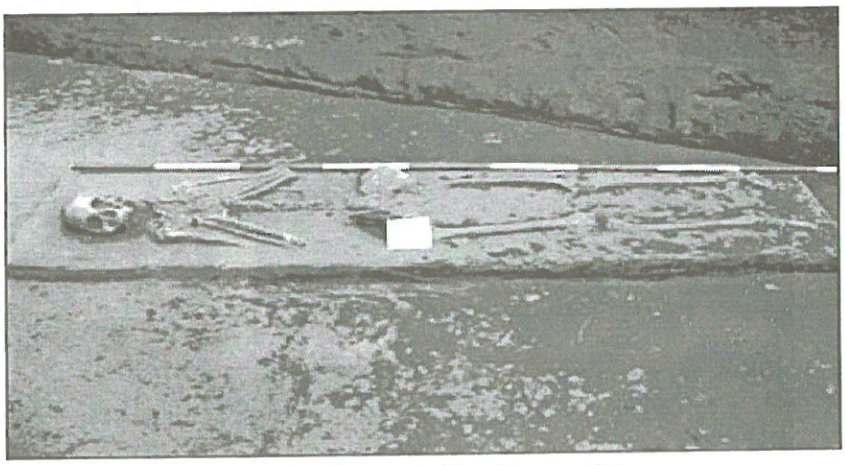

Сл. 2 - гроб 15 у Сонди IV

Т VII

Сл. 1 - гробови 19, 20, 21 у Сонди IV

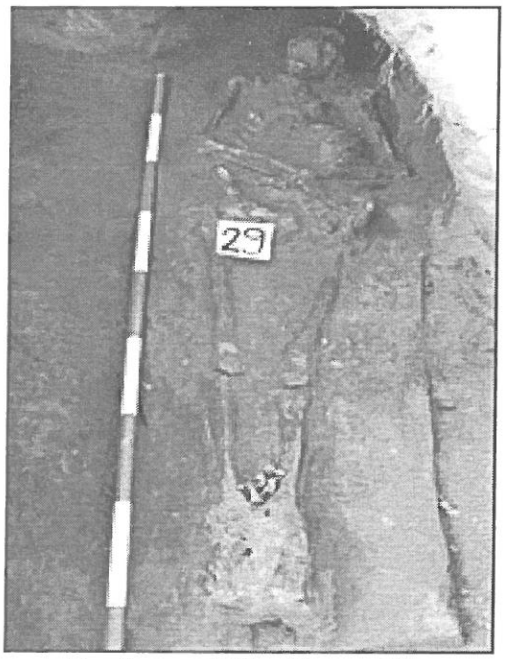

Сл. 2 - гроб 29 у Сонди III

Т VIII

НАУШНИЦЕ - КАРИЧИЦЕ

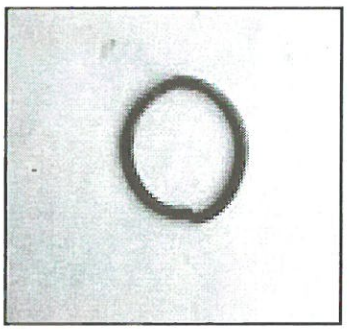

Сл. 1 - гроб 11

Сл. 2 - гроб 22

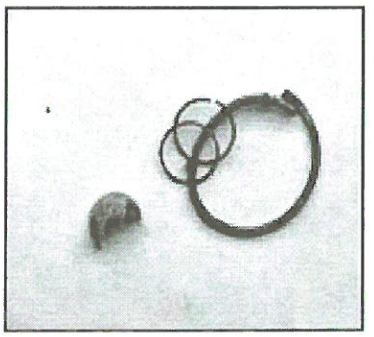

Сл. 3 - гроб 16

Т IX

ПРСТЕЊЕ

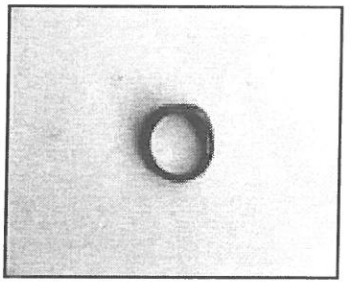

Сл. 1 - гроб 21

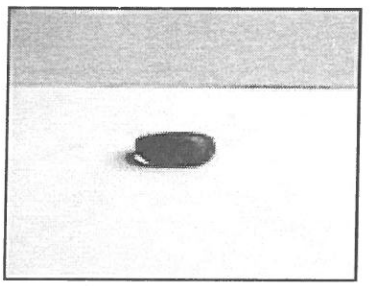

Сл. 2 - гроб 21

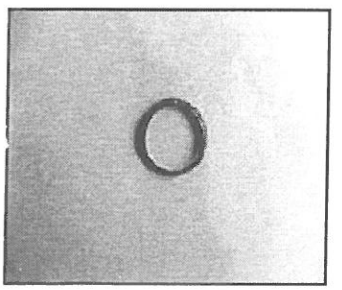

Сл. 3 - гроб 28

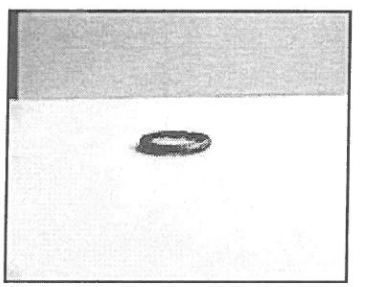

Сл. 4 - гроб 28

Т X

НАРУКВИЦЕ

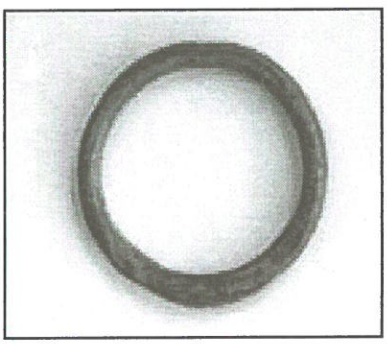

Сл. 1 - гроб 22

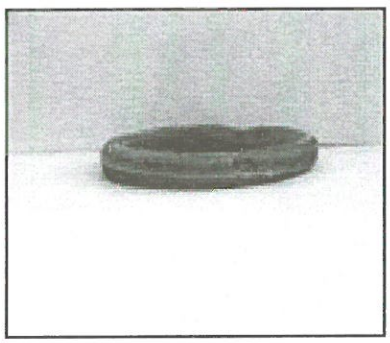

Сл. 2 - гроб 22

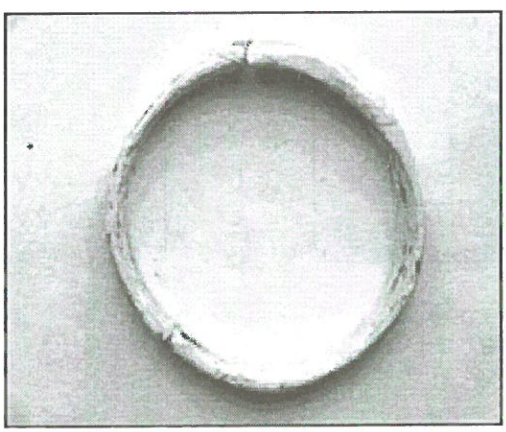

Сл. 3 - гроб 22

Т XI

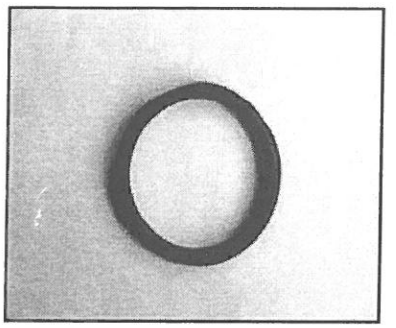

Сл. 1 - гроб 22

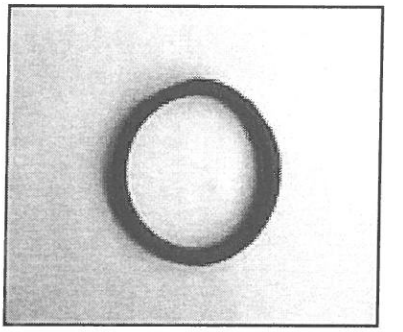

Сл. 2 - гроб 22

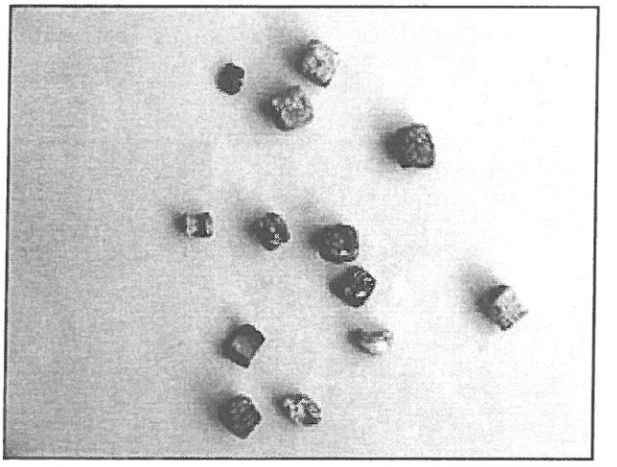

Сл. 3 - гроб 22

Т XII

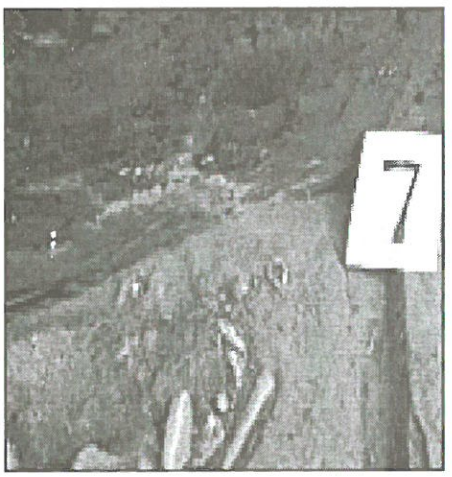

Сл. 1 - гроб 7

Сл. 2 - гроб 11

Сл. 3 - гроб 16

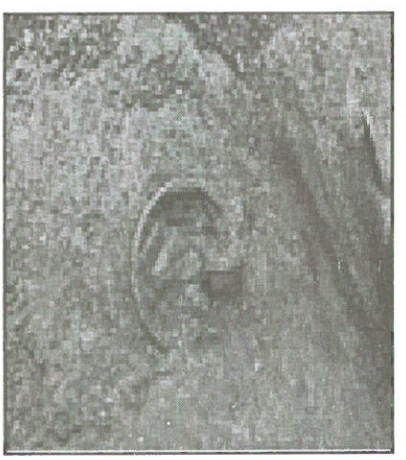

Сл. 4 - гроб 16

Т XIII

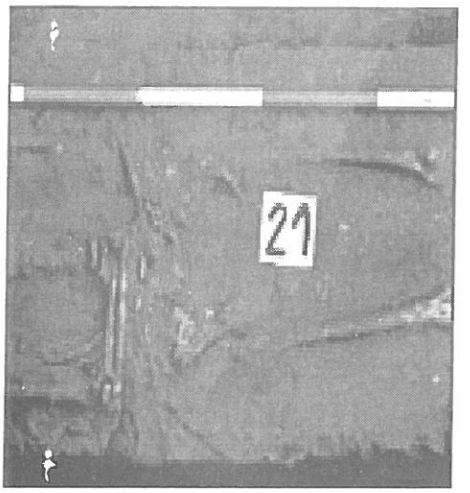

Сл. 1 - гроб 21

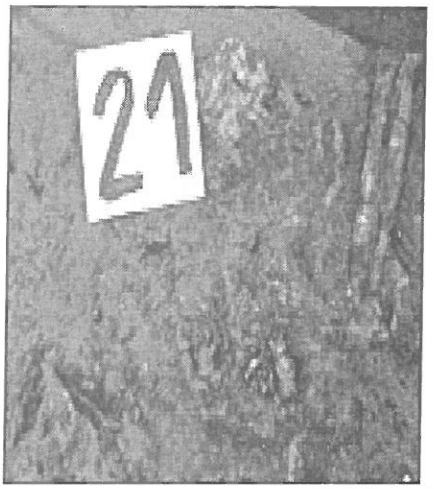

Сл. 2 - гроб 21 - детаљ са прстеном

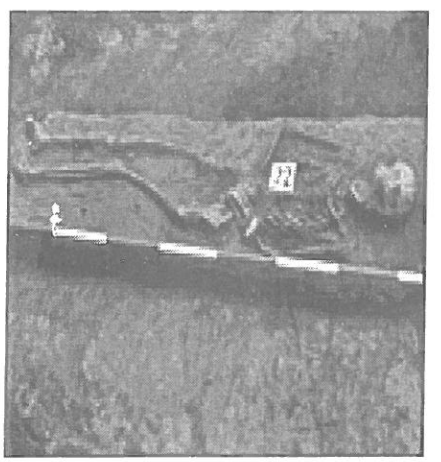

Сл. 3 - гроб 22

Сл. 4 - гроб 22 - наруквице in situ

Т XIV

Сл. 1 - гроб 22 - наушница in situ

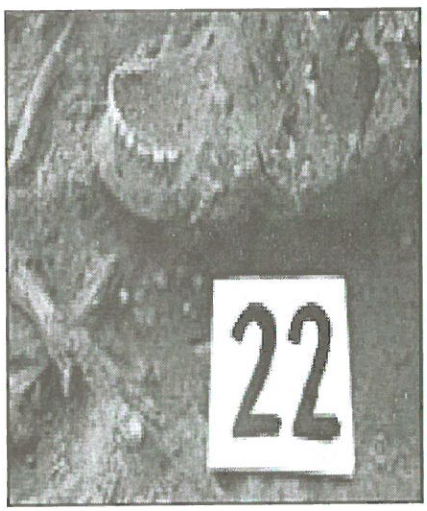

Сл. 2 - гроб 22 - перле in situ

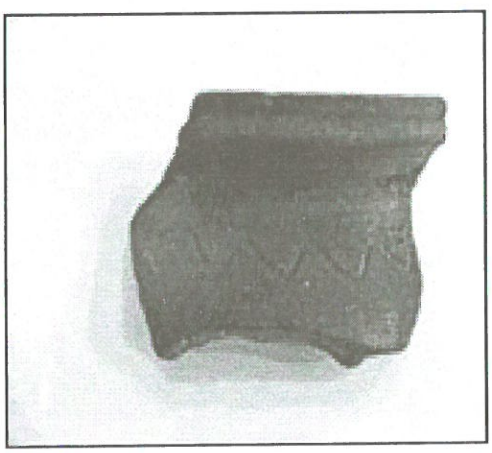

Сл. 3 - гроб 8

Сл. 4 - гроб 8

Т XV

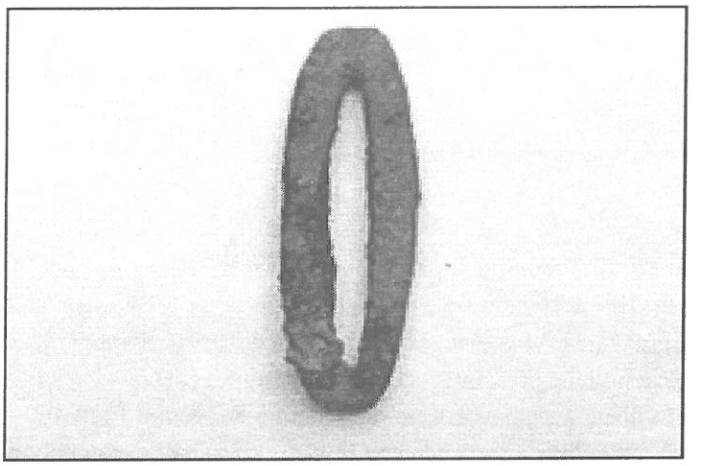

Сл. 1 - кресиво из сивог културног слоја, пре конзервације

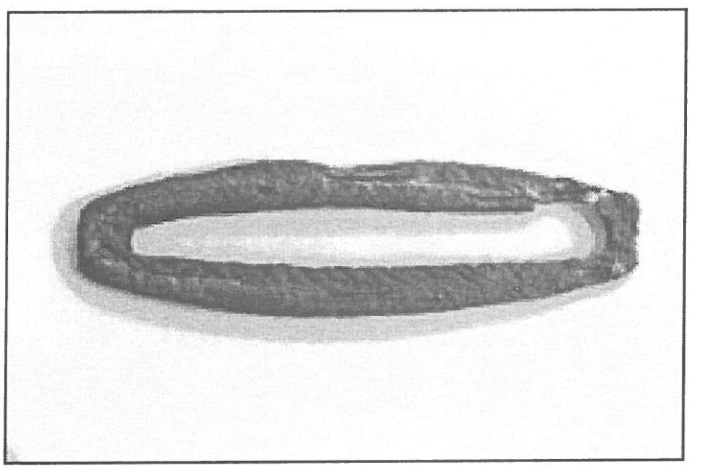

Сл. 2 - кресиво из сивог културног слоја после конзервације

Summary

JULIJANA PEŠIĆ
SMILJA JOVIĆ
ARCHEOLOGICAL EXPLORATIONS OF THE
NECROPOLIS ON THE AREA TAPAN

Northeast from the village Pečenjevce, on left coast of old riverbed of Morava, during August 2003, there a few skeletons were accidentally, by removing send, discovered. It was occasion when there were found two bracelets made of black glass paste, one bronze earring of the karičice, one bronze ring karičica type and necklace with pearls made of colored glass paste. Basis this facts, brought to the museum, archeologists of national museum in Leskovac concluded it was an old medieval necropolis. Since it is the first necropolis on our area from this period, there was design a project for protective probing archeological explorations in order to protect the specified.

Protective probing archeological explorations on the archeological type "Tapan" in the area of village Pečenjevce were done during the period from 4th to 25th October 2005. The explorations were funded by Ministry of culture of Republic Serbia, done by archeologists of National museum in Leskovac. This archeological site was the place were the necropolis was found and discovered 29 skeletons through sieve and there in swooped ground. All of them are oriented from west to east and utterly put into send without grave construction. Seven graves had gifts. Among the gifts the most interesting are four bracelets made of glass pasta, two rings and three earring made of bronze. Gifts to the graves were founded in this necropolis, presenting something that often happens on necropolis from 12th to 13th century in Serbia, i.e. during the uprising period of Serbian medieval state. It is also interesting the layer of grey ground above level on the graves where the parts of ceramics with medieval elements were found.

УДК 271.222 (497.11) - 735: 347.23

Борислава Лилић

МЕТОСИ ЦАРСКИХ ЛАВРИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

МЕТОСИ НИШКЕ ЕПИСКОПИЈЕ

До краја 18. века Нишка епархија налазила се у саставу обновљене српске Пећке патријаршије, а после 1766. године дошла је у јурисдикцију Васељенске, Цариградске патријаршије. Последњи нишки владика, послан из Пећке патријаршије у Ниш, био је Гаврило, после кога је из Цариграда дошао Топал – Макарије I. Његов наследник Макарије II имао је владичански сто у метоху манастира Рилског у Нишу.

У време Првог и Другог српског устанка Нишка епархија простирала се на управним територијама двају санџака – пашалука: нишког, крушевачког и лесковачког, и граничила се са Београдском, Рашко-призренском, Скопљанском, Нишавском и Видинском епархијом (митрополијом). На северу, допирала је до Западне Мораве и Параћина, на западу до Копаоника, на југу до Грделичке клисуре, а на истоку до Беле Паланке. Словенско богослужење и проповеди на српском језику одржавали су се по варошима и селима – упркос томе што је владика био фанариот и што је у Нишу постојала јака грчко-цинцарска трговачка варошка колонија. Када је Србија за време кнеза Милоша 1833. године добила своје јужне границе на Јастрепцу (припајањем тзв. шест нахија Србији) јужно од Алексинца и до Сврљишких планина, делови који су припали Србији доспели су у надлежност Београдске митрополије. Тада је Нишка епархија имала 12.348 кућа, али је од њих, по неким подацима, 6.605 припало Србији, и то на територији Крушевачке и Параћинске нахије.

Метоси манастира Хиландара налазили су се по некадашњим српским земљама. У местима где није било тих метоха манастир је о свом трошку куповао имање на коме је подизана црква, капеле или параклиси за монахе. Манастирска управа је изабирала у метоху образоване

људе из своје средине, искусне духовнике, чије је присуство у оним тешким временима поробљеном српском народу, поред одржања вере, требало да појача снагу и васкрс слободе сахрањене на Косову. Путовањем у Хиландар и поклоњењем месту у којем су живели св. Симеон Мироточиви и св. Сава и доношење икона са њиховим ликом, дух Светосавља на овим просторима добијао је своју исконску потврду и потребу.

Доносили су Нишлије са својих посета Хиландару иконе са ликом Св. Симеона и Св. Саве на којима су били натписи: „Изображение свашченија царскија Славено-Сербскија лаври Хиландар", или „Изображение Свјашченија Царскија Славено-Сербскија Лаври Хиландар именуемија, со свјатој Атонстјоиј Гор сушчија, храна Воведенија Пресвјатија Богородици, е изображенијем (јем) чудотворнаго Јеја образа и тјех свјатих, коих Храми в томже Манастирје находјатсја трудом и настојанијем всечеснаго Тојаж обители монаха и собрнаго старца кир Атанасија Обрадовича, Благодарни и Г. Стефан Рожа, Немеш и житељ Егарскии, и Г. Врета Јоаноич из Москополит, своими иждивенијами на Тип издати, и тоеиж свјатјеј обители за свој и своих вјечним помен даровати везусердствовали, љета 1779."[1]

Побожне Нишлије прихватали су хиландарске духовнике преко којих су помагали српску светињу на Атосу. У недостатку писаних докумената, вредно је истаћи предање о „поклону куће са пет соба, кухињом, подрумом и плацем од осам и по ари" неког младог Нишлије хиландарским монасима у Нишу, пре замонашења у манастиру Хиландару. Друго предање помиње неког члана породице „Кацигиних", и поклон куће и земље манастиру Хиландару за прихват монаха, када су обилазили Понишавље и прикупљали добротворне дарове за манастир. Кућа метоха манастира Хиландара налазила се у близини храма Св. Архангела. У тој кући се временом развила и мала монашка колонија са „икомоном", као старешином метоха, на челу.[2] Иконом је поред себе имао по неколико монаха, који су са благословом месног епископа путовали по народу и прикупљали прилоге за манастир. Расположење људи из Понишавља да проведу живот у монаштву, обрађујући манастирска имања, било је запажено, а то је турским господарима више одговарало него да имања леже запуштена. Насељени као занатлије и трговци у Нишу, Срби су се окупљали у црквену општину која је настојала да организованим управљањем обнови верске култове, школује и васпитава децу.

[1] Петар Гагулић, *Метох манастира Хиландара у Нишу са ћрећиском*, Ниш, 1968, 3.

[2] С. И. Јастребов, Податци за историју српске цркве, Из путописних бележака, Београд, 1879, 72.

У метоху манастира Хиландара у Нишу налазило се једно одељење које је служило за стално место молитве, звано капела. У капелу су залазили и верници из Ниша и околних места. Прозор кроз који је Нишлијама долазио зрак културе и просвете и одржавана веза са слободним и просвећеним светом, био је метох манастира Хиландара. У оно време, када Ниш није имао ниједну богомољу, или је имао па је била претворена у џамију, капела метоха хиландарског служила је за окупљање. Била је место одакле су потекле многе напредне идеје, чији су носиоци били свештеници и монаси, као народни представници пред турским властима, али и као једини писмени људи и чувари старе немањићке државе и царства. Материјална помоћ није недостајала од стране „богобојажљивих" Нишлија и у вароши, у селима, нарочито хиландарском метоху, чији су калуђери купили милостињу и организовали ходочашћа у Хиландар. Када су Нишлије почеле да подижу храм „Свети Архангел", од 1825. године, највећу подршку имали су у монасима метоха у Нишу. „Посредством њиховим, Нишлије су добили из Свете Горе 13 икона велике вредности за иконостас."[3] На иконама са ликовима св. Архангела Михаила и св. Архангела Гаврила, којима је и храм посвећен, налази се овај запис: „За време архијерејствовања свепреосвећеног светог митрополита нишког господина Макарија живописано је ових 13 светих икона: Владике Христа две; Богородице две; Благовести; Претече; Сабор Архангела; Апостола Петра и Павла; Јеванђелиста Марка и пророка Данила; Светог Николаја; Светих Анастасија и Антонија; Спиридона и Хараламшија и Свете Параскеве, а бригом и старањем свепречасних светих проигумана Хиландараца господина Игњатија и господина Јоне... 1815. година".[4]

Живе традиције о некадашњој славној српској историји и оличење „правде Бога истинога" – Милоша Обилића и сликање његовог портрета као светитеља у олтару манастира Св. Тројице у селу Габровцу, подигнутом у првој половини 19. века, као и у храму Св. Спаса у Горњем Матејевцу, сведоци су завета створеног у народу који је имао снаге да пораз призна, али да се никад не помири са понуђеном чињеницом да је у томе и његов крај. Овај народ, чији кнез и сва властела у бој на Косову славно изгинуше, заувек одневши собом једну велику прошлост, сачувао је успомену на њих, наставио борбу и у њој се надао свом ослобођењу.

---

[3] П. Гагулић, *Метох манастира Хиландара*, 6.

[4] Исти, Нав. дело, 6. Нишка епархија, насилним удаљавањем епископа Калиника 25. 3. 1869.

Нишка епархија, насилним удаљавањем епископа Калиника, 25. 3. 1869, остала је без епископа. Бугарска егзархија у Цариграду, под видом борбе за словенски језик, словенско богослужење и словенски утицај у цркви, развила је, помоћу турских власти, јаку пропаганду да Нишку епископију попуни представником своје народности. У то време чувар хиландарског метоха у Нишу био је јеромонах Виктор Чолаков.[5] Егзархисти су у Цариграду успели да добију за њега царски берат, а Срби, хришћани, у Нишу су његов избор за нишког владику прихватили са задовољством.

До ослобођења од Турака 1878. године Викторово старешинство над Нишком епархијом оправдало је поверење Срба хришћана у Нишу, а с друге стране, Егзархија му је претила, због неиспуњења њених циљева, одузимањем митрополитског положаја.[6] Ослобођење Ниша од вишевековног турског ропства 1878. године затекло је Виктора на столици Нишке митрополије.

Српска Врховна команда установила је „духовну управу" ослобођених крајева, извршила разграничење територије црквених управа и успоставила „три дијецезана" (епархије), независни један од другога, којима су управљали „архиепископи и митрополити" чије су столице биле у Нишу, Пироту и Врању. Како би сарађивали и одржавали везу са грађанством и црквеним властима, сваком од њих је стављен на располагање један од „одличнијих свештеника" који су архијерејима („митрополитима") помагали у обавештењима и у сагледавању њиховог рада са прописима српског црквеног законодавства. Ови свештеници су по завршетку обавезног посла били враћени натраг „на своја места". У Нишу је, као седишту Нишке епархије, био постављен за архијереја „господин Виктор", а као владин изасланик упућен је у Нишку епархију Ив. Јевтић, свештеник," за одржавање кореспонденције са чланом владе и са митрополитом српским Михаилом."[7] Архијереји нису имали одређену плату него су уживали извесне дохотке од свештенства, а по-

[5] Он је рођен око 1783. године у Калоферу. Син сиромашних родитеља, у младости је изучио абаџијски занат. Доцније се замонашио у Хиландару. У 22 години добио је чин јерођакона, а у 34. години примио је јеромонашки чин. Управа Хиландара упутила га је за духовника и чувара метоха Хиландарског у Нишу. На тој дужности остао је 40 година, живећи скромно у манастирском метоху. Народ га је од милости звао „деда Виктор". За време епидемије куге – „чуме" 1837-38. у Нишу, када су многи свештеници избегли са народом, он је једини остао вршећи исповест и причешћивање оболелих и сахране преминулих. Ову опаку болест Виктор је прележао у Цариграду у младости.

[6] П. Гагулић, нав. дело, 14.

[7] Архив Србије ПО К-64/418; Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, Лесковац, 1975, 65..

главито од „венчаница", тзв. „вуле", таксе за венчање, коју је укинула српска управа, у намери да се архијерејима одреди „сразмерна награда ради издржавања". Према првим извештајима о стању ослобођене Нишке епархије, види се да је обухватала: протојереја 9, свештеника 136, јеромонаха 3, цркава 52, манастира 6, метоха 3, села 424, кућа 18.938.

Нишки „митрополит" Виктор убрзао је довршење велике нишке Саборне цркве, која је освећена 13. фебруара 1878. године, помогао је подизање цркве Св. Пантелеја у Нишу 1879. године, као и повраћај нишке цркве Св. Николе у хришћански храм. Као епископ Нишке епархије, Виктор је умео да се снађе у новој ситуацији. Тражио је од црквене централе у Београду школоване свештенике који су били способни да изведу реорганизацију и преображај заостале црквене организације Нишке епархије. Виктор је даривао са „4000 ћесарских дуката" манастирску лавру у Хиландару, а 8000 дуката његове уштеђевине, после његове смрти, као деда-Викторов легат, „предат је министарству просвете и црквених послова за манастир Хиландар на Св. Гори".[8] Од новца је у манастиру Хиландару подигнуто неколико монашких ћелија „које и данас носе име деда-Виктора".[9]

Дечански метох – У старој српској жупи Затрнављу, у Метохији, налази се манастир Високи Дечани. Ову лавру подигао је српски краљ Стефан Урош III – звани по месту своје задужбине Дечански. Ова вели-

[8] П. Гагулић, Нав. дело, 15.

[9] Хиландарски метох у Нишу делио је судбину Хиландара и српског народа. Круг хиландарских монаха, чувара Хиландарског метоха у Нишу, затворио се одласком јеромонаха Вићентија у Хиландар. Он је доживео пад бомбе која је срушила кућу метоха приликом бомбардовања Ниша од стране савезника 5. априла 1944. године. Већ наредне године, од материјала порушене куће, уз помоћ Црквене општине, јеромонах Вићентије подиже два одељења у дворишту метоха и тиме га поново оживљава.

Гашењем светле традиције хиландарских духовника у Нишу, гаси се метох. На делу плаца поред Хиландарске улице никла је вишеспратница. Други део плаца, са два одељења иза стамбене зграде, откупио је Милан Обрадовић и на њему подигао породичну кућу. По одобрењу управе Хиландара, продају је извршила Црквена општина у Нишу и новац послала Манастиру. Средином осамдесетих година, ради очувања културне баштине Србије и статуса Хиландара, удовољено је захтеву његове братије да се метох у Нишу поново оживи. О Светом Сави 1991. године на Делијском вису свечано је освећен и отворен нови Хиландарски метох у Нишу. У име Хиландара, бригу о обнови метоха непосредно је водио владика нишки господин Иринеј. О значају метоха господин Иринеј каже:

- Хиландар у Нишу не жели само физички да обнови метох, већ и живот и дух метоха на начин хиландарских метоха. Хиландар, кроз нишки метох, хоће да учествује у култури и животу Србије, као што ће и Србија уз помоћ метоха успоставити присније везе са Хиландаром.

чанствена краљевска задужбина, подигнута између 1327. и 1335. године, представља ремек дело архитектуре и фреско-сликарства. Ктитор је манастир богато обдарио повластицама, великим поседима по свима српским земљама, а током векова и многи српски владаоци и великаши. Дечански манастир имао је своје метохе у Нишу, Пироту, Новом Пазару, Пећи, Сарајеву, Призрену, Ђаковици, Приштини, Врању, Скопљу, Велесу, Охриду, Штипу, Кратову, Новој Вароши. Метоси ове српске светиње налазили су се и у Солуну, Софији, Ћустендилу, Видину итд.

У Нишу, у такозваном „Ћир Костином сокачету" налазила се кућа у којој су живели представници манастира Дечана. Овај метох био је кула светиља у мрачним временима робовања под Турцима; имао је велики верско-морални, просветни и национални утицај на Србе у Нишу и његовој околини. У свима метосима живели су монаси, изабрани од управе манастира Дечана као чувари и заштитници манастирских интереса и представници царске задужбине. Они су били одабрани и искусни духовници. Вредни, стрпљиви и на тешкоће и терете навикнути – живели су све време робовања под Турцима у своме метоху у Нишу. Кад су им прилике биле повољне, ишли су у народ по „писанију". Носили су стародревне крстове, свете мошти и узгред проповедали Христову науку, поучавали народ, исповедали, мирили завађене, читали молитве болесницима, тешили ожалошћене, храбрили малодушне да издрже тешке дане ропства, учили крсном знаку и молитви, а често пута потајно покретали народ на буне и устанке ради националног ослобођења. У мирна времена, кад би се указале повољне прилике, обично с јесени, после сређених пољских радова, или с пролећа, око Васкрса, организовали су веће групе хришћана и са пратњом гаваза и дозволом турских власти одлазили су на поклоњење манастиру Дечану и светињама у њему. Ови поклонички походи имали су велики верско-просветни и национални карактер. Нишлије су сматрале за велику част и националну дужност да се бар једном поклоне овој светињи; с поносом су говорили пре поласка да „иду у Свети Краљ". Поклоници су се отуда враћали домовима као полухаџије. Пре поласка, лица која су се спремала за Дечане окупљала су се у Дечанском метоху у Нишу на заједничку молитву, примајући при том поклоне за манастир од оних који су остајали. Из манастира су доносили националне реликвије, крстове, иконе, књиге и друга знамења, које су чуване као кућне амајлије.

По ослобођењу Ниша, 1877/78. године, Милорад Шапчанин оставио је запис о Дечанском метоху у Нишу.[10] Црквена архива страдала је у Првом светском рату. О њој се старао архимандрит Хаџи Григорије, Нишлија, старешина манастира Дечани. Он је као представник манастира у дечанском метоху у Нишу, преко Саве Дечанца,

[10] „Хајдемо дакле у дечански метох, рекох капетану, па скретосмо у сокачић... Уђосмо у двориште, које доста попритесно, али чисто и лепо засађено. Дом са улице нема ни једнога прозорчића, али из авлије вирахуу се многи омањи, чисти стаклени прозори, а пред њима отворен велики ходник на ступчићима, цигљем патосан. Троја врата воде у кућу: лево седи калуђер, десно капела, средња врата воде у остале ћелијице, а над њима је Богородица и натпис о ктитору и добу кад је метох постао. Дечанац изиђе пред час у ходник, позове нас у своју скромну ћелију, која је застрвена простим ћилимом, а на ниском миндерлуку асурице од рогоза и чисти покровци од кострети. Зидови просто, али лепо обложени липовином или дрветом од мечје леске. У једном крају пећ – мало ластрено кубе. Напољу опет почео провејавати снег, беше студено, и Дечанац гурну две три обличице у готово охлађену пећ. Гледам калуђера у његовом простом црном руху, у прогрушалој бради, с бројаницама у руци и камилавком на глави, камилавком, која је права као у наших монаха, а не она грчка, која је горе заошинута и на темену испупчена као кинески летњиковац. - Па како живите, оче? Почех ја, да се само што говори. Имате ли довољно прихода?

- Хвала Богу, рече калуђер, па опет гледа у мене да штогод проговорим. А ја шта ћу, кад сам се најмио да увек говорим кад се други, без невоље, умудре.

- Јесте ли одавно овде?

- 20 година, рече Дечанац.

- Идете ли често у постриг?

- Има три године како нисам био.

- Како то?

- Немирно време, господине, па се збио свет. Нико се данас не отискава радо од своје породице.

- Па зар не можете ићи сами?

- Оно се може, али није адет. Овде је тако: ја скупим из вароши и ове околине по неколико стотина душа, узмемо од паше дозволу и којега гаваза, па их онда водим у Дечане. Тамо се моле Богу, виде краљеву задужбину, пишу манастиру богате прилоге, а лепо му накнаде и све трошкове око дочека. Многи, ако сам није могао за живота а он на самрти завешта повећи прилог и нареди који ће из породице отићи место њега и даривати манастир.

- А од чега ви живите? – упитам га мало поверљивије.

- Од исповедања и молитава. Народ је овуда побожан, па тражи наше помоћи. О јесени зађем по селима, па накупим од добрих хришћана помало жита и по коју бачвицу вина. Ту нека стара Нишлика унесе на служавнику неколико чаша вина. Послужисмо се. - Постоји ли одавна овај ваш метох?

- Од кад и Дечани. Овај је плац узео још Свети краљ. Има наших старих метоха и по другим великим местима: у Софији, у Солуну.

- А имају ли и други већи манастири из ових крајева?

- Дакако да имају. Овде, на пример, има метох хиландарски, па метох Св. оца Рилског.

- Би ли сте нам могли показати вашу капелицу?

- Извол'те!..." – М. П. Шапчанин, *С Дрине на Нишаву*, Београд 1888, 259-263.

упозорио Србе у Приштини о правим намерама визитације „великог везира Мехмед Кибризли-паше – привидно да уреди питање господарлука" и народне жалбе и тужбе на господаре, што му је служило као повод да види и изразе политичког незадовољства становника са турском управом; да пронађе и казни сва она лица која хушкају хришћане да се жале на бесправно узурпирану земљу Порти у Цариграду.

По запису у читуљи манастира Дечана, архимандрат Хаџи Григорије умро је 1864. године. У метоху Дечанском у Нишу 1860. године одсео је призренски митрополит Мелентије. Одавде је отишао у Пирот да се састане са Великим везиром Мехмедом, с којим се лично упознао у Цариграду. Из непознатих разлога, до сусрета није дошло ни у Пироту нити у Нишу, већ у Приштини.[11] Чувар овог метоха био је неко време Сава Барић – Дечанац. Он је за време свог боравка у Нишу потписао код градске банке меницу на 1200 динара неком Јовану Аранђеловићу, бозаџији на лесковачкој капији, коме је у Призрену све имање разграбљено од Турака, а неколико смртних случајева у породици потпуно су га материјално упропастили. Но меница је морала да се регулише. Као епископ Жичке епархије, 1895. године Сава пише нишком свештенику Петру Икономовићу и каже да му се Јован Аранђеловић обратио да му позајми новац, па како није имао тражену суму, он му је потписао меницу. Моли Петра да узме из градске штедионице у Нишу новац метоха манастира Дечана и да банци исплати 1200 динара, а он се обавезује да ће на тај новац плаћати већи интерес но што чини штедионица.[12]

На основу предања, сазнајемо да је 1860. године чувар Дечанског метоха у Нишу архимандрит Рафаило, родом из Вучја код Лесковца. У време формирања Нишког комитета 1874. године, чувар и старатељ Дечанског метоха у Нишу био је Петар Икономовић, све до своје смрти 1914. године. После његове смрти, његов син Радомир је киријом од метоха слао управи манастира Дечана. Године 1961. сасвим се утире траг овог српског верско-просветног и националног жаришта, продајом остатка Дечанског метоха Живојину Новаковићу, који је на њему подигао кућу.

---

[11] Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе*, 186, 187.

[12] Писмо Саве Дечанца нишком проти Петру Икономовићу објављено у: Петар Гагулић, протојереј, *Манастирски метоси у Нишу*, Просветна мисао V, 1-2, 1962, 96-107.

Рилски метох – Поред метоха манастира Хиландара и Дечана, у Нишу је постојао и метох Св. Јована Рилског, као трећи расадник духовног живота и Светосавља на српским просторима. О значају св. Јована Рилског за бугарски и српски народ остао је запис преписивача књига Владислава Граматика, родом „от Новог Брда". У молитви, између осталог, каже: „Моли се милостивому Владиције спасти своје сроднике, јединородни ти језик, Блгаре же и Србље, и помози државним, господом нашим, и покори им все противне враги под нозје."[13] Све што је било узвишено и свето, све што је служило развоју вере и добре воље – поштовало се и кроз цркву развијало. Монаси Рилског метоха у Нишу користили су мирна времена за групне посете Рилском манастиру.[14] Манастир је пострадао од пожара 1833, када му је три звона подарио кнез Милош Обреновић. Њему се калуђери овог манастира обраћају 8. новембра 1819. године и „моле да развија братство између Срба и Бугара као доказ сродства између њих... Које је помагао и силни цар Стефан о чему има и 'достоверних записа' у самој манастирској цркви у Рилу".[15]

---

[13] Гласник Српског Ученог Друштва, XXII, 1867, 301.

[14] Један од значајнијих војвода цара Душана (има помена да је био у служби краља Милутина у области око Новог Пазара, као и да је играо значајну улогу у доба краља Стевана Дечанског) јесте војвода Хреља, који 1335. године зида манастир на Рили планини у виду тврђаве. О војводи Хрељи нешто података су нам оставили грчки писци оног доба: Нићифор Григора и Јован Кантакузен, доцније грчки цар. Они наводе да је Хреља био јунак и вешт војсковођа и да је био врло богат властелин. То своје богатство он је показао и у зидању овога манастира. Манастир је посветио св. Јовану Рилском и св. Богородици. Бугарски народ је имао велико поштовање према св. Јовану Рилском, о чему је војвода Хреља водио рачуна, те је уместо малог, старог манастира подигао нови манастир. Област државе војводе Хреље била је између Душанове територије и бугарске државе. Манастир на Рили планини по изгледу је представљао утврђење, али је имао и ћелије за калуђере и собе за примање гостију, када о празнику дођу – слично манастирима на Св. гори, на Атонском полуострву. Војвода Хреља је касније пристао уз цара Јована Кантакузена и од њега добио титулу ћесара. Недуго затим, дознавши да се Јован Кантакузен договорио са српским краљем Душаном о подели његове територије, Хреља се добровољно потчинио Душану, предавши му при том утврђени град Мелник. Потом се закалуђерио у својој задужбини на Рили планини. Као калуђер, добио је име Харитон. Умро је 1343. године, како бугарски летописац бележи, насилном смрћу. Његова жена га је сахранила у његовој задужбини, Св. Јовану Рилском. Ова задужбина српског војводе Хреље је пострадала од пожара 1833. године. Тада је на истом месту подигнут нови, пространи манастир, али је једна кула војводе Хреље остала и до данас;

- Опширније: Јован Ђорђевић, Српски војвода Хреља, оснивалац манастира св. Јована Рилског, Браство XXXI, Београд 1940, 103-111.

[15] М. Гавриловић, *Милош Обреновић* књ. II, Београд 1909, 661.

Старања нашег народа за манастир Св. Јована Рилског потичу од војводе српског Хреље, познатог у народним песмама као Реље Крилатице, па кроз сву нашу историју, до најскоријих дана... Кад су мошти св. Јована Рилског биле пренете у Софију, потом у Мађарску, а затим донете у Трново, на молбу рилских монаха, а посредством султаније Маре, Српкиње, жене султана Мурата II, враћене су 30. јуна 1469. године у Рилски манастир – где се и данас налазе.[16] У Рилском манастиру чува се плаштаница коју је 1555. године поклонио манастиру призренски митрополит Симеон.[17] После обнове Пећке патријаршије 1557. године, крајеви око Рилског манастира гравитирали су у црквеном погледу према Пећи. Под јурисдикцијом пећког патријарха налазиле су се епископије Самоковска и Ћустендилска све до укинућа Пећке патријаршије 1766. године. Везу између Ниша и манастира Рила олакшала је Турска административна подела ових предела.

Култ према српским светитељима развијали су монаси у самоме Рилском манастиру. У манастирској цркви, с десне стране од улазних врата, са запада, у природној величини, насликани су портрети св. Симеона Мироточивог и Св. Саве. У источном делу манастирског конака налази се параклис посвећен Св. Симеону и Св. Сави. Параклисе је о свом трошку подигао и ликовима Срба светитеља украсио 1844. године јеромонах Јевстатије, родом из Самокова.[18]

Да би се донекле добила слика односа управе Рилског манастира са својим метохом у Нишу, наводимо писмо Неофита Рилског, великог духовника, знаменитог писца – који је нека своја дела штампао у Крагујевцу и Београду.[19] Овај реформатор бугарског правописа и педагог дочекао је у Габрову 1835. године кнеза Милоша и поздравио га „... као избавитеља и украситеља Србије" чије је име „... целом Словено-Србско-Бугарском народу мило и сладко".[20] По повратку из Цариграда, њему је кнез Милош понудио да дође за шабачког владику.[21]

16 Мих. Поповић, *Манастир Рило*, Преглед – службени орган епархије Нишке бр. 9-10 за 1940, 390.

17 Рад. Грујић, Култ Св. Саве у манастиру Рилу у XIX веку, Гласник скопског научног друштва XV-XVI, 1935/6, 362.

18 Мих. Поповић, *Манастир Рило*, 390-1.

19 Исти, Нав. дело, 98.

20 Драг. Страњаковић, Милош Обреновић, алманах Просвета, Сарајево 1939, 99.

21 Исти, Нав. дело, 98.

Знају се само два имена представника Рилског манастира у метоху у Нишу. Први је Теофилакт а други Синесије чији је потпис остао на једној жалби упућеној 18. марта 1864. године градском кадији у Нишу против неког Симе, ханџије, који није хтео да призна и измири посмртни дуг цркви и свештеним лицима за сахрану свога брата Христе, од кога је наследио имање. Дуг је износио: за цркву 277 гроша, владици што му је „учинио закон" 150 гроша, попу што му је за четири године „чинио закон" 160 гроша. Поред рилског архимандрита Синесија, жалбу су потписали архимандрит деда Виктор Хиландарац, чувар метоха манастира Хиландара у Нишу, доцније владика нишки, затим иконом нишки Јован Поповић, као и тутори цркве Јованча Јанковић и Михалаћ Мостић.[22] О томе докле је архимандрит Синесије остао у Нишу и шта је даље с њим било – нема података. Оба ова писма, дакле, упућена су Јовану Поповићу, проти нишком. Ово свештено лице одиграло је значајну улогу у црквено-верском животу Ниша. Он је био „син нишког свештеника Марјана, који је умро 22. маја 1826. године и мајке Ангелине, која је умрла 9. септембра 1850. године", како је забележио у својим летописним белешкама прота Јован. Њега је нишки митрополит Григорије рукоположио за ђакона 15, а за свештеника 16. фебруара 1842. године. Нишки митрополит Јанићије произвео га је за протопрезвитера 29. јуна 1848. године, за сакеларија 6. јануара 1850. и 6. јануара 1856. „за Икономa Светонишке цркве".[23] Нишки митрополит Јанићије[24] био је принуђен од турских власти да 22. новембра 1858. године напусти Ниш, због тога што је сам лично писао сељацима жалбе против насиља турских ага и бегова и давао свој новац да иду у Цариград да се жале турским вишим властима, ради чега су се често подизале буне. Митрополит Јанићије оставио је за свога заменика и епитропа митрополитије икономa Јована.[25] Он је био присутан освећењу темеља велике нишке Саборне цркве, и за време вршења митрополитске дужности, пред долазак нишког митрополита Калиника 1859/60. године, упутио је народу писмени апел за помоћ око довршења Саборне цркве. Иконом Јован био је врло популаран а радио је на ослобођењу овог српског предела од турске власти – одржавајући потајно везу са властима у Београду. Њему се 16. јуна 1849. године родио син Петар

[22] Исти, Нав. место.

[23] Нав. место.

[24] Нав. место.

[25] Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ*... 175

Икономовић, кога је нишки владика Виктор 18. фебруара 1874. рукоположио за ђакона, а сутрадан за свештеника. Прота Петар познат је као велики национални борац и револуционар, а његов син Тодор, бивши учитељ и свештеник, последњи је изданак дуге свештеничке лозе. Иконом Јован живео је 95 година и умро у Нишу 16. октобра 1903. године.[26]

Друга личност којој се у другом писму обраћа архимандрит рилски Неофит, јесте Хаџи Петар Д. Поповић, парох нишки, велики противник егзархијске пропаганде, кога су турске власти биле осудиле на 101 годину робије.[27] И он је био врло популарна личност у Нишу. Отуда се баш њима обраћа управа манастира у Рилу и моли да они њиховом представнику помогну у прикупљању прилога и организовању поклоничких похода. Изгледа да су егзархисти ускоро развили своју пропаганду, те је свештенство српско одустало од помагања представника овог манастира у Нишу, а народ је схватио њихове намере. Тако се постепено сасвим угасио живот у овом метоху. По ослобођењу Ниша од Турака 1877. године у овом напуштеном метоху налазио се црквени суд. У њему су издржавала казну она лица која су напуштала брачну заједницу.

Негде око 1879. године поново се вратио за пароха нишког из Прокупља прота Младен Поповић, познати противник непријатељске пропаганде и велики национални радник, кога су турске власти биле прогнале у Малу Азију на заточење. Он је између 1880-1882. године посетио управу Рилског манастира, од које је добио дозволу да купи кућу Рилског метоха у Нишу за 25.000 гроша. Отуда је у народу овај метох био познат под именом „Поп Младенова кућа", а име Рилског метоха потпуно је ишчезло. Ова кућа са плацем налазила се у улици Хиландарској. Кућа је имала приземље и чардак. У приземљу су биле три собе и подрум, а делио их је широк ходник патосан четвртастим циглама. Из ходника се дрвеним степеницама излазило на чардак. Он је био виши за један метар, истурен над приземљем. На чардаку су била четири одељења, која је раздвајао пространи ходник поплочан каменом. Ходник се својом ширином протезао за неколико метара на исто-ну страну куће, према улици, чиме се добијала врло лепа застакљена тераса. Кућа је била од слабог материјала, али је имала сав конфор и „господствен изглед". У собама је таван био од дрвета у

[26] П. Гагулић, Нав. дело, 15.

[27] Ловрић, Нав. дело, 73

резбарији. Врата су била врло масивна и на њима су се налазиле јаке резе. Једно одељење у овој кући служило је за капелу. Вероватно су се и у њој обављала многа богослужења оних дана када у Нишу није постојала ниједна црква. Ову кућу са плацем, на коме је био османлук, продали су 1940. године наследници проте Младена.[28]

ПИРОТСКИ МЕТОСИ

Нишавска, односно Пиротска епархија основана је 1761. године са седиштем у Пироту, до друге половине XVIII века била је засебна целина у саставу Софијске митрополије. Од 1761. године, када је одвојена, постала је архиепископска столица и имала свог архиепископа, све до 1815. године када је, због неприличног владања свога митрополита Самоила, као и ратовима опустошене Нишке епархије, била сједињена у једну, Нишку митрополију, са митрополитом Мелентијем, егзархом Доње Мезије, на челу.[29] Немири у Турској, нарочито устанак хетериста 1821. године, изазвали су турску власт да се обрачуна са побуњеницима и са Цариградском патријаршијом, када је био поубијан већи број епископа, међу њима и нишки митрополит Мелентије, због веза са Србијом, са четворицом угледних грађана; „био је посечен" по наређењу нишког мухафиза Хусеин-паше Гаваназоглуа. На његово место одредио је цариградски Синод ужичког епископа Данила, кога је само шест година пре тога патријарх Кирило био лишио владичанског достојанства, утврдивши при том да је "варалица који крчми Бога и тргује Христом", поново одвојио Нишавску епархију од Нишке и поставио јој за митрополита владику Јеронима. Пре него што је владика Мелентије био затворен, изасланик кнеза Милоша, Мијалко

[28] П. Гагулић, Нав. дело 29; Лик Св. Јована Рилског не налази се насликан ни у једној нишкој цркви. Живописан је у манастиру Св. Јована у сеоској цркви у Горњем Матејевцу и Малчи. У селу Сињцу код Пирота подигнут је храм св. Јовану Рилском.

[29] У црквеном погледу пиротски крај није улазио у састав обновљене Пећке патријаршије из 1557. године. Он је био у саставу Софијске митрополије, све до 1761. године када је у Пироту отворена „оделита јепархија, која је одвојена од софијске и нишке". То је била тзв. Нишавска епархија, са посебним владиком – Грком, кога је именовала Цариградска патријаршија. „Та се јепархија звала Нишавска јепархија Горње Мезије, а владика пиротски звао се митрополит Нишавски." Епархија се пружала од села Комштице, до Драгомана, Магова и Трна (Знепоља) и Брезника, захватала је Лужницу до села Стрелца, и низ Нишаву до села Врелца и Сићева. (Пиротски мутесарифлук 1876-1877. године простирао се отприлике на територији Нишавске епархије). Видети: Владимир Стојанчевић, *Оданост старих Пироћанаца вери и традицији*, у: *Југоисточна Србија у XIX веку (1804-1878)*, Ниш 1996, 12-16.

Јованoвић је посетио владику „који му је дао неколико лепих чарапа за кнеза" и рекао: "Поздрави кнеза Милоша и однеси му овај поклон. Ми смо овде обувени".

Народ пиротског краја са великим пијететом се односио према црквеним светињама, не само у Пироту него и у непосредној близини. Када је средином јануара 1833. године изгорео добар део манастира Св. Јован Рилски, заједничка светиња Бугара и Срба, дарови за његову обнову су пристизали не само из српских и бугарских него и из дальих православних земаља. Кнез Милош је поклонио три звона, а поједини хришћани су били ктитори манастирских стубова испред цркве. Риста, син чувеног сељака Вукадина из пиротског села Јаловик Извора, дао је прилог да се подигне један стуб на коме је натпис „ктитор на тоја стелп Христо Вукадинов от Јаловик Извор каза пиротска" – испод тога стуба уклесан је двоглави орао и година 1835.[30]

О црквеном животу становништва Пиротске митрополије средином XIX века много више се зна захваљујући приличном броју записа и натписа које су у својим радовима оставили угледни научници: Милан Ђ. Милићевић,[31] Коста Костић,[32] Јован Хаџи Васиљевић,[33] Тихомир Ђорђевић,[34] Мирко Живановић,[35] Владимир Николић[36] и Илија Николић.[37]

За време владике Нектарија, у тефтеру Пиротске митрополије помињу се следећи свештеници: Кола Манча (1837), Захарије (1838), Живко (1842), Кирил Акимов, Никола, Тенча, Стеван (1843), Јона, Коста и

[30] С. Петровић, *Историја града Пирота*, 21.

[31] М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 165-169.

[32] Коста Костић, *Прилози старим српским записима и натписима*, Извештај пиротске Гимназије, 1907-1908, Београд, 1908, 3-21.

[33] Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе* (1852-1862), Браство, XV, Београд, 1921, 163-170.

[34] Тихомир Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе Кнеза Милоша*, Београд, 1926, 419-426.

[35] М. Живановић, *Нишавље*, Пирот, 1934, 104.

[36] В. Николић, *Народне школе у Округу Пиротском до ослобођења 1877, са старинским записима и белешкама*, Сремски Карловци, 1924, 25-35.

[37] Тефтер црквене општине у Пироту нађен је у магацину Отпада 1955. године у акцији прикупљања материјала за фабрику хартије. Сада је својина Народне библиотеке у Пироту; Тефтер је дат у форми рукописне књиге на 164 стране, величине 35 x 21 см са корицама у кожи на којима су утиснути прилично очувани источњачки орнаменти. Тефтер је настао 1834. године и носи наслов „Кондика црквена", а потписао га је Панча Еклисар. Писан је црквено-словенском азбуком са примесама грчког језика. Бележење догађаја у Тефтеру почиње 29. јула 1834. године а завршава се 11. фебруара 1872. године, када је, после дуге доминације Цариградске патријаршије проглашена најзад Бугарска егзархија под чију је власт потпала и Нишавска митрополија до 1878. године. Тефтер су водили обично писменији људи, а судећи по рукопису најдуже га је водио Петар Николић, један од главних епитропа и један од првих свештеника, за кога се зна пре доласка владике Јеронима, 1821. године. В. Николић, *Народне школе у Пироту*, 107.

Нича (1844-1852). После смрти владике Нектарија, до средине 60-их година, у Пироту је био грчки митрополит Антим. За познавање прилика у Пироту тога времена значајан је допис у српским новинама у коме је владика Антим нападнут да је чинио свакојака неморална дела и злоупотребљавао свој положај: „Владика је рукополагао за свештеника оног ко му више плати. Ту скоро запопио је за 4.000 гроша сељака који не зна да чита и да пише. Владика забрањује свештенству које није у његовој милости да врши чинодејства. Да би егзистирало и свештенство постаје слепо оружје фанариота. Када су зимус Пироћани зидали школу отерао им је учитеља. Владика је трговац и закупац. Од сељака узима двојно више него што му припада... Још као англофил тражио је да Инђилиз ослободи хришћане од Турака."[38]

Верски живот Пироћанаца изражавао се кроз осећања, обичаје и традицију који су били вековима неговани у српском народу, посебно под турском влашћу у време обновљене Пећке патријаршије (1557-1766).[39] У пиротском крају црква и свештеници били су поштовани као чуваоци вере и народни представници пред турским властима, али и као једини писмени људи и чувари државне идеје старе немањићке државе и царства. Материјална помоћ православним задужбинама није недостајала од стране „богобојажљивих" Пироћанаца и у вароши и у селима, а црква је примала у свој фонд у виду улога капитал богатијих трговаца. Ти улози, означени као „темесуци", имали су своју намену и као зајам метосима у Пироту. Хиландар је био цењен и поштован у целом нашем народу, те се стога може потврдити веза између монаха Хиландараца, који су живели у Пироту, и који су се заузимали као иконописци у Старој цркви Рождество Христово на Пазару. Њима је 1839. године било исплаћено 3.050 гроша.[40] Међу њима помиње се мајстор Јован Зограф Самоковлија коме је исплаћено за иконе 2.865 гроша.[41] На верски живот Пироћанаца од великог утицаја били су метоси великих српских манастира, царских лаври: Хиландара, Дечана и Студенице, који су имали делове имања у вароши и околним селима,[42] као и Суковски метох који се одржао до 20-их година XX века, у близини Старе цркве на Пазару. Калуђери, који су били чувари ових метоха,

[38] Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе*, 165.

[39] Р. Тричковић, Српска црква средином XVII века, Глас САНУ, CCCXXX, Одељење историјских наука, књ. 2, Београд, 1980, 100; Владимир Стојанчевић, *Оданост старих Пироћанаца вери и традицији*, 14..

[40] Илија Николић, *Тефтер Нишавске Митрополије*, 10.

[41] Нав. место.

[42] Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 24.

вршили су истовремено, тајно од Турака, и црквене обреде везане за прославу великих верских и националних празника, убирали приходе од метоха, купили милостињу – „писанију", организовали ходочашћа у Студеницу, Дечане, Грачаницу, Девич и Рилски манастир (који је био под Пећком патријаршијом до друге половине XVIII века), као и ходочашћа у Свету лавру манастира Хиландара. Богатији Пироћанци са тих хаџилука Светом гробу Господњем доносили су скупу и ретку икону Јерусалим и Богородицу-Тројеручицу из Хиландара. Манастир Дечани „Свети краљ", како су га звали у народу, чији се утицај протезао од Прилепа, Самокова до Софије,[43] докле је отприлике био утицај Пећке патријаршије, имао је велики углед. Честа ходочашћа су Пироћанци чинили овом манастиру, а велики број млађих људи се замонашио у Дечанима.

Половином XIX века у Пирот је за чувара Дечанског метоха дошао јеромонах Сава Дечанац, потоњи ректор Призренске богословије и жички епископ, који је оставио своју задужбину на Дорћолу у Београду.[44] Владика Сава, као дечански калуђер, живео је у Пироту од 1857. до 1860. године у метоху манастирском, са задатком да сакупља милостињу и води поклонике и приложнике о великим празницима у Дечане. После смрти владике Саве, због сталног упада Арнаута у свету манастирску лавру у Великим Дечанима, што је приморало игумана да од 1850. до 1866. године плаћа Арнаутима суму од 18.798 гроша,[45] метох у Пироту је продат Ставри Антићу, пиротском трговцу, по наређењу манастирске лавре, а налазио се у близини данашње цркве Св. Богородице у Тија Бари. Савременик Саве Дечанца био је владика Нектарије, омиљен у народу, који га је звао „деда Нектарије". Из причања његових савременика, која је забележио 1910. године В. Николић,[46] владика Нектарије није научио српски језик и за све време имао је тумача – преводиоца, пиротског свештеника Поп-Крсту, оца угледног пиротског чорбаџије Тане, првог хеџима у Пироту. Поп Крста је знао грчки језик и вршио је службу на том језику по потреби, а по потреби био је и типикар у цркви. Поседовао је од црквених књига

---

43 Р. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1921, 52.

44 Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе*, 165-166.

45 С. И. Јастребов, *Манастир Дечани*, превео с руског М. Иванић, Браство, 12-13, Београд, 1908, 190.

46 В. Николић, *Народне школе у Пироту*, 127.

Триод, Пентикостар, а од књига које су биле у употреби у манастирским школама – Апостол.[47] Није случајно велики везир Кибризлипаша почео обилазак и инспекцију од Пирота 1860. године, привидно ради увођења реформи у царству у смислу одредаба Хатихумајуна (када је утврђено да је српска школа у Пироту била најуређенија и држала прво место),[48] а прави циљ те посете био је да се разбију симпатије које су Пирођанци имали за Србију, посебно у време кнеза Михаила („ако хоћеш да будеш Србин, трнокопом ћу те бријати").[49] Метох царске лавре Студеничке налазио се на углу данашњих улица Нишавски одред и Цара Душана у Тија Бари, а о осталим, осим помена, нема писаних трагова, што би свакако било значајно за убикацију ових некадашњих монашких пребивалишта.

Хиландар је столећима представљао место одакле су Срби кроз духовност, дипломатију и државност, преко Саве Немањића, ушли на велика врата у цивилизацију, место одакле су потекле многе напредне идеје и одакле је створена српска држава и црква. Своје духовне везе са Хиландаром Пирођанци су имали, вероватно, и пре 1561. године, од када потиче до сада најстарији запис да се у Хиландару те године налазио „пиротски старац" јеромонах Исаије[50] а 1810. године у Студеници се налази јеромонах студенички Максим, који обнавља сребрни ковчег са светим моштима за душу Дафине и њених синова Диме и Димитрија из Пирота.[51] Светогорски метох налазио се у близини Крајцарове кафане, мало даље од Старе цркве и Митрополије.[52]

---

[47] Ове књиге се данас чувају у кући породице Поп Крстић у Пироту. У породичној архиви потомака налази се и Велики крст који се на основу аналогије са сличним из Студеничке ризнице може датирати с почетка XVIII века. На основу стилских аналогија, може се закључити да је Велики крст, што га традиција приписује (нажалост без основе) Св. Сави, такође настао у то време. Крст Поп-Крсте има ажурираном техником чипкасто у дрвету изрезаних 16 композиција Христових и Богородичиних празника, док му је оков од најфинијег злата, украшен крупним рубинима. На овом крсту је нарочито карактеристична стопа и дршка, које су украшене цветном орнаментиком, филигранским розетама и анђеоским главама барокног изгледа, који повезују овај крст са дечанским крстовима из прве половине XVIII века. – М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд, 1984, 182; М. Кашанин, *Манастир Студеница*, Београд, 1986, 238.

[48] Јован Хаџи Васиљевић, Просветне и политичке прилике..., 54.

[49] Нав. место.

[50] Љ. Стојановић, Записи I, 195 („Сију књигу приложи старац пиротски јеромонах манастиру Хиландару", лет 7060 – 1561").

[51] Исти, Записи II , 340 („Сију обнови Максим Јеромонах 1810 Студенички за душу ктитору поклони Дафина маика, са синовима Димо и Димитрије от Пирот").

Највећи број учитеља истакнутих манастирских школа били су монаси дечански и хиландарски, а познато је шта су монашки редови значили за српску народну свест и за српски језик. Утицај Хиландара простирао се на север од Ниша, Скопља и Пирота, и тај утицај држао је све до установљења Бугарске егзархије.[53]

Феликс Каниц у свом опису Пирота и околине у другој половини XIX века оставио је драгоцене податке о метоху чувене царске лавре Св. Димитрија у Солуну манастиру Дивљана код Беле Паланке, који је, по казивању београдског митрополита Михаила, основао војвода Мрњавчевић, што значи да је настао пре Косовске битке.[54] Његов архимандрит Агатангел, родом са острва Тиноса, 1862. године дошао је у Пирот, саградио је поред старог трошног конака и нов, 1874. године, а започео је и изградњу цркве која је због избијања српско-турских ратова 1876-1878. године остала недовршена. Године 1877. турски пљачкаши су спалили нови конак, а тада су изгорела и два рукописна пергамента чувана у библиотеци. У првим послератним годинама приходи манастира били су довољни за обнављање метоха, али не и за довршење цркве. На поду цркве налазио се фрагмент римског натписа, а пред порталом „лежала су три трупа стуба дуга по 2 и један стуб за чесму, донесени из Пирота, и антички капители, базе и блокови донесени из Беле Паланке да би били уграђени у новоградњу."[55] Највреднији посед презаduженог манастира био је његов читлук, купљен за 14.000 динара од кајмакама Хали-бега, и воденица са три жрвња. Његов земљишни посед обухватао је 300 хектара (47 оранице и ливада, 2 хектара воћњака и винограда, док је остало под шумом оптерећено од 1.000 динара годишњим порезом).[56]

Метоси су били и организатори црквених сабора који су представљали велике народне светковине које су, осим црквеног, имале и велики друштвени и национално-политички значај. Одржавани су, углавном, без присуства Турака, што је народу пружало могућности за спонтано изражавање својих жеља, радости и весеља, али и разговоре о

[52] В. Николић, *Стари Пироћ*, 19.

[53] Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе*, 166.

[54] Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, књ. 2, Београд, 1985,

[55] Нав. место.

[56] Исто.

општенародним потребама, намерама и подухватима. Поред ропства, вера и црквена организација, једина организација раје у то време, држали су чврсто народни организам и служили и као изговор за политичке састанке, али и као прилика за испољавање културних и стваралачких манифестација духа, умећа и израза народног стваралаштва. Црква је била скоро једина веза за духовно поимање јединства српског народа из разних крајева Османског царства. И сабори Пирођанаца имали су онај значај који је још Вук Караџић записао о саборима у овим крајевима Србије уочи избијања Првог српског устанка.[57] Зато Д. Трајковић с правом каже да „у оно доба сабори су били једина већа разонода, једини већи прекид у монотоном ропском животу, прекид за чијег трајања су чињена разна чашћења, у корист чула и духа".[58]

О црквама, манастирима, метосима и њиховим имањима водили су рачуна још и тутори и Синод, стара установа која се по причању старијих људи звала и Тајни суд, установљен у Пироту, од виђенијих чорбаџија и која се задржала све до ослобођења од турске власти. У најстарије време у Синоду су били: Пенча Копилаш, Гога Царибродски, Гога Ненин, а с њима је тајно сарађивао Ристо Павлов и Ига Каракаш. На заседању Синода било је по 25 чорбаџија, али је при суђењу морало бити најмање 12 присутних. Према В. Николићу, изгледа да су у том суду чорбаџија суделовали од свих заната устабаше или по један занатлија, јер је тада у Пироту било отприлике 25 еснафа.[59] Као велико богоугодно дело сматрало се поклањање, даривање царских лаври деловима имања које су даривали имућнији појединци или, нарочито, еснафи, што се детаљно може видети у Тефтеру црквене општине у Пироту.[60] Нажалост, међу књигама пиротских цркава, које су, као и цркве у Нишу, имале старе василичке моделе с гинекејом – одељењем за жене на

[57] Вук Караџић, *Географическо-статистическо описание Србије*, Даница, Забавник за 1827, Беч, 1827, 109.

[58] Д. Трајковић, *У чему је тајна постанка лесковачке индустрије*, Историја једне првобитне акумулације, Ужице, 1940, 37.

[59] В. Николић, *Стари Пирот*, 65.

[60] Илија Николић, *Тефтер Нишавске Митрополије*, Пирот, 1963,

горњем спрату,[61] нема никаквих важнијих старијих књига; уколико их је и било, страдале су у рату 1885. године, а што је остало објавили су Љ. Стојановић и К. Костић.[62]

Велики углед у народу имали су градитељи цркава, људи који су долазили из Старе Србије и Македоније. Тако је средином XIX века познат у пиротском крају мајстор Андреја из Велеса, који је градио цркве у Пироту, Нишу, Врању, Скопљу, Смедереву, Мостару и Сарајеву.[63] Велико поштовање уживали су и иконописци и фрескописци који су били махом из јужних крајева. Живописе у суковском манастиру „Св. Богородице" рад је браће Василија и Ристе Поп-Ристића из Самокова,[64] а у пиротској цркви живопис је радио Зограф Самоковлија.[65]

За потребе цркве и метоха поникла је и установа Синод; за Пирот најбољу дефиницију ове установе дали су Јован Хаџи Васиљевић[66] и Владимир Николић.[67] Синод је црквеношколска општина управе на чијем челу је био митрополит или иконом. Чланови Синода (у Пироту се звао Митрополијом) били су одабрани грађани, међу којима се у Пироту помињу: Неша Филиповић, Виден Јовановић, Димитрије Петровић, Гога Геновић, Хаџи Павел, Ћел-Петар. Чланови су бирани на збору виђенијих грађана и еснафа. Синод је био нека врста аутономне друштвене институције српског народа у Турској, уопште, па и у Пироту, са вишеструким надлежностима. Решавао је мање сељачке спорове, имао надлежности у области брачног и наследног права, затим при поравнању и пресуђивању спорова у парницама, да би се избегао турски суд (шеријат, низам). Иако се Синод сматрао првенствено црквеном установом, у оквиру привилегија, које су православна црква и митрополити имали на основу берата и фермана

61 Р. Грујић, *Православна српска црква*, 60. (Из података које је оставио В. Николић, види се да су у тим просторијама кажњаване жене рђавог понашања или жене које су хтеле да се потурче.) – Д. Ћирић, *Записи о Пироту*, Музеј Понишавља у Пироту.

62 Д. Ћирић, *Белешке о Пироту*, 296.

63 Д. Ђорђевић, *Црква Тураковачка*, Прилог за историју Српске цркве, Ниш, 1940, 16.

64 Љ. Антић, *Манастир Суково*, календар за 1938, Ниш, 1938, 44.

65 Илија Николић, *Тефтер*, 11.

66 Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 57.

67 В. Николић, *Стари Пироћ*, 66.

султанових, половином XIX века све више подлеже утицају крупнијих градских првака Живка Антића, Петра Банковића и Ставре Антића.[68] За Синод су били уско везани и еснафи и солидарност у финансирању свих потреба од ширег и општенародног значаја, на пример; опремање на пут депутација или појединаца, повереника за какве жалбе, молбе, представке Порти у Цариграду, или код српских власти у Србију. Рад пиротског Синода (Митрополије) уживао је подршку пиротског грађанства, нарочито када су биле у питању одбрана српске школе од егзархијских агитатора и њихове злоупотребе у корист политичких циљева Егзархије,[69] а одиграо је велику улогу у тзв. Тајном комитету који је у Пироту формиран 1874. године и који је био у конспиративној вези са Нишким комитетом, у припремању ослобођења југоисточних крајева.[70]

ЛЕСКОВАЧКИ МЕТОСИ

Лесковац је насеље вероватно старије од половине XII века, када га византијски цар Манојло предаје као насеље Дубочицу Стефану Немањи 1165. године.[71] У средњем веку Лесковац је караванска станица, а само постојање Царичиног града у VI веку сведочи да је римска колонизација у Дубочици била обимна. Ђ. Даничић Лесковац назива „Хиландарски метох", односно Светогорско село.[72] Даничићево тврђење упућује на претпоставку да је у Лесковцу постојао храм или параклис са једним или више калуђера, а то можемо довести у везу са записом на рукописном Служабнику из Призренске богословије, да је 6. фебруара 1453. године у Лесковцу монах Никанор „у манастиру Пречистаје Владичице наше Богородице Успенија". Ако се овај податак повеже са Лесковцем као хиландарским метохом и поклоном цара Душана Хиландару 1348. године, са већ постојећим храмом Св. Богородице у Лесковцу, обновљеним 1839. године, намеће се закључак да је у XIV веку постојала и црква Св. Богородице. Године 1348. цар Душан је поклонио у властелинство Хиландару и села Вину и Грабовницу и село Сушицу, „којој је међа Глубочица".[73] Ови поклони

[68] Д. Ћирић, *Белешке о Пироту*, 299, Музеј Понишавља у Пироту.

[69] С. Петровић, *Историја града Пирота*, 89, Музеј Понишавља у Пироту.

[70] Фотије Станојевић, *Пирот и пиротске прилике*, приредила др Бориславa Лилић, Пирот, 1996..

[71] Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 113.

[72] Вук Караџић, *Српски Рјечник*, Београд 1868.

[73] Радош Требјешанин, *Манастирски поседи у лесковачком крају*, Лесковачки зборник 25, Лесковац 1985, 380.

остали су у властелинству Хиландара до 1395. године, када се поклањају властелинству Св. Пантелејмона. Цар Душан је поклоњеним насељима у Дубочици манастиру Хиландару дао повластице и имунитете уобичајене за статус манастирског поседа. Године 1395. кнегиња Милица са синовима поклања манастиру Св. Пантелејмона на Светој гори у Лесковцу „кућу и два човека, Костадина и Дражуна".[74] Од пада под турску власт 1455. до краја XVIII века Лесковац ће остати у оквиру санџака Алаџа Хисарског са седиштем у Крушевцу. Када су устаници освојили Крушевац 1806, Шашит-паша преноси седиште окрњеног санџака у Лесковац. Крајем треће деценије XIX века, Лесковац ће као кадилук ући у састав Нишког мутесарифлука, а касније и Косовског вилајета, све до ослобођења 1878. године.

Припадањем Дубочице Стефану Немањи, Срби су долазили у Лесковац, те се засигурно зна да су Костадин и Дражун били угледни Срби, и као такви постали организатори и чувари метоха Св. Пантелејмона у Лесковцу. Лесковчана је било и као црквених служитеља у Хиландару и Дечанима, чији је метох у Лесковцу постојао од давнина. Овај се метох налазио у садашњој главној улици, на месту Радничког коначишта; метоси у Лесковцу су имали своје мале придворне капеле, тзв. параклисе, које су Лесковчани користили као црквене објекте – као своје богомоље. Хиландарско царско село, Лесковац је у извештајима путописаца у XVI веку имало све више хришћанског становништва, које је живело у две махале са 67 домова. Прва хришћанска махала била је „Махала попа Јована" а друга „Махала Милошевог сина". Муслимани су тада живели у три махале, највероватније око Бајазитове џамије. Одмах по освојењу Дубочице, Турци су увели порезе црквама и манастирима, што је учинило да многе већ осиромашене манастире калуђери напусте, и они су запустели. Лесковчани су се током друге половине XIX века као помоћ Хиландару задуживали, па је дуг премашио 10.000, те је имање избеглог Пашагића продато за враћање дуга Хиландарском метоху у Лесковцу.[75] Лесковчани су ценили свештеничку службу, па их је било као свештено-послужитеља у Хиландару, Дечанима, Пећкој патријаршији, Леснову. Године 1634. био је у Хиландару монах Леонтије. На његовом псалтиру пише те године „си псалтир манастира Хиландара старог свештеномонаха Леонтија што беше слеп од Дубочице".[76] Један запис слично говори о Лесковчанину који је служио у пећком манастиру, а који је купио Триод посни и Пентикостар за 44 гроша и дао на

[74] Р. Требјешанин, *Црквени живот Срба у Лесковцу до краја XIX века*, Лесковачки зборник, 31,Лесковац, 141.

[75] Радош Требјешанин, Нав. дело, 143.

[76] Исти, Нав. дело, 143.

дар цркви Св. Богородице у Лесковцу, вероватно крајем XVIII века. Дечански метох је захватао део црквене махале у правцу Пандћуришта, а имао је у самој чаршији своје дућане, зграде и плацеве. О овоме налазимо податке у једном школском извештају из 60-их година XIX века, који помиње да су деца извођена из школе, из цркве на литију „преко дечанског метоха". Ово саопштење доводи се у везу са саопштењем адвоката Уроша Кнежевића, које је објавио Алекса Јовановић,[77] а касније академик Владимир Стојанчевић.[78]

Саопштење је упућено начелнику среза лесковачког са обавештењем о скором рушењу дућана на Ћуприји пред џамијом. „У реду дућана постоји дућаните Николчића испод кога је подрум без прозора и врата. Из дућана се улази кроз један отвор. Тај дућан купио је пре 15 година Николчић од Турчина Јушера, који је имао амам на пијаци." При продаји Јушер је ставио услов Николчићу „да плати кандило у подруму". На погодби су били Јован Бунић и Јован Лешњак из Лесковца. На питање зашто ставља Николчићу тај услов, одговорио је да је то аманет од старине, и даље рекао да је ту „барјактар краља Дечанског. Кандила Турци не пале. Мора бити да је ту каква старина. Скрећем пажњу и молим да се све правилно откопа и испита. 9. новембар 1900." Дућан о коме је реч у ранија времена био је метох манастира Дечана, и Турци су га највероватније присвојили крајем XVIII до почетка XIX века, а у вези са учешћем српског народа у аустротурском рату 1787-1791, и у акцијама српских устаника у време Првог српског устанка 1804-1813. године. У Лесковцу, црквени Синод је у месном Меџлису имао стално свога представника. Синод се старао о брачним парницама верника, кривицама црквених свештенослужитеља, управом над црквама, сакупљањем владичине мирије. Синод је биран на четири године, јавним гласањем грађана верника. У Синоду су били највиђенији Срби, који су водили бригу и о школи, као: Нешко Митровић, трговац, поп Илија Урошевић из Турековца, архимандрит Теодосије 1870-72, када је био приморан да напусти Лесковац, нарочито после проповеди егзархијског синђела Јосифа, коју Срби Лесковца нису хтели да слушају, па је „посрамљен Јосиф нечујно напустио Лесковац". Црквена општина Лесковца имала је свој печат на коме је 1846. био текст: „Српска црквена општина у Лесковцу".[79] Хиландарски метох у Лесковцу постојао је све до ослобођења Лесковца 1878. године.

---

[77] А.С. Јовановић, *Једна необјашњена старина*, Коло, Књижевни и научни лист, књ.II, Београд 1901. 348,349.

[78] В. Стојанчевић, *Откуп вакуфских имања у Лесковцу после ослобођења 1878.*, Лесковачки зборник 12, Лесковац 1972, 135-138.

[79] Јован Хаџи Васиљевић, *Остаци старина у Врањском округу*, 81.

МЕТОСИ ЦАРСКИХ ЛАВРИ ВРАЊСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ

Врањска епископија потпадала је под Скопску митрополију до ослобођења Врања 1878. године. Скопска митрополија дошла је под српску црквену власт освајањима краља Милутина 1282; од 1346. постаје Митрополија. Обнављањем Пећке патријаршије 1557, Скопска епископија је под њеном јурисдикцијом све до укидања 1766, када улази у састав Цариградске патријаршије и добија Грке за епископе. Ослобођењем Врања од турске власти 1878. године, Врањска епископија ушла је у састав Кнежевине Србије и Српске православне цркве.

Повељом византијског цара Василија II из 1019. године град Враитос – Врање потпадало је под духовну власт Приштинске, односно Липљанске епархије; старој епархији из прве половине VI века, која је била под јурисдикцијом Јустинијане Приме, чије су границе биле утврђене на петом Васељенском сабору. У непосредној близини Врања, већ половином XI века, у подножју планине Козјак, развио се монашки живот чији је представник био св. Прохор Пчињски. Половином XIV века по проглашењу Српске патријаршије, Врање је по свој прилици враћено Скопској епархији, која је после битке на Ровинама и погибије Марка Краљевића, припала Охридској архиепископији. Врање је у оквиру српске Деспотовине остало до 1455. године. Радослав Грујић истиче да је „доцније постојала посебна епископија за област Врања".[80] У Пећком поменику из 1612. године помиње се „епископ Јосиф Вранја".[81] Од 1844. врањском облашћу, као делом Скопске митрополије, администрирао је Софроније, када је Врање у административном погледу припадало Нишкој области. Цариградска патријаршија је поставила ђакона Пајсија 1847, који је, са малим прекидима, управљао делом Скопске митрополије у Врању до 1865, када је био постављен за епископа у Силистрији, са седиштем у Рушчуку, али га народ није хтео за свог епископа. По повратку из Рушчука епископ Пајсије је живео у Врању и Скопљу, где је замењивао митрополита Јоакима, који је био члан Синода у Цариграду. По његовом одобрењу, Пајсије је 1858. године осветио Врањску саборну цркву, порушену 1844. године, и помогао је њено обнављање. Поред цркве, подигао је и зграду Митрополије, а обновио је и неке цркве у околини Врања. Владика Пајсије је скромно живео, а од своје уштеђевине купио је у Пољаници једну друмску механу, коју је народ, који се почео ту насељавати, назвао „Влади-

[80] П. Гагулић, *Споменица*, 7.
[81] С. Новаковић, *Српски споменици* ГСУД XIII, 35.

чки хан". Владика Пајсије постављен је за Скопског митрополита 1868, после смрти митрополита Јоакима. Када је српска војска ослободила Врање, 18/31. јануара 1878, митрополит Пајсије је дочекао ослободиоце, а потом се вратио у Скопље, а Врање се вратило у окриље Српске православне цркве.

Манастир Св. Прохора Пчињског је у минулим вековима свога постојања био један од најбогатијих, захваљујући даровима имања оснивача – византијског цара Диогена, а потом српског краља Милутина. Да је Диоген био дародавац види се из повеље краља Милутина од 1300 манастиру Св. Ђорђа код Скопља, којом је манастиру приложио манастир Св. Богородице Елеусе у селу Водну, и потврђује село Козарско код Скопља, „прежде положено Диогеном царом".[82] Када је Диоген овако богато даривао манастир чији оснивач није био, може се претпоставити да је у маниру времена у коме је живео даривао и свој манастир. Велики поштовалац и дародавац цркава и манастира, краљ Милутин, даривао је и овај манастир. У склопу старе задужбине српског краља, која је једним делом порушена, налазила се на високој кули капела посвећена св. Богородици. У старим манастирским конацима, познатим под именом „старе зграде", налазила се капела Св. Архангела Михаила. Извесно је да је он приложио манастиру Св. Прохора и планину, и пашњаке и села. Народно предање помиње као дародавце краља Уроша, који је на левој обали Пчиње, у атару села Пељинца, на темељима порушене цркве подигао нову, посвећену св. Великомученику Георгију. У атару села Спанчевца налази се у рушевинама црква посвећена светој Јелени; такође, више села Пељинца, налазе се рушевине манастирске цркве посвећене светом Николи, где су живели манастирски „баштинци".[83] У атару села Јабланице, налази се стара црква посвећена Светом апостолу Петру; у селима Магленцу и Свињишту постоје цркве са манастирским скитовима, у селу Златокопу налази се црква у рушевинама, посвећена св. Прохору, црква у селу Шаинцу припада манастиру Св. Прохора. Зна се да су и цар Душан и деспот Стефан Лазаревић сребром даривали овај манастир. Села Љаник и Букуровац у средњем веку била су уљаници; село Коњско узгајало је коње за манастир.

И поред знатних одузимања и отимања земље, са доласком Турака, манастир Прохор Пчињски је у XVI веку спадао у богате манастире. Турски пописни дефтери из 1570. године показују да је овај манастир имао доста обрадиве земље и ливада и сенокоса и пашњака; доста сто-

[82] Стојан Новаковић, *Законски спомењци српских држава средњег века*, Београд 1912, 613.
[83] Петар Гагулић, Нав. дело, 28.

ке, уљаника, поврћа, воћа и грожђа, пет воденица и једну ваљавицу.[84] Тада су манастир Прохор Пчињски и његова имања били укључени у феудални турски тимарски систем, а калуђери манастира су били у обавези да годишње власницима тимара предаду одређене дажбине – „даваније" – давање у новцу и натури. Те 1570. спахије су били: Мехмед, син Солака, и Алија, син Јакуба.[85] У пописној 1570. години турски дефтери су у манастиру Св. Прохора евидентирали и петнаест калуђера и навели њихова имена: Сава, Симон, Илија, Сарафијон, Тодосин, Јестрети, Васил, Мехтарин, Пахомир, Мисајил, Димитар, Васил (II), Матеј, Аврић и Стефан. Калуђери манастира, на име ујма, тада су имали следеће дажбине: 20 товара пшенице – 500 акчи; 20 товара пшенице и ражи – 300 акчи; 1 товар леће – 50 акчи; на баклу (врста грашка) – 30 акчи; на ширу – 30 акчи; на мед – 57 акчи; на орахе – 30 акчи; за порез на поврће – 30 акчи; на кошеве грожђа – 20 акчи; за сено – 20 акчи; за траварину – 30 акчи; на трошарину за вино донесено споља – 50 акчи; дажбина на 5 воденица била је 150 акчи; за једну ваљавицу – 15 акчи; на име пољарине и за тапије за земљу; на име свадбарине и венчања у манастиру, која су вршила духовна лица, манастир је био задужен са 110 акчи, што је, све збирно. износило у 1570. години 1.692 акче.[86] Све до краја XIX века манастир је био власник целе планине Козјак, са свим ораницама, од Јабланице до Ваљавишта и до атара села Воганца, Магленца, Малотина, Враготурца, Пељинца и атара Старца. Ово огромно богатство омогућавало је манастиру да има и више од хиљаду оваца и коза, више десетина говеда, коња и мазги. Манастирску стоку чували су калуђери, овчари и козари, а мужу стоке обављали су млекари и сисари. У првој половини XIX века у манастиру су чувана стада врањских паша. Тако је 1838. године 100 коза Хусеин паше чувао поп Неша.[87] Остала манастирска имања била су: чифлук у Турковцу – 80 дана ораће земље; чифлук у Пељинцу – 30 дана ораће земље; у Кленику – 10 дана ораће земље; у Спанчевцу – 6.000 чока винограда; у Клиновцу – једна њива; у Куманову – једна кућа – поклон браће Погачаревић из Врања; у Врању метох у Погачарској махали са 13 кућа; у селу Буљесовцу имање зв. Длибоки Дол; у Црнотинцу код

[84] Александар Стојановски, *Врањски кадилук у XVI веку*, Врање 1985, 186; Момчило Златановић, *Метоси манастира Прохор Пчињски*, Политика 21. октобар 1990, 20.

[85] А. Стојановски, Нав. дело, 186.

[86] Исти, Нав. дело, 186. 7.

[87] Народна библиотека Србије, *Одељење посебних фондова*, Р413/4/18.8.

Прешева – 200 дунума планине; у Тибужду – 1 забран; у Скопљу – једно имање; у Бујановцу – један плац, поклон Погачаревића; у селу Горње Жапско – манастир Св. Стефана, у Лепчинцу – манастир Св. Пантелејмона.[88]

Манастир у селу Горње Жапско, удаљен 15 км од Врања, посвећен првомученику архиђакону Стефану, метох је манастира Прохора Пчињског. Манастир је саграђен у XIX веку, после Париског мира, на темељу старог српског храма. Убрзо после изградње храма у Светом Стефану, уз помоћ калуђера, почела је са радом манастирска школа, чији су ђаци касније постали свештеници по околини. Између два светска рата и за време Другог светског рата овде је живео руски духовник Николај, који је засадио већи воћњак, одржавао манастирске зграде и као зограф урадио многе иконе. После одласка овог монаха, манастир Свети Стефан је постао женски манастир. У Горњежапском манастиру одржавају се три сабора, од којих је најпознатији Св. Стефан (15. августа).

Други метох манастира Прохора Пчињског је манастир Светог Пантелејмона у селу Лепчинце. Саграђен је у XIX веку, на црквишту на коме је некада постојала црква; манастирско двориште је ограђено дебелим и високим манастирским зидом. Од манастирских зграда између два светска рата истицали су се Калуђерски конак и Конак за госте. Бугарска војска је маја 1944. запалила калуђерски конак, уништила манастирску архиву и убила монаха Меркурија. Манастир је у непосредној близини некадашње српско-турске границе, и у њему су између 1904-1912. године често боравиле комитске чете, а повремено и војно руководство комитског покрета. Некада је народ о сабору у манастиру улазио кроз три капије. Данас стоји само једна. Двориште је опасано дебелим зидом и столетним храстовима. Између два светска рата у манастиру је живело братство Руса, избеглица, са оцем Серафимом на челу, који је марљивим радом унапредио економију и од манастирског имања створио узорно газдинство. Манастир Св. Пантелејмона има 37 хектара земље, од тога претежно шуме. Од 1878. до 1912. године манастир Прохор Пчињски, као матични манастир, био је у Прешевској кази Турске царевине, а његова два метоха – манастири Св. Стефан и Св. Пантелејмон били су у Србији. Турске власти су имале разумевања за потребе пчињског манастира Св. Прохора и његових метоха, па су монасима дозвољавали без икаквих тешкоћа прелазак границе.

[88] Стојадин М. Стојановић, *Манастир Св. Прохора Пчињског*, Бујановац 1998, 164. 9

Током минулих векова, у средњовековној српској држави и под турском влашћу, манастир је имао свој посед од више стотина хектара обрадиве земље. Са те земље својих метоха из више села, манастир Св. Прохора је узимао жито од сељака, онако како су то прописивале повеље средњовековних владара. Од целокупног пожњевеног жита у једној години одвајала се потребна количина за следећу сетву, а преостало жито делило се на село, које је обрађивало земљу, и на манастир, чији је метох оно било. У смутним временима ратова и слабљења турске власти, ради одбране оволике имовине од пљачкаша, старешине манастира изнајмљивали су и плаћали гавазе, махом Арнауте из Прешева. Гаваза је било све до почетка XX века. Записано је да је 1904. године манастирски гаваз био неки Етем – чауш, родом из Прешева.[89] После Другог светског рата Министарство за аграрну реформу Србије оставило је манастиру Св. Прохора у својину 54 хектара и 15 ари земље, 30 хектара шуме и 25 хектара – 15 ари обрадиве земље. Данас, у измењеним условима, манастир очекује повраћај своје некадашње имовине – њива, шума, плацева, дућана, воденица, кућа и др. које се налазе на територији државе Србије и Македоније.[90]

Summary

Borislava Lilić

METOS OF EMPEROR'S LARVA IN SOUTHEASTERN SERBIA

The paper present brief outlook and viewpoint of metoh (properties belonged to some monastery, but they were secluded from it), located in southeastern Serbia, more precisely on the area of Nis episcope, in Pirot, Leskovac and Vranje.The following monasteries had their metohe on the area of Summary Niš: monastery Hilandar, monastery Visoki Dečani and monastery of Saint Jovan Rilski. Religious life of Pirot residents was under great impact of mestosi of great Serbian monasteries, known as emperors' lavras: Hilandar, Dečani and Studenica, with their properties in the town of Pirot and its surrounding villages. In description of town of Pirot and its surrounding from the second half of XIX century, Mr. Feliks Kanic, left precious data about metoh of well-known emperor's lavra of Saint Dimitrije in Thessalonica, about monastery Divljana near town Bela Palanka. Leskovac was already named Hilandarski metoh by Đuro Daničić i.e. Atos village because the Emperor Dušan gave it as the present to Monastery Hilandar in 1384, including the priory constructed church of Saint Bogorodica.

The town of Leskovac had the metoh of monastery Dečani; the documents approving this fact is school report from XIX informing the school children were brought to orthodox procession "over Decani's metoh". In epicope area of Vranje, monastery Saint Prohor Pčinjski had a great number of its own properties and a few metoha.

---

[89] Василије Трбић, *Моји мемоари*, Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, Р571. 10.

[90] Атанасије Петровић је писао 1909. да „преко године падне манастиру 50.000 ока жита, вуне, воска, благоте" – Атанасије Петровић, *Свети Прохор Пчињски*, Цариградски гласник за 1909, бр. 26, 28, 29. 11.

УДК 929.52 МИЛОСАВЉЕВИЋ

Гојко Миловановић

ПОРЕКЛО И КРЕТАЊЕ ПОРОДИЦЕ ИВАНА МИЛОСАВЉЕВИЋА ОД ВРЕЛА ДО АЛЕКСИНЦА И БОБОВИШТА

Трагом старих документата

Иван Милосављевић из Врела помиње се у документима и литератури која се односи на период буна у нишком крају после Хатишерифа из 1833. године. Он је био народни првак у бунама 1835. и 1841. године (Нишка буна), када је предводио побуњенике из Врела. Иначе, Нишка буна је забележена у историји као један од значајнијих покрета у неослобођеним крајевима југа Србије средином XIX века.

Први документ где се Милосављевић помиње је "Пентикостар" цркве у Горњем Матејевцу. У овој књизи је записано више имена сведока који су присуствовали предаји на чување новца намењеног за потребе буне која је уследила. У "Пентикостару " је записан као "Иван из Врело".

Следећи документ у коме се појављује име Ивана Милосављевића је списак избеглих лица начињен 14. маја 1841. године у Бањи (Сокобања). После пропасти Нишке буне, он се нашао са осталим избеглицама из Врела и околних села у бањском селу Рсовцу, прешавши преко граничног плота у Србију. Код себе је од наоружања имао једну дугу и две кратке пушке.

После смиривања прилика у нишким селима, побуњеницима је омогућен повратак кућама, то је учинио и Иван Милосављевић са породицом, као и Ђурђијан Јовановић из Палиграца, који је такође био смештен у Рсовцу. Постоје подаци да је и после повратка у Врело ова породица у више наврата, до коначног исељавања, бежала у Србију и враћала се поново у Врело. Да је заиста било тако говоре подаци да су поједини њени чланови рођени у Језеру (Голак) за време њиховог боравка у њему.

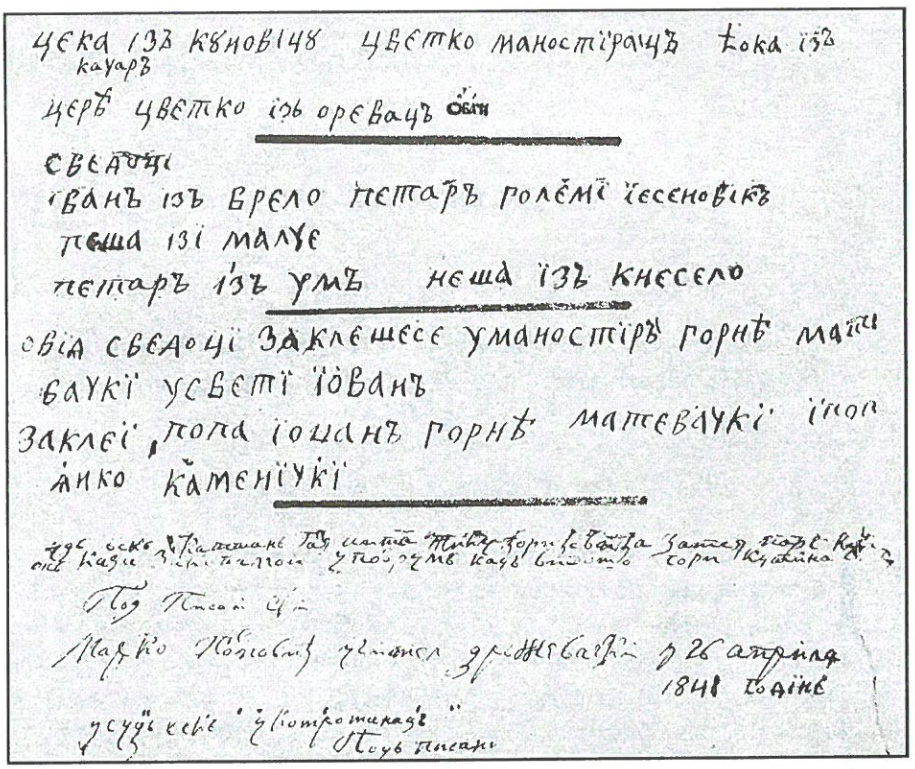

Иван из Врела на маргинама "Пентикостара"

До коначног одласка из Врела дошло је 1861. године, после обрачуна са Турцима у вези са отмицом девојке из њихове куће. Према казивању Николе Николића (1919) из Врела, који потиче из исте фамилије, Турци су им отели сестру па су одлучили да се помире са њима. Прихватили су понуђени састанак и дошли у њихову кућу. Тај тренутак је искоришћен за освету. Турци су на превару посечени, а ова породица је напустила село кренувши преко Озрена у Ресник код Сокобање, где се задржала веома кратко, да би убрзо прешла у Алексинац.

У метежу који је настао приликом бекства, у селу је остао само малолетни Станисав (Миленковић), будући родоначелник Станишљовске (Дебељарске) фамилије, која се касније развијала у Врелу као део избегле фамилије Ивана Милосављевића.

Потомци Ивана Милосављевића пописани су 1863. године у Алексинцу под редним бројем 1018 као житељи вароши. На челу породице био је његов старији син Павле Ивановић, земљоделац (50 г.), жена Пе-

ткана (49), синови: Благоје (22), Петар (12), кћери: Цвета (16), Трена (14), брат Стеван (48), синовци: Стојан (19), Коста (16), Ранђел (14), синовица: Богдана (21), унуке: Сара (4), Анђелија (1,5.), снаје: Митра (50), Дена (26) – Имање: нема. -Месечни приход од земљоделске радње и привреде 19 т. – По приходу спада у III класу. – Примедба: Од пре 1½ године доселио се из Турске.

Из овог пописа се види да су се у Алексинац доселили синови Ивана Милосављевића, Павле и Стеван, са породицама. Иван је вероватно у међувремену умро у Врелу или неком суседном селу на Голаку.

Павле и Стеван су имали велики земљишни посед, воденицу и кућу у Врелу. Осим воденице и куће, сву осталу имовину су продавали после ослобођења Ниша и околине од Турака (1878).

У породичној архиви Срђана Савића из Врела сачувано је сведочанство о продаји воденице у Врелу (позната као Горња воденица) чији су су власници били Павле и Стеван Ивановићи. Текст сведочанства гласи овако:

"Ми подписници овог сведочанства уверавамо сваког а и сваку надлежну власт и од стране наше га издајемо, да смо ми заиста наш припадајући посед воденични са земљом од једног камена из којега смо ми сваке године у истој воденици осамдесет дана у њој радили и прихода од ње сваке године добијали, иста воденица постоји у турско у село Врело, па смо заиста решили и продали Стевану Јоцићу који живи у турско у истом селу, за двадесет и шест цесарских дуката, а новце смо од купца у потпуности примили. Та наша продаја садржи се у следећем: у случају нашег повратка са нашим фамилијама и наставка живота, онда би смо ми, као и наши синови, то право вратили, повраћајем новца купцу, с тим да купац призна нама иста права, ако ми тамо више не одемо ми смо неминовно признали купцу да је од данас господар куповине вечито, и да га нико не може узнемиравати и да располаже као сопственом имовином."

02. маја 1870. године Продавци воденице:
У Алексинцу Браћа Ивановићи
Сведоци:Павле Ивановић
Стоилко Денић Стеван Ивановић
Стојан Филиповић оба из Алексинца
оба из Врело у турско

"Овим сведочанством Павла и Стевана браће Ивановић овдашњих, су продала Стевану Јоцићу из Врела у Турској воденицу са земљом у Врелу, а намера је да они који издају и ономе коме се издаје, а нико их не позна-

је да се приведу сведоци, Милован Тривунац и Ђурђе Берић, трговци из Алексинца, који посведочише да су то они за које се издају Начелству округа алексиначког".

Н0 4738
ПН 304
03. јула 1871. године
У Алексинцу За начелника окружног
Писар Помоћник
А. Трифуновић И. Стаменковић

Сведочанство о продаји воденице оверено је печатом окружја алексиначког и сасвим доле десно и печатом кмета села Врела : ПРВИ МУХТАР СЕЛА, САХРА АБУ РЕНЕЛ, 1282 (1866), чиме је оно постало пуноважно.

Ова воденица постоји и данас а њени власници су исти као и пре много година: Павловци, Бонинци и Станишљовци из Врела.

Повратак Павла и Стевана Ивановића са породицама у Врело сигурно је ометен српско-турским ратовима 1876/78. године и непопуларним мерама српске владе која је турска имања у Новим крајевима (припојени Србији 1878. године) морала да исплати солидарно преко аграрног дуга који је наметнут сељацима. Према непотврђеним подацима, они су у Врелу имали око 38 ха земље па би за овакав посед аграрни дуг био велики. Зато су се они одлучили да продају земљу купцима у Врелу и да терет аграрног дуга пребаце њима. Тако су и учинили.

У међувремену су се Стеванови синови преселили у Бобовиште где су купили земљишни посед површине 9 ха и воденицу у селу Краљеву. Старији брат Павле је са породицом остао у Алексинцу.

Како би убрзали и поједноставили продају имовине у Врелу, Павле Ивановић је склопио уговор са својим братанцем Стојаном Стевановићем тако што му је продао своју половину сем једне њиве на "Скорушу" за 2880 динара. Овај купопродајни уговор склопили су 24. маја 1883. године у Алексинцу. Павла Ивановића је потписао а продају одобрио и његов син Благоје Павловић.

Наводимо део података о продатој имовини у Врелу:

"Дана 09. децембра 1893. године Стојан Стевановић из Бобовишта продао је ливаду у "Дреновику" Ђорђу Јовановићу из Врела за 80 динара; 25. маја 1888. године продао је њиву у "Врбици" Павлу Савићу за 120 динара; ливаду и виноград у "Дулану" Марку Пешићу за 60 динара; њиву у "Шумици" такође Марку Пешићу за 480 динара; и опет

њиву у "Трнавицу" Марку Пешићу за 60 динара; њиву у "Доњу реку" Милоју Стевановићу за 240 динара."

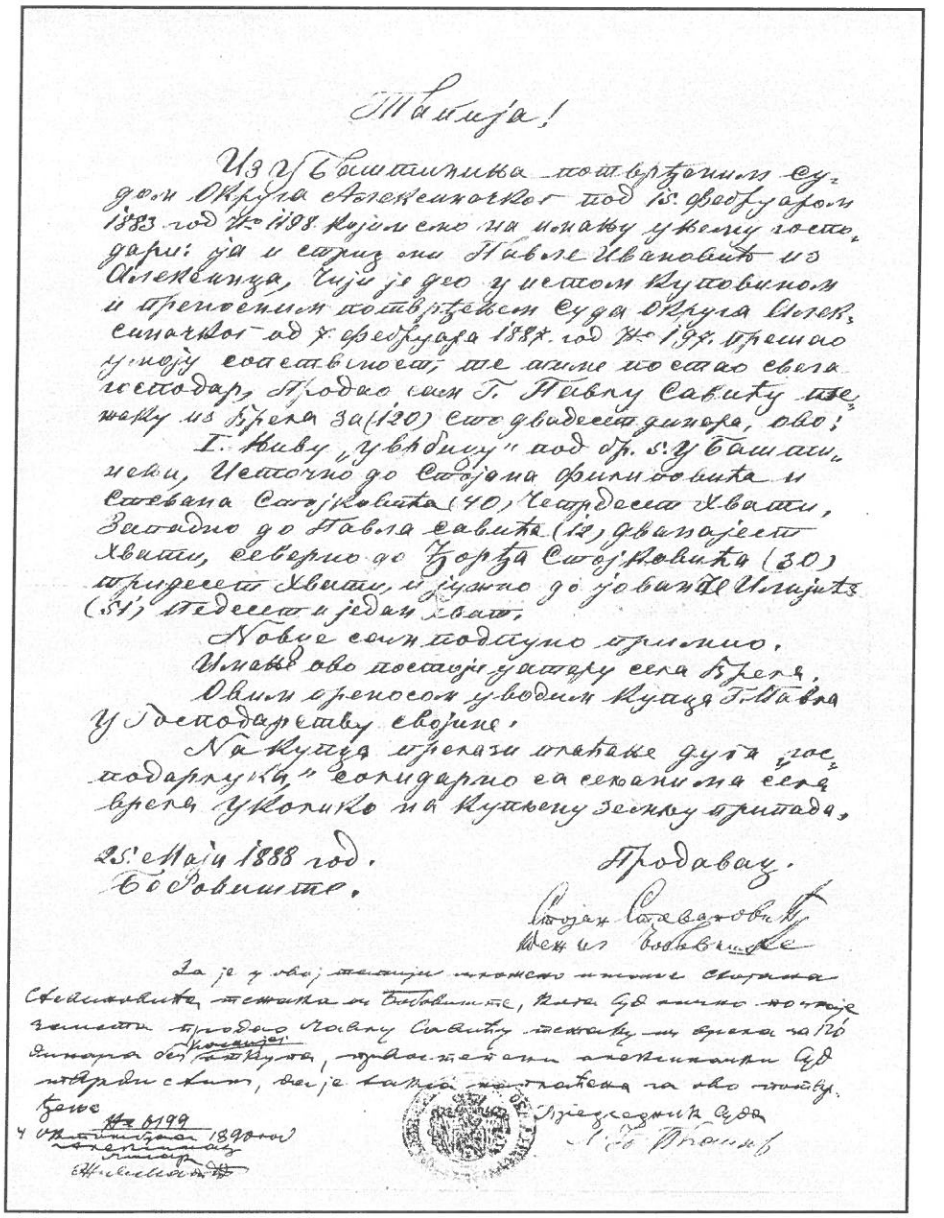

Тапија!

Из У Баштиниња потврђеним судом Округа Алексиначког под 15. фебруаром 1883 год № 1198 којим смо на имању у њему господари: ја и стриц ми Павле Ивановић из Алексинца, чији је део у истом куповином и преносним потврђењем Суда Округа Алексиначког од 7. фебруара 1887. год № 197. прешао у моју сопственост, те тиме постао свела господар, Продао сам Г. Павлу Савићу тежаку из Врела за (120) сто двадесет динара, ово:

I. Њиву „Увљбицу" под бр. 5. У Баштиниња, Источно до Стојана Филиповића и Стевана Стојковића (40) Четрдесет Хвати, Западно до Павла Савића (12) дванајест Хвати, северно до Ђорђа Стојковића (30) тридесет Хвати, и јужно до Јованче Илијића (51) Педесет и један Хват.

Новце сам подпуно примио.

Имање ово постоји у атару села Врела.

Овим преносом уводим Купца Г. Павла у Господарству својине.

На Купца прелази плаћање дуга „господарлука" солидарно са сељанима села Врела Уколико на Купљену земљу припада.

25. Маја 1888 год.
Бобовиште.

Продавац.
Стојан Стевановић
Кмет из Бобовишта

За је у овој тапији множено имоме Стојана Стевановића тежака из Бобовишта, кога суд овим потврђе заиста продао Павлу Савићу тежаку из Врела за 120 динара без [illegible] откупа, правостепени алексиначки суд тврди с ним, да је такса наплаћена за ово потврђење.

№ 6199
4 Октомврија 1890 год
Алексинац
Лисар
[illegible]

Пједседник суда
[illegible]

Тапија на име Павла Савића из Врела о куповини њиве од Стојана Стевановића (1888)

На свакој тапији о продатој парцели купцима у Врелу, поред осталог, пише: "На купца прелази плаћање дуга 'господарлука' солидарно са сељацима села Врела уколико на купљену земљу припада."

Из сачуване документације се види да је највећи део имовине у Врелу Стојан Стевановић продао крајем XIX века и за исти новац куповао некретнине у Бобовишту. Занимљиво је истаћи да је Стојана Стевановића поред порекла и имовине за Врело везивала и супруга Елена из фамилије Перић (Динићи). Његови потомци одржавали су везе са родбином у Врелу до II светског рата.

Данас у Бобовишту има девет домаћинстава Стевановића. Они су познати под именом Бежанци, а у Врелу се и данас прича о Стојану Бежанцу и куповини његове имовине. Поред Бобовишта, Бежанаца има насељених у Алексинцу, Нишу и Београду.

Није познато како се развијала половина ове фамилије која је остала у Алексинцу. Бежанци у Бобовишту једва знају да је њихов предак Стеван имао старијег брата Павла. У матичним књигама умрлих за Алексинац (1874-1888) заведено је име Павла Ивановића – Врелског (1813-1886), земљоделца из Алексинца, умрлог 30. маја 1886. године, сахрањеног у Алексинцу и у матичним књигама умрлих за (1889-1900) име Петкане Ивановић (1814-1894) удове почившег Павла Ивановића бившег земљоделца из Алексинца, умрле 09. августа 1894. године, схрањене у Алексинцу.

Станисав Миленковић је остао да живи у Врелу. Имао је четири сина: Николу, Ранђела, Дину и Никодија. До данас се одржала само грана Николе Станисављевића док су остале угашене. Поред Врела, делови ове фамилије живе у Алексинцу, Нишу и Београду.

Извори и литература

Б. Андрејевић, Записи о старом Нишу, Ниш 1997.

Сокобања и срез Бањски, ИА Ниш, Ниш 1982.

Породична архива Срђана Савића из Врела

Summary

Milovanović Gojko

ORIGINS AND MOVEMENTS OF THE IVAN MILOSAVLJEVIĆ FAMILY FROM THE PLACE VRELO UP TO SETTLEMENTS ALEKSINAC AND BOBOVIŠTE

Ivan Milosavljević from Vrelo is mentioned in documents and literature related to period of Bune (rebellions) in Niš area after Hatišerif from 1833. He was national leader in those Bunas (rebellions) in 1835 and 1841 (Niška buna), when he leaded rebellions from Vrelo. Due to his rebellions activities, Ottomans tried to arrest him; thus, he was forced to move from this village. The paper follows up the history of migrations and branching of The Milosavljević family, whose relatives and inheritors still live in the area of Aleksinac.

УДК 373.3 (497.11)"1888/1912"

Добросав Туровић

МЕДВЕЂСКА НАРОДНА ШКОЛА 1888-1912

Горња Јабланица дуго није имала основне школе, а велики проценат (око 95%) досељеничког становништва био је неписмен. У целом јабланичком срезу 1880. године била је једна једина школа - у Бошњацу. Молбе досељеника за отварање школе остајале су без одговора, а начелници јабланичког среза и народни посланици били су из других крајева па зато недовољно упорни.[1] Почетком 1888. године грађани медвеђске општине обратили су се Начелству јабланичког среза и министру просвете и црквених полова с молбом да се у Медвеђи отвори основна школа. У писму М. Миловановића, начелника јабланичког среза, 22. јула 1888. године, Начелству Топличког округа, о захтеву медвеђске општине, између осталог, пише: „Општина Медвеђа у повереном ми Срезу, изјавила је молбу и осведочену жељу, да имаде у својој средини основну школу, за школовање и обучавање своје младежи. Она има скоро 1000 пореских глава, заузима 100 километара простора у пречнику, а могла би дати још ове године преко 40 ученика од прописних година. Ова је општина одредила и локал за учиону, стан за учитеља и остало, а то је зграда у којој се за сада налази општинска судница у Медвеђи."[2]

Срески начелник, са окружним физикусом Андријевићем и инжењером Репићем, прегледао је одређену зграду за школу. Такође,

[1] Туровић, Добросав, Горња Јабланица кроз историју, Београд, 202,стр. 178. Туровић Добросав, Медвеђа; Сто година школе-Учионица радости, Просветни преглед. Београд, 8. XII 1989. Туровић, Добросав, школа у Медвеђи школа слави 100- годишњицу рада-Најстарија школа у Горњој Јабланици, Наша реч, Лесковац, 10. XII 1989. Архивска збирка и, фототека Добросава Туровића

[2] Архив Србије Београд, Министарство просвете и црквених послова, МПС, Ф.15, р 28 за 1888.г.

направљена је скица поправке општинске зграде у Медвеђи за привремену основну школу.[3] Грађани медвеђске општине у молби за отварање школе истичу: „Ова се општина као што је Начелству познато, пружа поред границе турске царевине и тако је удаљена од вароши и других места у којима школа имаде, да јој никако није могуће своју младеж школовати, а насељена је понајвише Пећанцима (Срби) и Црногорцима, којима треба најбрже стварати могућност и указати помоћ за школовање... Ова би Општина могла школу са свим потребама намиривати и издржавати... па ће наскоро и приступити к подизању нове школе онде у Медвеђи, пошто претходно испуни за ово прописане услове. И тако би ова зграда имала послужити за школу, само за једну годину дана а више не... и порадити код Господина Министра Просвете за одобрење, те да се још ове године отвори школа у овој Општини, чл. 13. Закона о основним школама, ово тим пре што би неколико села и из општине Слишанске могла слати своју децу у ову школу, пошто је Општина Слишанска без школе и удаљена од места у којима школа имаде".[4]

Начелство Топличког округа убрзало је отварање основне школе у Медвеђи. Ангажовани су окружни инжењер А. Ристић и окружни физикус - надзорник основних школа за срезове лесковачки и јабланички, у Округу врањском Андрејевић, да израде прописану докуметацију о отварању привремене основне школе. Суд медвеђске општине спровео је лицитацију радова за оправку судске зграде за привремену основну школу. Сви радови поверени су мајстору Милији Раденковићу из Газдара. Он је на основу инжењеријске скице прилагодио судску зграду за потребе школе. Такође, израђене су „клупе за ђаке, сто и столица за наставника ишпартана табла."[5] Стан за учитеља поправљан је с јесени 1887. године. На овај начин медвеђска општина испунила је минималне законске услове за отварање основне школе.[6]

Начелник начелства Топличког округа затражио је одобрење за отварење основне школе у Медвеђи. Краљевско српско Министарство просвете и црквених полова, 7. августа 1888. године, обавестило је поменуто начелство: „Министар просвете и црквених послова одобрава у начелу да се привремено отвори школа у општини Медвеђској а у згради, која је до сада служила за судницу... Нека начелство одмах

[3] Архив Србије Београд, Министарство просвете и црквених послова, МПС, Ф.15, р 28 за 1888.г.

[4] МПС, 1888, Ф.15, р. 28

[5] МПС, 1888, Ф.15, р. 28

[6] МПС, 1888, Ф.15, р. 28

нареди да општина оправи зграду и спреми све потребе за школу... Кад све буде спремно, онда ће начелство с повратком ових аката, известити Министарство просвете и казати шта је и шта поименице за школу спремно, па ће се тада тек поставити наставник за школу медвеђску."[7]

Начелство Топличког округа, на основу прикупљене документације и извршених радова, 25. септембра 1888. године, поновило је захтев за отварање школе. Суд медвеђске општине 22. септембра 1888. године, у акту начелнику јабланичког среза, каже: „У саопштењу овог Суд општински у име своје општине, моли власт да изволи што је пре могуће поставити и амо упутити наставника за ову школу, како би се могло одмах извршити према попису упис деце за ђаке, јер родитељи ово жељно очекују и спремају своју децу за школу, коју сад после толико година виде овде у својој средини, и са добром надом поздрављају." [8]

Решавајући захтев Начелства топличког, др Владан Ђорђевић, министар просвете и црквених послова Краљевине Србије, 26. септембра 1888. године, донео је одлуку, у којој се каже: „Одобравам да се у Медвеђи, срез јабланички, округ топлички, отвори основна школа; политичка општина сачињаваће и школску општину Медвеђску."[9] У обавештењу министра Начелству топличког округа, од 30. IX 1888. године, говори се о одобрењу отварања школе, као и да „начелство саопшти ово поменутој општини, и нареди јој, да одмах образује школски одбор и спреми све што је потребно по законским правилима и одредбама." [10]

Основна школа у Медвеђи почела је са радом крајем септембра 1888 године у старој напуштеној муслиманској џамији. То је била у оно време једина школа у Горњој Јабланици, за 40 насеља. Њу је похађало 40 ученика првог разреда, са подручја четири општине: медвеђске, реткоцерске, бувске и бањске (Сијаринска Бања), као и села Радиноваца из лебанске општине. Поред редовне школе, у Медвеђи је 1888. отворена и продужна нижа основна школа за одрасле дечаке из околних удаљених села Горње Јабланице. Поједини ђаци, основци, били су удаљени и преко 15 км од школе. Учионица школе била је на спрату џамије, а приземље је служило за становање ђака из удаљених села. У џамији ученици су обедовали и током касне јесени и зиме у њој становали. У поменутој згради налазила се општинска судница, затим

[7] МПС, 1888, Ф.15, р. 28
[8] МПС, 1888, Ф.15, р. 28
[9] МПС, 1888, Ф.15, р. 28
[10] МПС, 1888, Ф.15, р. 28

апсана и стан стражара потајне чете. Тако су први основци све до 1890. године спавали „у једној соби са затвореницима и пандурима“.[11] Први учитељ основне школе била је Параскева Ђокић, привремени учитељ из Лесковца. Била је веома вредна и примерна, залагала се да ђаци редовно похађају школу, као и за услове становања својих ученика и напредак школе. У том циљу предузимала је посебне активности и школске мере. Учитељица је имала малу собу за становање, близу школе. Свакодневно је контактирала са ђацима и школским одбором.[12]

Међу првим ђацима основне школе у Медвеђи били су: Радивоје С. Денић Рашко, Вукашин Ћаловић, Стојан Д. Савић, Милош К. Димић, Богдан Ј. Милосављевић, Радисав М. Љубисављевић, Милутин Д. Јовић, Станка М. Паповић, Радивоје М. Недељковић, Стојче С. Димитријевић, Радивоје М. Симић, Јован Спасојевић, Петар Б. Новаковић и Александра Р. Поповић.[13]

Са отварањем основне школе изабран је и први школски одбор, који су сачињавали: Рака Димић, председник, и ђачки одборници Цветко Пејић, Лазар Миловановић и Радивој Миловановић. Одбор се бринуо о нормалним условима живота и рада школе, о условима смештаја и похађања наставе. У току 1889. године школски одбор је новчано казнио 10 родитеља, и са укором, због нередовног доласка њихове деце у школу.[14]

Прва основна школа носила је назив „Краљевска основна школа Медвеђска“. У школској 1902/1903. години школа је променила назив и до 1912. године звала се „ Медвеђска Народна школа“.[15] Медвеђска основна школа била је претесна да прими сву децу досељеника Горње Јабланичке. На захтев председника општина, Начелство јабланичког среза и Начелство Врањског округа више пута су се обраћали Министарству просвете са молбом да се отворе нове основне школе у Горњој Јабланици. У акту Начелства Врањског округа, између осталог, пише: „Према броју житеља у овоме округу мало је школа и требало би подићи више, али народ је доста сиромашан те није у стању школе по

11 МПС, 1888, Ф.15, р. 28

12 Календар са шематизмом Краљевине Србије Београд од 1889. до 1912. године, по странама и годинама: стр. 86 (1889), 80 (1890), 67 (1891), 66 (1892), 84 (1893), 42 (1894), 63 (1895), 56 (1896), 36 (1897), 112 (1898), 54 и 46 (1899), 58 и 65 (1900), 68 и 76 (1901), 74 и 82 (1902), 56 и 71 (1903), 70 (1904), 74 (1905), 73 (1906), 76 (1907), 79 (1908), 82 (1909), 86 (1910), 86 (1911) и 87 стр. 1912. године.

13 Радивоје Денић Рашк, Запис (необјављен) „Уживам у своме рају“(Збирка Добросава Туровића).

14 Радивоје Денић Рашк, Запис (необјављен) „Уживам у своме рају“(Збирка Добросава Туровића).

15 МПС, 1890, Ф. 18, р 87; Ф. 17, р 87; Ф. 35, р2

плању подићи."[16] О тешким условима живота и рада у основној школи у Медвеђи министар просвете и црквених послова, 26. јула 1889. године, пише: „ Овогодишњи школски надзорник (Сретен Пеливановић) за округ топлички известио ме је: да двориште Медвеђске основне школе није ограђено; да учитељ нема башту; да је влажна соба у којој деца ноћивају; да је проход близу кафане, и да у књижници нема свију књига препоручених од стране министарства просвете."[17] У децембру 1890. године у школску зграду усељавају се нови досељеници из Црне Горе. За насељавање у горњојабланичка пуста села. Настава је прекинута. У тој години ученици су боловали од „инфлуенце" (грип) и нису редовно похађали наставу. Поред њих, било је и 18 ђака из удаљених села који су нередовно похађали школу. Школски одбор казнио је три ђачка родитеља: једног опоменом, а два са по три динара у корист школске касе.[18]

У току 1890. године учитељ Параскева Ђокић премештена је са службом у Лебане, а на њено место је постављена Косара Пешић, привремени учитељ. Међутим, Косара је убрзо премештена, а на њено место долази Арсеније Пилетић, свршени ђак учитељске школе, са учитељским испитом. Но, и он је 25. септембра 1890. године премештен за учитеља основне школе у Големом Селу.[19]

После одласка поменутих учитеља из Медвеђе, изабран је нови школски одбор, који су сачињавали: председник суда општине медвеђске Рака Димић и одборници Илија Гвозденовић, Трајко Стојковић. Асан Алијевић, Милош Драговић и Станко Јовић. Суд и одбор општине 4. октобра 1890. године обратили су се министру просвете и црквених дела „да благоизволи поставити учитеља за школу медвеђску, гди има школска зграда са потпуним школским потребама." [20]

Настава у основној школи се одвијала према наставном плану и програму за основне школе Краљевине Србије, и то: наука хришћанска, српски језик са слов. читањем, земљопис са српском историјом, рачуница са геометријским облицима, познавање природе с пољопривредним поукама у мушким и поуке за домаћице у женским школама, цртање и лепо писање, ручни рад, певање и гимнастика и дечје игре. Ђаци

[15] МПС, 1890, Ф. 18, р 87; Ф. 17, р 87; Ф. 35, р2

[17] МПС, 1890, Ф. 18, р 87;

[18] Просветни гласник Београд, 1890, стр. 1-24, 86, 461 и 565

[19] Шематизам, 1891, стр. 67

[20] МПС, 1890, Ф. 87, р 87;

су недељно имали часове: први резред 22, други разред 22, трећи разред 26, а четврти разред 27, што је износило укупно 97 часова.[21]

О најстаријој школи у Горњој Јабланици остао је необјављен запис Радивоја С. Денића Рашка из Медвеђе. У мемоару "Уживам у своме раду"[22] Денић, између осталог, пише: „Ја сам био у петој години када су се моји старији населили у Медвеђу. Најпре се населио Илија Терзић, где су сада Марићи, а после су дошле четири породице из села Кијева (Косово), сада Ораховачког среза. Све четири породице сместили смо су у напуштену џамију која је једина грађевина била, после је била општина, па основна школа, а сада се од ње изграђују канцеларије за комуну - општину. Џамија је била двоспратна па смо се поделили: две породице у приземљу а две на спрату... 1888. год. отворена је основна школа у већ поменутој џамији, на другом спрату, а приземље је употребљавано за становање ђака из удаљених села. Половина одељења употребљавано је за спавање. Направљено је од дасака опште лежиште, од једног дувара до другог, подигнуто од земље око 40 см. и ту су ђаци спавали, један до другог, свак са својим покривачем, а о јастуцима и чаршавима у оно време није се ни помишљало. Храну су ти ђаци из даљих села, доносили од својих кућа, за недељу дана. Суботом би се распуштали да сваки оде код своје куће и предани недељу, а у понедељак су сви у школи. Прва учитељица била је девојка Параскева Ђокићева, Лесковчанка. Она није имала

Параскева К. Ђокић Гардић (прва учитељица и топлички устаник 1917)

[21] Просветни гласник Београд, по гинама и странама и бројевима: 1890, бр. 1-24, стр. 86,461 и 565; 1906, бр. 4, стр. 253, бр. 10, стр. 272; 1909, бр. 11 и 12, стр. 892 и 894; 1908, бр. 4 и 5, стр. 268, бр. 10, стр. 695; 1910, бр. 1, стр. 10, бр. 4, стр. 235, бр. 9, стр. 785. Зоњић Трифун Развој школства у Јабланици (1878-1968), Лесковац, 1970, стр. 121.

[22] Радивоје С. Денић „Уживам у своме рају" (Писано сећање)

учитељску школу, већ само четири разреда гимназије. Па како су ђаци били по одрасли, моги од једанаест-дванаест година, то је и настава текла повољно. Мали број је имао коју тројку а све остало петичњаци. Кад је први пут дошао ревизор да обави испит првог разреда и ђаке преведе у други, запрепастио се успехом ове младе учитељице, па је пред свима, а ту је био и цео школски одбор, похвалио учитељицу и ђаке, давши учитељици најбољу оцену, одличну. Ми ђаци имали смо такмичење међу собом; ко ће боље да пише, да чита, да црта, да рачуна и тд. И кад би неко од петичара добио четворку ма из ког предмета, он би ударио у плач, да га је тешко било зауставити. Растурили би се по трњаку око џамије и свак за себе би изучавао свој задатак, па би се радо очекивао час, када ће који бити прозван да говори. Од тада се у Медвеђи види више света. Ђачки родитељи долазе код своје деце да их виде и кад им донесу храну, па се ту састају, упознавају и о свачем разговарају. Место је и сте стране живахнуло. У другом разреду основне школе, учитељица је почела да нас поучава певању. Она је сама била добра певачица и волела песме, јер смо је из његовог стана чули како увек пева. Певали смо неке црквене песме а више народне. Наступила је велика радост код ђака кад су се песме почеле певати. Сви лугови око школе брујали су од дечјих гласова, а учитељица нас опомиње, да треба више да учимо а мање да певамо, главно је учење а певање је споредно. У то време нисмо имали код својих кућа столове и столице, као сада. Него смо имали троножне мале столице, високе око 30 см. а ручавало се на софрама, округлим, високим од земље као и столице око 30 см. Ја бих увек писао и цртао тако, да на једној троножној столици седим, на другој метнем гасарче упаљено, без стакла, јер тада у овом месту није било лампе са стаклетом, а на трећој пишем или цртам, са свим погурен, до неко доба ноћи. Мајка би ме грдила вичући на мене: „Доста више дете, покварићеш очи, па шта ћу ја једна". Била је оскудица за мастило и хартију. Мастило сам правио од бурјана с јесени кад бурјан сазрева, но, све са великим задовољством и неописаном радошћу. Основна школа била је у поменутој џамији две године, од 1888. год. када су ђаци завршили први и други разред, а од 1891. год. школа је премештена код цркве. Тада је црквена управа подигла једну зграду, да би се народ у њу склањао када је рђаво време и зими, а дањи су могли и преноћивати. Али пошто је она била комот-

на за школу, то су тадашњи руководиоци решили да у ту зграду буде школа, а џамија да се уступи општини, пошто општина није имала своју зграду, него је била смештена на другом спрату Микине (Младеновић) кафане. Код цркве је после направљена још једна мања зграда за црквене потребе, која и данас постоји. Поп Радосав (Стевановић) је био много задовољан што је школа дошла близу цркве, да би ђаци могли да похађају сваког празника црквену службу и да у хору певају црквене песме. Авлија црквена била је лепо ограђена и одржавана је примерна чистоћа."[23]

Радивоје С. Денић Рашко, капетан I класе српске војске на Солунском фронту 1917.године

Учитељи основне школе у Медвеђи често су мењани. После одласка напредне учитељице Параскеве Ђокић у Лебане, премештен је овамо 1890. учитељ Манасије Стојановић из Големог Села. За непуне три године боравка у Медвеђи Манасије је дошао у сукоб са мештанима и ђачком средином. Њега су оптужили да ученике „туче и злоставља називајући их: Арнаутима, Шоповима и смрдљивим Црногорцима, као и још другим накарадним речима, што то једном учитељу не пристаје у његовом положају да такве грозне и дрске речи износи на једну омладину која очекује од њега да се нешто просвети и образује а не, да се тако угњетава и гази, а поред тога, један је синоћ ђак хтео од његовог страха и вике кроз прозор искочити и зато су понеки ђаци избегли школу и сад не смеју да се никако натраг врате, и ако г. Манасије и даље остане овди за учитеља, неће бити ни једног ђака у школи."[24] Манасије је оптужио министру просвете Рака Динић, председник суда, за покушај силовања девојке „Живане, кћери Ђорђа Петровића, из Брајине."[25] Случајем учитеља

[23] Рашко С. Денић „Уживам у своме рају"

[24] Шематизам, 1891, стр. 67; МПС, 1891, Ф. 19, р 16;

[25] МПС, 1891, Ф. 19, р 16;

Манасија бавили су се Министарство просвете, Начелство јабланичког среза, као и Павле Аршинов Паја, директор и префесор лесковачке Ниже гимназије и школски надзорник за лесковачки и јабланички срез. Манасије је 1893. године премештен у Лебане.[26]

После премештаја Манасија Стојановића, учитељи основне школе у Медвеђи, на краће време, били су: Никола Р. Поповић, Павле Стојановић, свршени ђак, и Петар Ђаковић, свршени ђак учитељске школе, затим 1893/94. Стерије Васиљевић и Христифор Тасић, наставник из Винарца, потом Митар Бјелић, приправник, и Миле Лекић, свршени ђак учитељске школе.[27] У то време школски надзорници су били Љубомир Давидовић, затим Павле Љотић, предавач из Лесковца, и Светислав Симић, професор врањске гимназије. Митар Бјелић био је 1895. и 1896. године учитељ у Медвеђи, потом је дошао Тодор Ј. Вељковић, који је био три године учитељ (1897-1899), а после њега постављен је, 1901. године, напредан учитељ Чедомир Вукосављевић.[28] Скоро девет година Чеда Вукосављевић био је учитељ основне школе у Медвеђи од 1900. до 1909. За свој ревносни рад награђен је са 150 динара, на основу чл. 61 Закона о народним школама, за марљивост у раду у продужним школама, за савлађивање тешкоћа у наставничком позиву школске 1900/901. године, на предлог школског надзорника. [29] Вукосављевић је 1906. године постављен за управитеља основне школе у Медвеђи. У 1907. години школа је проширена и имала три одељења.[30] За учитеља једног одељења постављена је Даринка Иконић, приправник, која је премештена. Учитељица Параскева Гардић 1908. године поново долази за учитеља првог разреда у Медвеђи. Такође 1909. године Ружица Петровић долази за учитеља на место Параскеве Гардић. Школске 1910. учитељи су били свештеник Стојан Гвоздић и Параскева Гардић (по трећи пут), а школске 1911. и 1912. године Димитрије Илић, управитељ и Параскева Гардић.[31]

Услови живота и рада у основној школи, као и многих учитеља, били су веома тешки, па и опасни по живот. Остала су учитељска све-

[26] МПС, 1891, Ф. 19, р 16;

[27] Шематизам, 1893, стр. 84.

[28] Шематизам, 1895-1901; МПС, 1895, Ф. 10, р 234; , Ф. 23, р116

[29] Шематизам, 1902, стр. 74 и 82; МПС. 1896, ф. 54, р 383; ф.10, р 64, ф. 54, р 382, ф. 2, р 14; 1899, ф. 15, р 133; 1900, ф. 12, р 203; 1901, ф. 45, р 38;1902, ф. 10,р 107,ф.23, р 64;

[30] Шематизам, 1903-1907; МПС 1903, ф. 45, р 44, ф. 9, р 58, ф. 40, р 8, ф. 46, р 70; ф. 14, р. 21; 1904, ф. 35, р. 17, ф. 10, р. 107,ф. 59, р. 23; 1905, ф. 69, р. 8, ф. 96, р. 97, ф. 46, р. 97;

[31] Шематизам, 1903-1907; МПС 1903, ф. 45, р 44, ф. 9, р 58, ф. 40, р 8, ф. 46, р 70; ф. 14, р. 21; 1904, ф. 35, р. 17, ф. 10, р. 107,ф. 59, р. 23; 1905, ф. 69, р. 8, ф. 96, р. 97, ф. 46, р. 97;

дочанства о том времену. Митар М. Бјелић, учитељ 1895. године, пише министру просвете и црквених дела, између осталог: „Господине Министре, свом снагом заузео сам се био, да побољшам стање ове школе, жртвовао сам био све до гола живота, нисам се плашио „Мартинке" (пушка) која је врховни судија у Голаку (овоме крају); нити сам жалио своје сиротне платице. Коју сам од уста штедио, па набављао школи најнужније потребе - па све узаман. Време је, да на основу свега напред реченог учтиво вас замолим: да станете овом злу на пут, тиме: Да наредите преко среског старешине Општ. Бањској за прирез или ме преместите из ове школе ма где... јер морам децу распутити на основу горњих навода."[32] Милисав Николић, учитељ 1896. године, у телеграму министру просвете пише: „Нападнут од Ивана Вуксановића тражим заштиту не добих несмем ићи на дужност. Молим наредите заштиту."[33] А школски надзорник за округе врањски и топлички, Петар Петровић, у извештају министру просвете и црквених послова 1903. године , између осталог, пише: „Сва ова места налазе се у врлетним и кршовитим крајевима и до њих се може само на коњу допутовати. Осим тога сва ова места поређана су дуж српско-турске границе... те су учитељи у овим местима поред теренских незгода за путовање изложени још и тој опасности, да нарочито они на српско-турској граници сваког дана могу постати жртве, а њихова злехудна имовина плен грабљивих крвожедних Арнаута. У свим овим местима насељен је наш народ и по негде као староседелац, а негде као досељенике, говорити понегде чисто, а на много више места са прилично јаким дијалектичким разликама... у тим местима изволи одредити особиту награду, јер ако игде, то овде на јужној граници наше отаџбине учитељи понајпре заслужују."[34]

ПРЕСЕЉЕЊЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У НОВУ, ЦРКВЕНУ ЗГРАДУ

Министар просвете, начелник среза јабланичког и учитељ основне школе у Медвеђи извршили су притисак на медвеђску општину и школски одбор „да најхитније иселе судницу и апсану осуђених до спаваће ћачке собе и да направе нову школску зграду. Убрзо, 16. јануара 1891. године исељени су из школе судница и затвор за осуђена

32 МПС. 1895, ф. 10, р 234; ф.23, р 116,

33 МПС. 1895, ф. 10, р 234; ф.23, р 116,

34 МПС. 1903, ф. 45, р 44; ф.9, р 58, ф. 40, р 8, ф. 46, р 70; ф. 14, р 21

лица. Преко лета изграђена је нова школска зграда у црквеном дворишту. Тада је основна школа променила име. Предавања у новој школи почела су 10. септембра 1891. године. Школу су похађала 53 редовна ученика, од тога 16 уписаних првака, као и 9 одраслих дечака из удаљених места, а који су похађали продужну нижу основну школу. И у новој школској згради нису били испуњени сви законски и школски услови за нормалан рад. Школа није имала нужник те је једна половина ученика боловала од „трбобоље", затим школски сат, збирку метарских мера, најпотребније књиге за школску књижницу, икону Св. Саве, Просветни гласник, Учитељ и Учитељски весник (литература за учитеље).[35] Продужна нижа школа за 9 одраслих дечака причињавала је велику тешкоћу школи. За њих је учитељ држао ванредну наставу и често прекидао редовна предавања за редовне ученике. Ти одрасли ученици били су доста удаљени од Медвеђе. Продужна школа радила је и недељом и у време верских празника. Предавања су се завршавала до Ускрса, док не почну пољопривредни радови. Ђаци су нередовно долазили на наставу, мање-више бавили су се кућним пословима. Такође, у току школске 1891/92. године 16 редовних ученика нередовно је похађало школу, те је школски одбор казнио 17 родитеља са 120 динара, од којих је суд наплатио само 24 динара.[36]

Проблеми су били и са буџетом школе за 1891. и 1892. годину. Медвеђска општина и суд: Рака Динић, председник, и одборници Милош Драговић, Никола Стојановић, Дина Филиповић, Милија Раденковић, Илија Живковић и Илија Гвозденовић мешали су се у састављање школског буџета. По закону о основним школама, буџет за издржавање школе састављао је школски одбор. Буџет за школску 1909 годину изосио је 2.146 динара, а министарство је дуговало за претходне године 1.524,10 динара. Буџетом за поменуте године предвиђени су расходи у висини од 610 динара, и то: учитељу на име дан ораће земље 200, школском послужитељу 216, за школски материјал 60, за набавку књига 50, за „Просветни гласник" 34, материјал за сиромашне ђаке 10 и за непредвиђене трошкове 40 динара.[37] С обзиром на то да су школу похађали и ученици из туларске, реткоцерске, бањске и бувске општине, а оне нису уплаћивале школски прирез више од пет година, поменуте општине остале су дужне 1.501,72 динара. Оне су чак утицале на родитеље да не шаљу своје ђаке у медвеђску школу. У 1899.

[35] МПС. 1900, ф. 12 р 203; 1902, ф.23, р 64, 1903, ф. 45, р 44, ф. 46, р 70, 1904, ф. 10, р 107, ф. 35, р 17; 1905, ф. 69, р. 8;

[36] МПС. 1900, ф. 12 р 203; 1902, ф.23, р 64, 1903, ф. 45, р 44, ф. 46, р 70, 1904, ф. 10, р 107, ф. 35, р 17; 1905, ф. 69, р. 8;

[37] Исто.

години изабран је нови школски одбор на чијем челу је био учитељ Миле Ристић, председник, и његов заменик Радисав Стевановић, свештеник из Медвеђе.[38]

Месни школски одбор састајао се према потреби, кад год га је учитељ са председником школског одбора сазивао: у вези са набавком разних ствари за школу, доградњом школске зграде, прегледом изостанка ученика од наставе, кажњавања родитеља, састављања школског буџета итд. Школа је имала ограду, школску башту са цвећем и поврћем, засад од 40 шљива, две пећи за учионицу и учитеља и спаваћу дечју собу.[39] Школски надзорник у извештају за 1899. годину констатује: „Са радом у школи најмање сам био задовољан у Косанчићу, Коњувцу и Медвеђи... Све су школске зграде у овом (јабланичком) срезу привремене. Најбоље су у Бојнику, Медвеђи, Орану и Слишану.[40] Те године у основну школу у Медвеђи уписана су 62 ученика, од којих 54 долазе редовно на наставу. Министар за просвету 7. августа 1896. године наредио је начелнику среза јабланичког: „Наредите одбору осн. школе у Медвеђи да оправи школску зграду, направи шупу за дрва и кујну за припремање јела ученика."[41]

У 1902. години Министарство просвете уплатило је 28.000 динара Медвеђи за подизање нове основне школе. Направљен је и план нове школске зграде у Медвеђи, који је касније, 1905. године, реализован.[42]

У школској 1904/1905. години у основној школи у Медвеђи уведена су кобинована одељења због више уписаних ученика. Министар просвете и црквених послова, одлуком од 18. августа 1905. године, одобрио је поделу разреда на одељења и да 60 ученика чине одељење: I 45, II 43 и III 7 ученика. Кретање ученика по школским годинама било је различито, и то: 1888. године 40, 1890. 52, 1891. 53, 1898. 62, 1899. 62,1900. 80, 1903. 10, 1904. 60,1905.107, 1906. 107, 1907.78, 1908. 105, 1910. 19 ученика. У време избијања Првог балканског рата основна школа је 10. септембра 1912. године затворена "због трошности зграде". Школске 1911/12. године била је отворна и школа за неписмене у Медвеђи.[43]

---

38 МПС. 1910, р67, р95

39 МПС. 1900, ф. 12 р 203; 1903,

40 МПС. 1899, ф.XL р 133;

41 МПС. 1896, ф. X, р 64;

42 МПС. 1902, ф. 23, р 64;

43 МПС. 1900, ф. 12,, р 203; 1905, ф. 64, р 8; 1907, ф. 58, р 28; 1908, ф. 39, р 9; 1909, ф. 53, р 34, ф.19, р 34; 1909, ф. 53, р 34, ф. 19, р 34; 1910, ф.67, р 95, ф. 14, р 65,ф. 73, р 52.

ЗАКЉУЧАК

На основу изнетих историјских чињеница може се закључити да је Министарство просвете и црквених послова 1888. године одобрило отварање „Краљевске основне школе Медвеђске". Разлог отварања школе био је 95% неписмених досељеника у Горњој Јабланици. Школске 1888/1889. године школа је уписала 40 ученика са територије медвеђске, бањске, реткоцерске и бувске општине. Поједини ђаци путовали су и преко 15 км од села до Медвеђе. Прве две године школа је радила у мухамеданској џамији на другом спрату, у којој су били смештени судница и затвор за осуђена лица са територије Горње Јабланице. Ученици из удаљених села у позну јесен и зими спавали су у приземљу са чуварима затвора и осуђеним лицима. Први учитељ основне школе била је Параскева Ђокић, Лесковчанка, а после ње више учитеља службовало је у школи. Међу њима, веома запажени по доприносу школи и културној активности у Медвеђи били су Митар Бјелић и управитељ школе Чеда Вукосављевић, који је награђен са 150 динара за активност у школи и у средини. „Краљевска основна школа Медвеђска" променила је назив у „Медвеђску Народну школу". Школа је имала школски одбор. Први школски одбор чинили су Рака Димић, председник, Цветко Пејић, Лазар Миловановић и Радивој Миловановић, чланови. Основна школа 1891. године премештена је црквену зграду, која је преуређена за ученике, а касније су дограђене две учионице о трошку Министарства просвете и медвеђске општине. Услови живота и рада прве медвеђске школе били су тешки због сиромашног и доста удаљеног краја од варошких центара. Школа је нередовно примала буџетска средства Министарства просвете, као и прирез поменутих општина из којих су били ђаци. Више пута је распуштена због грипа и шарлаха, као и због одсуствовања учитеља са наставе. Неколико година школа није имала постављене учитеље, па су наставу изводили локални попови. Због избијања Првог балканског рата, школа је била 1912. године затворена „због трошности зграде".

Краљевска основна школа Медвеђска на Врбице 1932

Summary

Dobrosav Turović

NATIONAL SCHOOL IN MEDVEDJA
1888-1912

Ministry of education and church authorities of Serbia in 1888. approved opening of Kingdom primary school of Medvedja in Medvedja. During that period, Gornja Jablanica included 95% illiterate settlers, mostly from Peć and Montenegro. During school year 1888/1889, the school entered 40 students from the territories of municipalities Medvedja, banjska, Retkocer and Buvce. Some students traveled over 15 km from their home village to Medvedja. During first two years, the school worked in Mohammedan mosque, where were located and judge offices and prison. During late autumn and winter the students from isolated villages had the dwelling place at the ground floor, together with prison keepers and prisoners. The first teacher of the primary school was Paraskeva Đokić, from Leskovac; after her a few teachers worked here. Among them, the ones known for their contribution to school development and cultural activities in Medvedja were as follows: Mitar Bjelić school principal Čeda Vukosavqević.

„Kingdom primary school of Medvedja" changed its name into „Medvedja public school".The school had School board. The primary school was relocated during 1891 in church building which was restored for students' needs; after some period, two classrooms were built up from funds of Ministry of education and Medvedja municipality. The school did not get budget funds from Ministry of education on time, nor did it get tax funds from the listed municipalities where the students come from.

A few times it was closed due to flu and scarlet fever, as well as due to absence of teachers from lessons. Few years this school was without employed teachers, so the lecturing was done by local orthodox priests. It was closed during 1912 due to First Balkan War.

УДК 371.3: :811.133.1 (497.11)"18/19"

Душан А. Јањић

ПОЧЕЦИ ИЗУЧАВАЊА ФРАНЦУСКОГ ЈЕЗИКА У ЛЕСКОВЦУ

Почеци изучавања француског језика у Лесковцу везују се за отварање Гимназије, прве средњошколске просветне установе у лесковачком крају. Гимназија је основана 1879, две године после ослобођења од Турака, као непотпуна нижеразредна школа од I до IV разреда. Иако је Лесковац био трећи град по величини у Србији, лесковачка Гимназија постала је потпуна (осморазредна) тек после Првог светског рата! У међувремену доживела је чак једном да буде укинута (1898-1902); од школске 1912/1913. године проширена је пак за још два разреда.

У Гимназији се, на почетку, од страних језика изучавао само немачки. Новим наставним планом из 1881. дата је, међутим, могућност да се француски језик изучава факултативно. Нема поузданих података колико су ту могућност користили ученици лесковачке Гимназије. По свој прилици - мало. Забележено је да је француски језик од 1890. до 1893. године предавао Драгослав Игњатовић, коме то није била струка. Уз француски, Игњатовић је предавао српски, историју Срба, замљопис и немачки језик.[1] Интересантно је да настава страних језика (дакле и немачког и француског) у Гимназији није била стручна све до пред Први светски рат.[2]

Према мишљењу првог директора Гимназије, Михаила Ђуровића, главни циљ наставе страног језика био је „изучити језик теоретично као науку ради потпуне употребе језика у читању и разумевању научних и других дела", а споредни циљ је био „научити да се влада језиком у пракси".[3]

---

[1] Радош Требјешанин: *Наставници лесковачке Гимназије од 1879-1918. године*, Лесковачки зборник, XXIV, Лесковац, 1984, стр. 477. У чланку Љубодрага А. Поповића *Просветни радници лесковачког краја 1879-1914. године* стоји да је Игњатовићево име Доброслав (Лесковачки зборник XV, 1975, стр. 283).

[2] *Сто година лесковачке Гимназије* (1879-1979), Лесковац, 1979, стр. 33.

[3] Исто, стр. 34.

У Женској приватној гимназији у Лесковцу (1907-1912) француски језик се могао изучавати, у III и IV разреду, као необавезан предмет. Обавезан страни језик био је немачки и учио се у сва четири разреда.[4] Француски језик је предавала, нестручно, Зорка Јеремић, учитељица. Предавала је, иначе, женски ручни рад и гимнастику, а, нестручно као и француски језик, још и српски, националну историју и земљопис. У Женској гимназији радила је од 1908. до 1912. По престанку рада школе, наставила је да ради у Реалци, од септембра 1912. до 20. априла 1913. године, предавајући женски ручни рад, а услед недостатка стручних наставника и српски језик и националну историју. Априла 1913. премештена је у Београд.[5]

Да се настава француског језика одвијала и у првој и у другој гимназији 1910. године потврђује један податак. Када је, наиме, те године француски конзул у Скопљу Кулар Деко (Цоуллард Десцос), будући француски посланик на Двору у Београду, посетио Лесковац, „обишао је часове наставе у обе гимназије" и „поклонио седам географских карти у боји из колекције Vidal la blanche".[6] Деко је, иначе, дошао у Лесковац руководећи се интересом Француске да се и са овим српским градом, тада у пуној експанзији, успоставе ближи контакти, у оквиру француских настојања да продуби своје економско, политичко и културно присуство у Србији. Династичка промена на престолу 1903. године условила је већу окренутост Србије према Француској и јачање, између осталог, француског културног утицаја, па је и изучавање француског језика у земљи добило пун замах. Долазећи у Лесковац, Деко је, зацело, имао сазнања да француски у овом граду није био запостављен. Зато је и припремио поклоне за обе лесковачке гимназије.

У прилог овој претпоставци иде, посредно, и тврдња Драгољуба Трајковића, који у књизи *Из нашег Манчестра* на једном месту каже: „Школска омладина у Лесковцу пре првог светског рата, без обзира на то да ли се школовала у њему или ван њега, примила је многе утицаје француске културе, читањем изворних или преведених дела француске књижевности".[7]

---

[4] Радош Требјешанин: *Лесковачка приватна гимназија за женску децу (1907-1912. год.)*, Лесковачки зборник XI, 1971, стр. 183. (Интересантно је да исти Радош Требјешанин у споменици *Сто година лесковачке Гимназије*, на стр. 97, тврди да су се у Женској гимназији саме „ученице опредељивале да ли ће учити немачки или француски језик"!).

[5] Исто, стр. 181.

[6] *Сто година лесковачке Гимназије...*, стр. 63.

[7] Драгољуб Трајковић: *Из нашег Манчестера*, Београд, 1953, стр. 41.

Године 1912, са отварањем V и VI разреда, уведена је обавезна настава француског језика. Наставу је изводио Милош Димитријевић, по свему судећи, први професор француског језика у Лесковцу.[8]

Милош Димитријевић је завршио Филозофски факултет у Београду и главни предмет му је био француски језик. Професорски испит полагао је 1913. Француски је предавао, факултативно, још од 1910, када је и дошао у лесковачку Гимназију и у њој држао, пре свега, наставу српског језика. У чланку Радоша Требјешанина *Наставници лесковачке Гимназије од 1879-1918. године* Милош Димитријевић је приказан као контроверзна личност, као бунтован и недисциплинован наставник. Био је „размажено буржоаско дете, а уз то и врло емотиван". Захваљујући пријатељским везама са Митом Ракићем, познатим политичарем, писцем и преводиоцем (превео је Игоове *Јаднике*) и, зацело, са његовим сином Миланом Ракићем, великим српским песником, избегао је једном, како наводи Требјешанин, да буде строже кажњен. Димитријевић се, иначе, бавио и књижевним радом, писао је песме, а драма *На прагу* остала му је необјављена. Оснивач је Ђачког литерарног друштва „Истрајност", а био је и активни члан Грађанске касине, најстарије лесковачке културне установе. Кад је избио рат, прешао је са српском војском Албанију, да би потом био пребачен у Француску где је за време рата „организовао курс за српске гимназисте избеглице из домовине".[9] Милоша Димитријевића, као писца у предратном Лесковцу, помиње и Драгољуб Трајковић. Објавио је, каже, „своју једночинку са догађајем из београдског живота и издао кратак преглед српске књижевности, углавном по Павлу Поповићу".[10]

Рат је зауставио развој гимназијског образовања и настао је мрачан четворогодишњи период у лесковачком школству. У бугарској Гимназији француски језик се није изучавао - био је избачен из наставног плана. Ипак, и у то ратно доба француски није био сасвим замро. Учио се на приватним часовима. Према *Сећањима* Прокопија Профировића (необјављеном рукопису који се чува у лесковачком Народном музеју), десетак младих људи ишло је на часове француског језика код учитељице Ангелине Пантић. И Јован Јовановић, познати предратни лесковачки интелектуалац, тврди да је, као дечак, за време рата, код „попа-

---

[8] У Споменици *Сто година лесковачке Гимназије*, стр. 105, стоји погрешно: Урош Димитријевић. (Аутор овог, првог дела Споменице, *Лесковачка Гимназија од оснивања до 1918.* је, иначе, Радош Требјешанин).

[9] Радош Требјешанин: *Наставници лесковачке Гимназије од 1879-1918. године*, Лесковачки зборник XXIV, 1984, стр. 470-471.

[10] Драгољуб Трајковић: *Преглед лесковачког књижевног стваралаштва*, Наше стварање, Лесковац, бр. 1-4, 1973, стр. 88, 90.

дије Кампарелићке" узимао приватне часове француског.[11] Француски језик се у то време учио, криомице, очито из протеста, бунта што је био забрањен, и, још више, из уверења да ће српска војска са савезницима, на чељу са Француском, убрзо ослободити Лесковац и Србију.

По завршетку Првог светског рата битно се променио положај француског језика. У гимназијама и реалкама у Србији постао је главни страни језик уместо немачког. Изучавао се од II разреда (немачки се учио од III разреда).[12] У лесковачкој Реалци, у којој је редовна настава почела марта 1919, француски језик је први предавао Милош Димитријевић. Он се међу првима, крајем 1918. године, вратио у Лесковац и остао у њему до краја скраћене школске године, то јест до средине 1919, када је премештен у београдску Реалку.[13]

У школској 1919/20. години настава се у лесковачкој Реалци потпуно консолидовала и уведен је и VII разред. Од септембра 1919. француски језик је почео да предаје Величко Живановић, апсолвент Филозофског факултета у Београду. Постављен је, најпре, за хонорарног наставника, да би, по дипломирању 1920, добио статус супленте француског језика. За време Првог светског рата боравио је у Француској, у њеном средишњем делу, у Оверњу, на студијама у Клермон-Ферану. Живановићевим доласком у Лесковац Реалка је добила агилног наставника и врсног педагога, а град културног посленика који се истицао својим радом у међуратном периоду, посебно у Друштву пријатеља Француске и на Народном универзитету.[14] Крајем 1919. године, за „контрактуалног наставника француског језика" у Реалци постављен је Ђорђе Тасић, рођени Лесковчанин, који је за време рата такође боравио у Француској. Решењем од 3.9.1920. постављен је за „привременог предметног наставника". Осим француског, предавао је и српски језик и историју.[15]

---

[11] „Часови код Кампарелићке су код мене још више разгорсвали жељу за школом и књигом и њој дугујем не само за своје касније успехе у школи у југословенској држави, већ и за љубав према књизи која ме ни данас није оставила" (Јован В. Јовановић: *Лесковац од 1915-1918*, Лесковачки зборник XI, 1971, стр. 96).

[12] Фонд часова француског језика у лесковачкој Реалци, према новом наставном плану, изгледао је овако: II разред-3, III-4, IV-4, V-5, VI-5 (*Сто година лесковачке Гимназије*, стр. 121).

[13] Сергије Димитријевић: *Наставници лесковачке Гимназије од 1918. до окупације 1941. год.*, Лесковачки зборник XXIII, 1983, стр. 388.

[14] О Величку Живановићу видети чланке Душана Јањића: *Друштво пријатеља Француске између два светска рата у Лесковцу* (Лесковачки зборник XLIII, 2003, стр. 243-257) и *Друштво пријатеља Француске у Лесковцу* (1921-1941) - *значајан чинилац културног живота града* (зборник радова *Српско-француски односи* 1904-2004, Београд, 2005, стр.409-417). Видети и наставнички досије Величка Живановића (Архив Србије, досије бр. Ф-II, 50).

[15] С. Димитријевић, наведени чланак, стр. 399. (У споменици *Сто година лесковачке Гимназије*, у одељку Лесковачка Гимназија од 1918. до 1941, чији је аутор Сергије Димитријевић, рад Ђ Тасића у лесковачкој Реалци и Реалној гимназији, од 1919. до 1924. и од 1928. до 1932, оцењен је као веома лош, стр.138).

Школске 1920/21. у Реалци у Лесковцу отворен је, коначно, и VIII разред. Повећан је и број наставника француског језика. Прво је, 24. септембра 1920, као „стална хонорарна наставница" за „француску конверзацију", примљена Милица Грујић, супруга истакнутог наставника Реалке, Тодора Грујића (у Лесковац је премештена из Прилепа). Оставку на службу дала је октобра 1921. године.[16] Водила је, од 1921, „Француску школу" при Друштву пријатеља Француске и вероватно је због тога напустила Реалку. Непуне две седмице после Милице Грујић, 7. октобра 1920, из Гњилана је у Лесковац премештена Ружица Ђорђевић, суплент француског језика. У свом родном граду остаће до 19. новембра 1925. када одлази за Београд.[17]

Отварањем VIII разреда, када је лесковачка Реалка постала потпуна осморазредна школа, завршава са прва фаза изучавања француског језика у Лесковцу.

Summary

Dušan A. Janjić

THE INITIAL STAGES OF STUDYING FRENCH LANGUAGE IN LESKOVAC

The initial stages of studying French language in Leskovac are referred to opening Grammar school, the first secondary educational institution in Leskovac area. The grammar school Gimnazija was established in 1879, two years after liberation against Ottomans, as uncompleted low grades school. The only language which was studied there, in early stages, was only German language. Y new curriculum from 1881, however, there was given the opportunity the French language be studied extra curriculum, although there is no data is the students accepted this opportunity> It was noted that the French language, since 1890, until 1893 was lectured by Mr. Dragoslav Ignjatović, who was not qualified for this school subject.

Furthermore, the work covers up and presents all teachers of the French language in Grammar school Gimnazija in Leskovac until 1925 highlighting the fact destiny of this subject was related to development of secondary education level in Leskovac.

[16] С. Димитријевић, наведени чланак, стр. 387.

[17] Исто, стр. 388.

УДК 371.383: 792.091 (497.11)"190/194"

Слободан Стојиљковић

ЂАЧКА ПОЗОРИШТА У ЛЕСКОВАЧКОЈ ГИМНАЗИЈИ ДО 1941. ГОДИНЕ

Развој културног живота у Лесковцу после ослобођења од Турака везан је за отварање и почетак рада Гимназије (Реалке) у Лесковцу 1879. године. Тада су за предаваче били постављени наставници из раније ослобођених крајева.

Они су у Лесковац донели нов начин живота у слободи и постали су покретачи и носиоци културних догађања.[1] На развој културног живота утицало је и погодовало је и то, што је Лесковац био један од највећих трговачких и занатских центара у Србији и био прави градски центар од бугарске границе до Приштине.

Позориште је благо човечанства, па и у културном животу и историји Лесковца позоришна делатност има своје место и улогу. Лесковчани су одувек били љубитељи позоришне уметности и, како је Стеван Сремац писао, имали су симпатије за "тај свет на даскама које живот значе"[2].

Лесковац је више пута, али у кратким временским периодима, имао стална сопствена позоришта: Грађанско дилетантско позориште "Југ Богдан", од 1896. до 1899. године, Лесковачко повлашћено градско позориште, од 1926. до 1929. године, и аматерско Академско позориште, од 1932. до 1941. године, односно до почетка Другог светског рата. Никада, међутим, Лесковац није био без позоришних представа. У тим временским међупросторима позоришне представе приказивали су: стална државна позоришта (Нишко народно позориште, Скопско народно позориште и друга), путујуће позоришне дружине (Повлашћено позориште Душана Животића, Повлашћено позориште Николе Јоксимовића и друга) и разне локалне дилетантске позоришне групе (ђачке позоришне дружине, Студентска дружина "Гундулић", Културно уметничко друштво "Миковић" и др.). Ова позоришта задовољавала су потребе и захтеве Лесковчана за позоришним представама.

Све до четрдесетих година двадесетог века, када је основано прво српско позориште са професионалним глумцима, позоришне представе су организовала чисто ђачка позоришта. Овим позориштима, основаним при школама у њиховом првом развојном периоду, управљали су учитељи. Касније, у другом развојном периоду, ђачка позоришта су се одвојила од школа и од учитељске управе. Забележено је да је "мало ђачко позориште" организовао месни учитељ Марко Јелисијевић 1773. године у Великом Бечкереку. Ђачке позоришне представе биле су организоване и у другим варошима, као у Вршцу 1793. године, у којима су се ученици "у својим улогама одлично показали"[3].

Н овембра 1896. године премештен је из врањске гимназије за предавача Ниже гимназије (Реалке) у Лесковцу велики српски сатиричар Радоје Домановић (рођен 4. фебруара 1873. године у Овсишту, округ крагујевачки). Те године у Лесковцу је основано прво лесковачко дилетантско позориште "Југ Богдан" у чијем формирању је учествовао и Радоје Домановић. За управника позоришта ангажован је био професор Милутин Витковић, а за драматурга предавач Радоје Домановић.[4] Његова ваншколска активност није могла да буде незапажена од ђака Реалке, а вероватно је да су и ученици ове школе учествовали у раду тог позоришта. Може се веровати да је Радоје Домановић, иако је у Лесковцу службовао само 18 месеци, организовао и у Реалци ђачке позоришне представе. Ово утолико пре што је забележено да је као наставник врањске гимназије припремио извођење Његошевог "Горског вијенца", у коме су играли ученици виших разреда гимназије у Врању. [5]

Не може се временски одредити када су лесковачки гимназијалци приказали прву позоришну представу. Иначе, у то време било је уобичајено да наставници за школске свечаности (о школској слави и за друге благдане и славља везана за историјске и верске датуме) припремају забавне програме у којима су извођачи били ученици. Они су учествовали у хорским, рецитаторским и драмским извођењима текстова народних и уметничких песама костимирани и шминкани у косовске и друге јунаке са калпацима, сабљама копљима и штитовима.[6]

Ученици лесковачке Реалке учествовали су и ван школе у "коледарским маскарама" (коледе о Божићу) и у карневалским приредбама (у белој недељи).[7]

Још 1907/8. године постојала је ђачка дружина "Гундулић" са литерарном, драмском и другим секцијама, које су организовале разне приредбе: концерте, забаве, посела и позоришне представе у Лесковцу, Лебану, Власотинцу и у другим местима. Ова ђачка дружина окупљала је, поред ђака Реалке и ђака који су учили више разреде гимназије, и друге стручне школе ван Лесковца и радила је само за време школског распуста.[8]

Нема доступних података да су крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, односно до 1914. године, када је почео Први светски рат, гимназијске позоришне групе играле позоришне комаде као самосталне позоришне представе. На недовољно развијену позоришну активност вероватно је утицало и то што је Реалка била четвороразредна (нижа гимназија). Уз то, Реалка је била још 1898. године укинута и није радила до 1902. године, када је њен рад обновљен, а пети и шести разред су отворени тек 1912. године. Затим, шесторазредна гимназија (Реалка) није радила за време балканских ратова и за време Првог светског рата. За овај предратни период може се рећи да је био период почетних активности у позоришном животу ученика лесковачке гимназије, односно Реалке.

2.

После победоносних балканских и Првог светског рата, предратни директор Реалке Михаило Марковић отпочео је рад на обнови рада ове школе. Требало је да се зграда Реалке, у којој је у ратном периоду

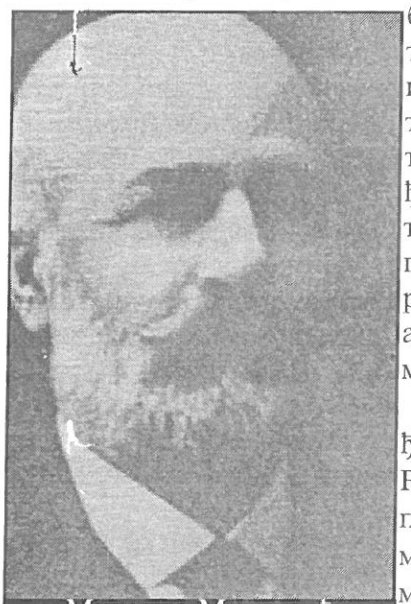
Михаило Марковић

била смештена војна болница, "корените" оправи и оспособи да прими ученике и да се створе услови за одржавање наставе. Упоредо са нормализовањем наставног рада, приступило се формирању ђачких дружина и организовању културног рада. Већ је 16. априла 1919. године формиран ђачки хор, којим је руководио професор Стеван Живковић, а 22. јуна 1919. године приређен је и први музички концерт.[9]

Следеће, 1920. године организовано је и ђачко позориште од ученика лесковачке Реалке. Исте године ово позориште је приказало "народну оперу Сироче", односно музички комад по тексту и избору народних мелодија учитеља Сретена Динића. Музику је написао професор Реалке Стеван Живковић. Ова "опера" је играна седам пута у Лесковцу, у сали хотела "Круна" и у сали Реалке, са великим успехом. Исто тако, ова успела опера је играна и 10. октобра 1920. године у Врању, у хотелу "Европа", у част Окружног учитељског збора, а затим у Врњачкој Бањи, Нишу и Крушевцу.[10]

Следећих година повремено су организоване позоришне групе, које су од случаја до случаја, везано за одређене датуме и славља, играле позоришне комаде на традиционалним светосавским и професорским забавама, све до формирања сталног драмског одсека, Историјског одсека у Летерарној дружини "Светислав Вуловић". Касније је драмски одсек прерастао у "Ђачку позоришну групу" у поменутој литерарној дружини "Вуловић".

Литерарна дружина "Светислав Вуловић" основана је школске 1912/13. године под именом "Истрајност". Следеће школске године промењено је име у "Светислав Вуловић", по професору књижевности на Великој школи у Београду.[11] Дружина је обновила рад школске 1919/20. године као литерарна дружина са основном улогом да "развија интересовање ђака за књижевност, књижевно стваралаштво, развијање критичности и критике и смисла за дискусију". Од чланова ове дружине поникла је плејада потоњих лесковачких књижевника и новинара: Миливоје Перовић, Драгољуб Трајковић, Јован Јовановић Абраш, Аристомен Ристић, Витко Прокоповић ("Баба-Каткин"), Душан Цекић Лешњак, Драгиша Кнежевић и други. Временом је Дружина, поред литерарне секције, формирала и Историјски отсек (Ђачко историјско друштво) са Драмским отсеком (Дилетантска позоришна секција). Из ове гимназијске дружине поникли су потоњи позоришни радници - чланови Академског позоришта у Лесковцу: Бора Димитријевић Пиксла, Божидар Ђорђевић Кукар, Светислав Пешић, Љуба Динић, Боривоје Коцић, Ружица Стојановић, Новка Вуксановић и др. Рад Дружине се одвијао под надзором наставника гимназије, најчешће предавача српског језика и књижевности. Они су имали значајну и одлучујућу улогу у одређивању програма рада Дружине и репертоара драмског одсека. Поред Литерарне секције и Историјског отсека, организована је у овој дружини и Спортска секција (Шах-клуб). Школске 1933/34. године дошло је до престанка рада Историјског отсека и Драмски отсек је постао самостална Дилетантска секција. Школске 1939/40. године Спортска секција је формирала још један клуб: Пинг-понг клуб.

Чланови литерарне дружине "Светислав Вуловић" били су ученици виших разреда, а у драмском одсеку (дилетантској секцији) углавном су се учлањивали ученици најстаријих (виших) разреда. Зато се састав чланова ове секције мењао сваке школске године. Са завршетком најстаријег разреда одлазили су дотадашњи чланови а долазили су нови из млађих виших разреда. Тако је чланство у драмском одсеку трајало највише две школске године.

У периоду од 1921. до 1929. године углавном су играни краћи позоришни комади, ретко извођени као самосталне представе, већ као део програма на

концертима и матинеима. Тако је на "Уметничком концерту" у Власотинцу (1920. г.) учествовала у програму и дилетантска позоришна група. Поред хорских и музичких тачака, приказан је и "хумористички програм" (4 концерта). На матинеу 10. марта 1929. године ђачка позоришна група учествовала је са позоришним програмом "Путујући музеј" (непознатог аутора). У овој хумористичкој тачки приказани су "лажни историјски експонати".[12]

Године 1928. школска омладина Лесковца основала је Културно-уметничко друштво "Миковић". У раду овог друштва видно место имали су ученици гимназије. Они су учествовали на уметничком концерту 29. августа 1928. године у хотелу "Париз". Програм је био састављен "из свирања, певања и глумљења". Уметнички концерт био је приређен и у Власотинцу, 2. септембра 1928. године, са истим програмом.[13]

О успеху приказаних приредби и учесницима у глуми у доступним материјалима нема довољно података. Према сећању тадашњих гимназијалаца, представе су биле на завидној висини. У припреми и извођењу програма они наводе да су, поред осталих, учествовали: Момчило Обреновић, Синиша Тодоровић (матурирали 27/28. шк.г.), Јелена Крстић, Сергије Димитријевић, Олга Мазнић, Лука Ценић (матурирали 29/30. шк.г.), Новка Вуксановић (матурирала 30/31.шк.г.), Љубица Најдановић, Витко Прокоповић, Светислав Пешић, Душан Цекић (матурирали 31/32. шк.г.), Ружица Стојановић, Бора Коцић, Љубомир Динић (матурирали 32/33. шк.г.) и други.

Поред организованих концерата, у школској 1922/23. години интензивније се одвијао рад на припремама самосталних позоришних представа. Тако је на првој самосталној позоришној представи у сали Реалке позоришна ђачка група 22. априла 1923. године приказала три кратка комада: „Ђакон Авакум" од М. Сретеновића, „Поручник Таса и начелник Спаса" од М. Сретеновића и "Молитва" од В. Цветковића. Сала је била „препуна гледалаца - ђака гимназије и других школа, а било је и ђачких родитеља". О томе су писали „Лесковачки гласник" у броју 17, од 28. априла 1923. године и „Врањски гласник" у броју 10, од 15. маја 1923. године.

У школској 1923/24. години Ђачка позоришна група играла је комад „Ратно сироче", о чему је писао „Лесковачки гласник" у броју 17. од 5. јула 1924. године. Исте године објављена је књижица Сретена Динића „Ратно сироче у причи и песми", у којој је штампан само текст (либрето) „због скупоће хартије". То је „посебна верзија" опере „Сироче", приказане 1920. године. Аутор је написао да се штампа: „... без нота, те се може играти и рецитативно, с певањем оних песама које већ имају познату мелодију."[14]

По сећању бивших ученика Реалке, у школској 1924/25. години Ђачка позоришна група је приказала и „Подвалу" од Милована Глишића. То потврђује и Драгољуб Трајковић у расположивом рукопису „О ђачкој дружини Светислав Вуловић". У том рукопису аутор наводи да су

напред наведена три кратка комада и „Подвала" приказивани „на гимназијским приредбама (забавама) о Светом Сави и другим приликама". Такође, наводи да је исте режирао наставник Александар Стојковић, а да су у програму на приредбама "неке од наших другарица учествовале и свирањем на клавиру или соло певањем". На клавиру су свирале: Анђелија Весин, Даница Димитријевић и Нада Стојановић" (матурирале 1923/24. школске године).

На професорској забави 15. марта 1929. године одиграна је једночинка "Француско-пруски рат" од Косте Трифковића.[15] Да ли је ова једночинка доживела репризу није забележено, а нема ни података какав је успех представа постигла.

У школској 1930/31. години одвијала се интензивнија позоришна активност. Остварен је шири репертоар. Уиграна су следећа позоришна дела: "Кир Јања" од Јована Стерије Поповића, "Ђидо" од Јанка Веселиновића и"Кнез Иво од Семберије" од Бранислава Нушића.

У сали хотела "Париз" 14. марта 1931. године организована је "елитна забава". У концертном делу забаве приказана је комедија "Кир Јања". Нема ближих података о извођачима и оствареном успеху ове представе. Према сећању дипл. правника Драгића Станковића, тадашњег гимназијалца (матурирао 1932/33. шк.г.), буран смех је изазивао слуга Петар, кога је играо Доне (Радомир) Митровић (матурирао 1933/34.шк.г.). Избрисано је сећање о томе ко су интерпретатори осталих улога у овој комедији . Претпоставља се да је Кир Јању играо Бора Димитријевић Пиксла (матурирао 1932/33. шк.г.).

Већ 21. марта 1931. године на матинеу организованом од Ђачког историјског друштва у сали гимназије одиграни су први и пети чин позоришног комада "Ђидо", са певањем, у режији Селимира Стојановића, гимназијалца (матурирао 1930/31. шк.г.). Подела улога није забележена.

Исте, 1931. године одигран је и комад "Кнез Иво од Семберије". О овој представи нема ближих података сем забелешке у архиви Министарства просвете (Одељење за средњошколску наставу) број 21899/31.[16]

На професорској забави 15. фебруара 1932. године у концертном делу одигран је позоришни комад "Подвала" од Милована Глишића. О томе има белешка у извештају Гимназије за школску 1931/32 годину.

Тако исто, на професорској забави 15. фебруара 1933. године у концертном делу приказана је комедија "Обичан човек" од Бранислава Нушића, што је записано у извештају Гимназије за школску 1932/33. годину.

О представама "Подвала" и "Обичан човек" нема довољно изворних података. Савременици, тадашњи ученици Гимназије, претпостављају да је режију водио Бора Димитријевић Пиксла, а организацију спроводила суплент Вера Миљковић, која је била надзорни наставник Литерарне дружине "Светислав Вуловић" (школске 1931/32. и 1932/33. године).[17]

Поводом ђачке славе Свети Сава, 1934. године одигран је балет "Снежна пахуљица" на музику "Шопена Фридрика". Новине су забележиле да су игру извеле ученице првог и другог разреда Гимназије (данас петог и шестог разреда основне школе) "са пуно разумевања и воље". Претходно је хор ученика отпевао химну Св. Сави, а Јелена Пијаде ученица петог разреда гимназије је рецитовала "Кошарицу с воћем".[18]

На традиционалној, веома успелој професорској забави организованој у сали хотела "Костић" 15. фебруара 1934. године у концертном делу приказан је " веома успешно" позоришни комад "Доживотна рента".[19]

За период од 1935. до 1938. године нема доступних података о позоришној активности лесковачких гимназијалаца. Међутим, проф. др сци. мед. Драгомир Младеновић Денча је 21. јуна 1996. године написао: " Све ми је у сећању избледело и сем неколико детаља остало прекрива вео заборава. Знам само да смо играли "Зону Замфирову" и "Женидбу" од Гогоља. У "Зони" сам ја играо Замфира, Боце Кукар Манулаћа, а Вељa Живковић Манчу. У "Женидби" Боце Кукар је играо главну улогу (чак сам заборавио и како се та улога звала), Ружица Николић је била Фјокла Ивановна (удавача), Вељa Живковић Жевакин, а ја сам био Иван Павловић Кајгана. Осталих се улога и учесника уопште не сећам".[20] Пошто су наведени учесници у представама матурирали 1937/38. школске године, може се са сигурношћу веровати да су у напису поменута позоришна дела играна 1935/36, 1936/37. и 1937/38. школске године.

На крају гимназијског осморазредног школовања матуранти школске 1937/38. године организовали су 28. јула 1938. године "Културно-уметничко вече лесковачких матураната". Поред осталог програма, изведене су и три сцене из сатирично-хумористичког позоришног дела Карела Чапека "Добри војник Швејк".

Пошто о успеху и учесницима у наведеним позоришним комадима и програмима забава, матинеима и културним вечерима нема довољно података, наводе се скраћено утисци познатог лесковачког новинара и публицисте Аристомена Ристића, које је објавио у "Лесковачком гласнику" број 26 од 2. јула 1938. године "О Културно уметничкој вечери лесковачких матураната":

"Културно уметничко вече отворио је матурант Станимир Вељковић. Затим је мушки хор отпевао "Што ми је мило".

Миодраг Хаџијованчић изрецитовао уз пратњу клавира Шантићево "Пећиле".

Хорска рецитација "Харач" од Ивана Мажуранића учинила је дубок утисак.

Серенаду од Позелија отпевао је Ђира Михајловић.

Јелисавета Пијаде са читавом скалом осећања и тонова рецитовала је Радићеву песму "Сетва и жетва". Пожњела је леп успех. Поседује ретке уметничке квалитете.

У "Добром војнику Швејку" насловну улогу је играо Божидар Ђорђевић Кукар са пуно смисла за хумор и талената за глуму. Полицијског агента коректно је одиграо Миомир Јовановић. Као власник крчме, доста добро се снашао Ђира Михаиловић. Слободан Говедарица је у приказивању иследника имао добре моменте."

Ученици Гимназије 1937/38. Божидар Ђорђевић Кукар (са новинама), Велимир Живковић Паскурија (десно од девојке) и Миле Хаџијованчић (са исцруженом руком)

3.

У школској 1938/39. години лесковачки гимназијалци су организовали углавном школске матинее са концертним делом, али без позоришних тачака. Није било ни самосталних позоришних представа. Претпоставља се да Позоришна секција Литерарне дружине "Светислав Вуловић" није радила, као последица заведеног посебног, пооштреног режима Министарства просвете за делатности и деловања ђачких дружина.

После једногодишњег застоја, Позоришна секција је школске 1939/40. године обновила рад. Приступило се припремама програма за професорску забаву. Уигран је позоришни комад "Женидба и удадба" од Јована Стерије Поповића. Овај комад, који је духовита и необично "тачна слика" склапања бракова из рачуна, режирао је Трајко Ђорђевић Кукар (ученик 8. разреда), који је играо и главну улогу проводаџије. Остале улоге су тумачили:

Отац	Божидар Брцановић (ученик 7. р.)
Мати	Босиљка Бабовић (ученица 7. р.)
Младожења	Бранислав Веселиновић (ученик 7. р.)
Девојка	Александра Матејић (ученица 7. р)
Тетка	Јованка Митић (ученица 7. р.)
Кумица	Бранка Стевановић (ученица 7. р.)

Комедија је приказана на професорској забави 15. фебруара 1940. године у сали хотела "Костић". Реприза је играна на Академији 25. фебруара 1940. године организованој од управе Заједнице дома и школе и Литерарне дружине "Светислав Вуловић" у сали Соколског дома (данашњег Народног позоришта), а приход је био намењен Фонду сиромашних ученика.[21]

Почетком школске 1940/41. године настали су нереди међу члановима Дружине "Светислав Вуловић", који су припадали посебним политичким струјама, око избора нове управе. Ови нереди и нетрпељивост, чак и физички напади појединаца, могли су да изазову, односно да створе услове да дође до распуштања новоизабраних органа управе Дружине, па чак и до забране њеног рада. Самим тим, дошло би и до престанка рада Позоришне секције. Зато је група гимназијалаца, љубитеља позоришне уметности (Спасоје Петрушић, уч. 8. р., Оливера Свилар, уч. 8. р., Јованка Митић, уч. 8. р., Божидар Брцановић, уч. 7. р., Слободан Стојиљковић, уч. 6. р. и Бранислав Стојимировић, уч. 8. р.), покренула иницијативу за формирање Самосталне позоришне групе у Гимназији. Директор школе је прихватио молбу ученика и одобрио рад Самосталне позоришне групе. Истовремено је за надзорног наставника именовао Елу Зидверц, суплента гимназије.

Надзорни наставник Ела Зидверц, изузетно културна личност, односом према члановима Групе, умела је да заведе ред, дисциплину и весело расположење у понашању гимназијалаца преданих позоришној уметности. Иако се већ бавила аматерским радом и имала извесно искуство у позоришном раду, ипак је за уметнички рад затражила помоћ стручних људи. Уз сагласност директора Гимназије, ангажовала је студента агрономије, бившег матуранта лесковачке Гимназије Бору Димитријевића Пикслу, члана и позоришног редитеља Академског позоришта у Лесковцу. Увек спреман да ради у позоришту и оран да помогне млађим аматерима, Бора Пиксла је са посебним задовољством прихватио позив и приступио организованом раду.

На предлог надзорног наставника, суплента Еле Зидверц, организован је кратак курс глуме. Уводно предавање одржала је сама Ела Зидверц, а затим је предавања и практичне вежбе преузео редитељ Бора Пиксла. Повремено је предавање држао и био асистент у режији и Бора Коцић, тадашњи судски приправник, који се такође аматерски бавио глумом и био члан Академског позоришта у Лесковцу, иначе бивши ђак лесковачке гимназије.

У предавању на Курсу глуме Бора Димитријевић је примењивао систем Станиславског, славног позоришног уметника и педагога, чије је методе користио у режији. У предавањима о развоју позоришта и позоришног живота код Срба говорио је о оцу српског позоришта Јоакиму Вујићу, као и о Јовану Стерији Поповићу, Кости Трифковићу, Миловану Глишићу, Стевану Сремцу, Петру Петровићу Пецији, Бориславу Станковићу, Бранславу Нушићу, скоро о свим српским драмским писцима и о њиховим делима и драматизацијама. Нарав-но, у обиму који је био у зависности од предвиђеног времена, односно за предвиђени број часова.

Предавања на Курсу су била веома интересантна. Претварала су се у анализе позоришних дела са коментарима и мишљењима учесника - слушалаца о начину постављања појединих сцена. На читалачким пробама анализиране су и интерпретиране личности у улогама а и кретања извођача на сцени. Уз то, даване су претпоставке како би се појединe сцене могле поставити и изгледати на отвореној сцени, односно на представама. За Бору је сваки покрет извођача на сцени имао разлог зашто је тако изведен и чиме је условљен. Иначе, Бора је упозоравао да је напорно играти улоге у трагедијама, али ништа лакше није добро одиграти роле у комедијама. "Уз добру вољу и дисциплиновани рад, могу се успешно играти и трагичне и комичне улоге", говорио је Бора. За њега, у принципу, није било главних и споредних улога, односно за интерпретаторе улога није било ни великих ни малих рола. Међу члановима Позоришне групе он је већ видео будуће чланове-глумце Академског позоришта у Лесковцу.

Бора Димитријевић Пиксла

Позоришна група је радила на обнови "Женидбе и удадбе" од Јована Стерије Поповића, припремала "Злу жену" од истог аутора, "Београд некад и сад" од Нушића и Нушићеве једночинке.

У редитељском раду Бора Пиксла је практиковао да врши измене учесника у претходно обављеној подели улога. Такође, примењивао је и алтернацију већ при првој подели улога. То је изазивало незадовољство код појединих чланова, због чега је један број и напустио Групу (Божидар Брцановић и Слободан Димитријевић).

Први јавни наступ Позоришна група је остварила у концертном програму на професорској забави 15. фебруара 1941. године у великој сали хотела "Костић". Играна је Нушићева актовка "Шопенхауер", по избору надзорног наставника и редитеља.

Улоге су тумачили:

Јоца	Слободан Стојиљковић (уч. 6. р.)
Јуца, његова жена	Јованка Митић (уч. 8. р.)
Њихова кћи	Верислава Поповић (уч. 6. р.)
Њен вереник	Димитрије Кулић (уч. 6. р.)
Учитељ	Бранислав Дасић (уч. 7. р.)

Представа је постигла изузетан успех и награђена је дугим аплаузом публике.

Поред самосталне позоришне групе, у овој школској години извесно в ɔеме позоришном активношћу бавио се и Феријални савез. По напуштању Самосталне позоришне групе, Божидар Брцановић, у организацији феријалаца, припремао је комедију "Ивкова слава" од Стевана Сремца. У Лесковачком гласнику број 8, од 22. фебруара 1941. године, објављен је позив за представу. Међутим, нема података да је ова представа и приказана.

Самостална позоришна група приказала је репризу "Шопенхауера" у сали тадашњег Соколског дома за ђаке свих лесковачких школа, уз концертни програм који се састојао од рецитација и песама. То је била и последња представа ове групе. Њен даљи рад прекинуо је Априлски рат 1941. године.

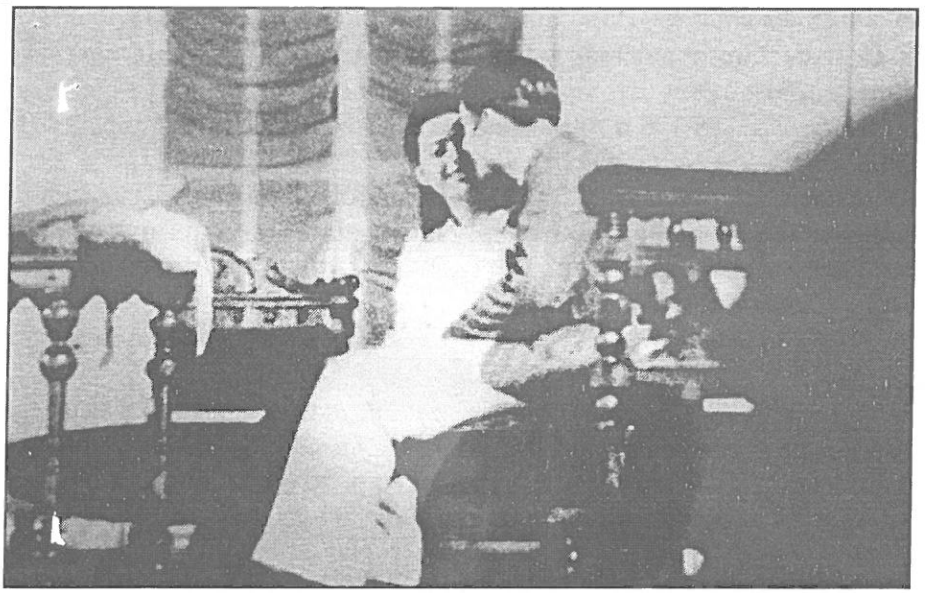

Сцена из „Шопенхауера", Верислава Поповић и Димитрије Кулић, ученици 6. разреда

НАПОМЕНЕ

[1] Александар Кадијевић, Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Народни музеј, Лесковац, 1996, стр. 9.

[2] Стеван Сремац у приповеци "Путујуће позориште"

[3] Светислав Шумаревић, *Позориште код Срба*, Библиотека Задруге професорског друштва ЛУЧА 1939. г., стр. 84-86.

[4] Оснивање овог позоришта и свој рад у њему Радоје Домановић је описао у приповеци "Позориште у паланци".

[5] Милоје Р. Николић, "Радоје Домановић као наставник средњих школа", *Лесковачки зборник XXX*, Народни музеј, Лесковац 1990, 263.

[6] Према казивањима инж. Мирка Блажића, који је ниже разреде Реалке учио у Лесковцу.

[7] Радош Требјешанин и др., *100 година лесковачке гимназије*, Лесковац 1979, 91.

[8] Драгољуб Трајковић, "Предратне генерације студената лесковачког краја и стварање Народне књижнице и читаонице у Лесковцу", *Лесковачки зборник VI*, Народни музеј у Лесковцу, стр. 165.

[9] Сергије Димитријевић и др., *100 година лесковачке гимназије*, Лесковац, 1979, 128.

[10] Исто, стр. 175-176 и *Врањски гласник* бр. 10, од 1. новембра 1920. године.

[11] Светислав Вуловић (1847-1899), историчар књижевности, књижевни и позоришни критичар. Дао трајније студије о Његошу, Сими Сарајлији, Бранку Радичевићу, Ђури Јакшићу; *Мала енциклопедија Просвета*, Београд 1978, 379.

[12] Сергије Димитријевић и др., *100 година лесковачке гимназије*, Лесковац, 1979, 176, 188.

[13] Исто, стр. 192. Значајно је да је лесковачка штампа о оснивању и раду овог друштва писала: у *Лесковачком гласнику* бр. 33 од 18. августа 1928. год. и у *Лесковачком привреднику* бр. 20 од 12. августа, бр. 21. од 19. августа, бр. 22. од 26. августа и бр. 34 од 18. новембра 1928. године.

[14] Др Миливоје Јовановић, *Народ у човеку*, Багдала, Крушевац 1997, 157.

[15] *Лесковачки гласник* бр. 12 од 20. марта 1929. год.

[16] Исто, бр. 11. од 21. марта 1931. године.

[17] Приказивање ових представа, поред осталих, забележио је и Јосиф Стефановић у књизи *Лесковачки књижевни клуб "Светислав Вуловић"* 1912-1973. године. Издање "Нашег стварања", Лесковац 1997. 48.

[18] *Недељне новине*, број 5, од 4. марта 1934. године.

[19] *Лесковачки гласник*, бр. 7 од 17. фебруара 1934. године; *Недељне новине*, бр. 6 од 11. 1934. године.

[20] Писмо упућено аутору.

[21] Белешка записана на основу сећања Јованке Митић, која је играла у овом комаду, и Раде Николић-Кулић и Слободана Стојиљковића, који су гледали ову представу, *Лесковачки гласник*, бр. 8 од 24. фебруара 1940. године.

ОПШТА НАПОМЕНА: За период од 1920. до 1932. године коришћене су белешке о вођеним разговорима са др Живојином Поповићем (матурирао 1928/29. школ. год.), у стану 4. јуна 1996, са Драгићем Станковићем (матурирао 1932/33. школ. год.) у стану 19. 05.1966. год., Мирославом Анђелковићем (матурирао 1931/32. школ. год.) у стану 24. маја 1996. год. и Блашком Глигоријевићем (матурирао 1931/32. школ. год.) у Народном музеју у Лесковцу 20. јуна 1996. год.

Summary

Slobodan Stojiljković

STUDENTS THEATRES IN GRAMMAR SCHOOL LESKOVAČKA GIMNAZIJA UNTIL 1941

The town of Leskovac had for a few times, but for short periods permanent theatres after liberation against Ottomans: Citizens dilettantes theatre "Jug Bogdan", from 1896 to 1899, Leskovačko privileged town theatre from 1926 to 1929 and Amateurs Theatre from 1932 to 1941. Nevertheless, Leskovac was left with no theater plays since it was often visited by permanent state theatres and traveling theater groups.

Since 1907/8, in leskovačka Realka (six-grade Grammar School) existed school drama group names „Gundulić" including literal, drama and other sections; this drama group put on short theatre plays. After World War I , the Grammar school organized students heatre which presented in 1920 music play „Siroče"/An Orphan, according to the text and selection of national melodies of teacher Sretena Dinić.The first successful attempts happened to students theatres in Leskovačka gimnazija/Grammar School within the literary group „Svetislav Vulović", whose members of Drama section from 1921 to 1929 played many short plays. The author furthermore presents a list of data about the plays prepared in atmosphere of enhanced drama amateurism of cultural life at the premises of Leskovačka gimnazija/ Grammar School up to start of World War II.

УДК 336.71 (497.11) (091)

Иван М. Бецић

ПРИВРЕДНА БАНКА А.Д. – ЛЕБАНЕ

Апстракт: Једна од битних карактеристика банкарства на простору Краљевине Србије и Краљевине СХС (Југославија) било је постојање великог броја новчаних завода са малим капиталом. Сваки град и готово свака варош имали су локалну новчану установу која је била под патронатом месне друштвене, политичке и финансијске елите. Невелик оснивачки капитал, тиме и ограничена финансијска моћ завода, често није био довољан да одговори економским ударима у периодима привредне кризе, па је велики број банака падао у ликвидацију. Банка, чији је историјат овде обрађен даје слику управо о таквој врсти установе, којој је припадао велики број банака нарочито у источном делу Краљевине Југославије. Рад, на неки начин, представља студију случаја банака које су доживеле финансијски колапс услед државних мера чији је циљ била заштита сељака.

Бугарска окупација у Великом рату је иза себе оставила пустош у иначе неразвијеном лебанском крају. Страдање становништва било је изражено нарочито током трајања Топличког устанка, који је у овом крају због свог интензитета понео назив и Јабланички. Резултат рата био је тај да је од срезова у лесковачком крају управо у јабланичком био најмањи број становника и најнеравномернији однос мушкараца према осталој популацији.[1] Репресалије током рата су се огледале и у материјалном погледу, тако да је пут Бугарске упућено мноштво стоке и плодова летина, док је знатан број имања претворен у згариште. Држава је након рата законски предвидела надокнаду ратне штете становништву прећашње Краљевине Србије, али је начин на

[1] Према привременим резултатима пописа становништва, 31. марта 1921. на једног мушкарца долазило је 5,55 становника. (*Врањски гласник*, 1. септембар 1921, бр. 18)

који је вршен њен пласман у ствари предвиђао попуну великог државног дефицита буџета за подручје читаве Краљевине СХС.[2] У пракси, то је значило да је држава на основу признате процентуалне квоте, коју је одредила међународна репарациона комисија, преузимала накнаде у новцу и роби од земаља које су плаћале одштету. Грађани су после на лицитацијама, на основу обвезница за ратну одштету, долазили до одређених артикала. У општој немаштини и жељи да се обвезнице што пре уновче, имаоци обвезница су најчешће преплаћивали понуђене пољопривредне алатке. Прва оваква лицитација у Лебану је одржана почетком јесени 1923. године.[3] Акутни проблем глади, недостатак новца за основне потребе, као и жеља да се покрене неки посао, омогућили су да се, уз енормно високе камате, појави зеленашење. Појави лихварства погодовале су и лоше саобраћајне везе са оближњим индустријско-финансијским центром, Лесковцем, јер је мештанима неких села било потребно и по дан и по хода да у њега стигну, а потом би трошкови били несразмерно велики услед скромних потреба и могућности подизања кредита. У лесковачком крају је тек крајем 1922. године дошло до сређивања извесних саобраћајних прилика, попут замене провизорног моста на Морави између Грделице и Предејана.[4] Ако се узме у обзир да се ради о мосту који је на магистралном путу Београд – Скопље, јасно је да су саобраћајни услови на подручју ван главних саобраћајница били у још лошијем стању.

Први корак ка нормализацији новчаних односа у лебанском крају направљен је 1924. године оснивањем Јабланичке кредитне штедионице, са капиталом од милион динара.[5] Ова банка није успела да подмири потребе за кредитима у јабланичком крају, па се јавила потреба за оснивањем још једног завода. Са циљем да се поспеши развој пољопривреде, трговине, занатства и индустрије, министру трговине и индустрије је 27. новембра 1928. године упућена молба за оснивање новчаног завода под називом *Привредна банка А.Д.*[6] Молбу је упутио

---

2 Задатак да предузме и изврши исплату и ликвидацију ратне штете досуђене по закону добила је Управа за ликвидацију ратних штета. Управа је основана као посебна установа, под надзором Министарства правде и у административном погледу је имала положај једног од његових одељења. Исплата ратне штете је вршена преко посебно израђених бонова, док је свако лице коме је признато право на накнаду штете до пријема бонова могло користити своје право на основу судских пресуда о додели права на ратну одштету. (Уредба о накнади штете проузроковане ратом 1914-1920, Београд 1920, 3-6)

3 *Врањски гласник*, 1. октобар 1923, бр. 19.

4 *Време*, 2. новембар 1922, бр. 313.

5 Др Сергије Димитријевић, Историја Лесковца и околине (1918-1928), Лесковац 1983, 210.

6 Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), фонд Министарства трговине и индустрије, 65-1319-2303, Молба Министарству трговине и индустрије од 27. новембра 1928. године.

оснивачки одбор завода који су чинили: Бањо Вукићевић, Вукашин Марјановић, Драгомир Стефановић, Лазар Крстовић, Гојко Стефановић, Јаниђије Анђелковић, Никола Митић, Прокоп Марјановић, Анта Анђелковић и Божило Милчић, сви из Лебана. Уз молбу, чланови одбора су доставили сву потребну документацију за оснивање акционарског друштва. Правилник банке је штампан у Лесковцу наредне године а из њега се може сазнати да је делокруг рада банке подразумевао вршење свих банкарских операција, односно есконтовање и реесконтовање меница, отварање кредита по текућим рачунима, давање зајмова на залоге свих врста, примање остава и депозита, евентуално учествовање у раду индустријских и грађевинских предузећа, примање новца на штедњу, као и заступање домаћих и иностраних фирми у трговачким пословима.[7]

Основни капитал банке је предвиђен на милион динара, а рок уплате читаве главнице предвиђен је у року од шест месеци од дана званичног објављивања у неком од гласила. Акције су предвиђене да гласе на доносиоца, док је за одржавање збора предвиђено депоновање акција у вредности четвртине банчиног оснивачког капитала. Управни одбор, као руководећи орган банке, бројао би 5 чланова са мандатом од три године, док су надзорни орган чинила 3 члана. Од чисте добити предвиђено је да најмање 10% иде у резервни фонд, 5% као тантијема члановима Управног одбора, 3% члановима Надзорног одбора, 2% банчином службеном особљу, док би остатак био стављен на располагање збору акционара.

Министар трговине и индустрије је услишио жеље акционара и одобрио рад новчаног завода својом одлуком од 5. децембра 1928. године.[8] Упис акција банке предвиђен је у периоду од 7. марта до 7. септембра 1929. године, али како је већ за три месеца извршена читава уплата, завод је био у могућности да свој рад започне раније од предвиђеног. У ту сврху сазван је 16. јула збор оснивача и акционара као претходни редовном збору. Задатак овог збора, коме је као комесар Министарства трговине и индустрије присуствовао начелник Јабланичког среза Јован Петровић, био је да се изабере редовно часништво установе и оснивачки одбор разреши дужности. За прве чланове Управног одбора изабрани су: Бањо Вукићевић, Божило Митровић, Јаниђије Анђелковић, Василије Ћирић и Драгомир Стефановић. У састав Надзорног одбора ушли су: Божило Милчић, Драгутин Станковић и Миљан Перовић.[9]

[7] Правила Привредне банке А.Д. у Лебану, Лесковац 1929.

[8] АСЦГ, 65-1319-2303, Решење министра трговине и индустрије бр. 4889 од 5. децембра 1928. године.

[9] Исто, Записник са збора који претходи збору акционара од 16. јула 1929 године.

Из списка уписаних акција види се да је апсолутно највећи број акција поседовао Бањо Вукићевић (чак 696). Акције номиналне вредности 1.000 динара издате су у тиражу од 1.000 примерака, чиме је осигурана сума банчине главнице у износу од милион динара. Иако већински власник акција, Вукићевић по броју гласова није био и најутицајнија личност у банци јер су све биле уписане на његово име и сходно важећем закону имао је право само на 10 гласова. И остали акционари су поступили на исти начин, што често није био случај у другим акционарским друштвима.[10] Акционари Привредне банке махом су били становници Лебана, али их је било и из околних села: Прекопчелице, Придворице, Орана, Лугара, Косанчића, Тулара и Бучумета.

Своју прву годину пословања банка је завршила успешно, иако време у којем је кренула са радом није било лако ни за већ реномиране банке услед наступајуће економске кризе, која се током 1930. године осетила и у јабланичком срезу. Дефлациона криза, са свим тешким последицама по новчане заводе, трајала је већ неколико година и постајала је све тежа. Привредна банка је успела да регулише своју емисију акција захваљујући томе што су оснивачи имали могућност да сами упишу потребна средства и што је подручје на којем је пословала било неинтересантно за јаче финансијске установе. Током 1930. и почетком 1931. године завод се бавио највише и готово искључиво есконтом меница којих је на дан 31. децембра 1930. године било у портфељу у износу 2.020.62 динара, односно двоструко више у односу на годину раније. Добра банчина политика огледала се у вођењу рачуна приликом одобравања издавања меница. Посвећивана је пажња коме се новац и под каквим условима даје, тако да ниједан случај није захтевао интервенцију суда. Потраживања по текућим рачунима су била потпуно обезбеђена и сигурна, док је чиста добит износила 17.727,20 динара, што је акционарима доносило дивиденду од 1,35%. Скромна дивиденда била је последица невеликог банчиног капитала, па је почетком 1931. године усвојен предлог о повећању главнице на два милиона динара.[11] Од непокретног имања банка је поседовала плац у центру вароши површине 5,5 ара.

[10] У акционарским друштвима је вођен прави мали рат око спекулација са бројем гласова. Да би добили већи број гласова, акционари су их уписивали на име чланова своје породице, што је често изазивало несклад између уложеног капитала и права на одлучивање. Као најиндикативнији пример оваквог понашања акционара у лесковачком крају може послужити Лесковачка привредна банка. Акционар банке Јосиф Јовановић је на акције које су гласиле на његово име уписао још 22 члана своје породице и тако добио право на 230 гласова. (АСЦГ, 65-1320-2304, Извештај Управног одбора на IX редовној скупштини акционара од 15. фебруара 1925. године). Оваква и слична пракса онемогућене су доношењем новог закона којим је регулисано да свака акција даје право на један глас. (Службене новине Краљевине Југославије, 7. фебруар 1930)

[11] АСЦГ, 65-1319-2303, Записник са II редовног збора акционара Привредне банке А.Д. одржаног 15. фебруара 1931. године.

Главне позиције банчиног пословања[12]

Год.	Капитал	Есконт меница	Текући рачуни	Улози на штедњу	Резервни фонд
1929.	1 милион	1.014.220	-	124.903,98	15.954,47
1930.	1 милион	2.020.622	1.042.280,96	355.766,89	17.727,20
1931.	1 милион	2.777.808	1.497.076,65	691.714,25	19.818,40
1932.	1 милион	2.380.161	1.560.283,65	423.603,30	19.878,40

Лепе жеље акционара нису могле бити остварене јер је криза у банкарству узимала замах у читавој земљи. Она се огледала како у оскудици свежих кредита тако и могућности наплате већ пласираних. Почетком 1931. године новчани заводи су имали проблеме са пласирањем новца у нове зајмове, јер се послован свет, и поред снижених камата, тешко одлучивао за нове подухвате, услед ниских могућности зараде. Дошло је до општег пада вредносних папира и кризе поверења, док је новац у оптицају био у троструко нижој количини од евентуалних улога штедиша и улагача. Банке су, стога, биле принуђене на тражење отплата по већ постојећим зајмовима, док на давање нових нису ни помишљале. Њихов неповољан положај био је додатно оптерећен падом цена некретнина и покретности тако да су се нашле на доста несигурном тлу. Да би стабилизовала националну валуту, Народна банка је отпочела са интензивном рестрикцијом кредита, што је изазвало отказивање већ одобрених кредита и замену као корисника већих новчаних завода мањим, што је имало за последицу панику код улагача и навалу на банкарске шалтере. Највећа криза поверења била је у последњем тромесечју 1931. године, али се она у Привредној банци осетила касније, услед структуре штедиша, јер су то у највећем броју били сами акционари. Њу је посебно погодио покушај владе да низом законодавних мера ублажи друштвено-економске поремећаје који су кризом били

[12] Мил. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље 1931, Табларни преглед стања новчаних завода у Вардарској бановини за 1929. годину и АСЦГ, 65-1319-2303, Стање биланса Привредне банке А.Д. за 1930., 1931. и 1932. годину.

изазвани. Економска криза је највише погодила најсиромашнији, али и најбројнији слој у Краљевини Југославији – сељаштво. У циљу олакшања положаја сељака 12. априла 1932. године *Законом о заштити земљорадника* држава је увела мораторијум на отплату дугова сељака за 90 дана и прописала да се земљорадници договоре о начину плаћања дуга са повериоцима. Овим законом је од тешких последица привредне кризе био заштићен само један (додуше најбројнији) слој у друштву, што је све остале стављало у неповољан положај. Последица закона по новчане заводе била је та да су они престали да раде у банкарском духу и прешли у стање ликвидације дотадашњих послова, те је 1932. година постала најтежа за банкарско пословање.

Настали проблеми рефлектовали су се и на пословање Привредне банке, те је у датим условима она затражила заштиту од Министарства трговине и индустрије по уредби на основу члана 5. Закона о заштити земљорадника. Суштина проблема огледала се у томе да је долазило до несразмере у каматној стопи при банчиним задуживањима код других новчаних установа и могућности наплате интереса од својих комитената. Биланс банке је био активан, али је закључен са губитком јер је кредиторским установама плаћана тржишна камата од 16%, док је наплата по земљорадничким меницама била ограничена на 10%, а неземљорадничких 16 - 20%. Како су 85% меничног портфеља чиниле управо земљорадничке менице, губитак је сваким даном бивао све већи и у том смислу се комисија Краљевско-банске управе у Скопљу позитивно изјаснила по питању захтева Управног одбора банке о стављању завода под заштиту.[13]

Највећи повериоци Привредне банке били су новчани заводи из Лесковца, као и председник Управног одбора банке Бања Вукићевић. Банка је успела да добије значајна средства за пословање код Лесковачке задруге и Лесковачке задружне банке захваљујући давању супергаранција. Изузев портфељких меница, лебански завод је депоновао у Лесковачкој задруги и авалне менице са потписом чланова управног одбора у висини од 750.000 динара, док је кредит у Лесковачкој задружној банци обезбеђен захваљујући авалним меницама у висини од

---

13 АСЦГ, 65-1319-2303, Извештај комисије Одељењу за трговину и обрт Краљевско-банске управе у Скопљу од 23. новембра 1932. године.

500.000 динара, али и интабулацији на имање чланова управног одбора у висини од 500.000 динара.

Банка је на дан 15. новембра 1932. године дуговала повериоцима:[14]

Повериилац	Место	Износ у динарима
Савић Ш. Батријевић	Мартинићи	1.870,00
Маричић и Јанковић	Београд	3.330,00
"Шумадија" осигуравајуће друштво	Београд	6,84
Лесковачка централна банка	Лесковац	133.380,00
Лесковачка задруга А.Д.	Лесковац	662.200,00
Лесковачка задружна банка	Лесковац	468.940,00
Бања Вукићевић	Лебане	290.586,81
Стање:		1.560.283,65

Положај акционара банке постајао је све тежи јер су повериоци захтевали исплату дуговања, претећи чак и судском наплатом путем продаје непокретног имања акционара банке, док банка није могла наплатити своја потраживања од земљорадника због постојећег закона. Додатни проблем заводу, поред захтева за подизање штедње које банка није могла испунити, представљао је и менталитет локалног становништва. Јабланички срез је био претежно сточарски и печалбарски, те и уколико је и било дужника који би плаћали своја дуговања, они су оклевали, услед прича и агитација да дугове не треба плаћати јер ће их држава можда уместо њих платити или ће их се на други начин ослободити.[15] Завод је надређенима неколико пута указао на ове проблеме и тражио да се предвиде рокови за исплату улога, те регулишу рокови за отплату дуговања и каматне стопе повериоцима.[16] Тражена је могућност да се одређеним модусом смањи каматна стопа на повучене кредите од повериоца и на неки начин земљорадници приволе да плаћају своје дугове. Стање улога на штедњу и колико-толике активности банке давали су само привид о броју штедиша и количини уложеног капитала који је, у ствари, Бања Вукићевић својим

[14] Исто, Стање пасивних текућих рачуна 15. новембра 1932. године.

[15] Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље 1933.

[16] Користећи закон који их је штитио, сељаци нису враћали ни најмања средства новчаним установама а потребне новс количине су обезбеђивали прско позајмица начињених код приватних лица. У 1932. години сељачки дугови приватним лицима у Јабланичком срсзу су износили 4.843.817 динара (С. Димитријевић, навсдено дело, 198).

средствима одржавао. Од укупне количине положеног новца на штедњу његова средства су чинила готово 60%, док је у његовом поседу марта 1933. године било 88,5% акција.[17]

Озбиљност ситуације у којој су се новчане установе нашле нагнала је и повериоце банака да се обраћају Министарству трговине и индустрије са циљем да се заштите њихови интереси. Тако се и Лесковачка задруга, као највећи поверилац Привредне банке, обратила ресорном министру крајем 1933. године, са конкретним предлозима како би се могла умањити њена потраживања, која су износила, тада већ 772.300 динара. Представници лесковачког завода су предложили да комесар при Привредној банци, у договору са управним и надзорним одбором, тражи од министра да из меничног портфеља лебанске банке изабере поједине менице које би биле прослеђене лесковачкој банци и тако сман или ниво дуговања. Свакако су представници Лесковачке задруге видели могућност наплате појединих задужења, док је у наставку дато и мишљење о роковима исплате штедних улога и других дуговања. Олакшање позиција Привредне банке видели су и у исплати дуговања по текућим рачунима, с обзиром на то да је банка располагала одређеним средствима, а камата на та средства је била знатно виша од оне која је важила за улоге на штедњу. Сматрали су да је задржавање средстава у поседу банке штетно, јер се тај новац не оплођује а камате по рачунима расту, док је ситуација да штедише банке нису вршиле притисак за исплату средстава повољна за спровођење предлога. Даљи предлози представника Лесковачке задруге откривају страх од неликвидности лебанског завода и жељу да се што пре извуку одређена средства. Као непотребне ствари наводе се велика каса и писаћа машина, чија би продаја донела извесну суму новца, као и несразмерно велике режијске трошкове, сходно ситуацији. Као пример, навели су да се књиговођа плаћа 2.500 динара, док се у Лебану могао наћи за 1.000 динара, те да је председник банке Бања Вукићевић са платом од 1.500 динара фаворизован, јер остали чланови банке нису примали плату.[18] Неповољно решење својих предлога Лесковачка задруга је сматрала нереалним и појачала је притисак претњом да ће се жалити министарском савету. Заинтересованост лесковачких завода је сасвим

[17] АСЦГ, 65-1319-2303, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије при Привредној банци А.Д. од 20. марта 1933. године.

[18] Случај писара банке Лазара Крстовића даје слику о судбинама упосленика банака у овом неповољном времену за њихов рад. Банка је одлучила да се Крстовић, због штедње на режијске трошкове, отпусти од 1. маја 1934. године. Писар се жалио министру излажући свој проблем са банком. До 1. јуна његова плата је износила 5.000 динара, да би онда била смањена на 4.000 динара. Од 1. фебруара 1933. године је износила 3.000 динара, да би од 1. маја исте године била смањена на 2.500 динара. Крстовић је био свестан ситуације, али је своју молбу за интервенцију министра управио ка неисплаћеним потраживањима од банке. Наиме, њему плате за крај 1932. и прво тромесечје 1933. године у износу од укупно 10.000 динара, нису биле исплаћене. У неколико наврата је тажио од управног одбора да му се заостале плате исплате, али је увек наилазио на негативан одговор. Није познато како је овај случај решен. (Исто, Молба Лазара Крстића Министарству трговине и индустрије од 28. априла 1934. године)

разумљива, јер су од 1.877.432 динара потраживања, на њих отпадала 1.442.111 динара.

Лебански завод је поступак Лесковачке задруге сматрао безобзирним и окренутим само личним интересима. Чак 90% меничног портфеља Привредне банке у овом периоду су чиниле земљорадничке менице. С обзиром на то да је велики број њих био испод суме од 2.000 динара, мораторијум је важио на три године, па је завод рачунао на њихову наплативост тек након истека тог рока. Управа банке је захтев Лесковачке задруге оценила као жељу да се чланови управног одбора доведу до просјачког штапа, с обзиром на интабулацију (хипотекарно уписивање меничног дуга) њихове имовине. Банка се стога обратила министру трговине и индустрије са захтевом да се усвоји њен отплатни план. Услед стања меничног портфеља, отплатни план је било немогуће планирати у прве две године јер је преко половине меница било у висини до 1.200 динара. Завод је сматрао да на име отплате дуговања током прве године може ставити на расположење повериоцима само 50.000 динара, а да је све остало нереално, с обзиром на околности. Ионако скроман план отплате дуговања веома брзо је доведен у питање. Услед тешког економског положаја сељаштва Министарство трговине и индустрије је донело одлуку да се отплате по сељачким дуговима помере на рок од дванаест година, без обзира на висину суме која се дугује банкама. Јасно је да је ова одлука онемогућила лебански завод да се упушта у било каква предвиђања отплате сопствених дуговања.

Народна банка је у сарадњи са Министарством трговине и индустрије покушавала да олакша и позиције угрожених банака, али је у својим потезима често наилазила на протесте новчаних завода. Тенденција је била да се каматна стопа максимизира, што је ограничавало могућност зараде на основу тржишне потражње. Представници новчаних завода из Вардарске бановине су на заједничкој седници, одржаној у Скопљу 27. децембра 1933. године, као закључак упутили резолуцију министру трговине и индустрије којом се тражи обустава доношења закона и уредаба о регулисању кредитних односа. До одлуке о максимизирању камата је ипак дошло и одлучено је да каматна стопа на позајмљене суме не прелази 12,5%, а камата на новчане улоге 6,5% годишње.[19] Потези министарства су ипак помогли Привредној банци јер, иако су камате на менице земљорадника смањене на 4,5%, максимизиране су на 8% за повериоце, па су расходи завода осетно смањени. Ипак, до 15. фебруара 1934. године банка је завршила свој биланс пословања са губитком од 432.732,29 динара.[20]

Нов покушај да се спор са повериоцима ублажи и одложи била је одлука донета на збору акционара почетком 1934. године да се, сход-

[19] АСЦГ, фонд Централног пресбироа, 38-575-742, Вардар, 2. јануар 1934. године.
[20] Исто, 65-1319-2303, Биланс Привредне банке А.Д. у Лебану закључен на дан 15. фебруар 1934. године.

но могућностима банке, одреди квота свим повериоцима и банчиним улагачима по којој би се исплаћивала сума за обавезе из претходног тромесечја. Ова одлука довела је до спора са Лесковачком централном банком. Најмоћнијем заводу у бановини била је одређена сума од 1.357 динара према висини његовог потраживања и висини суме која се делила. Централна банка је одбила да прими овај износ јер је њена управа сматрала да је Привредна банка била дужна да првенствено плаћа камату, па тек од остатка квоту. Привредна банка је то сматрала нереалним предлогом јер да је била у могућности да на тај начин регулише своје обавезе не би се служила уредбом о заштити новчаних установа. Уз то, читава предвиђена сума од 20.000 динара би на тај начин отишла само једном повериоцу.

У таквој ситуацији за лебански завод је било важно и ко се поставља на место комесара Министарства трговине и индустрије при банци. Дотадашња пракса постављања председника суда била је нарушена крајем 1934. године, када је за комесара постављен Фрањо Азиновић, судија среског суда. Банка је своју жељу за изменом мотивисала тиме да је председник суда судија са вишегодишњом праксом који је упознат са свим законима, посебно са оним који се тичу проблема завода, а због стања у коме се налази банка није у могућности да ангажује свог правног саветника. У ствари, очито да је жеља банке била да се за комесара постави лице које би имало највиши утицај у судским споровима у срезу и да је благонаклона према банци, као дотадашњи комесар.

Без обзира на одлуке које су од стране министарства имале да колико толико ублаже положај завода, а огледале су се у одлагању обавеза појединих плаћања на шест година, одређивању каматне стопе на старе улоге на штедњу и по текућим рачунима на 2% бруто на годишњем нивоу почевши од 2. марта 1934. године и још неких, међу акционарима се могла чути и могућност ликвидације банке, што је на збору и усвојено као једно од евентуалних решења.[21] Већа полемика по овом питању вођена је на збору акционара 1. марта 1936. године. Председник Надзорног одбора Војислав Илић поставио је питање члановима Управног одбора шта су урадили по питању ликвидације. Дуговања лесковачким заводима су додатно нарасла и износила: Централној банци 144.768 динара, Задружној банци 625.530 динара и Лесковачкој задрузи 914.600 динара. Илић је сматрао да рад Управног одбора једино може довести до тога да пасива буде већа од активе, с обзиром на то да је капитал банке био милион динара, а да је губитак са 1935. годином износио 853.739,91 динара. Управни одбор је објас-

[21] Исто, Решење министра трговине и индустрије бр. 7236/к/34 од 1. априла 1935. године

нио да је покушао да лесковачким заводима преда менични портфељ и да се тако раздужи. Проблем се јавио у томе што су Централна и Задружна банка пристале на овакво решење, али је Лесковачка задруга била против јер је ставила терет потраживања на имања чланова управног одбора. Управни одбор је вољан да проба опет са понудом овакве врсте, али уколико се услови за рад малих банака не побољшају, тражиће одобрење за ликвидацију.

Мимо полемика о ситуацији у банци, велики публицитет је изазвало усвајање буџета у износу од 50.220 динара и распоред средстава за 1936. годину. Буџет је био распоређен на следећи начин:[22]

Намењена средства	динара
Плата директора - благајника завода	24.000
Плата писара - ликвидатора банчиног	9.600
Плата комесра	3.600
Плата служитеља	2.400
Паушал за рад на главним књигама у 1936. години	3.600
Средства за кирију, огрев и осветљење	3.120
Претплата на "Службене новине Краљевине Југославије	300
Канцеларијски материјал	1.500
Принос окружном уреду за особље	600
Непредвиђени расход и путни трошкови	1.500

Пажњу „чаршије", али и комесара министарства при банци, заокупио је начин расподеле средстава, који је испољавао очити несклад између финансијске ситуације у којој се банка налазила и висине плате (готово половина буџета) која је предвиђена за директора установе Бању Вукићевића. Користећи се правом које је уживао, комесар Фрањо Азиновић је обуставио извршење одлуке збора о повећању плата. Одлуку је образложио тиме што је завод пословну 1935. годину завршио са губитком од преко 100.000 динара и што се прилив новца драстично смањио, те повећање плате не може бити у складу са стањем завода нити са уредбом о смањењу трошкова режије новчаних завода под заштитом. Министар трговине и индустрије је уважио мишљење свог комесара и ставио ван снаге одлуку збора о повећању плате директора банке. Очито да је положај акционара банке са близу 90% акција Вукићевић користио да би за себе испословао што боље услове, али

[22] Исто, Буџет Привредне банке А.Д. у Лебану.

је то била и прилика да врати део уложених средстава у банку на начин који висину тих средстава не би умањио.

Агонија завода се све више продубљивала и у 1936. години губитак је повећан на суму од 1.143.189,77 динара, да би до средине септембра 1936. године био увећан на 1.167.606,61 динара.[23] Банка је остала без икаквих средстава у резервама, јер су оне у целости већ биле искоришћене да би се висина губитка смањила, тако да ова позиција завода више није постојала. Банка је узроке своје финансијске катастрофе видела у тоталној оскудици новчаних средстава јер услед њиховог недостатка није била у стању упослити стручна лица за одбрану банчиних интереса. Оскудица у новчаним средствима била је последица замрзавања готово свих банчиних пласмана разним заштитним одредбама банчиних дужника. Па ипак, губитак је највероватније износио неколико стотина хиљада мање, пошто су два главна повериоца из Лесковца (Задружна банка и Лесковачка задруга) зарачунавала камате више од оних које су законом биле допуштене. Без обзира на ову олакшавајућу околност, губитак је готово достизао банчину главницу и с обзиром на то да је константно растао разним режијским трошковима, државним дажбинама и задуживањем каматама, постало је очито да завод не може наставити са својим радом.

Иако је правно још увек био на активној позицији, постало је јасно да је питање дана када ће губитак прерасти оснивачки капитал завода. У свеопштој ситуацији непословања, завод је покушавао да умањи део своје одговорности. За најодговорније за своју позицију Привредна банка је сматрала повериоце, које је окривљавала да на своја „стара потраживања" зарачунавају недопуштену камату, од којих завод не може да се брани пошто нема средстава за вођење спора. Као додатак немогућности опоравка завода наводи се да је преко 90% банчиног пласмана према закону предато Привилегованој аграрној банци. Услед свега констатованог, а извршавајући одлуку Осмог редовног збора акционара, одржаног 4. јула 1937. године, Управни и Надзорни одбори банке су на заједничкој седници донели одлуку да затраже ванстечајну ликвидацију Привредне банке А.Д.[24] Банка је навела да испуњава све услове потребне за доношење одлуке, пошто није дуговала никаква средства Државној хипотекарној банци, Поштанској штедионици, Народној банци, нити било којој јавноправној установи. Као

[23]Исто, Биланс Привредне банке у Лебану закључен на дан 23. септембар 1937. године.

[24]Исто, Молба за прелаз у ванстечајну ликвидацију од 23. септембра 1937. године.

и на претходном збору, први се са овим захтевом скупу акционара обратио Воја Илић, и то молбом да се одмах по пријему и одобрењу обрачуна од Аграрне банке затражи надокнада од државе за банчин губитак, а потом одмах приступи ликвидацији. Мимо овог захтева, који је једногласно усвојен, прихваћен је и предлог буџета за 1937. годину у износу од 44.000 динара. Сугестија акционара је била да Управни одбор поведе максимално рачуна о утрошку средстава јер је строга штедња неопходна.[25] Колико је рационално пословање у датим околностима било могуће види се из примедбе Ђоке Митровића да се до молбе за покретање ванстечајне ликвидације дуг Завода повисио за још 24.416,84 динара, не рачунајући пасивну камату на поверилачка потраживања по текућим рачунима.

Проблем несигурних података о висини банчиног губитка примећен је непосредно пре слања молбе за ликвидацију Министарству трговине и индустрије. У припреми за захтев извршена је експертиза књига и рада банке од стране Ђоке Митровића, шефа књиговодства Лесковачке централне банке, на основу овлашћења које је добио од Управног и Надзорног одбора банке. Могућност да трајно регулише својe стање завод је имао уредбом која је прописана још крајем 1933. године, када је заводу понуђено одлагање плаћања, санација или ванстечајна ликвидација. Завод је изабрао прву могућност и касније је користио све олакшице које је омогућавало ресорно министарство, али је његова позиција бивала лошија из дана у дан. Митровић је био у ситуацији да не може у потпуности израчунати банчино стање услед очитих грешака које је утврдио у обрачуну за крај 1936. године. Наиме, дошло је до очитог неслагања података узетих из налога за менице и рекапитулационог табака, што је, иначе, била честа грешка код завода. Номинални износ земљорадничких меница уступљених Привилегованој аграрној банци по Уредби о ликвидацији земљорадничких дугова износио је 1.761.496 динара, а несмањено потраживање по овим меницама 2.036.829 динара. Из рекапитулационог табака се видело да је основ дуга за смањење у ствари износио 1.701.799 динара, од којих се, по уредби, 25% обрачунавало и одузимало од несмањеног потраживања. Овако умањен износ је био 1.611.379 динара и ова цифра је представљала најприближније потраживање лебанског завода од Аграрне банке. Прорачун је био приближан јер се у Аграрној банци

[25]Исто, Записник са VIII редовног збора акционара Привредне банке А.Д. у Лебану одржаног 4. јула 1937. године.

налазило 997 појединачних обрачуна, тако да се не могу искључити грешке већих размера, уз то, у обрачун није узета припадајућа сума по нераспоређеним износима наплаћеним после 26. септембра 1936. године од разних дужника у виду камата и отплата, која је припадала Аграрној банци а није се могла установити овом анализом услед краткоће времена и недостатка потребних података. Установљеном грешком исказани губитак банке је приказан увећан за 453.731 динара, а повећање губитка у овом износу није идентично са стварном основом за смањење, која је износила 425.450 динара, већ се разликовала за 28.281 динара. Ова разлика је потицала од разних грешака у књижењу која су делимично сторнирана а делимично остала на снази и дала резултат у билансу. Банка је услед лошег књижења била оптерећена разним порезима са 46.675 динара, што је последица пореске основе којој у овом случају није било места, осим основице за минимални порез.[26]

Потраживање поверилачких банака, Лесковачке задруге и Лесковачке задружне банке, по текућем рачуну је на крају 1936. године износило 992.500, односно 678.110 динара, што је укупно чинило суму од 1.670.610 динара. Међутим, са гледишта прописа и уредаба о заштити новчаних завода, потраживања обеју установа су била неправилно обрачуната, па следствено томе и прокњижена. Потраживања Лесковачке задруге су, у ствари, била нижа за 273.395 а Задружне банке за 155.416 динара, што је чинило суму од 428.811 динара. Већи износ при зарачунавању дуговања настао је јер су лесковачке банке са додатних 4% оптерећивале лебански завод. Иако је 22. децембра 1930. године дала пристанак писмом да ће по свом потраживању зарачунавати камату од 12%, Лесковачка задруга је задуживала текући рачун са 16%. Та разлика настала је током 1932. и током првог тромесечја 1933. године.[27] Митровић је сматрао да износ више зарачунате камате треба брисати по основу већ закљученог уговора, јер Задруга није имала право да текући рачун терети више од 12%, и то до 3. марта 1933. године.

Почевши од наредног дана, камата се морала обрачунавати по одредбама тачке 3. Уредбе о заштити Привредне банке одштампаној у „Службеним новинама Краљевине Југославије" од 4. марта 1933. године, а та камата није могла бити већа од 5% бруто годишње. По Уредби о заштити новчаних завода и њихових веровника од 24. новембра 1934. године, камата је од 1. априла наредне године могла бити у висини до

[26] Исто, Експертиза Ђоке Митровића рађена у Привредној банци 2. септембра 1937. године.

[27] Исто, Анализа односа између банке и њених повериоца.

2% годишње. Лесковачка задруга се очито није придржавала прописа, па је и даље вршила обрачун по вишој камати на своја потраживања од прописане, па је на тај начин своја потраживања у износу од 992.500 динара попела готово на висину оснивачког капитала Привредне банке. По законском обрачуну, дуг лебанског завода лесковачкој банци је у ствари почетком 1937. године износио 719.105 динара.

Лесковачка задружна банка није попут Лесковачке задруге додавала 4% разлике до тржишне камате на потписани уговор, али је све време обрачунавала камату по уговору (12%), не уважавајући законске прописе који су у међувремену налагали смањивање те камате. Потраживање по законском основу ове установе је износило 522.694 динара.

Банчин дуг према Лесковачкој централној банци износио је 180.660 динара. Своје потраживање Централна банка је обезбедила меницом са акцептом Бање Вукићевића, председника Привредне банке, и гаранцијом свих чланова управног одбора и саме банке. По овој меници, Централна банка је добила судско решење које је прописивало каматну стопу од 12% на главну суму дуга која је износила 125.000 динара од 14. јула 1933. године до коначне наплате. На основу менице и судског решења, Централна банка није потпадала под заштитне одредбе у погледу наплате од меничних обвезника сем од банке, која је по поменутој обавези жирант. Централна банка је изражавала и своју вољу да покаже стрпљење и сама редуцира одређену суму, ако би банка успела да је измири. Очито се овај завод добро обезбедио судским решењем и у овом тешком тренутку за Привредну банку желео је да покаже своју „хуманост".

У погледу текућих рачуна Лесковачка задруга и Лесковачка задружна банка биле су у позицији да се њихова потраживања као повериоца Завода третирају као „стара потраживања", односно једнака потраживањима осталих поверилаца по улозима на штедњу. Обавезе по овом основу према закону је исплаћивала Привилегована аграрна банка по ставу 1. члана 7. Уредбе о ликвидацији земљорадничких обавеза.

Очито да је, према изнесеном стању, пословање Привредне банке било сведено на нулу, тако да није остало ништа друго него да се што пре добије одобрење за ванстечајну ликвидацију, како би се у поступку пречистило питање потраживања и нашао начин на који би се повериоци намирили. Ликвидација је покренута почетком 1938. године. Збору је председавао комесар министарства Фрањо Азиновић а на позив објављен у „Службеним новинама Вардарске бановине" су се

одазвали представници свих веровника, тако да су одлуке донете на збору имале правоснажност. Банка је на крају свог пословања имала дванаест веровника са укупним потраживањем од 2.083.831,05 динара.[28] На збору је изабран Веровнички одбор који се састојао од једног члана кога су изабрали улагачи по штедним књижицама до висине од 10.000 динара и двојице који су представљали повериоце преко 10.000 динара. За пет веровника чланова Ликвидационог одбора изабрани су: Добривоје Поповић, директор Лесковачке задруге, Сретен Потић, лончар из Лебана, Тихомир Стојановић, чиновник Лесковачке задружне банке, Никола Стојиљковић, трговац из Лесковца и члан Управног одбора Лесковачке централне банке, и Васа Марјановић, трговац из Лесковца.

Веровници Привредне банке

Веровник	Место	Износ (динара)
Васа Марјановић	Лесковац	357,90
Петар Стошић	Шарце	3.494,98
Сретен Потић	Лебане	7.666,26
Радосав Павловић	Лебане	9.963,50
Радосав Павловић	Лебане	11.347,09
Стојан Стаменковић	Шилово	15.118,93
Васа Марјановић	Лековац	18.594,32
Миливоје Јанковић	Лебане	18.684,77
Зоран Стојковић	Лебане	29.676,30
Лесковачка централна банка	Лесковац	193.932,00
Лесковачка задруга	Лесковац	720.120,00
Лесковачка задружна банка	Лесковац	1.054.875,00

Стварањем Ликвидационог одбора, Привредна банка А.Д. из Лебана је званично престала са својим радом.

*

Привредна банка је пример локалног новчаног завода који је основан пред крај „златног доба" стабилности националне валуте и мирног банкарског пословања који је у Краљевини трајао од 1925. до 1929. године. Завод је, у држави која је хронично оскудевала у свежем капиталу, успешно стартовао, али је предстојећа дугогодишња економска криза његов почетни успех не само анулирала већ и онемогућила даљи

[28] Исто, Записник о раду збора веровника Привредне банке А.Д. Лебане, одржаног на дан 9. јануар 1938. године.

наставак рада. Велики број малих банака у Краљевини Југославији је прошао на мање-више сличан начин а о коликом броју банака се ради најбоље говори податак да је у земљи 1938. године нормално радило свега 28,3% новчаних завода.[29] Жеља акционара, макар и у прокламативне сврхе, да се лебански крај привредно развије остала је неиспуњена јер је крајем 1941. године у Лебану био само један већи млин, петнаест трговачких, четири угоститељске и педесет девет разних занатских радњи, док је у оближњим местима било свега неколико занатских радњи.[30] Лебане је, у стварности, било једно чисто пољопривредно насеље претворено у административни центар, које је представљао један од пунктова лесковачке трговине.

Summary

Ivan M. Becić

COMMERCIAL BANK, JOIN STOCK COMPANY - LEBANE

Monetary bureau, named Commercial bank, Joint Stock Company was established on the area of Lebane in 1929 due to make contribution to development of the agriculture, trade, craftworks and industry. The shareholders of stated bureau were all residents of Lebane and its surrounding, the best known traders and craft workers. The World Crisis, having impact by its consequences on the area of Kingdom of Yugoslavia during second half of 1931 paralyzed normal business of this institute.

The main reason why the bank could go out of bankruptcy was the structure of its client was mostly agricultural. Since the specified social level presents the most numbered but commercially the weakest, it was protected by the state related by the debts to the banks. The Commercial bank was put in situation to be blockade due to its claims. On the other side, the bank depositors requested their claims according to the estimated and contracted level of interest. It was the way how, on one side, the bank, by low claims interest rate and considerably higher during providing funds for sale, fell into so called "scissors of interests", causing more debts. After a few unsuccessful attempts to return its ability to pay/solvency the bank had to bankrupt in 1938.

[29] Исто, 38-577-744, Загребачки Lloyd.

[30] Мр Горан С. Јовић, Лебане, монографија, Лесковац 1997, 75.

УДК 796: 323 (497.11) "1929/1941"
796: 061 (497.11) "1929/1941"

Владан Јовановић

ФИЗИЧКА КУЛТУРА И СПОРТ КАО ДЕО НАЦИОНАЛНЕ ПОЛИТИКЕ
Случај Вардарске бановине

АПСТРАКТ: У раду се на основу литературе и архивске грађе Министарства физичког васпитања народа Краљевине Југославије разматрају државне активности у области физичке културе и спорта на простору Вардарске бановине. Уочен је покушај власти да посредством соколског покрета и „обавезног телесног васпитања" потпомогне унификацију млађе популације у етнички и верски издељеном простору, при чему се пропагирање југословенства и постепена милитаризација спорта појављују као нарочити вид националне интеграције.

У етнички и конфесионално мешовитој Вардарској бановини није било једноставно успоставити и одржати ауторитет власти.[1] У питању је била контроверзна територија, избраздана феудалним наслеђем у економији и култури, озбиљно уздрмана герилским борбама у пограничним пределима према Албанији и Бугарској. Ломећи се између приоритета, неконсолидована југословенска држава је остављала по страни просветно-културне садржаје, сводећи их на пуко средство жељене националне кохезије. Југословенска интегрална идеологија је уздигнута на државну раван 1929. и у свом интензивном облику је трајала до убиства краља Александра у Марсељу. Немогућност идентификовања осталих народа са (доминантним) српским митовима и недостатак заједничке југословенске митологије такође су могли допринети пропасти интегралног југословенства.[2]

[1] *Алманах Краљевине Југославије, Бановина Вардарска - општи преглед*, Скопље 1931, 2. - Од 1,6 милиона њених становника, православна популација је чинила 61,6%, док је учешће муслимана износило 36,8%. Скоро трећина становника је живела у градовима и варошицама услед „раније рђаве јавне безбедности и окрутног феудалног система".

[2] Дејан Ђокић, "(Dis)integrating Yugoslavia: King Alexander and interwar Yugoslavism", *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, London 2003, стр. 151.

И током двадесетих година физичко васпитање је било својеврсна арена за сукобе различитих идеологија и националних порограма.[3] Једна од последица ограничења и забрана које су произашле из закључака Версајске конференције и Женевске конференције о разоружању била је пут у милитаризацију физичког васпитања. Како се радило о ширем европском тренду, југословенска влада је 1929. основала Министарство за физичко васпитање народа ради подизања сопствене одбрамбене моћи. Стога је и мешање државе у област физичког васпитања било нарочито интензивно у периоду 1929-1935. године.[4]

Најочигледнија симбиоза спорта и политике може се препознати у стварању и неговању соколског покрета и организације. Соко, као симбол слободољубља, по коме је и овај средњоевропски покрет добио име, носио је у себи идеју духовног, али и телесног уздизања са циљем националног ослобођења. Соколски покрет је доспео у Македонију посредством српских учитеља 1908. године и требало је да подупре тежње тамошњег хришћанског становништва за ослобођење од отоманске власти.[5] Међутим, непосредно после балканских ратова соколски покрет се углавном везивао за српску средњовековну традицију (превасходно за доба цара Душана), уместо за прокламовану јужнословенску и пансловенску.[6]

Иако су идеолози соколства сматрали да су спорт и соколство два комплементарна покрета која сличним средствима и различитим путевима стреме истом циљу, соколски покрет југословенске краљевине се временом трансформисао у погодно средство за националну интеграцију. Сам краљ Александар је у соколима видео "витешку организацију" која је требало да оздрави (тешко оболели) политички живот.[7] Чак су и масони новчано и морално подупирали развој соколског покрета налазећи да су "задаци соколства у многоме приближни и слични са задацима Слободнога Зидарства".[8] Постоје и мишљења да је

[3] Никола Жутић, *„Сокол Краљевине Југославије и римокатоличка црква 1929-1934"*, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 42, Нови Сад 1990, стр. 64.

[4] Никола Жутић, *Соколи. Идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929-1941*, Београд 1991, стр. 37-42, 63-64.

[5] *South Slav Herald*, вол. II, No. 20, Belgrade, 21 December 1933, 2; Драган Цветковић, *Соколи и соколски слетови*, Београд 1998, стр. 34-35.

[6] Војислав Кушевски, „Преглед на појавата и развитокот на соколството во Вардарска Македонија", *Прилози за историјата на физичката култура на Македонија*, бр. 1, Скопје 1975, стр. 51-55. – Кушевски каже да је соколство у Македонији имало уско националистичко обележје, те да је било само део шире српске пропаганде.

[7] Хрвоје Мацановић, *Спорт-Соколство*, Загреб 1933; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, књ. И, Београд 1988, стр. 182.

[8] Надежда Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925-1928*, Београд 1974, стр. 161.

соколство било средство за одвлачење македонске омладине од реалног политичког живота и "трансмисија" за политичку денационализацију и асимилацију.[9] Према закону из 1929, соколска организација је требало да физички, здравствено и духовно подиже "телесно здраве, нормално јаке и национално свесне држављане Краљевине Југославије". Између осталог, од организације се очекивало да приређује предавања, утакмице, јавне вежбе, излете, летовања и слет·ве. Од оснивања Министарства физичког васпитања народа соколским скупштинама су присуствовали и полицијски комесари, што је изазивало незадовољство соколских старешина.[10]

Сама организација је кључала од историјског симболизма и панславизма, па је од 1928. учињен покушај да се њена активност прошири и на сеоске средине. Ипак, ова крута организација није имала успеха у свом продору ка селу услед необичне етничке и топографске структуре јужних насеља. Одбрамбено васпитање чланства било је у директној вези са Министарством војске и морнарице Краљевине Југославије. Активни и резервни официри су ангажовани као инструктори за гађање, оријентацију, ратну службу и заштиту од бојних отрова; штавише, ово министарство је снабдевало соколске јединице војн·чким и ваздушним пушкама, муницијом и гас-маскама, уступајући им своје стрељане и полигоне. Најуспешнији стрелци међу соколима били су одликовани војним одликовањима, док су своју обуку спроводили на основу уџбеника насловљеног "Потребна знања за соколе који желе да служе скраћен рок"![11] Поред привилегије да служе скраћени војни рок, чланови соколских организација су били ослобођени плаћања железничких карата и неких пореза и такси.[12] Међу наставницима и надзорницима соколских друштава су доминирали цивилни и војни руководиоци, судије и лекари. Постоји мишљење да су официри наметањем војничких метода одбијали потенцијално чланство.[13]

Током 1938. у Вардарској бановини је било 13.490 сокола, док је наред·не године соколска жупа *Скопље* бројала 41 друштво. Њихова непок·етна имовина је расла (земљиште, зграде и стадион са музичким

[9] В. Кушевски, *Преглед*, стр. 62.

[10] AJ, 71-3-8, док. од 24. 2. 1938.

[11] AJ, 71-15-44, документ од 25. јула 1940. – Војно-технички завод у Крагујевцу је "за потребе соколства" почео да израђује малокалибарске пушке.

[12] *Југословенски соколски календар за 1929. годину*, Љубљана 1928, 34-38, стр. 117-119.

[13] AJ, 71-3-8, 24. фебруар 1938; *Годишњи извештај о раду соколске жупе "Скопље" у току радне 1939. године*, Скопје с. а, стр. 7-9; В. Кушевски, *Преглед*, стр. 59. - Крајем 30-их година старешина скопске жупе био је пуковник Иван Брановачки, а његов заменик архитекта Стеван Газикаловић.

павиљоном), а приметно је и богаћење фонда библиотеке одабраном литературом ("Војнички гласник", "Сељачки буквар" итд.). Соколе скопске жупе је редовно обилазио жупски просветар приказујући им филмове о соколским слетовима, смучању, па и о животу неких афричких племена.[14] Ипак, пошто су статистике указивале на скромне ефекте соколства (свега 3% популације је било укључено у југословенске соколске асоцијације), власти су почеле размишљати о могућности да физичко васпитање учине обавезним.[15] Међународна комуникација је одржавана путем соколских слетова у Прагу, Софији и другим словенским престоницама. Већ 1931. у Македонији је било преко 10.000 вежбача који су тренирали лаку атлетику, а први слет са гостима из Чехословачке и Пољске одржан је у Скопљу септембра 1928.[16]

Касних 30-их година Милан Стојадиновић је као председник владе сматрао соколе бирократском, догматском и превазиђеном организацијом која није била кадра да развија сиромашне слојеве становништва "склоне дегенерацији". Истицао је да југословенској омладини више није довољна само забава, већ спортска активност која ће јој омогућити развијање такмичарског духа, те је стога у спорту видео прикладно средство за "расно јачање југословенске нације".[17] Заправо, антигерманизам сокола је био потпуно супротан курсу његове тадашње спољне политике. Стојадиновићева примедба о карактеру спорта је била ехо послератних опажања да је спорт постао "разуздана" активност у којој сви теже рекордима "у нестрпљивој жељи за победом и успехом", а на рачун запостављања напретка здравља.[18] И Римокатоличка црква је прилично агресивно нападала соколску организацију оптужујући њене чланове за атеизам. Наступи надбискупа су истовремено доживљавани и као антирежимске манифестације са циљем одвајања Словенаца и Хрвата од православних Срба.[19]

Пошто су на олимпијским играма у Паризу (1924) и Амстердаму (1928) југословенски соколи постигли завидне успехе у гимнастици, то су домаће спортске асоцијације постале заинтересоване за својеврсно

[14] *Годишњи извештај (1939)*, стр. 11, 67, 73, 85, 111; В. Кушевски, *Преглед*, стр. 62.

[15] Н. Жутић, *Соколи*, стр. 56.

[16] Д. Цветковић, *Соколи*, стр. 35.

[17] Б. Петровић, *Историја Југославије*, стр. 288-289.

[18] Х. Мацановић, *Спорт-Соколство*, стр. 37. - Када се ради о здравственом стању популације, треба подсетити да је у Вардарској бановини 74% смрти било под рубриком "непознате болести" и да је маларија и даље остајала "заштитни знак" поднебља (*Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1930. годину*, књ. II, Београд 1933, стр. 67).

[19] *South Slav Herald*, vol. I, No. 23, 1 February 1933, стр. 3-5.

"соколизирање спорта" и аранжмане којим би постојеће асоцијације обогатиле соколским вештинама. Истовремено, соколи су били отворени да у свој програм уврсте зимске спортове и пливање.[20] Током 20-их година на светским атлетским првенствима медаље су освајали такмичари из Словеније и Хрватске, тј. оних делова земље у којима соколство није ухватило корена.[21] На соколском слету у Прагу 1938. југословенски соколи су били успешни, премда ниједан победник није био са простора Вардарске бановине. Свеједно, учесници прашког слета који су били у државној служби добили су по десет дана плаћеног одсуства.[22]

Македонски муслимани су узели учешће у соколској организацији, иако су често били изложени "верским неспоразумима". Приликом једног предавања у Охриду (фебруар 1939) чланови Сокола су напали турске посетиоце вређајући њихову веру. Колико је властима било стало до угледа Сокола сведочи брза реакција Министарства за физичко васпитање народа које је од локалних органа затражило да казни изгреднике. Реис-ул-улема Спахо је у свом писму Министарству физичког васпитања нагласио да такво соколство "омета процес народног јединства".[23] У расправама о позитивним ефектима југословенског соколства у Македонији обично се указује на чињеницу да је посејано "семе масовне физичке културе", те да је женски свет упознао гимнастику и спорт, стимулисао здравствене навике и хигијену. Истовремено, док је спорт пропагирао "теловежбу" само даровитих појединаца, соколство је пружало прилику свим припадницима народа.[24]

*

Многа школска друштва су званично пропагирала трезвеност, здрав начин живота и спортски дух, али су незванично била брана надирућем комунизму. Током 1934. држава је учинила обавезним телесно васпитање за школску омладину, премда је таква принудна мера уистину потпомагала потребе државе за унификацијом различитих етничких и верских група и њихову конверзију у јединствену југословенску нацију. Ипак, увођење закона је било скопчано са

---

[20] Х. Мацановић, *Спорт-Соколство*, стр. 40-45.

[21] Д. Цветковић, *Соколи*, стр. 88-89.

[22] AJ, 71-15-44, 7. мај 1938; *Соко. Лист предњаштва сокола Краљевине Југославије*, Љубљана 1938, стр. 281.

[23] AJ, 71-3-8, 25. фебруар 1939. – Назив соколског предавања у Охриду је био: "Улога народне поезије Југа у стварању српства, српске мисли и чојства уопште".

[24] В. Кушевски, *Преглед*, стр. 63-65; Х. Мацановић, *Спорт-Соколство*, стр. 67.

давања у државној или приватној својини да их носе.[30]

током вежбања и лимитске скидају своје капе, док су током пре-ског вежбе, па је тешко до комплетних: мушкиња су ових дужни да затворено од јапоспоменских власти да буду такмачи пред мушкиња-и капе, што је ово повод да се отпаси нижов вежбе носе. Он је сеш мушкиноја дечја су одвија да током вежбања скину своје фесове националио-верског основа. Упрнја 1939. у једном шаљивачком шишолри спадши у вегадиву одвеш![29] Вило је и ниједната по тврдиј стеспена мишљавоземије спортских удиштава у којим су скоро ћуно удоло из вегоповеће, може послужити као удоставна пла-за одмор (недеља).[28] Сидаі у Врхотку на Вардару (1930), када је једин сажаревања "подіавирена" оишадних којој је на спиј одазеп једних дан вежби," најочито у комуниспичкој шіавши и цепима у којима се Поред тога, на цеду је ојиа и сиажна кашпања цоотна "цивсиіних

војеиу ОТВ најочито је подређено сиаг одаив на конкурсе за орску волонтирши, шопих своорајиних комуникаціја нтр. Анаихиј у супо-сиагог фипансирања, цемократичност настаника која су прагични ма.[26] Тако је до јануара 1938. ова акшивност готово замрла ћеп-сваког у сеоским месшима са шкопском омладином, и то радних дан-својих кућа док не ћане пороће," супоороје кћсева је ојио мо.ућје рашћканих сеоима шіапинског шипа, ће станоништво "не назаи на равоање ОТВ је супоороје само у 33 сеза са 27.043 одезника. У ћеденреда спортска сеоћстава за ту намену. Од 44 сеза Вардарске кмаке нарочиће. Изазетак је ојиа скопска ошшина која је у ојшету ојио тешко одгеоћити одговарајуће инсћукторе који ће оорбинарно кћсеве, аши је равоања је имала сваг ресфеента који је коорбинарно Македонији, Хрватској и Словенији. Свака од деет јапосподенских тегајева" који су ојии масоанији и ученшији у Србији и Босни него у ја на нета. У црваски, ОТВ је супоороје од јуна 1937. кроз "црзанике ја 1932. и у окнору нета су одеснини јачии да ораватај обућем и цајд кардови).[25] Одазано тешсно васпитање (ОТВ) стајило је на снаг нецрежоспанам тешкоћама (финанси), поштарки ројком, настаник

[25] Б. Пстрановић, *Исшорија Југославије*, стр. 289-290.

[26] AJ, 71-10-25, Извештај Министарства за физичко васпитање (7. август 1938).

[27] AJ, 71-10-25, Извештај из Скопља (8. јануар 1938).

[28] AJ, 71-3-8, март 1939.

[29] AJ, 14-194-716, лист 256, документ из Гостивара.

[30] AJ, 71-10-25, Извештај Министарства за физичко васпитање (15. август 1939).

*

На локалном нивоу спорт је доживео праву револуцију. То се нарочито односи на фудбал који је у Македонију стигао посредством енглеских официра из турских гарнизона (1909), а након Првог светског рата захваљујући савезничким снагама.[31] Први клубови су основани средствима локалних привредника и индустријалаца, државних службеника и свештеника, али без званичне (финансијске) потпоре државе. Непосредно по припајању Македоније Краљевини Србији 1913, основан је клуб *Милош Војновић*, назван по средњовековном српском племићу, док је први меч после Првог светског рата одигран у Скопљу између ђачког клуба *Напредак* и тима састављеног од британских официра и војника.[32] Током 1920. неколико скопских трговаца је основало фудбалски клуб *Вардар* који је убрзо преименован у *Македонија*. То је очигледно био сувише провокативан назив за власти, па је уследила нова промена имена клуба у *Скопски спорт клуб* (*С. С. К.*).[33] Судећи по значајном улагању финансијера у стадион и довођење аустријског тренера, *С. С. К.* је требало да постане клуб који ће превазићи регионалне оквире и играти важнију улогу и изван Македоније и Вардарске бановине. Ипак, средином 30-их година био је пред гашењем. Држава није била много заинтересована за такву ситуацију, свесна и сама да је фудбал плод приватне иницијативе. У све чешћој кореспонденцији руководства *С. С. К.* и Министарства за физичко васпитање, челници клуба су подсећали на своје богато искуство у "промоцији националне идеологије" међу омладином. То је требало да буде један од главних адута за добијање материјалне помоћи и ослобађање од несразмерно високих државних намета.[34]

Ипак, фудбалски клубови са Југа су скоро две деценије остали ван државног шампионата (1919-1934), због чега је 1933. оформљен Јужни куп, тзв. "Спортска мала антанта" у оквиру које су одржаване утакмице маргинализованих лоптачких подсавеза (Скопље, Ниш, Крагујевац). Утакмице су игране искључиво у дане хришћанских верских празника (подсећања ради, 36% становника Вардарске бановине су чинили муслимани).[35] Током 1919. на простору Македоније посто-

31 *50 години фудбал во Македонија 1919-1969*, Скопје 1969, стр. 8. – Прва утакмица је одиграна у Битољу 1911. на пријатељском сусрету између тамошњих конзула.

32 *Енциклопедија Југославије*, том 3, Загреб 1958, стр. 413.

33 *50 години фудбал во Македонија*, стр. 31-39.

34 AJ, 71-24-61.

35 *Вардар*, бр. 61, Скопље 1933, стр. 6.

јало је пет фудбалских клубова: тај број је 1929. нарастао на 27, да би 1940. достигао 51. Тек је скопски *Грађански* 1935. заиграо у националном првенству, али је већ после два неуспешна кола завршио такмичење. Проширењем Лиге 1938. године *Грађански* се опет нашао у државном првенству.[36]

Форсирање националних садржаја је такође очигледно и у називима клубова. Поред поменутог клуба *Милош Војновић*, на простору Македоније су деловали *Душан Силни*, *Одбрана*, *Бабунски*, *Соко*, *Хајдук*, *Огњена искра*, *Југ*, *Братство*, *Југословен*, *Југославија*, *Мачва* итд. Струмички клуб *Шумадија* се у својим обраћањима МФВ поносио именом "српског пијемонта" по коме носи име, а у част "српским ослободиоцима". Кумановски клуб је априла 1936. молио за игралиште "јер се кроз васпитање омладине и стварање здраве младежи стварају способнији, јачи и отпорнији синови Отаџбине". Терен *Југославије* из Струге је био редовно плављен, па су њихови захтеви били усмерени на издизање игралишта изнад нивоа језера. Два битољска клуба су новембра 1937. остала без игралишта јер им је градско поглаварство отказало закуп терена који је припадао битољском вакуфском поверенству. И велешки клубови су изгубили игралиште које се налазило на приватном поседу.[37]

У Лесковцу је експанзија фудбала почела 1919. оснивањем малих клубова кроз чија је имена симболично артикулисана српска средњовековна традиција (*Обилић*, *Бели орао*, *Југовић*, *Вардар*, *Душан Силни*, *Југ Богдан*). Средином 20-их у граду су постојала два игралишта и шест клубова (*Момчило*, *Јосиф*, *Омладинац*, *Раднички*, *Ветерница* и *Фабрички*), а 1926. се појављује и први спортски клуб лесковачких Цигана *Муслимански спортски клуб Полумесец* који је фузионисан у *Ветерницу*, а потом у *Дубочицу*. Забрана неких клубова почетком 30-их година приморала је постојеће екипе да мењају називе, па је тако *Грађански* постао *Л. С. К.*, док је муслиманска *Ветерница* наставила рад као *Дубочица* којој је средином 1932. припојено још неколико забрањених клубова.[38] Спортски клуб *Будућност* из Пећи је распуштен 1935. јер су међу његовим члановима доминирале особе "склоне комунизму и сепаратизму". Повод за гашење клуба су били вербални инциденти у којима се клицало "црвенима", а вређале "униформе" и "насилници".[39]

---

[36] *50 години фудбал во Македонија*, стр. 31-36.

[37] AJ, 71-24-61.

[38] Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, *Историја Лесковца*, ИСИ, Београд 1992, стр. 275-276.

[39] AJ, 71-3-8, документ од 5. 4. 1937.

У почетку, ниво суђења није заостајао за квалитетом фудбалске игре, па су фудбалске судије регрутоване из армијских и чиновничких кругова.[40] Следствено томе, утакмице на простору Вардарске бановине су обиловале инцидентима који су се често завршавали поломљеним ногама и рукама, избијеним очима, док су неки фудбалери оглувели! У скопским клубовима се међу играчима могу препознати презимена знаменитих чиновничких породица, што наводи на закључак да је фудбал био добрим делом резервисан за децу политичке и привредне елите.[41] Проблем државног третмана спорта се може сагледати и кроз пореску политику. Еминентни шведски лист *Афтонбладет* је 1938. донео чланак о "изврсном људском материјалу" у југословенском фудбалу, али и о неодмереној пореској политици која гуши његов клупски развој.[42] Ионако скромни клубови Вардарске бановине били су пред расформирањем, а многи су и угашени.[43]

*

Индивидуални спортови нису ухватили корена у Вардарској бановини. Поред два тениска игралишта у Скопљу и једног у Лесковцу, овај спорт је остао само добар повод за окупљање политичке и војне елите.[44] Зимски спортови су били привилегија жандармерије и полицијских снага које су изводиле обуку на обронцима шар-планине, док су спортско ваздухопловство и једриличарење остали само прагматична потреба војске. Југословенско једриличарство је основано 1932. по угледу на Немачку, у којој је кроз форму школовања једриличара одгајана највиша класа ратних пилота.[45] Скопски аеро-клуб је имао живу активност, нарочито његов авион симболичног назива *Косово*. Ипак, идеја о спортском ваздухопловству у Скопљу је остала у домену туристичке атракције.[46] Када је у октобру 1940. из радионице скопске једриличарске школе изашло 12 нових једрилица, на скопском аеродрому је уприличено њихово ритуално "крштење", у коме је учествовало неколико важних представника власти. Председник владе Драгиша Цветковић је имао част да одабере назив првог авиона и он се определио за име "Бабуна", по чувеној

[40] *South Slav Herald*, vol. I, No. 12, 17 August 1932, стр. 5; *50 години фудбал во Македонија*, стр. 69.

[41] *Вардар*, бр. 262, Скопље 1934, стр. 6-7. – За време меча између Куманова и Скопља августа 1934. гостујући тим је, незадовољан пристрасним одлукама судије који их је отворено вређао, љутито постигао седам ауто-голова.

[42] АЈ, 71-3-8, 5. јул 1938.

[43] АЈ, 71-24-61, жалбе и молбе клубова 1936. - Таксе на улазнице су доссзале 33%.

[44] *Вођ кроз Вардарску бановину*, Скопље 1931, стр. 13.

[45] Н. Жутић, *Соколи*, стр. 78-79.

[46] *Вардар*, бр. 516, Скопље 1935, стр. 3.

"четничкој" планини. Министар физичког васпитања је крстио други авион са "Краљевић Марко", док је војни министар наредну једрилицу назвао "Обилић". Авион чијем је крштењу кумовао командант Треће армијске области понео је име "Косово".[47]

У бановини са готово 1,7 милиона становника било је свега 1.800 бицикала, тј. један на скоро хиљаду људи: та врста спорта није такође доживела праву промоцију, баш као ни аутомобилизам, иако је колона "Југословенског ауто-клуба" често пролазила кроз Скопље промовишући жељено југословенско јединство.[48]

О значају који је придаван спорту говори податак да су официри међу своја три службена приоритета имали и задатак да промовишу спорт ("национални рад; модернизација војске; популаризација спорта").[49] Развој стрељаштва је фаворизовао лично краљ Александар за свога живота. Упркос наглом порасту броја моторних возила у земљи, с нарочитом пажњом је неговано више коњичких дисциплина, пошто су коњички спортови сматрани делом неопходне војне и одбрамбене активности. Побољшање финансијских околности у доба кнеза Павла допринело је да се овај спорт уздигне изнад осталих па су широм земље оснивана тзв. кола јахача. шах је остао продукт доколице локалних адвоката и професора, због чега су седишта шах-клубова у Вардарској бановини била најчешће у кафанама.[50]

Спорт се показао и као пригодно средство за уљуљкивање узнемирене јавности у предвечерје Другог светског рата. Скопски клуб *Грађански* се такмичио у оквиру Српске лиге, а у фебруару 1941. скопски радио је директно преносио њихову утакмицу са београдском *Југославијом*. Док је Драгиша Цветковић у Бергхофу разговарао са Хитлером, грчке трупе напредовале на албанском фронту, а југословенска артиљерија код Струге растеривала авионе "непознате народности", међу ударним вестима *Гласа Југа* био је нерешен резултат који је *Грађански* постигао на гостовању у Суботици! И годишња скупштина тенис-клуба чији је председник Коста чохаджић био уједно и шеф месног одбора ЈРЗ, одржана је тих дана у Француском клубу, као да се у најближем окружењу не дешава ништа необично.[51]

---

47 АЈ, 38-10-39, документ од 13. октобра 1940.

48 *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1931. годину*, књ. III, Београд 1934, стр. 128. – Ниједан члан Југословенског ауто-клуба није био са простора Вардарске бановине.

49 *Војска и народ*, бр. 1, Београд, јул 1936.

50 Н. Жутић, *Соколи*, стр. 73-75; *Историја Лесковца*, стр. 276-277,

51 *Глас Југа*, бр. 100, 12. фебруар 1941, стр. 4; бр. 105, 18. фебруар 1941, стр. 1-7; бр. 111, 25. фебруар 1941, стр. 6-8. – Чохаџић је на тој скупш народ мирно и спокојно обавља своје пословс".

Summary

Vladan Jovanović

P.E. EDUCATION AND SPORT AS THE
PART OF NATIONAL POLICY, THE CASE OF VARDAR BANOVINA
(area which priory belonged to Ottoman's governor, ban)

Promotion of Yugoslavians and Yugoslavia ideology was done on few levels. By expanding school education and P.E. education during priorly army training, the focus was on defending type of education of youth population including glorification of Slovenes' Serbian Mythology as Panyugoslovenian. This type of militarization of P.E. education helped on one side for anti-policy culture for youth population and mechanism of over passing separatism tendencies and nationality differences, causing formation of new nation – loyal Yugoslavians. Although there was forceful propaganda of sokolstvo, those so-called athletic organizations were not able to attract more than 3% of Yugoslavian population; meanwhile, the Macedonian villages were completely out of their impact. Even in the case of so –called obligatory P.E. established in the middle 30s, results on the area of Vardar's banovina were complete failure. Due to strong resistance, lack of both finance and teachers staff, over 2/3 of the boroughs were left without organized "holiday trainings". On the area of Vardar's banovina, Team sports were left to unplanned acts and people with private initiatives, while the state presence was mostly formal (difference opinions and squabbles due to names of the clubs, organization of sport ceremonies and manifestations etc.). Since they were the poorest, football clubs of Vardar's banovina were marginalized within Serbian league, causing closed entrance of Yugoslovenian Championship for a long time. Development of individual sports was also left on margin of state interest, causing definitive disaster of unified P.E. education prior World War II, due to actual political and national failures.

УДК 371.12: 929 (497.11)"1941/1944"

Јован Миљковић

СВИ УЧИТЕЉИ ЛЕСКОВАЧКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА У РАТНОМ ПЕРИОДУ (1941-1944)*

1. УОЧИ РАТА

Лесковац је уочи Другог светског рата имао четири основне школе – две четвороразредне (Државна народна школа „Јован Скерлић" и Државна народна школа „Штросмајер") и две шесторазредне (Државна народна школа „Учитељ Јосиф" и Државна народна школа „Јован Цвијић").

Основна школа „Учитељ Јосиф" (код цркве) наставила је традицију Ча Митне школе чији су почеци дубоко у деветнаестом веку. Прву школску зграду направили су Лесковчани далеке 1854. године у част Првог српског устанка. Наравно да је ова прослава педесетогодишњице Првог устанка прошла скоро неприметно, јер је Лесковац још увек био под турском јурисдикцијом. Турци сигурно нису били наивни, али су покаткад били толерантни.

Нова школска зграда подигнута је 1904. године, поводом стогодишњице Првог српског устанка. Изградњу су скоро у целости финансирали Лесковчани из Среског фонда за подизање школских зграда, по строгом Закону о народним школама (познатији као Просветни закон Љуб : Давидовића).

Школа код реке („Јован Цвијић") подигнута је такође 1904. године на десној обали реке Ветернице, у најфреквентнијем и најстаријем делу града, а имала је идентично архитектонско решење као и школа код цркве. Била су то прелепа партерна здања.

На обема школским зградама, изнад раскошних врата од кованог гвожђа, Лесковчани су поставили мале, беле, мермерне спомен-плоче на, којима је био исписан текст: „1804-1904 Школа је подигнута у част стогодишњице првог српског устанка" [1]

* Из монографије истога наслова (у припреми).

[1] Спомен-плоче су однели ветрови рата. Основна школа „Светозар Марковић" (у ратном периоду „Цвијић") „вратила" је, поводом прославе стогодишњице, спомен-плочу с аутентичним текстом на јужну фасаду школске зграде (поред главног улаза).

Школска зграда Државне народне школе „Јован Скерлић" саграђена је 1912. године, али ратне године које су уследиле (Први и Други балкански рат и Први светски рат) онемогућиле су да школа почне са нормалним радом. Прве ученике примила је тек после Првог светског рата.

Зграда нове основне школе „Штросмајер" направљена је у радничком насељу „Рупе". Била је то савремена школска зграда, изузетно функционална, са четири велике и светле учионице, станом за служитеља и две канцеларије за учитеље.

ШКОЛСКИ ПРОСТОР И БРОЈ ОДЕЉЕЊА

Школска 1940/41. година

Бр. Назив школе	Број учионица	Број одељења
1. **„Учитеља Јосифа"**		
Од I до IV разреда	16	15
Виши разреди (V - VI)	-	3
Забавиште (посебна зграда)	2	2
Свега	18	20
2. **„Јован Цвијић"**		
Од I до IV разреда	12	13
Виши разреди (V - VI)	-	2
Забавиште	-	1
Посебна одељења (дефектна-дефектолошка)	-	1
Зграда женске школе	4	-
Свега	16	17
3. **„Јован Скерлић"**		
Од I до IV разреда	6	8
Забавиште	-	1
Свега	6	9
4. **„Штросмајер"**		
Од I до IV разреда	4	4
Свега	4	4
Укупно	**44**	**50**

2. ИМЕНА ШКОЛА

До 1931. године школе су биле само бројеви. Те године први пут су добиле имена по најзаслужнијим људима из наше ближе и даље прошлости. На тражење Лесковчана и свих учитеља основних школа, министар просвете Божо Максимовић (Кундак – како су га пежоративно називали учитељи) одобрио је да основне школе у Лесковцу могу носити следеће називе:

I кварт „Јован Цвијић"
II кварт „Штросмајер"
III кварт „Скерлић"

Међутим, кад је град добио још једну основну школу, 1940. године, на захтев учитеља Државне народне школе „Јосип Јурај Штросмајер" (код цркве), министар просвете Антон Корошец одобрио је неке измене у називима градских основних школа.

„Одлуком г-на Министра просвете III бр. 53314 од 29 септембра 1940 године одобрено је да Државне народне школе у граду Лесковцу, бановине вардарске, убудуће носе називе:

а) Новоподигнута школа у Улици Пере Велимировића: Државна народна школа „Штросмајер"[2]

б) Досадашња школа „Штросмајер": Државна народна школа „Учитељ Јосиф. "

Учитељи Основне школе „Учитељ Јосиф" били су веома задовољни променом имена њихове школе. Штросмајерово југословенство више није било тако важно. После стварања Хрватске бановине, почела је ентропија југословенске идеје.

После мале свечаности, управитељ школе „Учитељ Јосиф" Љуба Митић предао је штамбиљ и печате новооснованој Државној народној школи „Штросмајер" на даљу употребу.

3. ШКОЛСКИ НАДЗОРНИЦИ

Велимир Јонић, министар просвете у Комесарској влади Милана Аћимовића, донео је 2. августа 1941. године указ о постављењу Живојина Трифуновића, среског школског надзорника у Призрену, за школског надзорника у Лесковцу. Он је заменио Ђорђа Поповића, градског

[2] Закон о југословенском држављанству донет је 1931. године, а сви ученици од Триглава до Ђевђелије уписивани су у школске прозивнике као Југословени. Захваљујући суфорији штросмајеровског југословенства, Основна школа II кварта (код цркве) добила је име по хрватском бискупу и прелату Јосипу Јурају Штросмајеру, првом промотеру југословенске идеје у XIX веку

школског надзорника, који је отишао у пензију по сили закона. Школски надзорник Радивоје Накић је са својим секретаром Душаном Томићем дошао из Скопља и са избегличким статусом одмах постављен за градског школског надзорника у Лесковцу. Било је то само привремено решење, пошто он, изгледа, никада није службено постављен на ту дужност. Половином јануара 1942. године заменио га је Петар Ристић, који је пребегао из Сурдулице преко демаркационе линије код Грделице. Актуелни градски школски надзорник Глиша Јовановић је, тако, по Уредби коју је донео председник Владе Милан Недић, морао да уступи своје место једном од школских надзорника са избегличким статусом. Колеге су му предложиле да буде учитељ у селу Дупљану, што је он нерадо прихватио. Остала су само два школска надзорника -Радомир Накић, за градске основне школе, и Живојин Трифуновић, који је одлучио да преузме други школски срез (сеоске школе). Тако је ова мучна ситуација разрешена на најбољи могући начин. Министар просвете, др Милан Тривунац, прихватио је овакав предлог Школског надзорништва у Лесковцу.

Нешто касније, после темељне реорганизације српске администрације, Лесковац је постао први пут у својој историји окружно место, док су бановине, најпре Вардарска, а затим и Моравска, отишле у прошлост. Министарство просвете, као извршни орган Недићеве владе, промптно поставља за окружног школског надзорника Александра Живановића, учитеља, и Александра Ацу Гавриловића, професора француског језика, за градског просветног инспектора. Тако је градско Школско надзорништво кадровски срећено на задовољавајући начин.

Међутим, школски надзорници нису имали своју канцеларију. Најпре су добили привремени смештај у Општини, а затим су се, накратко, преселили у Основну школу „Учитељ Јосиф". Али, немачким војницима је, изгледа, по локацији, највише одговарала ова школа, па су се у њој удобно сместили већ почетком јесени. Школски надзорници су морали поново да се преселе – овога пута у службене просторије лесковачке цркве, где су једну већу канцеларију делили са лесковачким певачким друштвом „Бранко". Тако су прве информације из Министарства просвете почеле да пристижу на ову адресу.

Међутим, ни школе нису имале своје адресе. Министар просвете је комуницирао само са школским надзорницима, а они су, нарочито у почетку, лично – у директним контактима с управитељима школа, или преко школских служитеља, достављали акта, упутства и информације.

4. АРХИТЕКТУРА ОКУПАЦИЈСКЕ ВЛАСТИ ЦИВИЛНА ВЛАСТ

Само осам дана после мартовских догађања, Хитлер је почео да спроводи своју на брзину разрађену Директиву 25, нападом Бранденбуршког пука (5. априла 1941, године, у 22 сата) на гранична постројења, карауле и комуникације између Криве Паланке и Царевог Села у Јужној Србији – уз српско-бугарску границу. Борбу су, такође, прихватили и граничари код Дравограда у Словенији. Сипски канал на Дунаву нападнут је нешто после поноћи, 6 априла. Два дана после Београда, Луфтвафе је бомбардовала Лесковац. Месершмити, штуке и дорнијеи полетели су са аеродрома у Бугарској. Изручили су свој смртоносни товар на мирни град. Огласили су се слабашно противавионски митраљези. Са Хисара, учитељ Жунић је циљао немачке авионе. Школе су остале неоштећене. Тек неколико поломљених прозора

Већ 17. априла немачка Друга армија, којом је командовао фелдмаршал Фон Вајкс, окупирала је читаву Југославију. Генерал Шмит-Логан је убрзо успоставио Војну управу у Србији, док је све остале послове око формирања органа војне егзекутиве пренео на генерала Хитлеровог ваздухопловства Ферестера. У свим већим градовима у Србији успостављене су фелдкомандантуре, крајскомадантуре и ортскомандантуре. Као испостава нишке фелдкомандантуре, у Лесковцу је формирана крајскомандантура. Читав управни војни апарат, са војним командантом и шефом сигурности Јуритом, који је представљао извршну окупаторску власт, са свим пратећим службама и заштитом, уселио се у зграду среза. Фелджандармерија је заузела основну школу код цркве, а у школи код реке сместио се део њене администрације. Гестапо је, нешто касније, са Антоном Шварцом (Лесковчани су га називали Антон Гестапо) употпунио структуру окупацијске власти.

Генерал Ферестер и шеф Управног штаба за знатно умањену Србију Турнер, већ 15. маја 1941. године, формирали су комесарску цивилну управу. За шефа Комесарске владе државни саветник др Турнер поставио је Милана Аћимовића, некадашњег високог полицијског чиновника, а за његовог помоћника Драгог Јовановића. Комесарска влада Милана Аћимовића била је кратког трајања.

У прелиминарним разговорима са генералом Миланом Недићем, који је био у некој врсти кућног притвора, др Данкелман и генерал-мајор Турнер, изнудили су његову сагласност да образује нову владу,

која би, сматрали су, имала већи ауторитет од оне претходне. Генерал Недић је са Турнером усагласио листу Министарског савета. Уз мале измене, Данкелман је у присуству свих дванаест министара и председника Министарског савета Милана Недића прочитао Декларацију у згради Скупштине Краљевине Југославије. Истога дана, 29. августа 1941. године, министар-председник Милан Ђ. Недић објавио је састав Српске владе народног спаса.[3]

Рад Владе контролисали су референти, који су били на челу пет сектора Управног штаба (нека врста супервизинга). „Под Управним штабом спадало је само Министарство унутрашњих послова, Министарство просвете и Министарство правде. Под Виртшафтом привреда и експлоатација Србије – спадало је Министарство шума и руда, трговине и пољопривреде. Под Вермахтом – немачка војна сила – спадали су оружани одреди Владе. Под Eizenbahnfirung – железничка управа– спадало је Министарство саобраћаја, а под Post-und telegraffirung – спадало је Министарство поште и телеграфа". [4]

Оно мало аутономије коју је имала Влада генерала Недића, укинуто је са доласком немачког генерала Мајснера, команданта безбедности у Србији (јуна 1942. године). Химлер је наредио Мајснеру да у Србији преузме потпуну контролу у Одељењу безбедности и свим подручним органима цивилне самоуправе (Одељење специјалне полиције, Српска државна стража, гранична стража, окружна, као и среска начелства по унутрашњости Србије).[5]

Бугарска војска је и у овом рату ушла у град, али тек јануара 1942. године. И не тако надмено као у оном Првом. Приликом комадања Србије, добили су највећи комад колача: читава Јужна Србија (Македонија), Пирот са околином (скоро до Ниша), а од железничког моста код Грделице па преко Предејана и Владичиног Хана и Сурдулице до Врања... и даље... само бугарски језик. Е, то је већ била „велика" Бугарска. Гран при добијен од Немаца за подаништво. Међутим, у граду нису имали скоро никакаву јурисдикцију. Учитељи су поучавали своје ученике само на српском језику.

Лесковачка Општина се врло брзо прилагодила новим условима. Председник Биволаревић је демисионирао, а новопостављени председник Војислав Илић, банкарски чиновник, и потпредседник Поп-Димић

---

[3] Интерпретација према фељтону у „Политици" од 30. септембра 1993. године; председник владе Милан Ђ. Недић је извршио самоубиство скочивши кроз прозор канцеларије у којој га је испитивала ОЗН-а. Није доказано самоубиство. Свих дванаест министара његове ратне владе стрељано је после рата због „сарадње с окупатором". Стрељана су и оба министра просвете – Тривунац и Јонић – и високи чиновник у министарству просвете Велмар Јанковић (сви врсни књижевници).

[4] Исто. Наведено место.

[5] Исто. Тумачење записника са саслушања генерала Недића у ОЗН-и.

захтевају да се чиновници врате на посао. Уследила су и и нека нова постављења: "У статистичком отсеку овог поглаварства радиће службеници: Миливоје Стефановић и Живојин Митић". А на решењу о постављењу нови штамбиљ, с текстом на немачком и српском језику (Градско поглаварство Лесковац – Burger-meisteramt Leskowatz). Нешто касније, Мика Николић Сикичка заменио је дотадашњег председника Илића, кога су Немци ухапсили и стрељали због корупције.[6]

5. УЧИТЕЉИ

Учитељи су покушавали да се организују и припреме за почетак школске године. Успостављена је добра комуникација са Министарством просвете. Министар просвете Велибор Јонић слао је информације и инструкције Школском надзорништву, а школски надзорници су уредно посећивали управитеље школа и заједно с њима, а према конкретној ситуацији на терену, правили планове рада и све чешће одржавали наставничка већа.

Учитељски кадар у школама се битно променио, нешто због одласка учитеља – резервних официра Југословенске војске у рат, а више због принудног пензионисања или премештаја у друге школе. Пристигли су и учитељи – избеглице, нарочито из Јужне Србије и крајева који су већ били под бугарском јурисдикцијом (Битољ, Скопље, Тетово, Куманово, Врање, Џеп, Владичин Хан, Предејане). Одмах су добили своја одељења и прозивнике према Уредби о запошљавању учитеља са избегличким статусом. Марко Ристић, Јован Илић, Тодор Митић, Тодора Ивановић, Милева Нушић, Ружица Шкулетић, Бранко Пујић, Богољуб Мутавџић и Стојадин Гаџић већ су почели припреме око организовања наставе по приватним кућама и локалима.

Није баш било лако да се обезбеде локали који би могли да послуже као школски простор. Најчешће су ђачки родитељи нудили своје породичне куће. Радило се у кафанама (Гугучетова и Литрићева), а супруга индустријалца Радула Дедића понудила је две просторије у ливници „Сава" Основној школи „Учитељ Јосиф". Благоје Јанковић, Љубомир Поповић и Димитрије Илић уступили су своје локале у Улици Краља Милутина школи „Јован Скерлић". Чак је и синагога обезбеђена за извођење наставе. Јевреја, нажалост, више није било у граду. На тражење цивилних власти, из Основне школе „Штросмајер" повукли су се љотићевци. Иза себе су оставили праву пустош. Добар број клупа су изгорели као обично дрво за огрев.

---

[6] Ратни председници лесковачке Општине који су стрељани после рата због „сарадње с окупатором": Мика Николић Сикичка, Страхиња Јањић, Никола Динић и директор лесковачке пиваре Стефановић. Првог ратног председника Војислава Илића, банкарског чиновника, стрељали су Немци због корупције.

Почетак рада с ученицима у најтежим, ратним условима био је чак занимљив и оригиналан. Ево како је то замислио министар просвете:

„Препоручује се среским начелницима да у свим варошима и варошицама где је онемогућен нормалан рад због заузетости школских просторија, запосле учитеље и учитељице основних школа на тај начин што би им ставили у дужност да обилазе и поучавају своје ученике било појединачно код њихових домова или у групама по пространијим кућама ђачких родитеља који би их добровољно уступили за тај рад". Од учитеља се захтевало да редовно обилазе своје ученике и да раде с њима по програму. Поред обрађивања наставног градива, од њих се једнако захтевало да „упућују школску омладину и на лепо понашање и владање у кући и на улици". Све ово што је замишљено није могло до краја да се реализује, пошто је било врло тешко да се усклади добра сарадња са родитељима и ученицима. Срећом, то све и није тако дуго трајало. Министар просвете је настојао да подстакне родитеље на сарадњу, па је преко Школског надзорништва и учитеља захтевао да се родитељски састанци одржавају чешће, а „...који су по дозволи немачких власти Т.Г.Б. 4727/41 одобрени и који су претходно пријављени полицијским властима". Строгост администрације није баш недостајала: "Школски надзорници вршиће редовно надзор над организацијом овога посла и биће одговорни заједно са управитељима школа у погледу запослености и понашања учитеља и учитељица који раде по приватним кућама".[7]

Зачудо, учитељи су радили и нешто друго – редовно су припремали „српска посела" што је тако носталгично предложио Милан Недић, а министар просвете Велибор Јонић елаборирао. Очигледно, председник Министарског савета је слике прошлости из времена свога школовања, као реплике, пренео у ово актуелно време рата. Овакве школске приредбе одржаване су једном месечно и захтевале су ангажовање свих школских чинилаца, а нарочито учитеља. Школски надзорници, лекари, ветеринари и пољопривредни стручњаци припремали су кратка популарна предавања, а учитељи су са својим ученицима припремали кратак програм, који се састојао од хорских песама и деклемација до кратких сценских фолклорних игроказа. Све се на сцени одвијало у оквирима руралног и обичајног. На оваквим приредбама ђачки родитељи су могли да чују хорску обраду песме „Ој, Србијо, мила мати", а хором је дириговао учитељ Андра Вучковић. Ову наглашено националну песму препоручило је Министарство просвете својим актом V бр.

[7] Историјски архив у Лесковцу, акт Министарства просвете IV 8355 од 23. XII 1941. године, фасцикла Основне школе „Штросмајер".

4353 од 17. новембра 1942. године, уз молбу да „Окружно начелство препоручи свим управама школа и среским одборима за народно просвећивање да се као национална химна у програмима посела пева свечана песма „Ој Србијо, мила мати".[8] Читав програм био би осмишљен „...у духу истицања позитивних особина српског народа и тако подешен да развија национална осећања, а све тачке морају да буду истовремено од националне и уметничке вредности".Није недостајала чак ни она хуманитарна нота – сав приход са ових школских посела коришћен је за потребе сиромашних ученика, ђачких кујни, школских библиотека и књижница.

Учитељи су се трудили да и у ратним условима одржавају стручне састанке, на којима су у живом и слободном разговору расправљали о различитим темама из живота школа и редовне учитељске праксе. Учитељи су, по правилу, преферирали праксу. Пракса је, ипак, највиши облик сазнања. Она само потврђује и на неки начин објективизира педагошку теорију и легислативу. Егзекутива и легислатива су у некаквој повратној спрези – једана другу условљавају, дефинишу и афирмишу.

На једном таквом стручном учитељском активу, који је одржан на Петровдан 1942. године, после одржаних годишњих испита и поделе књига одличним и врлодобрим ученицима, школски надзорник Живојин Трифуновић, одржао је уводно предавање о комплексној настави. Учитељи су га пажљиво слушали. Наставно-васпитна област познавање природе пружа добре могућности за обраду појединих методских (наставних) јединица у трећем и четвртом разреду. Тако, на пример, ако учитељ са ученицима изводи мерења на терену, поред рачунског, ученици са својим наставником записују у своје бележнице и основне податке о биљкама и животињама на конкретној ливади. Прилика је да се у слободном разговору (дискурзивна школа) укаже и на међузависност између биљака, животиња и њихове животне средине и да се забележи тренутна временска ситуација. Учитељима, присталицама комплексне наставе, заиста није било лако.

После предавања, у ходницима Основне школе „Учитељ Јосиф", повео би се разговор о актуелној ситуацији у граду и на ратиштима у Совјетском Савезу, Европи и Африци.

А привремени школски надзорник Радомир Накић, нешто пре свог одласка из Лесковца, утврдио је коначну листу учитеља и учитељица за четврто одељење Банске управе Моравске бановине, који ће бити на платном списку Министарства просвете.

---

[8] Текст песме „Србији" написао је Лука Сарић 1860. године, а музику је компоновао чешки композитор Војтех Шистек. Од 1942. године па до краја рата била је то нека врста химне (свечана песма).

СПИСАК УЧИТЕЉИЦА И УЧИТЕЉА НА ТЕРЕНУ ГРАДСКОГ ШКОЛСКОГ НАДЗОРНИШТВА У ЛЕСКОВЦУ 1942. ГОДИНЕ, 23 . ФЕБРУАРА

1. Радомир К. Накић, градски школски надзорник
2. Велимир С. Ивановић, школски надзорник (у заробљеништву)
3. Петар Т. Ристић, градски школски надзорник
4. Јован С. Јовановић
5. Јован Ст. Илић, управитељ Државне народне школе „Скерлић"
6. Блажо М. Бољевић
7. Милан С. Трајковић
8. Александар Т. Костић
9. Тодор Ђ. Митић
10. Димитрије Н. Јекић, управитељ Државне народне школе „Учитељ Јосиф"
11. Драгомир Х. Ценић
12. Воислав П. Савић
13. Милева Стојановић
14. Сретен А. Жунић
15. Велиша М. Булатовић
16. Димитрије Н. Марковић
17. Јордан Т. Поповић
18. Данило Ђ. Поповић, управитељ Државне народне школе „Штросмајер"
19. Марко С. Ристић
20. Видосава Поповић
21. Радмила Маринковић
22. Бранислав В. Савић
23. Душан С. Поповић
24. Душан Ј. Михајловић
25. Душан П. Петровић
26. Сава Ј. Чемерикић
27. Андреја Т. Вучковић
28. Стојадин Н. Јањевић
29. Владимир К. Денчић
30. Владимир С. Ђуковић
31. Василије Ј. Николић
32. Душан Ј. Крстић
33. Војислав М. Вучковић
34. Славимир Д. Панајотовић (учитељ у заробљеништву)

35. Владимир С. Поповић
36. Здравко Ј. Јанковић
37. Драгутин Ђ. Алексић
38. Душан Т. Бардић, управитељ Државне народне школе „Цвијић"
39. Драгутин Ј. Поповић
40. Живко Ј. Радоњић
41. Ружица Ј. Шкулетић
42. Добрунка В, Шарковић
43. Христина В. Вуковић
44. Бранислав С. Маринковић
45. Никола С. Борановић (учитељ у заробљеништву)
46. Радулка В. Петровић
47. Јасенка С. Зековић
48. Родна Д. Поповић
49. Душан В. Поповић
50. Велимир Н. Николајевић
51. Станојка Д. Марковић
52. Станка Д. Петровић
53. Надежда А. Вучковић
54. Марија Р. Хубач
55. Наталија В. Поповић
56. Коста Ј. Стојиљковић
57. Драгомир В. Младеновић
58. Младен Р. Динић
59. Момчило Б. Поповић
60. Гаџић Д. Стојадин
61. Стојан М. Стојановић
62. Душан Ђ. Томић
63. Владимир К. Јовановић
64. Драгутин М. Јанковић
65. Богољуб Р. Мутавџић
66. Радисав З. Илић
67. Милева Б. Нушић
68. Тодора В. Ивановић
69. Милунка Р. Никчевић
70. Лепосава Д. Бардић
71. Надежда М. Поповић
72. Ружица М. Рашић
73. Агнија Б. Михајловић
74. Катарина П. Крстић

75. Бранко Б. Пујић
76. Емилија В. Николајевић
77. Драгутин К. Радивојевић
78. Рајна А. Алексић
79. Миливоје Ј. Димитријевић
80. Јосиф Т. Стошић
81. Јован Н. Ђорђевић (учитељ у заробљеништву)
82. Јелена Г. Ђорђевић, учитељица домаћичке школе
83. Милка Л. Ценић, учитељица домаћичке школе
84. Олимпа Д. Радевић. учитељица забавиља
85. Светозар П. Стојичић (учитељ у заробљеништву)
86. Катарина Б. Биволаревић, забавиља
87. Миливоје С. Богдановић, вероучитељ
88. Аранђел С. Станојевић, вероучитељ
89. Милорад С. Илић, вероучитељ

На овоме списку било је учитељица и учитеља који су већ били у пензији, али су своју плату још увек примали преко Школског надзоришта, и учитељи који су се налазили у нацистичким логорима у Немачкој као ратни заробљеници, а чије су плате, уредно, за све време рата, примали чланови њихових породица.

И тако, свакодневно, прекодневно, уз завијање сирена – ђаци су ишли у школу. Никоме није пало на памет да је можда могло да се ради и друкчије, бар привремено (можда опет менторски или давањем домаћих задатака – индивидуални рад), јер бомбе су већ падале на град. Амерички пилоти су бацали неискоришћене бомбе нешто даље од периферије града, а спитфајери су редовно надлетали град и такође бацали бомбе, додуше нешто мање. Али, ето, некако се стигло до краја, ове последње ратне године. Ученици су добили сведочанства и са различитим расположењима отишли на најдужи школски распуст.

А онда је календарски стигао, не онај уобичајени, већ језиви август, а после њега још језивији септембар. Град се раширио на све стране. Читав град је већ ван града. Ђаци и њихови родитељи, учитељи, скромни службеници и радници, одлазили су у села, ван града, у друге градове. Страх од бомби. „Црне тројке" и егзекуције. Младићи, гимназијалци – беже из града да би избегли „мобилизацију" од стране подељених, раздвојених, зараћених група и паравојски, Српске страже, љотићеваца, партизана и дражићеваца. Капетан Марисав Петровић, командант другог пука Српског добровољачког корпуса, после једне фудбалске утакмице, 9. јула 1944. године, мобилише све младиће изнад осамнаест година. Одлазе млади на „добровољни" рад у Аустрији и

Немачкој. И учитељи размишљају слично. Треба спасити децу, сачувати породицу.

А онда – још и савезници! Долетели на позив! Шести септембар 1944. године. Бомбардовање града усред бела дана. Страдају родитељи и њихова деца, ђаци и њихови учитељи, најмлађи и најстарији. Американци су заиста успешно разорили град. Скоро сасвим.

СПИСАК ПОГИНУЛИХ УЧИТЕЉА ПРИЛИКОМ БОМБАРДОВАЊА ЛЕСКОВЦА 6. СЕПТЕМБРА 1944.

1. Душан Крстић, учитељ II_3 Државне народне школе „Цвијић". Рођен у Лесковцу 19. 4. 1898. Завршио Учитељску школу у Скопљу.

2. Владимир Денчић, учитељ II_2 Државне народне школе „Скерлић" Рођен у Лугару, Округ лесковачки 18. 9. 1898 године. Завршио Учитељску школу у Јагодини.

3. Воислав Савић, учитељ I_2 Државне народне школе „Цвијић". Рођен у Лесковцу 20. 4. 1897.

4. Сава Чемерикић, учитељ-секретар Школског надзорништва. Рођен у Призрену (шарпланински) 4.12. 1899. Завршио Учитељску школу у Шапцу.

5. Милунка Никчевић, учитељица III_2 Државне народне школе „Цвијић". Рођена у Лужници, Крагујевац 19. 9. 1904. Завршила Учитељску школу 1923. године.

6. САЖЕТЕ БИОГРАФИЈЕ УЧИТЕЉИЦА И УЧИТЕЉА**

1. **Петар Т. Ристић**, учитељ и школски надзорник, родио се у Врању 1. априла 1894. године. Почео је да ради као учитељ ратне, 1913. године.

Између два рата био је управитељ школе у Сурдулици (1934), а нешто касније постављен је за школског надзорника за срезове темнички и ражањски. Поново се враћа у Сурдулицу као школски надзорник за срезове пољанички и масурички, Вардарске бановине, с правима чиновника V положајне групе (12.III 1940). У Лесковац је пре-

** У ратном периоду у Лесковцу је живело и радило око 100 учитељица и учитеља. Од тог броја, почетком 1942. године, било је 89 наставника (са учитељима-избеглицама). Десетак учитеља радило је у другим службама (Црвени крст, општинске службе и неке владине организације, на пример, задругарство). Неколико учитеља, још увек у доброј интелектуалној кондицији (Никола Динић, учитељ и некадашњи школски надзорник, Сретен Динић, учитељ, писац-хроничар, интелектуални врх између два светска рата, Ђорђе Поповић, некадашњи управитељ Државне народне школе „Штросмајер" и школски надзорник) једва да су били присутни у јавном живот[у].

бегао такође ратне, 1941. године преко демаркационе линије код Грделице. За изузетне успехе у раду одликован је орденом Св. Саве V реда и орденом Југословенске Круне V реда. Красиле су га лепе радне врлине. Оцењиван је врлодобрим и одличним оценама. Колеге су га поштовале и уважавале. Као градски школски надзорник, заменио је Радомира Накића почетком фебруара 1942. године.

За све време рата трудио се да успостави ред и дисциплину, како би школе могле нормално да функционишу. Дужност школског надзорника обављао је ревносно до јуна 1944. године, када га је, додуше нерадо, заменио Димитрије Јекић, управитељ Државне народне школе „Учитељ Јосиф".

Учитељи су сматрали да је био строг. Није дозвољавао да се директно обраћају Влади или Министарству просвете. Тражио је да се поштује хијерархијска вертикала.

2. **Живојин П. Трифуновић**, учитељ, рођен је 30. октобра 1901. године у Призрену. У Лесковцу је завршио основну школу 1912. године и четири разреда гимназије. Богословско-учитељску школу у Призрену завршио је са одличним успехом. Убрзо је постављен за управитеља школе у Призрену. Пошто је Призрен 1941. године био под италијанском јурисдикцијом, командант града му је предочио да је веома опасно да остане у Призрену због притиска који су Албанци вршили на Србе.

После протеривања са Косова, постављен је за школског надзорника у Краљеву, да би му нешто касније, на његово тражење, министар просвете Велибор Јонић обезбедио место школског надзорника у Лесковцу са избегличким статусом (са приоритетом). Контролисао је рад сеоских школа. Од учитеља је тражио да уредно извршавају своје обавезе чак и у овако тешким ратним условима, али је и он био њихова права радна референца. На стручним састанцима скоро редовно је био предавач или уводничар. Објављивао је разне текстове из области педагошке егзекутиве (Дидактичке играчке кроз историју, Комплексна настава, О Ђачком напретку).[9] Као учитељ, оцењиван је само одличним оценама.

3. **Јован Ст. Илић** рођен је у Печењевцу 13. новембра 1895. године. Постављен је за учитеља осам дана пре почетка Првог светског рата, тако да није успео ни да понесе прозивник. А ратне 1941. године постављен је за вршиоца дужности управитеља Државне народне школе „Скерлић". Заменио је учитеља Јована Јовановића и на тој дужности

[9] Ссквенце из магнетозаписа разговора са Живојином Трифуновићем, школским надзорником, 1985.

остао је за све време рата. Службенички статус – учитељ VI групе, 30 година радног искуства. У ранијем периоду школски надзорници су га оцењивали одличним оценама (само једна повољна).Са супругом Тодором имао је три сина (Светолика, Властимира и Томислава).

4. **Блажо Н. Бољевић**, учитељ, прешао је из Пипера, где је рођен 28. септембра 1891. године у Стијени, срез подгорички. Дошао је са супругом Живком у Лесковац 1943. године. Са избегличким статусом добио је у Основној школи „Учитељ Јосиф" прво одељење другог разреда. У овој школи радио је само једну годину. Иначе, прво постављење добио је далеке, 1911. године. Од школских надзорника добијао је добре, врлодобре и одличне радне оцене. Имао је једног сина, Љубишу, рођеног 1922. године, кога је јула 1944. године насилно мобилисала команда Другог добровољачког пука. Нажалост, изгледа да је његов син јединац страдао у ратном вихору.

5. **Димитрије Н. Јекић** био је вршилац дужности управитеља Државне народне школе „Учитељ Јосиф" и од јуна 1944. године вршилац дужности градског школског надзорника. Учитељ Јекић баш и није желео да се превише експонира, па је покушао да избегне ову ризичну обавезу, наводећи као разлог лоше здравствено стање, али у томе није успео.

Родио се у Манђелосу, срез митровачки, 18. априла 1899. године. Учитељску школу је завршио у Неготину 1919. године по скраћеном програму. Школски надзорници су га оцењивали само одличним оценама. Био је изузетно благе нарави и увек спреман да помогне ученицима, али и учитељима. Годинама се бавио пчеларством. Са ђачким родитељима остваривао је непосредну и више фолклорну комуникацију. У разговору је користио народне мудрости и изреке, покаткад и шале и увек нежне и лепе речи. Када га је једном један ученик у раним јутарњим сатима поздравио са „добар дан" и, исправљајући се, одмах додао - „добро јутро", он га је помиловао по глави, узвратио му поздрав и одмах поучио: - Ако си, дете, устао касније, за тебе је добро јутро, али ако си устао раније, онда је већ добар дан. Ипак је најважније да поздравиш свога учитеља. Или, другом приликом, ученик се пожалио да му је оцена „мала", а мудри учитељ му је уз осмех узвратио: - Драго дете, али мало није и најмање.[10] Био је члан Радикалне странке.

[10] Сквенце издвојене из разговора с некадашњим управитељем школе „Штросмајер" у његовом прелепом врту, 1985.

6. **Душан Т. Бардић**, вршилац дужности управитеља Државне народне школе „Јован Цвијић", родио се у Лесковцу 8. септембра 1902. године. Завршио је Богословско-учитељску школу у Призрену. После положеног завршног испита, определио се за учитељски позив. Последњи службенички статус: учитељ VI положајне групе, осамнаест година радног искуства. Његове радне оцене су врло добре и одличне. Са супругом Лепосавом, учитељицом, одгајили су двоје деце – сина Божидара и кћерку Ивану.

Био је изванредан педагог, са чврстим и најчешће исправним ставовима. Увек елегантан и са урбаним манирима. Обезбеђивао је новчана средства из општинског фонда за учитељске станарине.

7. **Данило Ђ. Поповић**, вршилац дужности управитеља Државне народне школе „Штросмајер", рођен је 22. априла 1894. године у Шаинцу – недалеко од манастира Прохор Пчињски. Завршио је Богословско-учитељску школу у Призрену. Актуелни службенички статус: учитељ VI положајне групе, 25 година радног стажа. Школски надзорници су га оцењивали врло добрим и одличним оценама. Бугари су га са породицом протерали из Куманова 1941. године. Са супругом Маријом одгајили су кћерку Мату, јединицу, рођену 1926. године.

Био је вредан и одговоран учитељ. Педантно је водио службене белешке и једини је градски управитељ школе који је сачувао комплетну ратну документацију.

8. **Димитрије Н. Марковић**, учитељ у Основној школи „Цвијић". Родио се у Лесковцу 21. септембра 1899. године. Одрастао је у угледној и старој лесковачкој породици. Имао је лепу породичну кућу у Соколској улици. Завршио је учитељску школу у Алексинцу. У државној служби је непрекидно од 1921. године. Здравствени статус релативно добар, како пише у службеничком упитнику. Школски надзорници су га оцењивали само одличним оценама.

„Указом Његовог Величанства Петра II, по милости Божјој и вољи народној Краља Југославије, Краљевски Намесници, а на предлог Господина министра просвете, премештају:

Марковић Н. Димитрија, учитеља Државне народне школе у Предејану, среза пољаничког, Бановине Вардарске, по молби, за учитеља Државне народне школе у Лесковцу, среза лесковачког, Бановине Вардарске, чиновника VI положајне групе, 1 периодске повишице".

У свој родни град се вратио октобра 1939. године, када је рат већ био у току. Са супругом Станојком, учитељицом, одгајили су две кћерке – старију Илинку, 16 година, и Гордану, 13 година.

Радио је и као учитељ разредне наставе у вишим разредима основне школе (V и VI разред). Красиле су га лепе људске и радне врлине. Друге је стављао испред себе.

9. **Александар Т. Костић**, учитељ, родио се у Лесковцу 27. новембра 1891. године. Основну школу и нижу гимназију завршио је у Лесковцу, а учитељску школу у Алексинцу. Источно-православне вере и доброг здравља – како је навео у службеничком листу. Своје прве ђаке почео је да поучава уочи Првог балканског рата. Али не задуго. Са супругом Радулком и сином провео је све ратне године у Лесковцу. После Првог светског рата радио је у Основној школи II кварта (код цркве). Имао је лепу породичну кућу у Улици Трандафила Коцића. Мада је био строг, ученици су га веома ценили и волели. Нарочито је био успешан у настави рачуна, па је на ову тему у стручном активу одржао неколико предавања. Колеге су га уважавале и поштовале. Био је један од најстаријих учитеља у ратним годинама. Пред крај Другог светског рата је пензионисан, како је сам говорио, као политички непоуздан. Његова схватања су била претежно левичарске провенијенције. Био је учитељ класичног типа, ауторитативан и ауторитаран. Није баш тако лако делио најбоље оцене, али ни оне најслабије.

10. **Ружица Шкулетић**, учитељица VI положајне групе. Завршила је осам разреда гимназије у Лесковцу и положила испит зрелости 1925. године, а затим и стручну учитељску школу са матурским испитом (1928).

Рођена је у селу Десићи код Шапца 12. децембра 1906. године. Родитељи су јој били познати и веома цењени лесковачки учитељи – Јовач и Лепосава Пешић. Учитељ Јован је са супругом и шесторо деце дошао у Лесковац ратне, 1912. године. Био је управитељ школе код реке, а његова супруга је до Првог светског рата радила у основној школи код цркве. Учитељска легенда Јован Пешић прешао је Албанију са српском војском. Борио се и у рововима на Солунском фронту. Учитељица Лепосава није дозволила својој деци да их уче бугарске учитељице, па је тако Ружица завршила III и IV разред тек 1918. године, по скраћеном програму. Читава породица била је наглашено антибугарски расположена.

Из Врњачке Бање, априла 1941. године, пребегла је у Лесковац. Одмах је добила своје одељење у Основној школи „Учитељ Јосиф" и за све време рата била је у истој школи. Супруг јој је био у заробљеништву. Да би колико-толико поправила своју тешку материјалну ситуацију, морала је да продаје неке ствари из куће. Имала је две

девојчице – Ксенију, 13 година, и Љубинку, 10 година.Била је веома омиљена међу ученицима. Оцењивана је само врло добрим и одличним оценама.

11. **Јован С. Јовановић**, учитељ и управитељ школе. Основну школу и нижу гимназију завршио је у Лесковцу, где се и родио 27. јула 1891. године. Оне колеге са којима је био присније звали су га Окарина. То му нимало није сметало. Учитељску школу је завршио у Алексинцу 1910. године. Прву школску годину као учитељ започео је 1. септембра исте године. Био је управитељ Државне народне школе „Цвијић", а затим и управитељ Основне школе „Скерлић", али је ту дужност поверио учитељу Јовану Ст. Илићу 1941. године. За време окупације, како је сам изјављивао, није похваљиван нити награђиван. Са супругом Видосавом имао је четири сина (Миодрага, Сретена, Бранислава и Добривоја). Сем плате, у ратном периоду није имао других прихода. Предавао је и у вишим разредима основне школе.

Био је прави ендемски учитељ. Он и неколико његових колега – Лесковчана, нису имали тако разуђен ареал службовања. Били су то прави завичајни учитељи.

Другови и пријатељи су га поштовали јер је био непосредан, једноставан и врло прилагодљив. Знао је да се нашали чак и на свој рачун.

К о педагог, био је цењен од колега, а његов рад у учионици увек је високо вредновао. Омиљен је био и међу ученицима као учитељ који скоро никада није кажњавао своје ученике.

12. **Христина В. Вуковић**, учитељица у Основној школи „Јован Цвијић". Рођена је у Битољу 17. априла 1905. године. Завршила је Женску учитељску школу у Новом Саду 1924. године. У државној служби је од 4. септембра 1924. године. У ратном периоду поучавала је ученике у основној школи код реке. Супруг Вукадин, официр Југословенске војске, био је заробљен од стране немачког окупатора. Све четири ратне године био је у логору Офлаг у Нирнбергу. Имала је двоје деце, сина Ивана и кћерку Љиљану. Није похваљивана нити нагр ђивана. Била је благе нарави. Добијала је најчешће врлодобре и одличне радне оцене.

13. **Ђорђе Г. Поповић**, учитељ и школски надзорник у пензији. Уочи рата био је управитељ Државне народне школе „Јосип Јурај Штросмајер". Рођен је у Лесковцу 10. априла 1887. године. Завршио је учитељску школу. У ратном периоду није био радно активан у настави, али је радио на задругарским пословима као активан члан – надзорник

Главног савеза. Док је био у настави, оцењиван је само одличним оценама. У ратним годинама био је и председник Окружног одбора Црвеног крста. Хапсили су га више пута. Син Бранислав присилно је мобилисан од стране добровољачког Другог пука, јула 1944. године, и одведен у непознатом правцу.

14. **Велиша Булатовић** је завршио учитељску школу у Скопљу, Србин из Црне Горе, како пише у његовом службеничком листу. Рођен је у Прекобрђу, срез колашински, 7. маја 1895. године, српско-православне вере. Службенички статус: учитељ VI групе, прве периодске повишице, 23 године у државној служби. Од 7. фебруара 1922. до 1928. године био је у настави, а од 1928. до 1937. године радио је као секретар и режисер у Школском надзорништву у Скопљу. До ратне 1941. године обављао је одговорне дужности, као чиновник, у Просветном одељењу Банске управе у Скопљу.

Услед ратних догађања, био је приморан да са супругом Параскевом, кћерком Радмилом и сином Драгославом напусти Скопље и пређе у Лесковац.

Свих ратних година радио је врло успешно у Државној народној школи „Цвијић". Школски надзорници су га оцењивали претежно одличним оценама. Колеге су га уважавале.

15. **Андреја П. Вучковић** рођен је у Врању, срез пчињски, 21. новембра 1899. године. Потиче из сиромашне надничарске породице. Отац му је умро као ратни заробљеник у Макарској, 1915. године. Учитељску школу – педагошки течај, завршио је у Београду 1922. године, а учитељски стручни испит у Алексинцу 1925. године. Исте године постављен је за учитеља у селу Пепелишту, Јужна Србија. Иначе, службовао је скоро у свим селима у околини Лесковца (Црковница, Губеревце, Богојевце, Мрштане, Белановце). Одликован је орденом Св. Саве V реда за заслуге у подизању школе у Белановцу. Оженио се 1924. године. Са супругом Надеждом, учитељицом, имао је четири кћерке (Радмилу, Злату, Љиљану и Јованку). Имао је лепу кућу у Ул. Краљевића Томислава, која је била задужена код Хипотекарне банке на 20.000 динара. За све време рата поучавао је ђаке у Основној школи „Учитељ Јосиф". Школске 1941/42. године радио је са децом у сутерену своје породичне куће, а нешто касније у једној мањој просторији ливнице „Сава". Са Браном Маринковићем припремао је ђачки хор за школска посела, на којима је могла да се чује свечана песма „Србији" (познатија као „Ој, Србијо, мила мати").

Учитељ Андра, тако су га ученици ословљавали, био је и активни спортски радник. Исказао се као добар одбрамбени фудбалер Спортског клуба „Момчило", али и као члан управе Соколског друштва у Лесковцу (1939. година).[11]

16. **Радулка В. Петровић** завршила је учитељску школу са испитом зрелости у Јагодини. Министарство просвете, актом бр. 21 804, од 18. јула 1924. године, донело је указ о првом постављењу Радулке Петровић за учитељицу у Битољу. Рођена је у Јагодини 30. јануара 1901. године. У службенички лист је уписала да је Српкиња, православне вере, али да са здрављем није баш најбоље, па јој је често била потребна помоћ лекара. Пошто је протерана из Битоља, одмах је добила избеглички статус. Има сина Љубомира, 18 година, који је завршио апотекарски течај, а који је мобилисан од стране 14. корпуса НОВ. Не зна где се налази. Школски надзорници су је оцењивали повољним, врлодобрим и одличним оценама.

17. **Драгослава Д. Литрић** рођена је у Београду 25. априла 1913. године. Радила је у Државној народној школи „Јован Цвијић" са ретардираном децом. Ова школа је била једина градска установа која је имала два „помоћна одељења" (званични еуфемизам) у којима су се образовала и васпитавала деца граничне интелигенције. За учитеље, незванично, то су била „дефектна одељења". Уобичајена употреба лексема „дефектан" ни семантички ни педагошки није била оправдана. Према Уредби коју је донела Влада, отпуштена је из службе пошто је њен супруг био у радном односу. Међутим, услед недостатка стручних учитеља оспособљених за рад са ретардираном децом, убрзо јој је враћен ранији радни статус. У другом „помоћном одељењу" са децом заосталом у развоју радио је њен колега, учитељ Марко С. Ристић. Оцењивана је врлодобрим и одличним оценама.

Са супругом Драгољубом имала је троје деце – две кћерке и сина. Имали су лепу породичну кућу у Улици Војводе Мишића.

18. **Момчило Б. Поповић**, учитељ VII положајне групе, 23 године државне службе. Здравствени статус: доброг здравља, како пише у његовом службеничком листу. Родио се у Осмакову, срез нишавски. Ратна адреса: Јована Скерлића бр. 4. Школски надзорници су га оцењивали повољним, врлодобрим и одличним оценама. Прихватио је да извесно време ради са Циганчићима. Син Велимир, рођен 23. јану-

[11] Драгослав Миловановић Странац, *Сто година лесковачког спорта*.

ара 1928. године, мобилисан је „под претњом смртне казне" од стране Марисава Петровића, команданта Другог пука Српског добровољачког корпуса. Други син, Јован, ступио је у НОП 15. октобра 1944. године.

За све време рата радио је с децом у Државној народној школи „Учитељ Јосиф".

19. **Миливоје С. Богдановић**, вероучитељ IX положајне групе. Завршио је шесторазредну богословију, 11 година у државној служби. Све радне оцене – одличне. Рођен је у селу Орану, срез јабланички. Садашња адреса: Улица војводе Степе Степановића. Са супругом Радославом имао је два сина (Бранислава, 7 година, и Градимира, 4 године). Православне вере, Србин и доброг здравља. Предавао је веронауку у Основној школи „Цвијић". Деца су све што им је причао њихов вероучитељ скоро буквално прихватала – некритички и помало збуњено. У ратном периоду вероучитељи – свештеници, по наређењу министра просвете Велибора Јонића, били су обавезни да у свакој прилици, а нарочито у школи, носе службену одору. Сем тога, упозоравао је министар: „По параграфу 4 Закона о верској настави, вероучитељи су дужни да се у свом школском раду, као и сви остали наставници, придржавају школских закона и одредаба, а напосе школског и наставног реда. Наређење сматрати као наређење од трајне вредности."[12]

20. **Ружица М. Рашић**, учитељица, рођена је 12. децембра 1907. године у Ужичкој Каменици, од оца Милана и мајке Драгиње.

Основну школу, гимназију и Женску учитељску школу завршила је у Крагујевцу. Добар број учитеља и учитељица одлазио је, по неком неписном правилу, најпре на југ Србије. Изгледа да су то, пре свега, били језички разлози (нешто слично догађало се и глумцима). Тако је и млада учитељица Ружица Јанковић, са указом Министарства просвете О.Н.бр. 79512, од 14. новембра 1927. године, кренула у Прилеп по своје прве ученике, а затим, преко Струмице, по молби, допутовала у Лесковац, 18. августа 1931. године. Као госпођа Рашићка, како су је и ученици ословљавали, провела је остатак свог радног, учитељског века у Лесковцу, у Државној народној школи „Јосип Јурај Штросмајер" (у ратном периоду „Учитељ Јосиф"). Управо тај, ратни период, био је и најтежи за учитељицу Ружицу. И не само за њу. Супруг јој је био у заробљеништву, а од учитељске плате и није баш могло

[12] Историјски архив у Лесковцу. Ратна документација Државне народне школе „Штросмајер".

добро да се живи. Одгајила је два сина близанца – Драгомира и Радмила, рођени 19. новембра 1930. године. Њен рад у одељењу школски надзорници су оцењивали врлодобрим и одличним оценама.

21. **Брана Маринковић**, учитељ. Радио је с децом у Државној народној школи „Штросмајер" између два рата и у ратном периоду шк.1942/43. и 1943/44. године. Поучавао је 42 девојчице у другом, односно трећем разреду. Крајем шк. 1943/44. године одлази у Пожаревац (вероватно место његовог рођења).[13]

Био је диван тенор. Певао је лепо и водио је школски хор у предратном периоду. Такође је задивљујуће лепо свирао виолину. У том периоду био је изузетно активан спортски радник. На редовној скупштини СК „Јосиф", која је одржана 1. маја 1938. године, изабран је за првог потпредседника, а већ 12. фебруара следеће године прихватио је председничку функцију.[14] СК „Јосиф" је носио епитет радничког клуба, док је СК „Момчило" у спортском погледу представљао локалну „елиту". Са својим другом и колегом Андром Вучковићем често је имао жучне спортске разговоре. Уосталом, у мушком делу наставничког кадра, у учитељској канцеларији, овакви разговори су били уобичајени.

Са Николом Динићем, учитељем и некадашњим школским надзорником, написао је лепу школску књижицу „Мере за време", која се, као одобрена помоћна књига, користила у настави рачуна. Скоро увек је оцењиван највишим оценама.

Брана Маринковић са супругом и децом

13 Без места и године.

14 Драгослав Миловановић Странац, *Сто година лесковачког спорта*.

Загорка Стојковић

Ружица Шкулетић

Димитрије Јекић

Богиња Пеиновић

Драгослава Литрић

Ружица Рашић

Димитрије Марковић

Станојка Марковић

Summary

Jovan Miljković

ALL LESKOVAC PRIMARY SCHOOL TEACHERS DURING WAR PERIOD (1941-1944)

Preceding World War II the town of Leskovac had two four-grades and two sixth-grades schools including 44 classrooms and 50 classes. Their work was controlled by school supervisors declared by Ministry of education. After occupation, in 1941, teachers staff in schools was noticeably changed, firstly most of the teachers were mobilized, but due to enforced pensioning and replacing into other towns for work. Moreover, teachers from other areas, occupied y Bulgaria, settled here. During War period, approx. 100 male and female teachers lectured in Leskovac. They held professional meetings during war conditions in order to built up their knowledge and skills and exchange the experiences from their teacher's praxis. The work covers the list with 89 teachers who worked on the area of Township school supervising in Leskovac, during February, 1942, including the ones who were already pensioned. Furthermore, this work includes the list of four teachers who died during Bombing of town in 1944. The final part of this work presents the brief biographies of 21 teachers from this area during specified period.

УДК 929. 52 СТАМЕНКОВИЋ

Томислав Цветковић

СТАМЕНКОВИЋИ – РОМАНТИЧАРИ СЛОБОДЕ*

Писати о лесковачкој породици Тодора Доре и Даринке Стаменковић значи подизати обелиск херојском надахнућу неустрашивих, неизмерној љубави према роду и отаџбини, велелепни обелиск несебичног пожртвовања за остваривање идеала слободе и друштва достојног човека.

Стаменковићи су и Сибиновићи! Стаменковићи су Србија у малом; сви заједно као да су се истога дана родили, истом идејом задојени, истом су циљу стремили – толико су нераскидиво урасли у јединствено врело патриотизма.

Стаменковићи – то је породица пролетера, бескомпромисних бораца, романтичара слободе, бакља будућим нараштајима.

Пишући о Десанки Стаменковић – мислимо на хероје Трајка Стаменковића; мислећи о Трајку – у памети нам је Бошко Стаменковић; запитани о судбини Бошковој – намеће нам се трагедија Лепосаве Ленке Стаменковић, и сестре млађе Василије Цице Стаменковић и брата Петра Јосифа Стаменковића; у памћењу нам је шеснаестогодишња гимназијалка Радмила Јовић Малецка, кћер Десанке Стаменковић.

Од осморо Стаменковића петоро је стрељано у размаку од 1941. до 1943, а шести, Петар, партизанско име Јосиф, борац Лесковачког партизанског одреда, погинуо је у оружаном сукобу на планини Соковини.

Набрајање акција и актера сведочење је о прохујалом времену, о непроспаваним ноћима и недосањаним сновима, о слободи у чијој вечитој ватри план њихових идеала пркоси пролазности.

Имена неустрашивих романтичара слободе: **Трајка, Божидара, Петра, Драгог, Лепосаве Ленке, Десанке, Василије, Радмиле, Оливере**

* Одломак из необјављеног рукописа о породици Драгог Стаменковића

Стаменковић - уписана су у летопис социјалистичке револуције, и део су нашег памћења и памтивека!

Писати о Стаменковићима данас призив је памћењу на све што су, свако посебно, и сви заједно, преживели пре и за време окупације земље; сећање на њихово тамновање и мучење у казаматима Марибора, Лепоглаве, Сремске Митровице, Београда,Бањице, Ниша, Лесковца... Речју, нема тог писца, ни речи таквих, којима се може веродостојно описати страдање и стаменост породице Стаменковић.

У књизи " Црвени Београд" Светозар Лозо пише: "Било је читавих породица које је полиција, а посебно њени шефови Драги Јовановић и Божидар Бећаревић, нарочито прогонила и настојала да их просто уништи. Стаменковићи су им посебно били трн у оку. Млади Божа Стаменковић им је, као организатор ударних група на Карабурми, још 27. септембра 1941. убио агента Петра Симића, али га је ускоро, рањеног у једној акцији, београдска полиција ухватила и стрељала. Сви су они знали да су Ленка и Драги руководиоци устанка у јужној Србији, и кад је Бећаревић чуо да је Ленка септембра 1942. ухваћена у Нишу, одмах је наредио да му је доведу и чим је стигла мучио је до изнемоглости, а затим пребацио Вујковићу на Бањици. Када су је повели на стрељање, сећа се очевидац Даница Каришић, Вујковић ју је ударио, узвикујући: "У теби убијам и последњег Стаменковића!" Лепа се с муком окренула и добацила му: "Никада, зликовче! Иза мене стоји Партија, а и Стаменковића има још!" *

* *
*

Ј у л и – 1941. године – месец устанка у Србији. Месец гороломне, горде гериле!

Тог устаничког јула тутњале су ватре Бихаћа, Јајца, Неретве, Козаре, Сутјеске, Игмана, Космаја, Кукавице, Чемерника, Радана, Топлице... ватре века вулкана што ће народима Југославије да изнедри слободу.

Пуцњевима су се дозивали пропланци Кукавице, Бабичке горе, Чемерника, Бесне кобиле, Радана, Јабланице, Пусте реке, Јастрепца, Пасјаче. Расла је снага отпора – покрета села и града.

Тог историјског јула '41. револуционар Драги Стаменковић, узденица Партије и партизанског покрета, по директиви ПК КПЈ за Србију, заједно са Јованом Цекићем Ванчом, кренули су да испитују на којој локацији, Кукавици или Бабичкој гори, формирати први партизански одред на југу Србије?

---

* Светозар Лозо, *Црвени Београд*, Народна књига, Београд, 1981.

И би тако: од петорице првих партизана: Благоје Ђурић Ђуке, студент, Милош Јовановић Ставра, Жарко Здравковић, радници, и Данило Бућан Паун, текстилни инжењер, половином јула '41. пут планине Кукавице поведе Драги Стаменковић. Одред је убрзо нарастао на више од сто бораца, међу њима три Стаменковића: Лепосава (Ленка), Петар (партизанско име Јосиф) и Драги.

Више пута Драго Стаменковић је довитљивошћу, срећним околностима или стицајем погодних прилика – успавао да умакне бројним потерама. Међутим, после повратка из Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда у Ниш - изненадили су га на спавању 10. децембра 1941, у четири сата изјутра. Десет наоружаних војника и официр – на једног илегалца. Да! Доживео је то – и преживео несаломиви револуционар Драги Стаменковић, у Нишу.

После вишечасовног мучења – сама помисао на бекство граничила се са безумљем, али и са искрицом наде, о могућем избављењу из канџи монструма, тињала је непрестано. И Драги је одлучио! И побегао.

Домогавши се штаба Топличког партизанског одреда, наставио је још жешће активност на окупљању, укрупњавању одреда, снажењу духа КПЈ у народу, подизању борбеног морала бораца.

Састанци ударних група, актива, скојевских и партијских организација у шуми, по подрумима и скритим местима; саветовања у округзима нишком, лесковачком, зајечарском, јагодинском... у одредима и штабовима. У Београду. Свуда је и на сваком месту, са високим функционерима Партије и СКОЈ-а, био Драги Стаменковић, секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а, члан ПК КПЈ за Србију, члан КПЈ од своје шеснаесте године.

* *
*

Од 1941. године – првог пуцња Србије – оружаног одговора непокорне Србије окупационим, и иним, фашистичким хордама које се, не први пут у историји нашег народа, устремише да поробе, попале и пониште Србе и Српство – до дана победе, прогона и протеривања из земље разуларених хорди насилника, за четири ратне године на четири стране Србије стизао је стамени Стаменковић из породице првобораца – Драги, Плави, Бранко, Коста... како су га већ илегалци и борци звали и препознавали.

Друговао је са висовима планина Кукавице, Копаоника, Чемерника, Јастрепца, Пасјаче, Букуље, Венчаца, Авале, Фрушке горе, Бесне кобиле, Бабичке горе, кршног Рудника, Старе планине, Маљена, као

да је желео да се у свом походу доближи њима, с опрезом ноћобдео у њима и ковао планове коначног обрачуна, до победе!

Нисмо поменули све горе и гудуре, реке и речице, села и градове, комитета Партије и СКОЈ-а јужне, источне и западне Србије, контакте са водећим комунистима и скојевцима, ни ноћи непроспаване, ни дани диринчења друмовима Србије Драгог Стаменковића за четири ратне године.

За све време рата из Београда Партија га је слала у Лесковац, Ниш, Вучје, Врање, Црну Траву, Лебане, Бојник, Прокупље, Куршумлију, Сврљиг, Младеновац, Косанчић, Зајечар, Велику Плану, Ваљево, Чачак, Крагујевац. Преносећи руководствима нижих органа Партије и СКОЈ-а директиве Партије, саветовао се са њима, бодрио, при том, симпатизере, храбрио борце и проверавао извршење задатог. Прелазио је Нишаву, три Мораве, Расину, Топлицу, Ветерницу, Јабланицу; **писао летке и смишљао омладински лист "Млади борац".***

Драги Стаменковић, пре, за време, и после Другог светског рата, војевао је са челницима Партије и СКОЈ-а: др Благојем Нешковићем, Љубинком Милосављевић, Спасенијом Цаном Бабовић, Александром Ранковићем, Кочом Поповићем, Петром Стамболићем, Марком Никезићем, Момом Марковићем, Ратком Павловићем Ћићком, Лунегом, Радивојем Јовановићем Брадоњом. Костом Стаменковићем, Василијем Бухом, др Благојем Николићем, Владом Ђорђевићем, Драгославом Петровићем Горским, Радошем Јовановићем Сељом, Раком Митровићем, Предрагом Марковићем Алимпијем, Зелетом Вељковићем, Димитријем Писковићем Трнавцем и са још много њих које нисмо поменули – али ни заборавили их нисмо. Имена њихова и акције, подвизи и победе, страдања по казаматима услед провале издајника... забележили су историчари, памте још учесници, потомци преносе генерацијама!

---

* "... У напису **"Прилог историји Младог борца",** аутор **др Момчило Павловић** наводи да је идеја с покрстању листа "Млади борац" образложена на састанку новоформираног привременог Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију 17. октобра 1942. године.

У Покрајински комитет СКОЈ-а за Србију тада су изабрани: "Текстилац" (Драги Стаменковић) као секретар, "Обалац" (Ивица Девчић), и "Средњошколац" (Бора Дреновац), чланови.

Покрстање листа, међутим, није ишло лако... Зато је први број "Младог борца" изашао из штампе тек 1944. године, између 3. и 18. јануара. Од првог до осмог броја лист је штампан у селу Плавцу, потом у Ивању, селу недалеко од Бојника, бројеви осам и девет, а од броја једанаест лист "Млади борац" излази у Београду.

Уредници "Младог борца", у почетку, били су **Драги Стаменковић, Радован Пантовић и Вуксан Булатовић.** Као главни уредници "Младог борца", од 1944. до 1951. године, помињу се: **Драги Стаменковић, Добрица Ћосић, Рада Андрић, Најдан Пашић, Живојин Стекић, Стеван Мајсторовић, Љубица Делеон,** и, као последњи уредник, **Бошко Комненовић**..."

Двадесетогодишњак **Драги Стаменковић**, див древнога стабла социјалисте **Тодора Стаменковића**, одборника комунистичке општине Лесковца из 1920. године, са старијим од себе по годинама, образованијим по школској спреми, животно искуснијим, војнотеоријски виспренијим – раме уз раме одговорно и одлучно са свима њима, од свих уважаван и прихваћен – **Драги Стаменковић** је био и иницијатор и организатор не малог броја диверзантских акција и подвига.

Србија! У срцу Балкана – цела у пламену крајем августа 1941. године!

Мала, велика земља – ратиште кроз векове. И жртва! И херој! Била окупирана више пута! Покорена – ниједном! Пљачкана – али никад огољена до те мере да није могла да се као феникс дигне – још јединственија, јача, јуначка!

Могла је Србија то вековима!

И моћи ће Србија то док буде недрила такве синове и кћери какви су били Стаменковићи – породица прекаљених бораца.

Победоносни долазак Драгог Стаменковића у Београд збио се октобра 1944. године; са југа Србије хитао је у престоницу да се нађе у јеку борбе за ослобођење Београда. Најпре се, са др Благојем Нешковићем, секретаром ПК КПЈ за Србију, и групом руководилаца, авионом пребацио на аеродром у Дивцу крај Ваљева. Још док су трајале борбе улицама Београда, 16. октобра 1944, заједно са Бором Дреновцем, ратним секретаром МК СКОЈ-а Београда и чланом ПК СКОЈ-а, ушли су у Београд и већ 18. октобра, на стадиону "Црвене звезде", некадашњем игралишту фудбалског клуба "Југославија", пред неколико хиљада омладинаца и великим бројем скојеваца, који су за време рата били у затворима и логорима на Бањици и у Смедеревској Паланци, организовали су митинг. На митингу су говорили: Рато Дугоњић, секретар ЦК СКОЈ-а, Драги Стаменковић, секретар ПК СКОЈ-а, и Бора Дреновац, ратни секретар МК СКОЈ-а Београда.

Био је то зов омладине Београда да се лати обнове порушеног града, како који део буде ослобођен, да организује помоћ грађанима и одмах формира омладинске организације и домове омладине. Био је то поклич на јуриш за коначно ослобођење Београда – града бунта и непокора!

* *
*

Од шегрта до дипломате!

Од заточеника апсана до заљубљеника слободе - животна маршрута прекаљеног борца и цењеног државника Драгог Стаменковића!

Од 1945. године, те следом година у слободи – Драги Стаменковић је био у свим значајним делегацијама у посети земљама Европе, Азије, Африке, Америке, или као члан или као предводник делегације Југославије.

Дипломата Драги Стаменковић (био амбасадор у Бразилу, Великој Британији, Републици Ирској) крочио је и на тле Хонконга, Бурме, Индије, Египта, Кеније, Уганде, Замбије, Сомалије...

Непун месец од коначног ослобођења, 6. јуна 1945. године, па до 21. августа (преко 70 дана) провео је у Совјетском Савезу и сусрео се и упознао, разговарао и преговарао са Калињином, Иљом Еренбург и Георги Димитровом.

У Београду 1963, 1965, 1973... примао је званичне делегације из света: Италије (Палмиро Тољати), Грчке (Папандреу), Шпаније (Кариљо), СССР (Андропов), Аустрије (Бруно Крајски)...

* *
*

Благо оном ко довјека живи,
имао се ращта и родити!
Вјечна зубља вјечне помрчине
Нит' догори, нити свјетлост губи.
Ђе је зрно клицу заметнуло,
онда нека и плодом почиње.

Петар Петровић Његош

За сваку политичку и државничку функцију за коју је **Драги Стаменковић** именован током педесетогодишњег поличког ангажовања и рада – у тренутку прихватања, дубоко у себи, мислио је: да је брат **Трајко** жив, да којим случајем **Лепосава** васкрсне, и браћа **Божидар**, скојевац, **Петар**, партизански комесар одреда, да су живе **Десанка, Василија Цица, Радмила Малецка** – срећа породице Стаменковић била би неизмерња, сутрашњица спокојнија, слобода блиставија!

Туга за изгинулом браћом и сестрама неумитно тишти и терети дане док живот траје!

Сам, са сенима изгинулих Стаменковића, требало је одолети, истрајати, опстати!

Отуда, када је реч о **Драгом Стаменковићу**, народном херојy, нема места питању: да ли је могао, смео, коликогод то било напорно и деликатно, да не прихвати, да посустане, и не обави поверене му дужности, што би, иначе, свако од седам изгинулих чланова незаборавне породице Стаменковић редио – да је преживео!

Једини, поред најмлађе сестре Оливере, преживели од осморо Стаменковића – Драги Стаменковић – живи је споменик, и споменинар, свега онога што се годинама кројило, и ковало, у породици **Тодора Доре и Даринке Стаменковић,** сневало и слутило, спремало и спроводило у условима ратне опасности, разбимира и раскола међу народима Југославије.

Порази и победе; бунт, хапшења, робовање, мучења!

Године непокора, неодавања тајни, ћутања, упркос монструозним мучењима зликоваца, изрода и издајника рода и народа.

Једини преживели од мушке лозе Стаменковића – Драги Стаменковић је – каже и казивач. Породица његова Стаменковићи:

Гранитни споменик и светионик **Непокора!**

Памћење и незаборав!

Легенда и ловоров лист срчаног стабла слободе!

Порука потоњим потомцима!

Аманет им слободарске Србије!

И историјски наук: како се треба борити, и изборити, за идеале – своје, и свог народа!

Отуда са поносом исписујемо:

Породица Стаменковић је цвет – незаборавак!

Круна –пркоса! Ризница – поноса рода и народа Србије!

Занавек!

Стаменковићи
Породица револуционара

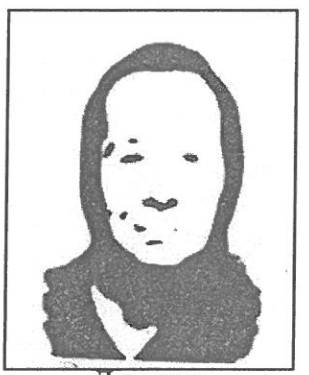

Даринка

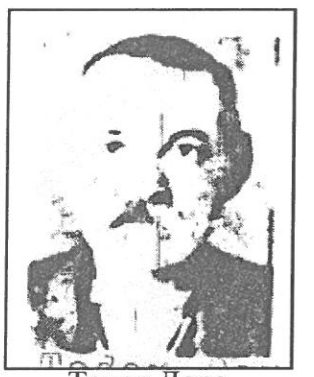

Тодор Дора

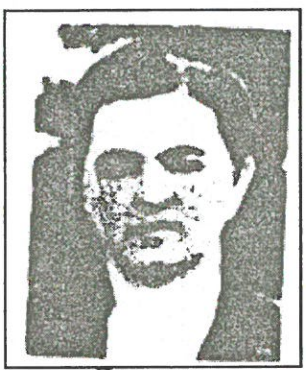

Десанка

Лепосава

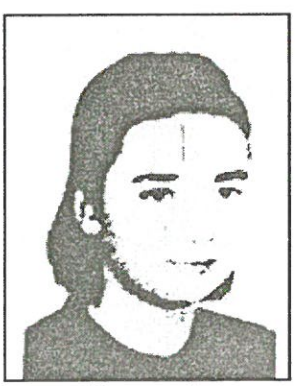

Василија

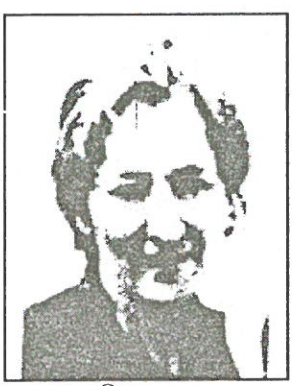

Оливера

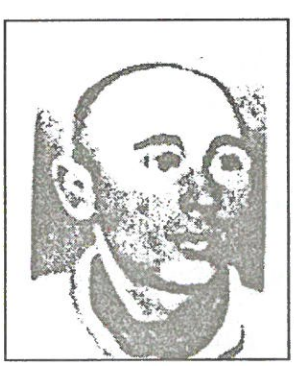

Трајко

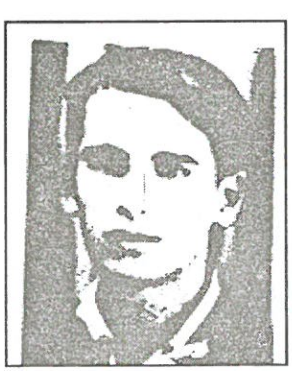

Петар

Божидар

Уводни реферат на првом конгресу УСАОС-а подноси ратни секретар ПК СКОЈ-а Драги Станменковић

Фелдкомандантура [illegible]

Објава

3-IX-1942 године око 15 часова, приликом потере за комунистом „КОСТОМ" био је тешко рањен приводним полицијског одреда „Франкенбург" наредник-водник Клапштајн од стране бежећег комунисте, тако да је 4-IX-1942 године увече од добивених повреда умра.

Командујући генерал и Заповедник у Србији наредио је да се одмах предузму мере одмазде и да исте спроведе Командант немачке полиције безбедности.

Овим се саопштава становништву на подручју Фелдкомандантуре да су дана 8-IX-1942 год. стрељани 50 политичких затвореника, који су били затворени због комунистичких недела, што су и признали.

Опис бегунца:

1.80 м. висок, развијен, око 30 година стар, очи плаве, обрајан, носи цивилно грао одело и црне чизме, гологлав и позват је под партизанским именом „КОСТА".

Грађанство се позива да бегунца ухвати или пак да стави до знања немачким или сроским властима место његовог боравка.

За хватање кривца или за давање података да се он ухвати, Фелдкомандантура је расписала награду од 200.000.- динара.

У вези с тим ставља се до знања, да ће се имена особа, које буду дале податке, држати у потпуној тајности.

[illegible] 11-IX-1942 год.

Фелдкомандант
ФРАЈХЕР ФОН БОТМЕР с. р.
Пуковник

[illegible]

Summary

Tomislav Cvetković

THE STAMENKOVIĆ FAMILY – ROMANTICS OF FREEDOM

The family from Leskovac, The Stamenković - Todor and Darinka were the family of workers, fighters for idea with no compromise, romantics of freedom, the flame of upcoming generations, as it is poetically written by the author of this Paper.

Five of eight members of the Stamenković family, was shoot during period from 1941 to 1943; the sixth, Petar, with partisan's nickname partizansko Josif, fighter of Leskovac partisans unit, died in a struggle on mountain Sokovina.

Dragi Stamenković, national hero, comes from this family; he was the person sent from Belgrade by Communist Party to the following towns: Leskovac, Niš, Vučje, Vranje, Crnu Travu, Lebane, Bojnik, Prokuplje, Kuršumliju, Svrljig, Mladenovac, Kosančić, Zaječar, Veliku Planu, Valjevo, Čačak, Kragujevac in order to present orders from headquarter to other partisans' units, depts. of Party and SKOJ, as their consultant motivate and encourage the fighters; monitor and review the completion of the tasks. . Meanwhile, he wrote leaflets and designed texts for youth magazine "Mladi borac" („young fighter").

Dragi Stamenković was arrested during occupations of World War II; nevertheless, he survived together with his youngest sister Olivera; after that he had important state functions.

УДК 94(497.11) "1941/1945"
355: 929 Борхаузен В.

Никола П. Илић

НЕМАЧКИ ОБАВЕШТАЈАЦ У ЗАРОБЉЕНИШТВУ ПАРТИЗАНА

У Другом светском рату на југу Србије били су развијени комунистички – народноослободилачки, и монархистички – четнички покрет. Ради сузбијања првог а контролисања и коришћења другог, на том подручју деловале су обавештајне службе окупатора и квислинга, затим британска, совјетска, италијанска, бугарска, америчка и друге заинтересоване агентуре. Да би сопствене покрете штитили и неометано деловали, и партизани и четници имали су своје обавештајне и контраобавештајне службе. Многе немачке агенте Гестапоа, политичке полиције, и Абвера, немачке војне обавештајне службе, партизани су откривали и најстрожије кажњавали. Свакако један од значајнијих немачких обавештајаца кога су партизани ухватили био је потпуковник Вернер Борхаузен. Њега су два дана испитивали Коча Поповић, командант Главног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда за Србију, Слободан Пенезић Крцун, начелник Одељења заштите народа (ОЗН-а), Милан Ковачевић Миливоје, члан Главног штаба за Србију, и други официри обавештајци. О његовој изјави сачињена је и сачувана белешка. Из ње, у најосновнијим цртама, по избору, пренети су подаци Врховном штабу НОВЈ и ОЗН-и за Југославију, која се налазила на слободној територији у Босни.

Вернер Борхаузен је јуна 1944. године постављен у оперативни одсек штаба Допунске војне силе – Heresritngsvezen у Берлину. Командант је био генерал Фром. Одсек је придодат Главном штабу Армија „Ф". Убрзано је радио на попуњавању остатака ослабљених 73. и 98. пешадијске дивизије, које су имале велике губитке од Црвене армије на Криму.

После неуспелог атентата на Хитлера (јуна 1944. године у „Вучјој јами"), генерал Фром је смењен и за заповедника постављен Химлер,

државни вођа СС трупа. Одсек је наставио да ради. Вршио је попуну људством и материјалом Вермахтових дивизија које су на југу Европе биле ослабљене борбама са англоамеричким трупама и партизанима на територији Независне Хрватске Државе (марионетска) у Босни, Херцеговини, Далмацији... Попуна је вршена из Немачке људством које је после рањавања излечено и мобилизацијом младића, а оружје је добијано из немачких фабрика и са окупиране територије Европе. Свака дивизија је у формацији имала по два пука пешадије, са по три батаљона јуришне артиљерије, и један противавионски батаљон. Последњи нису били потпуно попуњени због недостатка оружја. Премештен је у Београд, у Команду код фелдмаршала Фон Вајкса. Са још четири официра формирао је Биро „Aufštelulunštab" од пет официра и двадесет војника. Остао је и даље под непосредном командом Главног штаба Допунске војне силе и свакодневно био у телефонској вези са Врховном командом Вермахта у Берлину.

Имао је задатак да ради с групом официра на припремању немачког „фронта" на линији Вршац – Дунав – Пирот – Куманово ради заустављања напредовања Црвене армије из Румуније и Бугарске, док се не извуче немачка војска из Грчке, Албаније и са простора Југославије вардарскоморавским комуникацијама преко Београда у Мађарску, и да с држава сарадњу између немачког војноуправног команданта Југоистока, генерала Фелбера, и бугарске војске у Србији, као и са четницима генерала Драже Михаиловића. Немци су у то време имали податке да ће из Србије уследити повлачење бугарске војске. То ће користити Народноослободилачка војска Србије за своје јачање и покушавати разним нападима, посебно диверзијама, да прекине путне и железничке комуникације Сталаћ – Грделичка клисура, Ниш – Пирот, Сталаћ – Краљево, Ниш – Бор. Преузео је контролу над већ постојећом мисијом коју је до тада предводио мајор Егерс. Имао је дужности да утврди тачан распоред бугарских дивизија у Србији, како би њихове положаје, кад дође до повлачења, преузео Вермахт из осталог дела Југославије. Покрети јединицама су већ били наређени. У том циљу, Борхаузен је августа 1944. године, са два пратиоца, пошао колима из Ниша на састанак са Штабом бугарске 27. пешадијске дивизије у Прокупљу. На путу Дољевац – Прокупље наишао је на заседу партизана Народноослободилачке војске која га је у борби тешко ранила и заробила а пратиоце ликвидирала. После указане прве лекарске помоћи, рањеник је пренет на планину Радан, у Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда, где је испитиван.

Рођен је у Кабленцу, живео у Берлину. Потиче из грађанске породице која се доселила из Швајцарске у Немачку у осамнаестом веку. Отац

је из Првог светског рата изашао са чином пуковника царске немачке војске. Мајка потиче из племићке, односно официрске, а супруга из велепоседничке породице. Имао је троје деце. Брата му је био лекар у Вермахту. После матуре, на Правном факултету у Берлину завршава два семестра. До 1925. године мало се бавио политиком, а од те године припадао је Национал-социјалистичкој странци (партија). Определио се за нацизам, али формално није био учлањен, јер му у то време није било дозвољено. У Немачкој у том периоду међу грађанским партијама биле су две најбројније: нацистичка и, насупрот њој, борбена комунистичка, али му се она није свиђала због идеологије. Студирање је прекинуо и прешао у војну школу, која траје четири године. На завршетку школовања добио је чин потпоручника и од тада је унапређиван. Ради усавршавања, 1936. одлази и завршава двогодишњу војну ратну академију. Постао је генералштабни официр. Од почетка Другог светског рата учествовао је у окупирању Пољске (1939). Новембра те године постављен је за главног штабног официра у Штабу групе корпуса Клајста на Рајни, састава три дивизије. Учествовао је у кампањи, припремама и окупирању Луксенбурга, Белгије и Француске до Пиринеја. У одељењу је имао десет до дванаест официра, помоћно особље и фелдполицију. Одељење се делило на одсеке за Француску, Белгију, Холандију, Данску..., пропаганду, ратне заробљенике, план, обавештајно... Његова служба била је подређена специјалној обавештајној служби ИЦ. Код дивизије налази се по један официр ИЦ, са помоћником. Носили су посебне униформе, на раменима слова „ Г. Ф. П." (ознака полиције). Учествовао је у припремању плана за инвазију Вермахта на Велику Британију, затим за освајање Балкана, али због болести у операцијама није учествовао.

Августа 1941. године упућен је на Источни фронт, у Штаб 30. пешадијске дивизије, којим је командовао генерал Фон Тиберлинг. После успеха у борбама, ова дивизија је опкољена од стране Црвене армије у чувеном „џепу" код Димонска (СССР) фебруара 1942. године. Вернер је априла 1943. године рањен, затим упућен у Немачку, где на лечењу остаје до септембра исте године. Кад је прездравео, постављен је за штабног официра за сувоземне везе при Главном штабу Кесерлинга. Спроводио је два задатка: први: обезбеђивање важних друмских и железничких комуникација од интереса за Вермахт у Италији и, други, радио на формирању нове фашистичке војске Италије од јединица које су биле у расулу после капитулације (9. септембар). Други задатак није могао да изврши. Италијани нису хтели да се и даље боре за интерес Немачке, па је враћен у Немачку.

ИНСПЕКЦИЈСКИ ПОСЛОВИ

Потпуковник Вернер Борхаузен је обављао и инспекцијске послове. По наређењу команданта Команде Југоистока извршио је инспекцију 5. брдског СС корпуса у Мостару, затим и дивизије „Скендербег" у Призрену. Пети корпус у свом саставу имао је један тенковски батаљон и један СС батаљон противавионске артиљерије, а остало пешадије. Његова 7. СС дивизија „ Принц Еуген" је доброг квалитета и задовољавајућег састава. Тринаеста брдска дивизија је у слабом стању и у њој има дезертирања војника.

Врховна команда Врмахта ове јединице, и друге које су распоређене на Балкану, планира да снабдева италијанским тенковима и оклопним колима за борбу против унутрашњег непријатеља – партизана Народноослободилачке војске Југославије. Фабрике за израду овог наоружања налазе се у северној Италији која је још под контролом Вермахта. Посао мора да се заврши до краја 1944. године. Ради договора, Вернер је путовао у Солун и штаб Фон Лера. У питању је било снабдевање тенковима М-13 и М-15 и оклопним колима АБ-41 и АБ-43.

У Југославији је било 10 до 12 немачких дивизија, од којих су само две-три биле састављене чисто од Немаца. Немачке дивизије су се ретко где борile саме против партизана већ су делови ових појачавале остале формације, које су имале тај задатак. Ако би дошло до повлачења немачких дивизија из Грчке, то би се извршило преко Југославије, у којој су главне комуникације. Из Бугарске су благовремено пребачене у Србију немачке залихе.

НЕМАЧКИ САВЕЗНИЦИ

О немачким савезницима дао је оцену да је најслабији савезник била Италија. Јапан је могао сам да се бори и издржава. Остале савезнике (није их именовао) морала је Немачка да подржава, и зато је имала над њима вођство.

За Немце капитулација Румуније дошла је изненада. Припремана је тајно и за њу се није знало ни у Немачкој, иначе била би „спречена". Очигледно, потпуковник Вернер Борхаузен био је у тешкој заблуди, заведен Гебелсовом пропагандом и Хитлеровим говорима.

Од свих народа у Европи који су се борили у саставу немачких војних формација најбоље су се истакли Норвежани, Пољаци и Данци, и добро су се борили фолксдојчери, Немци из Баната, као и други који су добровољно ступили у СС формације.

По речима Борхаузена, Бугарска војска је већ два месеца показивала знакове да одустаје од даље борбе за интерес Немачке. Војска из Србије хтела је да се врати у Бугарску. Немачка команда не може да их силом задржи, нема снаге. Ипак, генерал Асен Николов га је убеђивао да и даље остаје пријатељско држање Бугарске према Немачкој. За колебљивост војске сваљивао је кривицу на владу и политичаре Бугарске према Немачкој. Вернер Борхаузен верује, јер му је то обећано, да ће Бугарска војска задржати један мостобран код Ниша. Бугарска жели да изађе из рата. Евакуацију бугарске војске из Србије ометају партизани нападима на јединице и на комуникације. Извлачење отежава и недостатак локомотива.

ОРУЖАНЕ ФОРМАЦИЈЕ НА ТЛУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И САРАДЊА НЕМАЦА И ЧЕТНИКА

Борхаузен је изјавио и да се одскора налази у Југославији, па му није довољно јасна ситуација. Ипак, исказао је своје опажање и предвиђање. У усташким круговима у Хрватској нико не зна шта хоће. За овакво стање умногоме је крива Италија (њена капитулација негативно делује на морал других немачких савезника). Једино партизани знају шта хоће. Имају циљ да истерају Немце из земље. Добри су борци. Током рата њихово вођство, дисциплина, снабдевање и организација стално су побољшавани. О Димитрију Љотићу не зна ништа. Чак му је и само име непознато. За председника владе Србије, генерала Милана Недића, зна да је прилично успео да за једно време умири Србију. Оценио је да је то било у великом интересу Немачке. Не верује да је пријатељ краљу Петру. Србија је растрзана борбом између четника и партизана. Зато не може да предвиди како ће се ситуација даље развијати. Срби су, по њему, једини војнички народ на Балкану и штета је за њих што једни друге убијају.

На питање шта мисли о четницима дао је одговор: Неке четничке групе саме се добро боре, док друге траже помоћ Немаца. Дража Михаиловић је једини искрени пријатељ краљу Петру. Зато је логично што се ставио насупрот партизанима, јер они неће краља. Зна да Дража Михаиловић сарађује с Немцима и с Бугарима још од 1941. године. Зато је природно што Немци и Бугари помажу четнике у борби против партизана. Не зна где се генерал Михаиловић налази нити имена немачких команданата који с њим непосредно одржавају везу. Чуо је, везу одржава војни заповедник Србије, генерал Фелбер. Он одобрава помоћ четницима и Недићевим војним формацијама и установама.

Следило је ново питање: Када су четници најоданији краљу Петру, зашто их се одрекао. Потпуковник Вернер Борхаузен верује да је то учињено на „примедбе" Енглеске. Они помажу оне који постижу успех у борби против Немаца. Није чуо да Дража долази у Београд. После повлачења Немаца, ако до тога дође, сматра он, четници неће моћи дуго да издрже у борби с партизанима, јер су они и сада јачи. Познато му је да је бугарска 25. дивизија у Пожаревцу део оружја без борбе предала четницима а већи део дивизије разоружали су партизани. Има података да приближавање Руса ка границама Југославије утиче на држање четника који теже да се приближе партизанима.

Разумљиво да је интересовање команданата Народноослободилачке војске и обавештајних официра да што више сазнају о четницима и зато су постављали разна питања. Потпуковник Вернер Борхаузен је на њих одговарао: Постоји сарадња Немаца и четника, локалног карактера. Ту сарадњу одобрава Г. О. Г. – Команда Југоистока. Нису му познати покушаји Немаца да четнике ставе под своју оперативну команду. Дража Михаиловић у свом штабу има енглеске и америчке делегације (војнообавештајне мисије). Команда Југоистока не може забранити Михаиловићу да их има, иако су Америка и Енглеска у рату с Немачком, пошто га нема у потпуности под својом комадом. Зна и то, да је четницима најбољи пријатељ била фашистичка војска Италије, до њене капитулације.

Потпуковник Борхаузен је даље објаснио да у штабу Фон Вајкса постоји Биро који ради на сарадњи с четницима. На челу је пуковник Халинг. Поред њега, има још 20 до 25 официра. Смештен је на Дедињу, у Београду, у једној великој кући према игралишту БСК-а . Није му познато, поновио је, који немачки официри одржавају везу са четничким официрима нити који су то Дражини официри повезани с Абвером и Гестапоом. То је познато служби ИЦ, која је Бироу надређена. Зна да преко Бироа иде требовање и одобравање оружја и муниције за четнике.

Биро има важну улогу не само за четнике већ има одсеке за цео Балкан, посебно за сваку државу. Ту се налази и одсек за пропаганду. Биро има тајне агенте који за њега раде. Сличне агенте имају и фелдкомандантуре (обласне команде), док их јединице Вермахта немају.

ПРЕДВИЂАЊА О ТРАЈАЊУ РАТА

Борхаузен верује да ће Немачка изаћи из рата као победник. Има довољно снаге – висок морал војске и народа, добро наоружање. Располаже и с новим, још неупотребљеним оружјем које се још усавршава.

Овде се види да је као обавештајац имао информацију о великој тајни – припремању атомске бомбе. Као ортодоксни нациста, верује да је немачки војник најбољи у свету. Он сматра да рат може да траје још неколико година. Немачка неће капитулирати из тог разлога што народ и војска знају да би доживели потпуно уништење. Убеђен је да је Хитлер најпаметнији човек ког Немачка има. Ако Хитлер не може спасити Немачку, то други може још мање. Осуђује покушај атентата на Хитлера. Била је то „глупост", организовала га је мала група реакционара уз подршку из иностранства, у првом реду од Енглеза, који су хтели довести на власт фелдмаршала Ризлебена. После неуспелог атентата, он је стрељан.

Немачка неће употребити бојне отрове против непријатеља, пре него их други употребе. Немачка је велика фабрика, али нема довољно сировина. Набавља их из окупираних и неутралних држава, као Турске, која јој лиферује хромну руду, веома важну стратегијску сировину. Војска и становништво снабдевени су свиме што је потребно. Једино се у Немачкој осећа несташица ствари од гуме, али не добре вуне и штофова... Много је бомбардована и порушена. Има и велике губитке у војсци. Но, и поред свега, морал народа је на висини. Сав немачки народ верује Хитлеру зато што је познат као добар вођа, организатор, одлучан и стручан. После атентата, иако он није тражио, сами су му генерали Вермахта (да би отклонили сумње) поново давали изјаве верности (заклетва).

О антифашистичким савезницима – Совјетском Савезу, Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама, сматра да је њихов савез изнуђен на бази борбе против Немачке ради њеног уништења. Имају различите интересе и идеологије: Енглези и Американци капиталистичко, а Руси комунистичко друштвено уређење. По његовој процени, овај савез после рата врло мало ће трајати, вероватно ће међу њима избити сукоб. По овом питању, имао је реално сагледавање .

Мађарска и Румунија постаће совјетске републике. Чехословачка и Пољска зависе од тога како ће се споразумети са Совјетским Савезом. Италија, као блиска Великој Британији, задржаће своје досадашње уређење. Тако исто и Француска. Што се тиче Немачке, у њој би могло доћи, после евентуално изгубљеног рата, до социјалистичке револуције уз помоћ Руса. Уколико до тога дође, то би било против воље народа.

Варнер Борхаузен одликован је гвозденим крстом првог реда за борбу на Источном фронту, истим одликовањем, али другог реда, за

заслуге у освајању Француске, медаљу за учествовање у зимским условима рата на Источном фронту, Рањеничким знаком и Дејматским сидлом за одбрану у окружењу.[1]

ЗАКЉУЧАК

Из дужности које је потпуковник Вернер Борхаузен обављао јасно се види, иако је то његова изјава, да је имао значајну и одговорну улогу у Вермахту. Он изричито није признао да је био обавештајни официр, јер је знао да се према обавештајцима у свим земљама строжије поступа, али његово познавање чињеница и ознака Бироа открива све. Пошто је био рањен, партизани су му указивали хуману санитетску помоћ, поштујући Хашку конвенцију и обичаје ратовања. Његова изјава, нема сумње, одсликава ратно стање Немачке, нацистичко убеђење и веровање у култ Хитлера, држање савезника, сарадњу четника Драже Михаиловића са окупаторима – Немцима, Италијанима и Бугарима. Извесни подаци могу бити од користи као прилог за изучавање догађаја из Другог светског рата.

Summary

Nikola P. Ilić

GERMAN AGENT IN PARTISANS IMPRISON

Due to establish protection for their movements and undisturbed impact, both partisans and Chetniks had their intelligence and contra-intelligence secret services. Partisans had discovered numerous German agents of Gestapo, policy police, Abver's agents and punished them with the hardest sentence. One of the most important German agents captured by partisans was second lieutenant Verner Borhauzen. He was captured during August 1944 on the road route Doljevac – Prokuplje by partisans' ambuscade who moved him, wounded to its headquarter on mountain. He was inquired by Koča Popović, commandant of the General headquarters of National liberty army and partisans units for Serbia, Slobodan Penezić Krcun, Head od Dept. for protection of nation (OZN-a), and other officers-agents. His statement was used to make a note (saved) which is the topic of the author's work His duty was to work with the group of other German officerson preparation of German's front on the line Vršac – Dunav – Pirot – Kumanovo due to stop advancing Red Army from Romania and Bulgaria, until German's army got out from Greece, Albany and other areas of Yugoslavia using Vardar-Morava link of road and rail network. Statement of Borhauzen presents the war condition in Germany, conviction and belief in cult of Hitler, behavior of Alliance, cooperation of Draža Mihailović Chetniks with occupiers – Germans, Italians and Bulgarian.

[1] Војноисторијски институт Београд, док. Бр. 13/62 кутија 183.

УДК 342.553 (497.11)"1945"
321.74 (497.11)"1945"

Живан Стојковић

ОКРУЖНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ЛЕСКОВЦА 1945. ГОДИНЕ

Окружни народноослободилачки одбор за подручје Лесковца и Топлице формиран је 25. новембра 1943. године у селу Славнику, испод планине Радан. Његова надлежност обухватала је срезове: лесковачки, власотиначки, јабланички, прокупачки добрички, косанички и део моравског. У пленуму је било 26, а у Извршном одбору 11 одборника. Задатак му је био рад на даљем ширењу и учвршћивању нове, односно, како се тада говорило, народне власти и на мобилизацији људи за наставак борбе против окупатора и његових сарадника. Седиште му је најпре било у Славнику, затим у Слишану и Лебану, а после ослобођења у Лесковцу. Поред наведеног задатка, окружни, срески, општински и сеоски народноослободилачки одбори организовали су и живот на ослобођеној територији и помагали рад на окупираном подручју. Врло је значајна одредница у дефинисању карактера органа нове власти да они немају класни, верски и политички карактер и да нису уперени против интереса било ког народа. Имали су задатак да окупљају све, како се наводи, поштене родољубе и да мобилишу људе за ослободилачку борбу. Истовремено, својим радом требало је да докажу да се потпуно разликују од органа старе или окупаторске власти. За обављање своје надлежности Окружни НОО је имао сектóре за одређене делатности. Срески НОО су били дужни да редовно достављају извештаје о раду Окружном НОО. За што боље функционисање одбора одржавани су курсеви за одборнике, а са мештанима конференције на којима су објашњаване нове мере у организовању власти.

Један од важних задатака Окружног НОО био је оспособљавање за рад и развој привреде. Зато је извршен попис обрадивих површина, стоке, људи оба пола од 15 до 60 година, као и пољопривредних машина и алата. За

исхрану војске требало је имати тачну евиденцију расположивих количина животних намирница, које су расподељиване и незбринутом становништву. После осбођења Лесковца, 11. октобра 1944. године, Окружни НОО је наставио рад у том граду. До краја године његов главни задатак био је нормализација живота и рада јер је Лесковац доживео тешко разарање у бомбардовању 6. септембра 1944. године.

Након коначног ослобођења јужне Србије од окупатора, Председништво Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије извршило је нову територијалну поделу, тако да је од 25. децембра 1944. године Окружном НОО Лесковац припала територија јабланичког, власотиначког, пусторечког, лесковачког среза и Градски НОО. Средином јануара 1945. године спроведена је мобилизација за лица мушког пола рођених од 1914. до 1927. године, са изузетком оних који су морали да обављају одређене дужности у разним сферама живота. Уследио је и даље рад на организовању аналфабетских течајева, спровођењу одлуке о конфискацији имовине народних непријатеља, бољем ангажовању Одељења за исхрану, организовању службе Народне милиције, издавању личних исправа грађанима, замени окупаторског новца новим, формирању народних судова, одвајању цркве од државе, рад на развоју пољопривреде, бризи о породицама погинулих бораца, формирању радничких кухиња, организовању рада одељења унутрашњих послова, финансија, војног, грађевинског, социјалног, просветног, пољопривредног и привредног. Почетком маја 1945. године привредно одељење је подељено на одељење за индустрију и одељење за трговину и снабдевање.

Прва седница Извршног одбора Окружног НОО, после коначног ослобођења земље од окупатора, одржана је 19. маја 1945. године, а његов рад се одвијао по већ устаљеном редоследу од краја 1944. и почетка 1945. године. Разматран је извештај о раду по одељењима која су радила по упутствима надлежних министарстава. У Лесковцу је већ успешно радио Први српски комбинат, али је Нишка војна област упутила захтев да јој Комбинат уступи машине које су биле ратни план. О овоме је Индустријско одељење поднело извештај Извршном одбору Окружног НОО, који је закључио да су машине потребне Комбинату јер би њиховим уступањем била нанета велика штета округу, а истовремено је захтевао од Нишке војне области да ослободи војне обавезе стручњаке који су били потребни Комбинату. Иако је пак Савезно министарство за индустрију одобрило ливници "Сава" 500 кг. гуса за оправку пољопривредних машина, то је, међутим, било недовољно за државна предузећа. Истовремено се појавио и проблем оправки пољопривредних справа у власништву сељака и грађана, па је повереник за

индустрију био задужен да се обрати Министарству индустрије Србије за дс зволу да ливница "Сава" обавља и те поправке, уз обезбеђење веће количине гуса.

Приликом усвајања буџета за 1945. годину од стране Одељења за финансије, Извршни одбор је, на основу захтева Председништва Владе Републике Србије, одлучио да се доставе спискови свих чиновника овог одељења са нивоа округа и среских одбора који се стављају на располагање Министарству финансија и, уколико би били ангажовани, плате би им биле обезбеђиване из државног буџета. Вођено је и рачуна да се обебеде нормални услови за рад индустријских предузећа, пре свега у погледу њиховог снабдевања електричном енергијом. Пошто Принудна управа Електричног друштва у Лесковцу није успела да обезбеди кредит од привредне банке, одобрена јој је позајмица од 200.000 динара од Привредног одељења.

Са колико пажње се прилазило сваком детаљу из области трговине и снабдевања, поготову што је рад тих делатности после завршетка рата био изузетно отежан, показује и Уредба о оценама која је донета 22. априла 1945. године. У вези са тим, а на основу захтева Одељења трговине и снабдевање, Извршни одбор је утврдио ценовник за животне намирнице који је достављен и Министарству трговине и снабдевања Србије. Строга евиденција о намирницама, поготову о житу, није дозвољавала никаква одступања од предвиђеног плана њихове расподеле или достављања. Зато је био и разумљив захтев Среског НОО Лебане да му се одобри подела жита сиромашним грађанима по утврђеном ценовнику, зато што је овај род у јабланичком срезу подбацио. То је и одобрено, али уз захтев да се достави прецизан извештај о подељеним количинама. Повереник за трговину и снабдевање известио је Извршни одбор Окружног НОО да је Индустријској задрузи радника и намештеника предао 800 кг жита по утврђеним ценама, што је било у складу са усвојеним планом расподеле.

На основу извештаја повереника Пољопривредног одељења, види се да је пролећна сетва успешно обављена и да је засејано кукурузом 325.832 хектара, јечмом 2.653 хектара, ражи 2.655 хектара, овсем 7.971 хектара, кромпиром 4.363 хектара, конопљом 539 хектара, грахорицом 249 хектара, баштенским усевима 408 хектара. Срески НОО имали су задатак да ангажују сву расположиву радну снагу, чији се број повећао демобилизацијом једног броја војника, и да пољопривредним радницима одреде наднице у складу са висином локалних примања становништва. Како се размишљало о свим појединостима рада показује и пример донете одлуке да се две краве које су одузете од сељака уступе Нижој пољопривредној школи у Лесковцу за обављање праксе.

Као и остала одељења, тако је и Грађевинско морало да достави спискове чиновника које може ангажовати надлежно министарство, а одлуку о преузимању морали су да потпишу повереник одељења, секретар, председник и начелник Одељења. Иако је Команда лесковачког подручја тражила од Окружног НОО грађевински материјал за своје потребе, то није одобрено јер се закључило да је он потребан за поправку Калоричне централе у Лесковцу и Хидроцентрале у Вучју. А из фабрике Теокаревића у Вучју узет је грађевински материјал за поправку порушених зграда у Лесковцу. Распоред кадрова на одговарајућа места била је уобичајена појава у овој првој послератној години. Тако је из Окружног НОО ослобођен дужности повереник социјалног одељења Стојан Николић јер је изабран за председника Среског НОО Лесковца, а на његово место је именован Јосиф Игњатовић.

Настојало се такође да се ширењем послова пронађу и боља организациона решења за рад у неким одељењима. Тако су почетком јуна 1945. године на предлог повереника за индустрију у том одељењу формирани одсек за индустрију и рударство, за чијег шефа је био постављен Синиша Тодоровић, и одсек за школе и занатство, са шефом Бором Стојановићем. Инсистирало се и да се оконча хитна евиденција о ратној штети и достави Београду и Лесковцу. За обављање тог задатка за поједине срезове били су задужени чланови Окружног НОО. Нормализација живота се односила и на обезбеђивање Услова за рад просвете и одвијање културних делатности. У вези са тим, одлучено је да се поред Женске занатске школе у Лесковцу оне формирају и у пусторечком и јабланичком срезу и да се упути предлог Министарству просвете да се финансирају из државног буџета. Осећала се и све већа потреба да се у Лесковцу нађе простор за одвијање културних активности, и то у првом реду оспособљавањем неке веће зграде у којој би се могле изводити и одговарајуће приредбе и свечаности. Иако делимично порушена, најпогоднија је била биоскопска сала "Корзо", у власништву Пере Чуљковића и других. Како лесковачки Градски НОО није био у могућности да обезбеди други простор, предлагао је власницима да они изврше поправке, а да им се плаћа накнада за коришћење. Међутим, они то нису прихватили изговарајући се да немају средстава, па се Градски НОО Лесковца обратио Окружном НОО за помоћ да се ова зграда приведе поменутој намени. Извршни одбор Окружног НОО је одлучио да грађевинско одељење поправи ову зграду, а да се са сувласницима сачини уговор о плаћању за њено коришћење. Истовремено је прихваћена одлука Градског НОО Лесковца да се од сваке биоскопске

улазнице по један динар издваја за његове потребе, а Окружни НОО је закључио да се биоскопске улазнице продају само за прво и друго место, јер су сале биле мале па није било могуће наплаћивати за три категорије места.

Приликом територијалног разграничења срезова долазило је и до неспоразума и незадовољства појединих села. Зато су се мештани Брестовца, Шарлинца, Кутлеша и Драшковца обратили Окружном НОО са молбом да се издвоје из пусторечког и припоје лесковачком срезу, јер имају бољи друмски и железнички саобраћај према Лесковцу него према Бојнику и економски су оријентисани ка овом граду. Та молба је и прихваћена.

У жељи да што боље функционише нова власт, повереник за изградњу народне власти је предложио Окружном народном одбору да се у Медвеђи и Црној Трави, због њихове географске удаљености од Лебана и Власотинца, оснују Повереништва за изградњу народне власти, као и да се укину општински одбори и да се формирају сеоски НОО, што је Одбор и прихватио.

Седнице пленума Окружног НОО припремао је Извршни одбор. На седници 18. јуна 1945. године председник Окружног НОО Бошко Крстић најпре је саопштио персоналне промене. Како је дотадашњи секретар Живорад Петровић изабран на друго радно место, секретар је постао Милија Радовановић. За првог потпредседника је изабран Петар Лукић, а пошто је Благоје Глигоријевић постављен за јавног тужиоца, на његово место је изабран Милорад Вељковић за повереника унутрашњих послова. Стојан Николић, повереник Одељења за социјално старање, изабран је за председника Среског НОО Лесковац, а на његово место је постављен Јосиф Игњатовић. За повереника Одељења трговине и снабдевања изабран је Лука Стојановић, а за повереника Одељења за индустрију Максим Ђуровић. Одељење за сарадњу са војском је укинуто. Из Одељења пољопривреде издвојен је одсек за шуму и претворен у самостално Одељење за чијег повереника је изабран Сотир Цојић. Потврђене су и одлуке Извршног одбора о формирању Повереништава за Медвеђу и Црну Траву, као и о укидању општинских НОО и формирању месних НОО, који су обухватали по једно или више села и засеока. Како се углавном радило о неискусним кадровима у обављању ових послова, одржавани су течајеви за одборнике и чиновнике.

Из извештаја који су поднети на пленуму види се да је у Одељењу унутрашњих послова већ срећено стање, да је милиција ојачала и да има мало дражићевских заосталих бандита који се крију. Међутим, у Одељењу индустрије и рударства осећао се недостатак стручне радне

снаге, електричне енергије и сировина. Предузете су мере за оспособљавање порушених централа и за уграђивање турбине које је добијена из Београда. Текстилна индустрија, која је тада радила за војску, почела је производњу за становништво, нарочито после добијања памука из Совјетског Савеза. Оспособљени су за рад и црепане и млинови. Још увек је било несналажења у раду државних предузећа, за разлику од дотадашњих приватних предузећа. Занатство је такође оживело.

У сфери финансија највише тешкоћа је било у реализацији пореске политике, јер је било неразумевања код грађана приликом убирања пореза. Наиме, погрешном претходном пропагандом стекао се утисак да држава може да функционише и без пореза, па је било потребно ангажовати и Јединствени народноослободилачки фронт да то објашњава. Било је тешко и при исплати помоћи инвалидима Народноослободилачког рата и борцима не само због недостатка кредита за ове потребе већ и због неправилног рада комисија, па је закључено да се изврши ревизија о додели ове помоћи. Функционисању здравствене службе поклањана је значајна пажња. Тако је брзом интервенцијом спречено ширење пегавог тифуса који се појавио у јабланичком срезу. Међутим, како је Министарство здравља Србије преузело три лекара, било је потребно обезбедити друге. Знатно олакшање је настало када су болнице почеле да се финансирају из државног буџета. А истовремено је уочена потреба изградње или опремања антитуберкулозног диспанзера.

Значајну тешкоћу у развоју пољопривреде представљала је сушна година, тако да није било довољно сена за стоку, парочито у планинским пределима, као ни лекова, па је тражена помоћ од надлежног министарства, а очекивала се и помоћ од окружног ветеринара. Државна добра и расадници су углавном били у добром стању, али Пољопривредна школа још није била оспособљена за рад јер Војни суд није иселио притворенике. За обављање трговинске делатности није било довољно робе, а роба која подлеже планској расподели дељена је грађанима путем бонова, па је Одељење за трговину и снабдевање настојало да се расподела правилно обави. Но, и поред тога, било је појава шпекулације са поједином робом, у првом реду животним намирницама. Цене робе су биле одређене и контролисане. Требало је измирити заостале обавезе у снабдевању војске путем реквизиција, а она је обављана и за потребе цивилног становништва. Обавезе округа у вези са реквизицијом су биле следеће: стока за клање 430.000 кг за војску и 220.000 кг за цивилно становништво. Пшеница од 100.000 кг била је намењена само становништву, као и 150.000 кг кукуруза. Пасуљ од 20.000 кг намењен је био само војсци, као и 12.000 кг масти, 4.000 л сирћета,

кукуруза 300.000 кг, сена 400.000 кг и сламе 140.000 кг. Све откупљене нам рнице су плаћане по максималним ценама.

У Грађевинском одељењу је било шест одсека: општи, за путеве и мостове, архитектонски, хидротехнички, геодетски и електромашински. Оваква подела је најпре извршена у среском НОО, али пошто су тамо укинути Грађевински одсеци, сви послови су прешли на Окружни НОО. Одвијала се и интензивна активност на обнови порушених зграда, у чему је помагала и војска, а организоване су и радне акције становништва. До средине 1945. године изграђена је 101 нова кућа и поправљено 515, а у току је била изградња још 285 кућа. Подигнуте су и 462 штале и у току је била изградња још 174. Теже се одвијала обнова зграда у планинским пределима, а знатна тешкоћа је била и то што је један број људи још увек био у војсци, а други су отишли на обављање пољопривредних радова у Војводини. У току је била и изградња пута Власотинце – Црна Трава.

Из извештаја Просветног одељења види се да је у лесковачком округу пре рата било 190 школских зграда, а већ 1945. године, са обновљеним и новим, била је 221 школа, са 376 одељења и 22. 804 ђака. Од ослобођења до средине 1945. године отворена је 51 школа са 64 одељења. У Лесковцу су постојале Гимназија, са одељењем у Лебану, и Грађевинска школа, са одељењем у Лапотинцу, а у Власотинцу Грађевинска школа. Организована су и два домаћичка течаја, један у Лесковцу и други у Власотинцу, а у току године одржан је и један течај руског језика. У Лесковцу је постојало окружно позориште, четири певачка друштва, по једна дилетантска група у Лебану и Власотинцу и певечко друштво у Лебану. Било је и пет културно-просветних одбора. Знат ну тешкоћу представљао је недостатак уџбеника, док је за ученике набављено 50.000 свезака из Београда.

Одељење за шуме бринуло је о снабдевању грађана огревним дрветом, а предузећа и приватника грађевинском грађом. Посебно је водило рачуна да се правилно спроводи сеча шума и да истовремено буде праћена и пошумљавањем. Донета је и одлука о максимираним ценама дрвета, а сечу је спроводило Предузеће за сечу на Кукавици. При среском НОО формиране су комисије за утврђивање потреба за грађом породица чији су објекти спаљени током рата.

За што боље обављање послова и обучавање постојећих кадрова, почетком јуна 1945. године одржане су конференције у министарствима финансија и индустрије у Београду. Како се убрзано радило на оспо обљавању индустријских предузећа за рад, Министарство индустрије је за потребе Лесковца обезбедило турбину, па је донета одлука да се за њен смештај одмах отпочне са изградњом одговарајуће зграде.

Представници појединих министарстава посећивали су Лесковац и одржавали састанке са службеницима одговарајућих сектора. Тако је министар Министарства здравства Србије у Лесковцу одржао састанак са лекарима на коме се говорило о раду санитетске службе и опасностима од заразних болести, као и о раду антитуберкулозног диспанзера, а за који је требало обезбедити посебан простор. Истовремено је закључено да се лекарски инструменти покојног др Кашиковића, који је погинуо 1943. године, откупе од његове супруге Катице, која је намеравала да их однесе у Суботицу.

Са колико пажње се водило рачуна о сваком сегменту живота показује пример обављања превоза за потребе Грађевинског одсека. У Лесковцу је постојала коњушница са запрежним колима и коњима, па, како је било потребно обезбедити храну за животиње и одржавати возила, одлучено је да се те услуге наплаћују, с тим што је за кочијаше одређена и пуна дневница на релацији на Лесковац-Власотинце, Лесковац-Лебане и Лесковац-Бојник. Интересантно је да је постојало и строго упозорење да грађани морају да воде бригу да се не оштећују воће и дрвореди поред путева, за шта су били одговорни Месни НОО. У овом периоду коришћена је и радна снага заробљеника, за које су одређене табл ице и упутства за исхрану. За потребе месних одбора НОО било је потребно обезбедити 1300 заробљеника. А поред помоћи коју је делило Социјално одељење сиромашним грађанима, Извршни одбор Градског НОО је одлучио и да 50.000 динара додели Ђачкој кухињи.

Ради што ефикаснијег обављања грађевинских, техничких и комерцијалних послова у округу, Извршни одбор Окружног НОО је 1. јула 1945. године донео одлуку о оснивању Окружног грађевинско-техничког и комерцијалног предузећа "Гратекоп-а" и усвојио његов правилник о раду. А за потпуну контролу стечене ратне добити одлучено је да се при Окружном, сре ским и Градском одбору Лесковац формирају комисије које су имале задатак да испитају начин стицања ратне добити и предузму мере за њено одузимање. Извршена је и измена радног времена по одељењима, које је трајало од 7 до 14 часова, а у сваком одељењу дежурао је по један службеник од 16 до 18 часова, док се у Окружном НОО дежурало од 14 до 20 часова, а недељом од 11 до 20 часова. Недељом није било дежурних по одељењима.

Десетак дана после формирања "Гратекоп-а" Извршни одбор Окружног НОО изабрао је Управни и Контролни одбор. Управни одбор су чинили: дипломирани техничар Станоје Миленковић, директор, инжењер Ђорђе Јовановић, шеф техничког одсека, и Матија Синадиновић, шеф комерцијалног одсека. Чланови Контролног одбора били су: Сто-

јан Димитријевић, повереник Грађевинског одељења, председник, Јосиф Игњатовић, повереник Социјалног одсека, потпредседник, инж. Влада Поп-Коцић, вршилац дужности начелника Грађевинског одељења, Никола Биљарац, службеник Финансијског одељења и Новица Васић, службеник Одељења унутрашњих послова.

За што боље обављање саобраћаја, средином септембра 1945. године при Грађевинском одељењу формиран је привремени Саобраћајни одсек са 13 службеника. Поред камиона, били су ангажовани и аутобуси Спире Милосављевића и Аврама Беловића, као и камиони Треће пролетерске бригаде, који су били на оправци. Камионска станица Саобраћајног одсека морала је да се финансира из сопствених прихода. Цене превоза је утврђивао Окружни НОО. За боље пак функционисање "Гратекоп-а" донета је одлука да се возни парк Окружног НОО у мотсрним и немоторним возилима уступи овом предузећу уз процену њихове цене од Контролног одбора.

Како се радило о првој години после ослобођења, када је један од приоритетних задатака био обнова порушених кућа и објеката, а ради што ефикаснијег обављања овог посла, Извршни одбор Окружног НОО је одлучио да формира Грађевински одбор који су чинили: повереници грађевинског, финансијског и социјалног одељења, инжењер Марјановић и Станоје Миленковић. Овакви одбори формирани су и при среским НОО и месним НОО.

Већ почетком октобра 1945. године интензивно се радило на снабдевању народноослободилачких одбора, установа, школа и грађана дрвима за огрев, па је закључено да је то могуће обавити једино преко Упр: ве народних одбора уколико се постигне договор са породицом Теокаревић да се откупи део њихове церове шуме која може да служи само за огрев. У вези са тим, била је формирана и комисија коју су чинили: Сотир Цојић, повереник Одељења шумарства, Лука Стојановић, повереник за трговину и снабдевање, и Љуба Тасић, помоћник повереника Одељења за шумарство. За откуп остале потребне количине дрва за огрев био је задужен Сотир Цојић.

Потребе за одређеним радницима у појединим установама и народноослободилачким одборима и могућности за њихово планирање нису биле у складу. Зато је Извршни одбор Окружног НОО закључио да у оне установе које нису у могућности да плаћају служитеље та радна места покрију тако што ће се ангажовати мушкарци по утврђеном редоследу за обављање тих послова. Истовремено, било је забрањено да школски служитељи обављају и кућне послове за потребе учитеља.

Рédовно је праћен и рад предузећа "Гратекоп", плате директора, шефа комерцијалног одсека и шефа техничког одсека одређивао је Извршни одбор Окружног НОО. У области пољопривредне делатности,

поред уобичајених редовних послова, обављани су и чести контакти са Министарством пољопривреде Србије. Повереник Одељења пољопривреде добио је задатак да, после одржане конференције у Министарству, убрза спровођење закључака у вези са организовањем ветеринарске службе, обављањем јесење сетве и оспособљавањем огледних добара која су одузета од грађана означених као народни непријатељи. Водило се, међутим, рачуна о приговорима грађана на пореску политику, па су због тога били формирани такозвани рекламациони одбори по срезовима који су имали задатак да разматрају приговоре грађана на конкретне износе пореза. Комисије су чинили представници народноослободилачких одбора и по два представника грађана.

Средином новембра 1945. године увелико су били у току радови на оспособљавању зграде Антитуберкулозног диспанзера са десет кревета за смештај болесника. Истовремено је спровођена и дезинфекција, за чије обављање је било ангажовано десет војника, а од Привредног одељења набављена је за те потребе метална бурад.

Редовним праћањем рада окружних предузећа уочено је да има слабости у раду Окружног трговачког предузећа "Окнап", због чега је формирана комисија коју су чинили: Душан Цекић, Станоје Миленковић, Никола Биљарац и Станиша Тодоровић да помогне у отклањању ових слабости и изврши измену постојећих Правила предузећа. У настојању пак да се, по ранијем закључку, оспособи зграда "Корзо", из средстава за обнову насеља одобрено је 2.500.000 динара за обављање преосталих радова.

Колико је пажње нова власт поклањала опредељењу да се спроведе аграрна реформа, односно да земља припадне сељацима, види се и по постојању Министарства за аграрну реформу и колонизацију Србије. Како је то био врло сложен посао, који је могао да доведе до многих неспоразума, министарство је наложило да се при окружним одборима формирају аграрни судови, па су у тај суд 4. децембра 1945. године изабрани: Милутин Николић из Рујковца, Милутин Јанковић из Боринца, Новица Црнатовић, учитељ из Васотинца, Драгомир Давидовић, члан Среског НОО Власотинце, и Илија Грубач, потпредседник Среског НОО Лесковац. Како је у то време постојала и Комисија за прихватање демобилисаних бораца Народноослободилачке војске Југославије, повереници одељења добили су задатак да међу њима проналазе оне који су заинтересовани за поједине курсеве и школе. Један од курсева који је у то време био врло активан био је и тракторски курс.

У зимском периоду 1945. године Окружни одбор је издао наредбу Среском и месним НОО да организују одржавање окружних путева и чишћење снега на својим територијама. Такође, били су обавезни да у крајевима кроз које пролази железничка пруга, на захтев Дирекције железница, пруже помоћ у радној снази за њено одржавање.

После већ донетог закључка да се Правилник предузећа "Окнап" измени, предлог новог Правилника у име комисије поднео је Никола Биљарац 17. децембра 1945. године, када је он и усвојен.

По правилнику, Предузеће за трговину "Окнап" је било у власништву Окружног НОО и имало је задатак да на јефтин и брз начин регулише промет робе у округу, и то свих артикала за широку потрошњу, изузев грађевинског материјала. Могло је да отвара филијале, стоваришта и откупне станице. Његов циљ је био и да регулише цене на тржишту. Основни капитал предузећа био је 5.000.000 динара, обезбеђен од Окружног НОО, а имало је и резервни фонд који је имао 15% од чисте годишње добити предузећа, фонд за обнову и проширење рада, за који се такође издваја 15 % од чисте добити предузећа, а могло је узимати и зајмове. Руководни и извршни орган предузећа био је управник, а постојао је и Контролни одбор који је у име Окружног НОО контролисао његов рад. Управника поставља Окружни НОО, као и службенике и раднике на предлог управника. За управника је био постављен Драгољуб Цекић. Чланови Контролног одбора били су: Лука Стојановић, повереник Привредног одељења, председник, Радомир Митровић, повереник Финансијског одељења, заменик председника, чланови Душан Митић, рачунарски контролор при Финансијском одељењу, Милорад Радић, службеник Привредног одељења Окружног НОО, и Михално Митровић, шеф одсека Народне милиције.

Из овог краћег приказа рада Окружног НОО Лесковац првих месеци поле коначног ослобађања Југославије од фашистичког окупатора може се закључити да је улаган вилики напор за нормализацију живота у условима када је на сцену ступала нова власт која је трасирала пут социјалистичким друштвеним односима. При том, изненађује брига, али и умешност да се сваком животном проблему поклони одговарајућа пажња и да држава функционише и пре доношења највиших законодавно-правних аката. Рад може послужити као прилог за дубља истраживања и мултидисциплинарна закључивања у обради послератног периода развоја новостворене државе Југославије.

Извор: Записници Окружног народноослободилачког одбора Лесковац 1945. фонда Окружни НОО, Историјски архив Лесковац.

Summary

Živan Stojković

NATIONAL – LIBERATION DISTRICT
BOARD OF LESKOVAC IN 1945

N: tional-liberation district board on the area of Leskovac and Toplica was established on November 25th, 1943, at village Slavnik, in the foot of Radan Mountain. It supervision covered the following areas: Leskovac, Vlasotince, Jablanica, Prokuplje,Dobrica, Kosanica and part of Morava area. The general board included 26, while Executive board included 11 members. Its goal was work on further development and strengthening new, i.e. so called national government on mobilization of population for continuing struggle against occupiers and their collaborationists.

The Board gave all its best to normalize living conditions in the period of institutionalization of new government which formed the way to socialism social circumstances. Each problem related to living conditions was particularly reconsidered, in order to provide functioning of the state on regular basis prior approving new law regulative. This paper may be used addition for further and complex explorations and multidisciplinary conclusions in reviewing recently formed State of Yugoslavia.

УДК 329.15:929 (497.11)"1945"

Хранислав Ракић

ДЕЛЕГАТИ ОСНИВАЧКОГ КОНГРЕСА КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ СРБИЈЕ О СРБИЈИ

Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије одржан је од 8. до 12. маја 1945. године. Ако се зна да су Комунистичке партије Хрватске и Словеније формиране тридесетих година прошлог века, одмах се поставља питање зашто је оснивачки конгрес у Србији одржан тако касно. Ставове о формирању ових партија подржао је и сплитски пленум Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Непосредно после овог пленума, Благоје Паровић је објавио чланак у "Пролетеру" под насловом "О стварању КП Хрватске и Словеније", у коме је инсистирао да се процес њиховог формирања убрза, а изнео је и своје мишљење зашто се не оснива и Комунистичка партија Србије. Разматрајући ово питање, он је истакао да се то не чини јер радне масе Србије не траже оснивање комунистичке партије Србије, да српски народ национално није угњетен, да су Срби владајућа нација и не осећају национално угњетавање од стране других народа. Он је, даље, указао да стварање КП Хрватске и КП Словеније и не иде у правцу формирања федеративне партијске организације и да то није цепање Југославије.

Благоје Паровић, као истакнути комуниста и Југословен, није могао да предвиди да ће се унутар тих партија створити такве националистичке снаге и деведесетих година прошлог века остварити цепање Југославије и створити националистичке државе.

Значи, схватање да се стварањем КП Хрватске и КП Словеније не иде на цепање Југославије није се обистинило, јер су оне после пет и по деценија биле основна полуга у разбијању СФРЈ (Социјалистичке Федеративне Републике Југославије) и, изазивајући грађански рат, створиле су конзервативне-фашистичке државе.

Сматрамо да је схватање да у формирању једне партије одлучујућу улогу имају масе доста дискутабилно, јер масе, када је Комунистичка

партија Југославије у деловала у илегали, нису могле да траже да се формира партијски форум, јер је то било само у ингеренцији руководства. Шпекулације да су Срби били владајући народ у Краљевини Југославији, а да су остали били обесправљени, не одговара историјској истини. Познато је да су Краљевином Југославијом владале три буржоазије (српска, хрватска и словеначка), јер јер да је друкчије, не би дошло до распада Краљевине Југославије 1941. године, а то је могло да се деси само због тога што су све три буржоазије имале људе у највишим војним и државним институцијама.

За време Другог светског рата, и после ослобођења, Југославија је почела изграђивати земљу на федеративном принципу, и тада су створени услови за стварање Комунистичке партије Србије.

Не улазећи у детаље како је дошло до формирања Комунистичке партије Србије, неопходно је истаћи да оснивачки конгрес није могао да се одржи пре Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, јер се још није знало какве ће организационе форме имати Србија.

Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије одржана је од 9. до 12. новембра 1944. године, али за време њеног заседања није донета одлука о томе какве ће организационе форме имати Србија. Тек после ванредног заседања АСНОС-а, од 7. до 15. априла 1945. године, постало је јасно да ће Србија бити сложена федерална јединица са две аутономне покрајине у свом саставу. После тога су створени услови за формирање Комунистичке партије Србије.

Крајем новембра 1944. почеле су припреме за оснивачки конгрес. Писмо које је упућено од стране ПК КПЈ за Србију окружним Комитетима у Србији садржало је упутство како да се врше припреме на терену, у организацијама и руководствима, за одржавање конгреса. У њему је наглашено да треба претходно одржати састанак основних партијских организација и на њима бирати делегате за среске партијске конференције, а на среским конференцијама бирати делегате за окружне партијске конференције на којима су бирани делагати за оснивачки конгрес.

Крајем 1944. и почетком 1945. године, упоредо са најважнијим задацима које су решавали органи власти и ПК КПЈ за Србију, интензивно су одржавани зборови и конференције на којима су се подносили реферати: 1. о политичкој ситуацији у земљи и свету: 2. о организационом питању Партије и о задацима Партије у изградњи војске и државе. Окружним партијским конференцијама присуствовало је у просеку око 200 до 250 делегата, као и представници ПК КПЈ за Србију. На овим конференцијама се дискутовало о тадашњим најважнијим задацима, а то су: потреба ангажовања свих људских и материјалних потенцијала за ослобођење целе Југославије са паролом "Све за фронт, све за победу".

Партијске организације и руководства на терену су првобитно били обавештени да ће се конгрес КПС одржати крајем јануара, а онда је рок померен за половину фебруара. Највероватније је да су се ова померања вршила због тога што се рачунало да ће Срем, Банат и Бачка бити ослобођени раније, али како су се борбе на Сремском фронту биле одужиле, конгрес је одржан тек половином маја 1945. године.

Партијска организација је после ослобођења Србије осетно омасовљена. Крајем јануара 1945. године, у време интензивних припрема за оснивачки конгрес, имала је 5963 члана, а од тога броја 1250 интелектуалаца, 1585 радника, 2621 сељака, 191 занатлија и 316 сврстаних у "остале".

Из извештаја окружних комитета КПЈ за период јануар-мај 1945. године види се да је главна активност КПЈ била мобилизација људства и материјалних снага за коначно ослобођење земље. Чишћење слободне територије од заосталих непријатељских и издајничких појединаца, који се нису предали органима власти. Вршена је реквизиција намирница за потребе војске и народа. Сакупљана је помоћ за пострадале крајеве Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније и Македоније и организовани берба кукуруза у Срему и снабдевање градова огревним дрветом. Одржаване су конференције и зборови на којима је објашњавана војно-политичка ситуација итд.

Стваране су и нове партијске организације учлањивањем великог броја младих људи из свих друштвених слојева. Организовани су многи општински и рејонски комитети, срески комитети, као и нови одбори ЈНОФ-а, АФЖ-а Усаоја и др. За четири месеца (јануар-април) партијска организација у Србији је имала преко 38.000 чланова КПЈ и преко 44.000 скојеваца, а у име тог партијског чланства конгресу је присуствовало 459 делегата. Социјални састав делегата је био 158 радника 61 сељак 240 интелектуалаца. Делегати за Први конгрес КП Србије предлагани су на окружним конференцијама, а у војсци на бригадним и дивизијским конференцијама. Нажалост, данас је тешко утврдити који су чланови КПС присуствовали конгресу, јер не постоји комплетан списак. Међутим, извесно је да је са територије Прокупља предложено 16, из Пирота 10, Лесковца 20, Врања 12, Месна конференција града Београда предложила је 25 делегата.

Лесковачка партијска организација у то време је имала 1.324 члана и 202 кандидата. После Београда, била је најјача партијска организација у Србији, а социјални састав је био: 211 радника, 999 сељака, 86 интелектуалаца и 26 припадника осталих занимања.

После неизвесности и вишемесечних припрема, Оснивачки конгрес одржан је у ослобођеном Београду од 8. до 12. маја 1945. године, Значи, Одлуком ЦК КПЈ Шеста партијска конференција претворена је у Први (оснивачки) конгрес КП Србије.

Шесту Покрајинску конференцију Комунистичке партије за Србију отворио је Александар Ранковић, члан ЦК КПЈ. Истовремено је саопштио одлуку ЦК КПЈ о претварању Шесте конференције у Први оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије.

Проглашавајући ову конференцију Првим оснивачким конгресом, он је позвао делегате да минутом ћутања одају почаст палим друговима комунистима у борби. У исто време, у име ЦК КПЈ, поздравио је све присутне делегате из Војводине, Санџака, Косова и Метохије, као и Србије. Одмах са успостављањем Србије и формирањем покрајина, Србија није била целовита и јединствена, што јој је много сметало њеном даљем развоју. Значи, била је састављена од тзв. уже Србије, Војводине и Косова и Метохије. Потом је Ранковић говорио о Петој покрајинској конференцији, њеним одлукама за развој КП у Србији, и о борбама под руководством КПЈ 1941-1945. Предложио је да се изабере почасно и радно председништво, потом је предложио радно председништво. Конгрес је са одушевљењем прихватио предлог. Моша Пијаде се захвалио на избору и предложио дневни ред: 1. Реферат о политичкој ситуацији; 2. Реферат о организационом питању; 3. Реферат о учествовању комуниста у изградњи власти; 4. Реферат о синдикалном питању; 5. Реферат о агитацији и пропаганди; Избор комисије за израду резолуције; 7. Избор кандидационе комисије за избор ЦК КПЈ Србије; 8. Саопштење кандидационе комисије; 9. Питање и предлози; 10. закључци Конгреса. После увојеног дневног реда, реч је добио референт за политичку ситуацију Благоје Нешковић. Он је говорио о политичкој ситуацији у Србији, Војводини и Косову и Метохији.

Благоје Нешковић је истакао кроз какве је све тортуре прошао српски народ за време окупације 1941 - 1944. године, који су му непријатељи били, како је ПК КПЈ за Србију организовао народноослободилачки рат, како је кажњавао издајнике и каква је политичка ситуација у слободној Србији, истичући колики допринос даје Србија за коначно ослобођење земље. На крају реферата предложио је шта је потребно да Народноослободилачки покрет и даље успева у својој борби, опште заједничке задатке, као и посебне за Србију, Војводину и Косово и Метохију.

У дискусији по реферату Благоја Нешковића први за реч се јавио Немања Марковић из Крагујевца. Он је говорио о односима Драгољуба Стојановића према Комунистичкој партији уочи рата, као и за време рата. Драгољуб Стојановић Тине из Пожаревца је говорио о положају влашког становништва. Предложио је да уколико је њихов језик развијен да се користи у међусобном разумевању, а уколико није

развијен да се употребљава српски језик, која они веома мало разумеју. Иначе, њихов однос према НО покрету је задовољавајући.

Добривоје Видић је истакао које је све акције Партија водила и како се повећавало расположење широких народних маса према НО покрету. Говорио је и о неким проблемима на којима је требало концентрисати политичкуа борбу, као што су: шпекулација, аграрна реформа, замена новчаница итд. Неки млади комунисти, по његовим речима, нису схватали да су многи облици који се испољавају у многобројним акцијама и манифестацијама облик за придобијање маса за учешће и подршку програма наших партијских и државних органа. Заложио се за већу активност комуниста у НОФ-у и коришћење аграрне реформе за успостављање савеза радника и сељака.

Међу дискутантима био је и Радош Сеља Јовановић, делегат из Прокупља, који је истакао да постоје извесне појаве политичких струјања у Србији, и то у грађанским партијама, нарочито после доношења уредаба и закона о надницама, ценама и новцу. Њихов однос је био такав да према свим акцијама које се предузимају имају неповољан став. Покушавају да придобију сељаке за своје реакционарне ставове, али им то не полази за руком. Пошто постоји велики јаз између средњих и богатих сељака, треба повести борбу за придобијање средњих сељака и ударити по шпекулацији коју углавном врше богатији сељаци. Незадовољни политиком КП, пошто нису у могућности да формирају партију, они се повезују преко реакционарних интелектуалаца, па предлаже да се ти интелектуалци премештају из Београда у провинцију, јер тамо немају утицај као у Београду.

Боса Цветковић, делегаткиња из Крушевца, говорила је само о једном питању, а то је да народ не осећа да је народна власт његова. Истакла је да партија може да мобилише масу народа на манифестационим зборовима, али није у могућности да разрешава проблеме за које су заинтересоване масе са села. Велимир Боговац, делегат из Краљева, упозорио је да у Србији има много шовинизма на свим нивоима и да га има и између срезова, па чак и општина. Говорио је да у граду постоји јака непријатељска пропаганда и да је организована од интелектуалаца. Та пропаганда се служи свим и свачим. Тако је, на пример, реакција говорила да су од пет осуђених на смрт четири праведно осуђена а пети није. То се брзо прихватало а томе су наседали и неки партијски активисти. Реакција шири многобројне вести. Једна од тих је како у редовима партијског врха има размимоилажења, како је Коча пао у немилост и пуцао на Тита итд., итд.

Боговац даље упозорава да реакција није само у редовима издајника Милана Недића него и у редовима Драгољуба Јовановића. Реакција

убацује све своје људе у редове Скоја са циљем да сазна појединости из њиховог рада. Људи нису слободни јер се плаше поступака реакције, а интелигенција није добро искоришћена. Свештеници ништа не раде и не укључују се у рад јер им то забрањује Св. Синод.

Милован Батановић, делегат из Шапца, сматрао је да је реакција видљива откако је створена јединствена влада Демократске Федеративне Југославије, а нарочито се испољила откако је у ЈНОФ ступио Драгољуб Јовановић. Српски шовинзам је нарочито изашао на видело када су наше јединице застале на левој и десној обали Саве, што је реакција објашњавала као њихову слабост у промењеним условима фронталног рата. Дезертирање војника који су прешли из непријатељских редова у НОВЈ они су објашњавали пропагандом: да Тито шаље Србе да гину, а да чува Хрвате. Батановић је захтевао од чланова Партије да појачају борбу против свих оних који се држе непријатељски према Народноослободилачком покрету.

Жарко Веселинов, делегат Војводине, рекао је да је у Војводини великосрпски шовинизам најопаснији и поред тога што постоји и мађарски и хрватски. Он ту опасност види у томе што је српска реакција најорганизованија, што је повезана са Београдом и што је економски најјача. Истакао је да је реакција националних мањина разбијена, а поготово немачка, мађарска је прилично сузбијена, док код осталих то није случај. Разумљиво је што се код националних мањина немачке и мађарске тако поступало, јер су оне биле носиоци геноцида над српским народом у Војводини за време окупације 1941-1944. године. Међутим, иако се у почетку доста грашило према Мађарима и Румунима, они су схватили свој положај, а и однос победника се променио: почели су да се укључују у рад народне власти, у друштвенополитичке организације и да одлазе у народноослободилачку војску.

Критиковао је Србе који због свог масовног учешћа у НОП-у желе да приграбе све јавне функције у Војводини.

После дискусије Јована Веселинова, Моша Пијаде је објавио да је Немачка капитулирала, прекида седницу и заказује је за 9. мај у осам часова.

Средоје Урошевић 9. маја отвара седницу и предлаже верификациону комисију од пет чланова и после усвајања предлога, Јован Веселинов подноси реферат о организационом стању партијских организација у Србији, Војводини, Косову и Метохији. Он покушава да да општу слику рада свих организација, с обзиром на то да су оне радиле одвојено. Истакао је да је са ослобођењем Партија добила нове задатке и неколико општих слабости партијског рада: многи руководећи

кадрови не схватају однос између појединих сектора или не познају довољно посао који им је поверен. Многи не умеју да се организују, а није редак случај жандармисања неких другова, охолости и надувености, па чак и суровости према народу. Теоретски ниво великог дела на врло је ниском нивоу. Било је недисциплинованих, а у појединим партијским организацијама било је појаве шовинизма, мада се оне не испољавају у отвореној форми. На крају реферата Јован Веселинов је упозорио да се слабо ради са нашим националним мањинама и да то треба поправити. У Војводини партија треба да поправи национални састав, а на Косову и Метохији да увуче у чланство и Шиптаре.

Мирко Милојковић, делегат из Крагујевца, говорио је о појави секташтва које се огледало у томе што су неки комунисти били против придобијања средњих слојева и интелектуалаца јер нису схватали да су стручњаци и те како потребни за обнову државе. Кад нападамо ратне шпекуланте, ми нападамо све трговце, нападамо све људе који тргују, уместо да изолујемо шпекуланте од поштених трговаца, који су нам неопходни у обнови наше привреде, рекао је.

Ђоко Пајковић, делегат Косова и Метохије (секретар Обласног комитета), упозорио је да стање на Косову и Метохији није задовољавајуће због тога што су шиптарске масе ступиле у оружану борбу против успостављања новог поретка. Указао је на неправилан однос према Шиптарима у Краљевини Југославији, што је помогло националистима Шиптарима да одвоје масе од НОР-а. Још у то време Шиптари су тражили да истичу албанску заставу и Ђоко Пајковић сматра да је била грешка Партије што им то није дозвољено, што је недостатак у раду са шиптарским масама. Главни проблем на Косову и Метохији у то време је решавање питања земље, међутим, то питање није могло да се реши јер је било много колониста, неправилно досељених. Да би се приближиле шиптарске масе, стварани су шиптарски комитети, али у њима су улазили људи који нису били пожељни, људи који су водили политику, и то на линији шовинизма. Због тога се намеће као неопходно да се пронађу добри људи који би заменили ове шовинисте, али то је било прилично тешко.

Тихомир Миловановић, делегат XXIV дивизије, упозорио је да реакција из околине Крушевца отворено ради и да НО покрет није задобио масе. Они отворено говоре да дезертери зато беже јер их Пеко Дапчевић тера у прве борбене редове, а они који су се борили од 1941. године за равноправност седе по кафанама и свуда су повлашћени. Војска је према Шиптарима имала правилан однос и они су говорили да смо ми много бољи од њихових руководилаца.

Милован Ђилас, члан ЦК КПЈ, говорио је о политици према Арнаутима, у Србији према Власима, у Војводини према Мађарима и Хрватима и поставио питање зашто нема неких националних мањина

у Партији. Сматрао је да су арнаутске масе биле спремне за борбу противу Италијана и Немаца, али да то Партија није умела да искориси, па је касније дошло до масовног контрареволуционарног устанка против НОР-а. Изрекао је и многе тврдње које нису тачне, као на пример да су Срби тражили да се побију сви Муслимани у Босни. У даљем излагању он говори да је национална политика у Војводини исто тако важна као и на Косову и Метохији, с том разликом што је за нас, са тачке гледишта унутрашње политике, све што се тамо дешава далеко је озбиљније од онога што се дешава на Косову и Метохији. Комунисти сваког народа треба да се у својим редовима боре против тенденције шовинизма и хегемонизма и да ни по коју цену не силазе са линије Комунистичке партије Југославије. Национална политика стварања братства и јединства наших народа била је она снага која нам је помогла да решимо питање рата. Друго питање о коме је говорио односило се на државни апарат. Било је неопходно да се организујеу све јавне службе и да сви беспрекорно извршавају своје задатке, а онда ће непријатељ спласнути и биће побеђен.

Џавид Нимани, делегат са Космета, истакао је да младост партије и неискуство доводи до грешака које користи реакција, пропагирајући да ће Шиптари и у новој Југославији проћи као и у Краљевини Југославији. Пошто су они за време окупације масовно сарађивали са окупатором и вршили зверства над српским народом, после ослобођења се код Срба и Црногораца одражава жеља за осветом, а код Шиптара жеља да се ти злочини прикрију. Код њих је нарочито дошло до узнемирења када је одлучено да се десељеницима Албанцима додељује земља. Због такве несмотрености партијских органа, дошло је до насељавања Албанаца са којима Србија има велике проблеме. Они су успели да се наметну у органима Партије и власти и албанизују Косово.

Едвард Кардељ истакао је да стварање партије Хрватске и Словеније, као и Македоније, има велики значај, јер су створене националне партије које ће мобилисати масе у изградњи наше државе.[1] Даље је Кардељ говорио да треба радити на изградњи народне власти и борити се противу шовинизма и национализма, кога доста има код свих народа и националних мањина. Једна од мана нашег кадра је да врло много прича, а да још увек не уме да ради.

Трећег дана конгреса први дискутант је био Душан Богданов, делегат из Војводине, који је говорио о националном питању, односно о ставу према националним мањинама, Румунима и Мађарима. Било је

[1] Данас са, пуним правом, можемо истаћи да је са формирањем националних партија створена клица која је довела до распада СФРЈ. Централни комитети Хрватске, Словеније, Македоније и Босне и Херцеговине били су центри који су координирали рад на распадању СФРЈ. Према томе, ма колико сматрали да су одлукс о формирању националних партија биле великс, оне су се показалс као контрапродуктивне, јер су довелс до распада државе за коју су се изборилс.

грешака и несналажења чланова партије нарочито према Скоју. Испољавало се велико секташтво, а поједини чланови партије нису се интересовали за организациону структуру Скоја и његов рад.

Миле Неоричић, члан ЦК СКОЈ-а говорио је о раду партије у Скоју. Без обзира на то што у Србији има 33.000 чланова, Ској показује да он није постао масовна васпитна организација. Пред омладином, поред осталог, стоји задатак да разбије секташтво према колебљивом делу омладине.

Пал Шоти, делегат из Војводине, казао је да су Швабе и Мађари починили велика зверства, па је и разумљив гнев народа против оних који су клали и убијали. Међутим, револт није био усредсређен само на злочине, што је била велика грешка. Даље се грешило што су се у органима власти и војним командама налазили углавном Срби и то је овајало масе од НОП-а, али су се ствари мењале и националне мањине су укључиване у политички и привредни живот.

Радоје Љубичић, делегат из XXII дивизије, скренуо је пажњу да се налази у јединици која је састављена од људи са терена, где ја Драгољуб Јовановић имао утицај, па је неопходно да се нешто више каже о њему и његовом ставу за време рата, како би се људи упознали како да се према њему одређују. Друга појава у војним јединицама је дражиновштина, а то се нарочито испољавало код оних који су касније мобилисани, а то су официри, шофери итд. Самокритика је на ниском нивоу, а политика кадрова је очајна. Помоћници комесара се баве само унапређењима, па нису у могућности да обилазе партијске ћелије и да им пружају помоћ.

Велибор Љујић, делегат из Новог Пазара, истакао је да је ситуација у његовом крају другојачија, јер они имају контролу над целом територијом. Успели су да у НОР увуку и бивше политичаре и немају друг их струја . Иако су имали муслиманске масе на страни непријатеља, успели су да широке народне масе одвоје од реакционарних елемената и укажу како НОП није против Муслимана, као ниједног другог народа. Организован је велики број партијских организација и решени односи Муслимана и Срба на задовољавајући начин. И на овој територији се у партијском раду појављивало секташтво.

Цана Бабовић, члан ЦК ККЈ, говорила је о организационом стању партије до Првог светског рата, истакавши да је партија била повезана са широким народним масама и да је баш захваљујући њеној организованости успела да их поведе у оружани устанак 1941. године. После ослобођења слабости партије огледале су се и у томе што су састанци држани са апстрактним дневним редом, а нису обухватали животне проблеме.

Добривоје-Боби Радосављевић, члан ПК КПЈ за Србију, сложио се са Цаном Бабовић да је у раду сигурно било и грешака, али је чињени-

ца да партија руководи у свим политичким акцијама. Данас у Београду има, рекао је он, 1.700 чланова партије, од којих је 760 радника.

Милија Станишић, делегат Друге пролетерске бригаде, говорио је о раду партијске организације у бригади и њеним најважнијим задацима. После пробоја Сремског фронта расло је расположење међу борцима за прерастање НОВЈ у Југословенску армију. Послови су се обављали стручније и одговорније.

Ђуро Јовановић, делегат из Војводине, сматра да партијска организација северног Баната није извршила три задатка које је поставио Јосип Броз Тито, а то су: дотући пету колону, сачувати државну имовину и развити продукцију. Нажалост, каже, он наша војна управа, осим што је покренула продукцију, није извршила нити један од друга два задатка, нити је сачувала државну имовину, нити је дотукла пету колону. Ту је он мислио на ниже инстанце које су се бавиле ситним стварима и правиле грубе грешке.

Драгослав-Гоша Ђорђевић, делегат из Пожаревца, говорио је о политичком образовању стручног кадра, и то о учитељима који су најпотребнији селу, јер, показало се, на селу где има добрих учитеља врло лако се успоставља рад омладинске и друге друштвено-политичке организације. Агитација и пропаганда се само спроводи преко зборова и конференција, што није довољно.

Николија-Кока Петровић, делегат из Крагујевца, истакла је да су приликом пријема у чланство партије прављене грешке и у партијску организацију су се увукли неки шпекуланти, који су водили борбу против шпекулације, а сами били шпекуланти. Говорила је и о слабостима које су се испољавале у раду са АФЖ-ом и Усаосом и критиковала бирократизам залажући се за плански рад.

Данило Кнежевић, делегат 37. дивизије, говорио је да би требало да постоји већа сарадња између фронта и позадине. Постоје проблеми код војних судова, који веома благо поступају са злочинцима и сарадницима, као и тежња руководилаца да изађу из војске. Кадрови који се пошаљу на разне курсеве нису се враћали у јединицу, па су често на курсеве ишли слабији појединци, што није добро.

Стеван Јовичић, делегат из Ниша, уочио је да је рад ЈНОФ-а на селу слаб, иако тамо није извршена диференцијација у целости. ЈНОФ у граду је показао прилично велике успехе, а социјални састав био је задовољавајући.

Благоје Нешковић је требало да да завршну реч по реферату, али је сматрао да после дискусије Едварда Кардеља то није потребно. Но, ипак је истакао нека питања важна за нормалан рад партијске организације у Србији, а то су: питање шовинизма, питање кадрова, питање рада у друштвено-политичким организацијама, као и о методама са радом националних мањина.

Трећи реферат, о улози комуниста и изградњи власти, поднео је Петар Стамболић. Истакао је да је партија примила на себе одговорност да власт изграђује, учврсти и даље развија. Потом је изнео повезаност НОО са народом. Он је на основу изложеног реферата одредио следеће задатке: "Да наставе појачан и напоран рад на обнови, наслањајући се на иницијативу и помоћ маса у решавању привредних питања, развијајући ударнички дух код радника и омладине, да ојачају утицај на народне судове, на које се преноси велики део посла у спровођењу привредних мера, сазивати среске и окружне скупштине и смењивати бирократске судије, који се држе параграфа а не иду у корак са иницијативом маса... Штедња државне имовине, оспособити сва предузећа да у свом пословању буду активна и да не послују са губитком... Концентрисати снаге на најважнијим питањима, као на пример сетве и др... Месни, срески и окружни одбори, треба да направе попис и потпун преглед свих привредних предузећа, државних и приватних на својој територији. У оним предузећима која стоје пред непосредном управом тога одбора, организовати најрационалније газдовање, направити план производње и уложити све снаге за остварење тог плана."

За дискусију по реферату Петра Стамболића, први се јавио Марко Никезић, делегат из Београда, који је говорио о функционисању народне власти у Београду. Истакавши да у Београду постоје Градски одбор и рејонски одбори. Одмах по успостављању народних одбора ангажоване су масовне организације на спровођењу оних мера на којима су се ангажовали органи власти, па се то показало као неприхватљив начин. Да би се се народна власт приближила масама одржавани су зборови где одбори полажу рачуна грађанима, а то се показало као позитивно, али и на тај начин сва питања нису могла да се решавају, па се приступило одржавању састанака делегата из појединих улица и после се дискутовало и одлуке са скупштине преносиле на масовним дискусијама јединственог фронта и ту се поново дискутовало о тим одлукама. Тако да је тај начин довео најпре решењу проблема.

Јован Дикић, делегат из Срема, истакао је да су народноослободилачки одбори у Срему поникли већ 1943. године и тада је у њима био заступљен најбољи кадар. У Срему, за разлику од других делова Војводине, однос између Срба и Хрвата био је добар и није тако оштар, те се као проблем и не примећује. У западном Срему, где има доста Хрвата има и доста чланова НОО. Братство се испољавало и на тај начин што су у неким срезовима читаве поворке у народним ношњама и Хрвата, и Срба, и Словака одлазиле на заједничке излете. Национални и социјални састав је задовољавајући. Било је проблема у попуни НОО стручним људима, али је то превазиђено на тај начин што је један број регрутован од младих људи који су учествовали у НОР-у, и један део је узет из старог апарата, који се нису компромитовали за време рата,

али њих је било мало. Напоменуо је да због близине фронта није могла да се на време изврши сетва, али су уложени посебни напори и она је приведена крају.

Душан Мугоша, делегат Косова и Метохије, истакао је да је на Косову и Метохији било народних одбора, који су се бавили прикупљањем помоћи за НОВЈ, а покушавали су и да мобилишу људство за војску. Већина њих је страдала од Шиптара и других издајника. Међутим, са ослобођењем Косова и Метохије било је потребе за већим бројем људства које би обављало разне војне и политичке дужности. Пошто је на Косову и Метохији успостављена војна управа, било је мешања надлежности војних и цивилних задужења, па народна власт није могла да функционише како ваља. Он је сматрао да је састав НОО по националној припадности правилно постављен и да НОО морају да одговарају улози жаришта братства и јединства, да сваки сеоски, општински или срески одбор буде једнак за Шиптара, Црногорца и Србина. Привредни проблеми се разрешавају, али има много проблема у просвети, питање финансија није решено, а сетва се добро обавља, итд.

Милија Радовановић, делегат из Лесковца, говорио је о привлачењу маса за учешће у народној власти. Сматрао је да народноослободилачки одбори морају да измене социјални састав, да у њима буде више радника и сиромашних сељака, јер се приликом реквизиције дешавало да оне највише погоде сиромашније слојеве. Окупљањем људи око конкретних проблема подиже се ниво политичког живота. Истакао је и да постоји велико интересовање за задруге и да је тај интерес веома изражен код сиромашнијих сељака.

Четвртог дана Конгреса прва је узела реч Милка Минић, делегат из Чачка, која је истакла да је народ оружаном борбом победио непријатеља, али наша народна власт не уме да бије битку на привредном пољу против непријатеља народа. Потребно је упознавање закона, а онда његова примена. Треба имати на уму да правилна одлука власти доноси и политичку користи.

И Воја Бојовић, делегат из Ужица, говорио је о привредном животу. Сугерисао је да се партија мора позабавити изграђивањем кадрова у привреди и да се они који могу допринети привредном развоју демобилишу из војске. У задругарство треба ући, треба га проучити и дати му перспективе како да се развија, јер је то наш основ одакле треба да пођемо ка спајању радничке класе и сељаштва.

Славка Парента, делегат из Београда, говорила је о социјалној политици и шта држава мора да предузме у циљу побољшања животних услова широких народних маса.

Живорад Љубичић, делегат из Ваљева, казао је да смо у изградњи народне власти постигли велике разултате, у фабрикама, у сетви и на другим пољима делатности, али смо то постигли благодарећи одушевљењу народа. Заложио се за доношење закона и других законских уредаба како би се проблеми решавали подједнако на целој територији Србије.

Боса Цвијетић, делегат из Крушевца, истакла је да су комунисти у току рата могли да остваре победу, али када су се нашли пред обновом земље нису могли да се снађу, како су то чинили за време рата. Ми данс не умемо да објаснимо народу зашто плаћа порез и да је он неопходан за нову државу.

Слободан Босиљчић, делегат из Зајечара, говорио је о учешћу омладине у јачању државног сектора у привреди и истакао активност омладине на Црном врху. Закључио је да се без старог кадра не може, али може да се утиче на старе кадрове да приступе решавању питања са више одлучности и револуционарности.

Ђурица Јојкић, делегат из Новог Сада, говорио је о грешкама које су правили органи народне власти. У њих су улазили људи из старе управе са неприхватљивим схватањем, али то није могло да се примети док је постојала војна управа. Тек са њеним укидањем вршило се чишћење, али су и ту прављене грешке, јер су искључивани неактивни а не непријатељски настројени. Друга грешка је била што у тим одборима нису обухватани представници националних мањина.

Селмо Хаџибеговић, делегат из Новог Пазара, изнео је да се многи комунисти који долазе из војних јединица нерадо укључују у рад органа НОО. Поједини чланови партије су једино желели да буду секретари одбора, али нису били стручни за то па су користили ауторитет партије да дођу на та места, што је на неки начин компромитовало рад НОО. Било је појава да се војни органи стављају изнад НОО, па су појединци заобилазили НОО и неке своје послове завршавали преко тих команди. Ми стално говоримо о демократској власти, да је код нас таква демократија да можемо мењати органе власти уколико не испуњавају своје обавезе, али то се ретко дешава у пракси. Комунисти немају смисла за државност. Затим, наше скупштине нису оно што би требало да буду. Оне се одржавају, као и многе друге ствари, потпуно шаблонски па се дешава да наши срески одбори никада нису заказали неку седницу по неком важном питању нових уредаба, закона итд.

Александар Ранковић, члан ЦК КПЈ, говорио је о улози комуниста у изградњи државности и државе или, правилније, о борби комуниста за правилну изградњу државе и државности. Потом је дискутовао о односима чланова партије према некомунистима, према нечлановима партије у народним одборима у установама и организацијама. По његовом мишљењу, критика и самокритика једно је од најжешћих оружја у рукама партије, али под условом да се доследно спроводи. Међутим, на овом послу има много недостатака, нарочито у неразвијеним срединама, као што је Косово и Метохија.

Ранковић је сматрао да треба појачати рад на политичком и теоретском образовању чланова партије на пратијским курсевима и партијским школама при руководствима. Унутар НОО увукао се један број непријатеља, и то у сеоским и општинским НОО-има. Не би било

корисно те људе одстрањивати наредбама и декретима среских НОО. Њих масе треба да изолују приликом избора и то је најјаче средство и гаранција да такви елементи неће имати никакав утицај. Општинске и среске НОО треба бирати демократски, а за изборе треба припремити и мобилисати све партијско чланство и широке народне масе.

Петар Стамболић се заложио за свеобухватно коришћење стручњака, јер није тачно да су сви они саботери, а нормално је да има и таквих. Сјединити праксу са теоријом у послу, то је начин за образовање кадрова.

Потом је реферат о јединственим синдикатима поднео Воја Лековић. Он је истакао борбу радничке класе између два рата за побољшање економског положаја и већа политичка права. Осудио је социјалдемократе и Живка Топаловића, који су се споразумевали са владајућим режимом противу интереса радничке класе. Па ипак такав разбијачки рад, истакао је Лековић, као и крвави терор реакције, нису били у стању да укоче даље развој радничког покрета и умртве његову револуционарност.

Када је наша партија позвала наше народе на устанак, каже Лековић, први су пошли баш радници, они који су у ранијим биткама припремљени. Они су били ти који су ударили солидне темеље Народоослободилачке борбе, понели заставу, слободе и херојства. Прва мера, коју је подузела партија одмах по ослобођењу као помоћ радничкој класи, била је одлука ЦК о организовању Јединствених радничко намештеничких синдиката. Нови раднички синдикати, каже он, под новим условима борбе и рада, под новим и ширим могућностима попримили су и нове организационе форме. У свим местима где има више подружница, формирају се месни одбори, који имају задатак да координирају рад и руководе подружницама у предузећима и струковним подружницама једног одбора у дотичном месту. Задатак синдиката је да се организационо учврсте и политички уздигну, да буду заиста способни и кадри да решавају све проблеме.

Први за реч по по реферату јавио се Иван Божићевић, који је истакао да је у току НОР-а остварено јединство радничке класе. То јединство радничке класе стварањем Јединствених радничких синдиката добије своју форму. Радници гледају на државу као на дело своје властите борбе.

Љубомир Мијатовић, делегат из Ужица, истакао је да комунисти не раде довољно у синдикатима и не обраћају довољно пажње кадровима. Није довољно искоришћена уредба о надницама и ценама, јер она може бити најбоља садржина за агитацију. Синдикату треба поставити конкретне задатке, јер сада тој маси треба дати правац, одредити пут којим треба да иде, а то се може постићи само упорним радом.

Ђорђе Бошковић говорио је да комунисти немају правилан став према намештеницима, инжењерима, и да радници исмевају те људе.

Упозорио је и да они који одређују и проглашавају ко је ударник морају да узимају више елемената којима би ударнички рад и свестрано оцен ивали.

Милан Шијан критиковао је ниже партијско чланство што, по његовом схватању, није довољно ценило улогу синдиката. Дешавало се да се организације по струкама разилазе са радом партијских јединица. Србислав Андрејевић, делегат из Старих Бановаца, констатовао је да су за кратко време синдикати постигли добре резултате, али да је неопходно за будући рад да се уоче и недостаци, па и незнање, јер ни изабрани повереници нису одговарали својим задацима.

Јован Раутовић, делегат из Бора, говорио је о тешкоћама које се испољавају у организовању радника у синдикат, а нарочито у Борском руднику, јер је велики део радника са села и многи нису имали прилике да присуствују конференцијама. Међутим, залагањем партије, постигнути су позитивни резултати и данас радници све више прилазе синдикатима. Било је, каже он, и неправилности у додели станова, али са формирањем комисије ствари су кренуле набоље. Однос између инжењера и радника био је добар.

Пети дан конгреса отпочео је дискусијом Десимира-Чиче Јовића из Ниша који се критички осврнуо на рад синдиката, истакавши да наше партијске организације нису довољно схватиле и приступиле организацији и учвршћењу синдикалне организације. Заложио се да се машине рационалније користе, а ако је потребно, да се ради и у више смена.

Светислав Поповић, делегат из Пирота, истакао је да омладинска организација УСАОС-а, колико год је настојала да у својој организаци и обухвати широке масе омладине, није успела. Радничка омладина је обухваћена у синдикату и одвајала се од УСАОС-а, који је био више организација интелектуалне омладине. Због тога би требало формирати струковне одборе радничке омладине и тако окупити омладину у синдикате.

Душан Шане Петровић је констатовао да се из самог реферата Лековића види да се партијска организација недовољно ангажовала у изградњи синдикалног покрета, што значи да она није у довољној мери схватила значај и улогу синдикалног покрета баш данас. Синдикати треба да развијају иницијативу, да производња постигне велики степен, и да воде борбу противу шпекуланата, а за побољшање материјалног положаја радничке класе.

Михаило Реновчевић, из Подриња, сматрао је да питање пољопривредних радника није обухваћено синдикатом, па му треба више посветити пажњу.

Стојан Цивилић, делегат из Ниша, напоменуо је да је положај почалбара радника пре рата био веома тежак и да један број тих пољопривредних радника ометао штрајк 1936. и 1939. године. Још увек су неки пољопривредни радници лутали улицама Београда и тражили посао, а нису схватали да за њиховом радном снагом има потребе и у њиховом оближњем граду.

Иво Његован, делегат из Војводине, рекао је да су у Војводини почели са организовањем пољопривредних радника после ослобођења, али, благодарећи цепачима и издајницима у раду УРС-а пре рата, пољопривредни радници нису одушевљено приступали синдикату. Међутим, после одлуке о побољшању материјалног положаја радника масовно су приступали синдикату јер су стекли велико поверење у партију.

Крста Филиповић, делегат са Космета, напоменуо је да је рудник Голеш тражио од централе да оснују синдикалну организацију али им је одговорено да још није време за то. Уочио је да је било мобилисано око 400 радника за рад у Војводини, али их нико није одвео на рад, па сматра да се тиме гуши стваралачка снага наших радника.

У завршној речи Воја Лековић је рекао да су се из његовог реферата и дискусија уочили основни проблеми који се јављају у синдикалном покрету, али и задаци за наредни период. Најважнији задаци су: идеолошко подизање радничке класе; да јединствени синдикати послуже као најбоља база одакле ће се извршити јединство радних маса; да се кроз синдикат учврсти савез радника и сељака; да се кроз УСАОС и синдикат окупи сва радничка омладина; да се направи план по коме ће се васпитавати радничка класа у наредном периоду.

Митра Митровић поднела је Реферат о организацији и пропаганди, истучући да, захваљујући руководећем месту које заузима у држави и Народноослободилачком покрету, партија поседује врло моћна средства агитације и пропаганде за спровођење правилне партијске линије, идеолошко васпитање кадрова и преваспитања маса. Зато се изградња агит-проп апарата и подизање способних агитатора и пропагандиста поставља као један од најхитнијих задатака, јер само организовани партијски апарат може обезбедити спровођење партијске линије у масама.

Реферат Митре Митровић је прекинут доласком маршала Југославије Јосипа Броза Тита, кога је поздравио Јован Веселинов, истичући његове велике заслуге у учвршћивању партије и стварању нове државе.

Јосип Броз Тито је поздравио делегате следећим речима: "Ви на овом конгресу треба да изградите и оформите ваш будући пут, пут комуниста Србије, који ће дати свој дио у изградњи наше велике, заједничке домовине - Демократске Федеративне Југославије. Вама се овдје сигурно говорило кроз какве је све фазе партија пролазила прије рата. И кад видимо каква је била наша партија, кроз какве је муке прошла да би се дошло до овога данас, тек кроз то видимо какве је величанствене и силне успјехе постигла. Основно је било то да је наша партија остала уз народ у доба судбоносних дана, не онда када се слави, већ онда кад је требало дати живот и крв чланова партије и комунистичке омладине. Југославија, тако разорена и разрушена, благодареħи неизмерним жртвама и животима најбољих синова наших народа, треба да се поноси што је постигла тако висок међународни углед какав никад није имала ниједна земља на Балкану. Наша нова Југославија, са својом славном Југословенском армијом, поштована је и цијењена од свих слободољубивих народа свијета. Ми имамо федеративну Југославију, што се састоји из више народа: Хрвати, Срби, Словенци, Македонци Црногорци, имамо и Босну и Херцеговину где живе Хрвати, Срби и муслимани. Али када би ми сада ишли по линији мањег отпора, да сваки у свом оквиру ствара једну снажну федералну јединицу, Хрватску, Србију итд. на рачун друге, то би било погрешно.[2]Ми стварамо једну државу -Југославију, у којој сваки народ има своја права и потпуну равноправност. Ми смо тек на почетку искорењивања шовинизма. Не смије бити питања: хоће ли ово или оно село припасти овој или оној федеративној јединици, јер оно приг:ада читавој Југославији... Али, истовремено, треба наоружавати наш народ свијешħу да је потребно бити јединствен, живјети у љубави, да је потребно да Хрват у Хрватском Загорју стрепи за оно што се догађа на границама Македоније, да Србин стрепи за оно што се догађа у Истри."

Потом је говорио о изградњи народне власти и о слабостима које се испољавају у нашем друштву. Будност и изградња наших кадрова су најважнији проблеми који стоје пред нашом партијом и успемо ли решити те проблеме, решићемо и све остале. Поводом придобијања Шиптара за политику партије, Тито каже: "Ми знамо да сте ви пошли у немачку војску, да сте се борили против нас, али то не значи да вас ми позивамо на одговорност. Ми знамо да сте били заведени, да нисте сви ħољачи и зликовци, да вас је 90% било заведено и да је сада на нама

[2] Али 1990. године се показало да су административне границе биле и државне и велики број Срба остао је ван територије Републике Србије.

да вам помогнемо. Да вам објасним шта ми хоћемо. Ми нећемо да Шиптари на Космету буду грађани друго или трећеразредни. Ми хоћемо да имате своја права, равноправност, да имате свој језик, своје учитеље, да се осећате као у својој земљи ... Из темеља треба искоренити локални шовинизам!... Разни елементи, бивши писари, биљежници, говоре да су Тито и комунисти расцијепали Србију. Србија је у Југославији, а ми не мислимо да унутар Југославије стварамо државе које ће ратовати међусобно... Ради се само о административној подели. Ја нећу да у Југославији буду границе које ће раздвајати, већ сам стотину пута рекао хоћу да границе буду оне које ће спајати наше народе". Потом је говорио о спољној политици према Енглеској и Америци, о стању на нашим границама и о односима са нашим суседима.

После говора Јосипа Броза Тита, настављена је седница поподне, први се за дискусију по реферату Митре Митровић јавио Миодраг Жика Аврамовић, делегат из Ужица који је изнео да рад на агитацији и пропаганди није адекватно организован да би могао да да оно што се од комисија агит-пропа захтева. Прво, каже он, ми немамо изграђене кадрове који би руководили агит-проп комисијама, те кадрове би требало образовати у Београду.

Мита Миљковић, делегат са Космета, говорио је о стању на Космету такође није било кадрова за агитацију код шиптарских маса. Покренут је лист на шиптарском језику, међутим, литература и листови који излазе не долазе до читаоца, јер су шиптарске масе неписмене.

Станка Веселинов из Војводине је истакла да на основу реферата и дискусије најважнији задатак у Војводини јесте рад са националним мањинама. Оно што је до сада урађено није било довољно. Почели су да излазе листови на мађарском, хравтском итд., али су направљени неки пропусти јер се сматрало да ти листови треба да излазе у центру, што није добро, па се одлучило да они излазе тамо где је центар тих мањина. Међутим, проблем је недостатак партијских кадрова код националних мањина, па, да би се ублажио тај недостатак, организовани су партијски кадрови при школама, као и при ПК КПЈ за Војводину. Указала је на неколико питања којима треба да се бави пропаганда, а то су: да реферати буду конкретни и јасни; да се направе конкретни планови за агитацију и пропаганду; да пропагандна средства буду усмерена ка једном циљу.

Каја Лаловић, члан ПК СКОЈ-а, говорила је о односу партије према омладини у агитационо-пропагандном деловању. По њеном схватању,

омладинска агитација и пропаганда немају везе са фронтом, а то значи да се партија не ослања довољно на омладинске снаге. ЈНОФ преко свих форми своје агитације и пропаганде треба да помогне омладинској организацији. Када је реч о агитпропу као апарату, њено је мишљење да се не осећају да живе у политичком деловању. Много питања схватају се као политичка тек онда када их наметне реакција. Рад је више манифестациони и општеполитички. Дозвољава се да непријатељ убаци своје пароле, па се тек онда на њих реагује. Неопходно је да се агитацијом и пропагандом не баве само комитети, већ треба укључити цео партијски и скојевски кадар. Омладина не ствара пропагандна одељења при комитетима Скоја, већ при УСАОС-у. Она сматра да се при пропагандним одељењима треба стварати основни сектори рада: дописништво, штампа и агитација и културно-просветни рад. Значи, агитација и пропаганда се стварају у оквиру УСАОС-а, а партија треба да их формира преко ЈНОФ-а.

Грга Јанкез, делегат из Београда, истакао је да се доста говорило о шовинизму, али треба наћи одговарајућу форму у агитацији и пропаганди како она да се бори против шовинизма. И сада треба да будемо конкретни и када говоримо о издајицама, злочинцима, разбојницима итд. и да то једном заувек раскрстимо. Ми српском народу треба да кажемо какве су штете Дража Михаиловић и његови сарадници учинили да дође до братоубилачког рата и на конкретним примерима покажемо колико је људи погинуло за рачун окупатора и колико је то штете за будући живот, онда би наш народ осетио више мржње према тим људима. Значи, агитација и пропаганда мора да рашчишћава са непријатељима и реакцијом и одвоји народ од тих екстрема.

Милутин Дивац, делегат из Новог Пазара, рекао је да је агитација и пропаганда имала врло важну улогу за време Народноослободилачке борбе. Данас када се налазимо у добу: ко ће кога, или ми буржоазију или бурзоазија нас, агитација и пропаганда добија тиме већи и јачи значај. Заложио се да се Маркс и Енгелс спомињу у васпитању наших радних маса, али то је и вештина како треба презентирати теорију марксизма и лењинизма широким народним масама. Са агитацијом треба ићи да се масе револуционишу, да се у свакодневним акцијама и у свакодневном раду, у свакодневном пропагирању и агитовању подстиче мржња према непријатељу, првенствено радних маса према класном непријатељу. Агитатори и пропагандисти морају да буду веома будни. Када присуствују зборовима, морају да ослушну шта масе мисле и говоре, а то значи треба са саживети са масом и бити њен руководилац.

Нимани Џавид, делегат са Косова и Метохије, истакао је да агитација и пропаганда имају велики значај, али да би се остварили сви задаци које је КПЈ поставила Косову и Метохији има низ потешкоћа, а једна од највећих је неписменост шиптарских маса. Да би се ублажило ово питање, организована су два учитељска курса, и то педагошка. Курсеви су били за Шиптаре и Србе. Поред тога, отворане су четири албанске гимназије и пет српских. Највећи недостатак у нашем раду на просвећивању, истакао је он, јесу кадрови, али је несрећа у томе што су се интелектуалци Шиптари приклонили фашизму и што је мало њих пришло НОП-у. Да би се ублажио недостатак просветних радника, тражен је већи број учитеља из Албаније и захтевало се да руководиоци помогну у томе.[3] У завршној речи Благоје Нешковић је истакао да је конгрес био успешан и да је то први пут у историји партије, после одласка у илегалу, да се комунисти несметано и слободно састају и да су се тиме створили услови да читаво чланство учествује најактивније у раду партијске организације. Обавезао је делегате да по доласку на свој терен одмах пренесу све закључке читавом чланству, да би се мобилисале масе у остваривању одлука конгреса. Препоручио је да се одмах организују среска и окружна саветовања, са следећим дневним редом: Извештај о конгресу и прерађивању резолуције која је примљена на Конгресу. Упозоравајући делегате да избегавају прављење грешака, као и да рад на конгресу треба сматрати конспиративним и не треба о њему причати ван партије. "Непожељно је трубити да је нашем конгресу присуствовао Јосип Броз Тито, јер то може штетити нашој држави. Даље, не треба причати наше мишљење и одлуке по питањима нашег унутрашњег рада и о питању држања наших савезника. О свему томе може се причати у редовима наше Партије, али не треба много причати, већ треба спроводити одлуке у живот".

На крају можемо закључити да је Конгрес свестано размотрио развој КПЈ и њену делатност од Пете партијске конференције до Оснивачког конгреса. На конгресу је истакнуто да је НОП добио војничку битку, а за политичку борбу после ослобођења речено је да је у пуном замаху. У целини посматрано, оцењено је да се политичка ситуација креће у правцу уништења фашизма, јачања државног сектора привреде и задружног а обуздавању приватног сектора. Једно од централних питања о којима се расправљало на Конгресу било је тренутно стање у партијској организацији Србије, потом, идејно-поли-

[3] За то време, када се стварало братство и јединство и показивало интернационализам на делу, такви захтеви су били и нормални, али се нико није надао да ће ти Албанци који долазе на Космет бити највећи непријатељи српског и црногорског народа у време распада СФРЈ.

тички рад, критика и самокритика, партијност и лична одговорност. Исто тако, једно од значајних питања било је и национално питање, а то није било случајно, с обзиром на то да је у Србији било више националних мањина. Истакнуто је да се равноправност не односи само на нације него и на националне мањине и да се треба енергично борити против шовинизма било какве врсте, то су били углавном и закључци Оснивачког конгреса КП Србије. Овим радом покушали смо да дамо преглед рада конгреса, као и његов поглед на многа питања која су била веома важна за просперитет нове државе, а колико смо у томе успели пред читаоцем је да пресуђује.

ЛИТЕРАТУРА

1. Оснивачки конгрес КП Србије (8-12. мај 1945), приредили за штампу: Милан Борковић и Др Венцеслав Глишић, Београд 1972. године. Предговор 5-20 стране; Ток, реферати и дискусије са изборором конгресних тела и РЕЗОЛУЦИЈОМ ОСНИВАЧКОГ КОНГРЕСА, стр. 21-234.

2. Др Венцеслав Глишић, „Значај оснивачког конгреса КП Србије", *Лесковачки зборник* XV, Лесковац 1975. године стр. 5-8.

3. Хранислав Ракић, „Историјске одлуке", *Наша реч*, 9. мај 1975. с. 3.

Summary

Hranislav Rakić

DELEGATES OF COMMUNIST PARTY
FOUNDATION CONGRESS ABOUT SERBIA

Foundation congress of Serbian Communist party was held from 8th to 12th May of 1945. Since it is known the communist parties of Croatia and Slovenia were established during 30s of prior century, the author puts out the interesting question: Why was the foundation congress of Serbian Communist Party held so late.

There were explanations explaining the reason of late establishing of Serbian Communist Party due to the fact the „labor levels" was not tortured because the Serbian population was not tortured on national basis and Serbs were main, governing nation in Kingdom of Yugoslavia. The author rejects this theory, presented by the highest and the most important communistic leaders, considering it as

the one which jeopardized and had significant negative impact on latest events which caused destruction of Yugoslavia and civic wars on its area.

The work present the most important extracts from discussions on Foundation congress of Serbian Communist party. According to the author, reconsidering the specified situation from these days, it can be seen some of opinions and conclusions had ruinous impact during later years. Similar to the stated is the one presented on the Congress by Josip Broz about administrative borders among the republics. When the true boarding process was completed, administrative republic borders became the state borders mostly jeopardize territory of Serbia.

УДК 398.32 (497.11)
726.54 (497.11)

Бранко Димић

ЛЕГЕНДА О ДИНИ "ЧУДОТВОРКИ", О "ЦРКВЕНОМ АСТАЛУ", ТРАНСПОНОВАНОМ У ТОПОНИМ ЦРКВИШТЕ, НА КОМЕ ЈЕ ПОДИГНУТА ЦРКВА ПОСВЕЋЕНА СВЕТОМ ПАНТЕЛЕЈМОНУ У СЕЛУ БРОД

Дина је била из Гогине задруге која је имала око четрдесет задругара. Њихово имање било је од реке Власине па скоро до Плане. Старешина задруге био је деда Гмитар кога су звали Гога. Његова реч се поштовала и у задрузи и у целом селу Брод.

Нико није смео да пита Гогу што се доселио из неке далеке Рашке. Причало се да није могао да трпи турски зулум, а нарочито када су неки Турци, навративши у њихову кућу, "ударили" на част његове сестре која им је постављала ручак.

Вођа Турака није могао да одоли лепоти девојке, зграбио је и почео да је вуче према своме коњу, да је одведе. Гога је наизглед мирно гледао како му Турчин вуче сестру, али када је овај дошао до коња, одједном је зграбио са огњишта велику главњу и, притрчавши, њоме га ударио по глави. Турчин је пао мртав и док су остали Турци гледали уплашено шта се догодило, задругари су их лако савладали.

После убиства Турака Гога са својим задругарима није смео да остане тамо, у Рашкој. Наредио им је да понесу све што се могло понети, стоку потерају и пођу према Црној Трави.

Гога остане, узме "свети огањ кресник" са огњишта од крсну славу, упали кућу, штале и појате и стигне своје на путу према Црној Трави.

Успут је намеравао да застане на неком месту и да се насели, али се бојао турске освете. Чуо је, причало се, да му је најсигурније да бежи у Црну Траву, јер тамо Турака нема.

Кад су дошли на падинасту зараван, где је њихово данашње гробље, Гога је рекао својима да ће ту да одморе неколико дана.

Стоку су пустили да пасе на ливади која се пружала према Плани у недоглед. По старом обичају, Гога је узео "свети огањ" из "котле-огњишта", да потпали ватру. Чим је "свети огањ крсник" принео дрвима, као да је нека виша сила утицала и она су се одмах упалила.

Гога и његови су разумели "огњевити" знак да на том месту треба да остану и да подигну своје куће. У близини није било никаквог насеља, те се Гога са својима насели, заузевши имање од реке Власине па све до "вр" Плане. Све је био "пустињак", могао је да заузме имања колико је хтео.

Убрзо после насељавања Гоге, становници села Брод назову махалу Рашине, јер се причало да су се доселили из Рашке. Нико од становника није смео приговорити Гоги што је заузео толико имања, као да је "сам дошао глас" да је неустрашив када се наљути.

После неколико година његова задруга се повећала, а стоку је имао "небројено", овце, говеда, коње. Када је у пролеће истерао "иљадо" оваца на Плану, а његова задруга увећала се на шездесет душа, Гога је одлучио да подели задругу. Братру Анђелинку дао је имање према реци, Гмитру је дао падину, а Цветку до њега. Брађи је оставио крсну славу и први упалио огањ од донесеног дединрг огња у њихова нова огњишта кад су подигли нове куће.

После поделе задруге, почеле су нове задруге исто да напредују, као да су сви били "у куп". Соћу задруге Гогу сви су поштовали и слушали као и пре поделе. После преласка некаквих трговаца из Грчке, који су куповали овце, одједном је "чума" почела да утепује народ по црнотравске мале. Није могла ни Гогина задруга да се "учува од чуму".

"Чума" је за кратко време скоро преполовила Гогину задругу. Сви су се разбежали у Плану, кријући се од "чуме" да их не "наоди" и да их не "утепује". Није заобишла ни Гогу, вођу задруге. И њега је утепала, скоро међу првима. Скоро да је сваки дан било сахрана мртвих.

Гогина ћерка Дина, девојка стасала за удају, била је снажна, крупна, ко да је била одваљена од Плане, где се њен отац населио. Када је дошао Гога са својима, Дина је била мала девојчица, али временом се развила у девојку којој "неје била равна вила Равијојла".

После Гогине смрти, разболи се и Дина. И њу је чума "прострелила кад је сарањувала оца". Дина није хтела да остане у кући него оде на Плану, где су им биле колибе, тамо да умре, и да тако одведе "чуму" да не утепује више народ.

Како је Дина победила "чуму" нико не зна. После годину дана, кад је "чума" престала да "утепује" народ, изненада Дина се вратила кући и скоро да је затекла пустош. Од целе задруге остало је око двадесет задругара.

Када су преживели видели Дину, разбежали су се од страха, мислећи да се вратила "чума и њи да дотепа". Дина је личила на чуму какву су видели "докле је утепувала народ". Динино лице, руке и скоро цело тело били су у сувим крастама. Једино њене очи и поглед давали су јој изглед неке светице коју су видели у цркви на зидовима.

Дина није хтела међу својима да остане. Отишла је да живи на светом месту Црквишту, како јој је анђео гласник пренео божју поруку. Ништа није тражила од својих, само је тражила да јој подигну колибу на Црквишту, на светом месту поред реке Власине, где су се стари окупљали на литије, а где је, како је Дина рекла, била некаква стара црква, па су је неверне силе "разнеле" тако да од ње ништа није остало, само један камен, и име месту - Црквиште.

Динином захтеву нико се није супроставио, подигли су јој колибу на Црквишту, поред "буке крштенке", коју није могло да обухвати седам мужева.

Поред "буке крштенке", на источној страни, уместо крста био је "црквени" камен, висине око метар и по. Био је у виду стуба, ишаран некаквим змијама које као д су пошле према врху, обмотане око њега. На горњем делу стуба била је дебља камена плоча која је на горњој површини имала четири правилна округла удубљења. Стуб и плоча били су од камена који се није могао наћи у Црној Трави. Имао је зеленкасту боју са белим пругама кроз њега. Неки су "црквени" камен називали "Црквени астал" зато што је личио на сто.

Становници Брода "сабирали" су се око ове "буке" и камена када су носили литије за Свету Тројицу (Духови), трећи дан, и кад су били летњи и зимски "собори". Веровали су да је свето место где је "црквени" камен и да га поштују као своју цркву. Зато су га крстили "Црквиште". Кад се деси нека крађа, убиство, или паљевина, народ се сабирао око "црквеног" камена да суди ономе на кога се сумњало да је учинио кривично дело.

Кмет је тражио од окривљенога (или од више њих) да стане испред "црквени" камен да се окрене према истоку да се прекрсти, да се окрене и да пољуби плочу између четири удубљења, да се окрене према кмету и окупљеном народу и да каже:

"Нисам крив за оно што ме окривљујете. Ако оратим криво, нека ми суди овај света црква, а сведок нека буде ово свето дрво које памтим кад је на овој место била црква. Ако сам крив да ми се угаси огањ на огњиште, а куј ме лажно окриви пред Бога и вас, њему нека суди овај света црква и свето дрво-крштенка, које знаје све наше тајне. Кмете и народе, судите ми по правди Бога и овеј свете цркве и стете буке-крштенке. Ако ми криво судите, нека вам и на вашу савест суди овај света

црква. Нека ме убије Бог и овај света црква ако се криво крстим пред Богом и пред вас, моја је душа чиста."

После заклетве пред "црквени" камен, окривљени је ослобађан сумње кад кмет каже окупљеном народу: "Овија човек се заклел пред Бога, "црквени" камен и пред овој свето дрво-крштенку, које све памти, да неје учинил зло дело за које га кривимо. Куј је тој учинил нека му суди Бог, овија "свети" камен и овој свето дрво, бука-крштенка. Нека му се занавек угаси огањ у огњиште, да је проклет докле свет траји".

После заклетве пред "црквени" камен и свето дрво, нико више није смео своју сумњу ако је имао да је каже, да је осумњичени крив, или да крије своју сумњу пред "црквени" камен и свето дрво. Веровало се да пред те две светиње нико ништа не може да сакрије, па чак и своје тајне мисли.

Онај ко сакрије, и закуне се криво пред "црквени" камен и свето дрво, веровали су становници села Брод, да ће га силно казнити црквени камен и свето дрво за учињене две "проклетије". Прва "проклетија" је што је учинио зло дело, а друга, још већа, јесте што се криво заклео.

Исто веровање било и за онога ко после заклетве окривљеног пред "црквени" камен и свето дрво не поверује да окривљени није учинио зло дело за које га окривљују. Иста казна очекује таквог "неверника" као да је он учинио зло дело.

Веровало се у селу Броду да ће оне змије које су спирално "обмотане" око стуба да пошаљу своју "друшкињу" да уједе оног ко се криво заклео или ко је неправедно кривицу бацио на "чисту" душу. И тад би божја казна стигла његово огњиште.

Нико од становника села Брода није смео да се закуне криво пред "црквеним" каменом и светим дрветом, па ма како испоштовао последице свога греха. Исто веровање важило је и за старе и за младе.

На Ђурђевдан су сви домаћини, пре изласка сунца, све своје чланове задруге доводили да се причесте и прочисте своје душе, ако има зла у њима, пред "црквени" камен. Домаћин задруге носи живи огањ од свог огњишта у "огњиштар", како су звали мали котлић који су израђивали ковачи. На све четири спољашне стране овог котлића уписани су били кругови у чијим пољима су били уписани крстови. "Дршке" ових котлића биле су спирално увијене, а крајеви си им се завршавали змијским главама.

Кад домаћин задруге дође до "црквени камен", стане испред њега, окренут према истоку, у левој руци држи котлић "огњиштар" а десном се три пута прекрсти говорећи:

"Боже, и ти свети црвени камену и свето дрво, на овија свети дан, чујте моју молбу, чувајте моју задругу од свако зло и од зле мисли.

Дајте здравље свакоме па и нама који дојдомо да причестимо и прочистимо наше душе, ако има у њи зло. Нека ми је сведок да овој оратим сас моју чисту душу овија огањ крсник што носим од огњиште које чува моју задругу од свако зло, и да траји још од наш извор који је далеко од нас, али гори и данас."

Домаћин задруге се поново прекртсти и тад се прекрсте сви његови задругари окренути према истоку, и тад пођу по свог старешину и обиђу три пута око "црквени камен".

Пре него што пођу задругари по свог старешину, ако нема попа у Црној Трави, чини уместо попа онај који је од Бога "пратен", благосиља задругаре босиљком који умаче у светену воду сипану у она четири округла удубљења у плочи која је на "црквеном камену".

Поп (или његов заступник) босиљком прсне сваког ко пође да обилази "црквени" камен. Како који круг "саставе" око "црквеног" камена, поп (или његов заступник) их "прсне" (светеном водом) босиљком. Поп (или његов заступник) морао је да води рачуна у ком удубљењу умаче босиљак пре него што даје благослов.

Први благослов даје умачући босиљак у удубљењу на плочи која је на источној страни, па на северној, западној и, на крају, на јужној. На сваком кругу поп (или онај ко га замењује) благосиљао је, прскајући светеном водом задругаре. Кад обиђу три пут око "црквеног" камена, из четвртог удубљења на плочи благосиља целу задругу, прскајући је светеном водом.

Старешина задруге стане испред "црквеног" камена, држећи у левој руци котле "огњиштар", прекрсти се и тад вади из џепа пару да дарује "црквени" камен. Поново се прекрсти и без речи одлази са својим задругарима. Од "црквени камен" кад пође старешина задруге и његови задругари нико није смео да проговори и да пита, ако иде раније, зашто се иде.

Веровало се ако неко "проорати" да ће га чути зло које је остављено код "црквеног" камена да ће да се усели у задругу чији је члан "прооратил" и да се више не може "откачу" од њега, и да казни задругу морао је неко да умре из ње преко годину, или нека болест да им помори стоку.

Ако се деси да неко од задругара проговори, чекала га је тешка казна кад стигну кући. Ако се случајно догоди да задругу "погоди" неко зло, да неко умре млад од задругара или да се нека болест "увуче" у стоку и помори силну стоку, ономе који је проговорио путем су од "црквеног" камена до куће није више било опроштаја, морао је да напушта задругу и да "бега" у бели свет.

Паре које се зберу од даривања "црквеног" камена нико није смео да узме, па ни поп (или његов заступник). Веровало се да ако неко узме те

паре, да ће га видети Бог са својим свецима и да ће толико да се наљути да ће послати свог светог Ранђела да помори све у задрузи, и да им "опустеје" огњиште.

Кад се заврши обичај опхода око "црквеног" камена, поп (или његов заступник) не узима дар са плоче, већ чека подне када долазе све старешине задруге, окупе се око "црквеног" камена и тада кмет прекрстивши се пита окупљене:

"Питам вас домаћини којој ће удовици ове паре сабране око "црквени" камен да се даду?"

"Ја мислим да треба да се даду (именује удовицу). Њу је тешка несрећа овуј годину задесила."

"Питам вас да ли се ви слажете ово што ја оратим? Ако неки домаћин не мисли да је такој ко што ја оратим, нека каже пред Бога."

Ако неко од домаћина мисли другачије, мора да каже пред људима, није смео да крије, јер пред Богом нису се криле мисли и намере.

Када се сви сложе са предлогом попа којој удовици да се дадну "удовичке паре", поп преброји колико пара има на "црквеном" камену и предаје их кмету. Онда прсне светом водом и остале домаћине из удубљења на плочи које је на источној страни, и тиме се завршава главни део обичаја.

После "гласања", домаћини седну на "равничку", на камење које је поређано у круг и договарају се шта се треба предузети у нередној години за потребе села.

Кад пођу кући домаћини, кмет је дужан да однесе "удовичке паре" удовици за коју су се договорили да јој се даду. Старешине задруге, ако желе, могли су са кметом да пођу и да "поведу" овцу, теле или јагње да помогну кућу која је "посрнула" због несреће.

Веровало се да ако се помогне "удовичка кућа" поклоном у стоци, са овцом или јагњетом, или другом стоком, да ће "тој Бог да види", па ће му бити драго, и да ће "благослави" такву задругу (кућу), да им иде напредак у стоци и у здрављу задругара.

Удовица којој се носе "црквени дарови" не сме да одбије поклон или да је незадовољна ако мисли да јој се мало помаже. Обавезна је да кад дођу до њене куће кмет и домаћини који воде стоку да јој поклоне, да их прими у кућу, и онакви какви дођу "божји гости" на Ђурђевдан да ће јој тако кућа да се "опоравља" од несреће која је задесила домаћинство.

Није била реткост да она удовица која је успешно извела задругу коју је задесила несрећа, кад се задругари "намноже", да буде старешина задруге. Реч и одлука такве жене старешине била је понекад поштована као божја реч, те је још више поштованија била у целом селу. Сви су

веровали да је Бог благословио такву жену која издржи све тешкоће и изведе задругу на прави пут напретка.

Веровало се да је задрузи која се не "множи" и у којој више умиру него што се рађају, "направена" мађија. А да се "поврну мађије на онуј задругу" из коју је онај који их је донео и "направил ги", морао је старешина задруге да преноћи поред "црквени" камен уочи Ђурђевдана.

Старешина задруге, кад зађе сунце, пред мрак, узима главњу од бадњак, "белези" од сви чланови своје задруге, тамњан из "главну" цркву, крстић од бадњак и вино "купено у стакло" од преко седам вода. Ако домаћин сумња на некога да му је "наврљил мађије", потајно се узима - ла од њега белега која се превеже о три длаке од бесно куче, "замотане" у вучју кожу.

Нико од задругара није смео да пита свога старешину зашто се спрема и где ће да иде. Ако старешину пита куда ће, обавезно треба да добије негативан одговор, или чак може да га силно казни старешина задруге. Веровало се да се, ако старешина каже своју намеру, неће да "уважи" да се растури "наврљена проклетија", ако се преседи поред "црквени" камен целу ноћ уочи Ђурђевдана.

Кад падне мрак, старешина задруге излази из куће са "реквизитима" које треба да носи са собом, прекрисги се пред праг куће окренут према истоку и промрмља као за себе:

"Ајде, Боже, помогни ми и прати светог Ђорђу да ми ноћас каже куј наврљи мађије на моју кућу, те ми ниша не иде, повише умру него што се роде, и тој што се роди нема да је читаво. Научи ме, Боже, преко својега гласника како да очистим моју кућу од наврљене мађије, па да му ги и врнем ако треба, да види како је кад у кућу појде назаднице."

Нико не сме да испраћа старешину задруге, сви задругари који се затекну у кућу морали су да се праве као да се ништа не догађа, и међусобно нису смели да разговарају о томе где је отишао њихов старешина.

Старешина задруге морао је да иде споредним путем и да се по могућности не сретне ни са ким. Ако га случајно сретне она особа која је "наврљила" мађије и пође за њим да га прати, могло се десити да задругу преко годину сустигне још веће зло и да се задруга "затре".

Кад дође до "црквени" камен, онај који хоће да "растури наврљене мађије" стане пред њим и прекрсти се три пута, стави на плочу "белеге" од чланова своје задруге, главњу од бадњак, тамњан и "стакле" с вино. Распореди оно што је понео тако што стави на средину плоче између удубљења, "белеге" стави у удубљење које је на источној страни, главњу од бадњака у северно удубљење, а тамњан купљен у главној (са-

борној) цркви, у јужном удубљењу на плочи. Испод плоче, на којој је удубљење на западној страни, стави вучју кожу у којој су превезане три длаке од бесно куче.

Кад распореди све своје "реквизите" на "црквеног асталу", окрене се старешина задруге који је дошао да сазна истину, прекрсти се, окренут према истоку, приђе до реку (Власину) и умије се да спере све "греове" које је учинио у незнању. Приђе до "црквеног" камена, поново се прекрсти и седне између камена и буке "крштенке", која је била са западне стране ове светиње. Тако седећи, чекао је поноћ, кад се ноћ делила са даном.

Више није смео онај што чека ништа да проговори, ни да се помера, па ма шта чуо или видео, или му се учинило да је видео. Веровало се да ако се у "пресудном" тренутку помери онај што чека, уплашивши се оним што је видео или чуо, да ће "омаје" које чекају само да се уплаши онај што чека и да пође према својој кући, да га омају и да га одведу до оближњу Ђорђину воденицу, која је била на Белчинској реци, и да га наведу да се удави у вир код воденично коло, где је била велика дубина. После казне због показаног страха старешине задруге, чека још тежа казна његову задругу. Казна је да се не "уважи" да се растуре "наврљене" мађије, него да се њихова снага још повећа, и да "затру" задругу.

Због оваквог искушења, за које су сви знали, тешко ко се усуђивао да иде да чека поноћ поред "црквени" камен, јер нико није био сигуран да се неће уплашити. Само су се усудили "посебно" храбри људи који могу да се не уплаше у поноћ кад се јаве ђаволи, и омаје из оближњег врбака, и божја реч која се чује и види у "стаклу" у коме је бело вино.

Кад дође поноћ, у часу кад се раздваја ноћ, кад дан полази на пут, чује се неописиви плач и проклињање оних чланова задруге који су помрли од "наврљене" мађије, у том часу вино се узнемири у "стаклу" (стакленој боци), које је у источном удубљењу "црквеног астала" и тад се свети Ђорђе јави гласом и ликом, и каже име оног који је "наврљио мађије", и како да се врати само оном који је учинио зло, или коме да се уопште не врате, да не страдају они који нису криви за учињено зло.

Ако треба да се врате "наврљене мађије" и да ће њихова моћ деловати немилосрдно, замотуљак од вучје коже, који је испод "црквеног астала" на западној страни, "сам" се подигне и "сам" упадне у удубљење које је на западној страни ове плоче. То је био знак да ономе који је "наврљил мађије" није било спао, морао је да испашта своје грехе, тешком казном, да му се врате "наврљене мађије". Ако замотуљак од вучје коже остане на своме месту, то је био знак да онај који чека божју поруку не треба да враћа "наврљене мађије", него да остави да га Бог кажњава према својој мери коју ми смртници не разумемо.

Ако се сам помери замотуљак вучје коже и "нађе" се у удубљењу "црквеног астала", то је био знак ономе који чека божју реч, да узме замотуљак од вучје коже и да га пред зору те исте ноћи закопа на улазу главне капије оног који је "наврљил мађије".

Ако се замотуљак од вучје коже не помери, био је то знак ономе који чека божју реч да у зору исте ноћи однесе замотуљак од вучје коже и да га закопа испод камена где се једна вода дели на две воде. Да вода растури, однесе и подели моћ "наврљене мађије".

После јављања Бога преко светог Ђорђа, када се све смири и кад плач ђавола престане у оближњем врбаку, тад особа која је чекала поред 'црквеног астала" "живим" огњем пали тамњан у удубљењу у "црквеном асталу". Узима "стакло са вино" и учини покрет у облику крста изнад тамњана који гори да прекади вино. После тога узима главњу од бадњака и исто учини као и са вином. После кађења вина и главње, узима из гуња крстић од бадњака па и њега прекади, после чега се, држећи крстић у десној руци, навали изнад тамњана који гори, да се прекади да му ништа не могу "ђаволи и омаје" које га чекају у врбаку поред река, да очисти душу од зле помисли кад се сазнаје ко му је "наврљил мађије".

Кад прекади себе, узима белеге од чланова своје задруге и баца их на тамњан који гори, да сагоре заједно са тамњаном, и да божја сила благослови његове задругаре, дарујући им здравље и срећу.

После кађења, особа која је чекала божји знак узима "стакло с вино", главњу од бадњак, стане испред "црквени камен", окрене се према истоку, прекрсти се и тихо промрмља: "Опрости ми, Боже, овој што треб да учиним чиним по твоју заповес, коју сам саг чул". Узима замотуљак вучје коже, и не окрећући се више, па ма шта чуо, одлази да изврши божју заповест.

Кад стигне до своје куће, особа која је чекала божју реч код "црквени камен" забоде главњу од бадњак у стрејy изнад врата, а крстић од бадњак веже у горњем делу верига, да чува кућу од злих сила, да се не увуку кроз оџак, различитих "вампира, ђавола, омаја, навоја и навојаца". Узима кандило које унапред спреми пре него што пође да чека божји знак, запали тамњан главњом из огњишта, прекади кућу правећи кандилом покрет у облику крста, и тад излази обилазећи прво кућу, па шталу, и друге зграде, па улази на главну капију, идући међом целог дворишта "прекади двор". Кад заврши са кађењем, односи кандило у кућу и ставља га испод иконе свеца којег слави, или, ако нема икону, ставља кандило на греду изнад огњишта, звану "огњиштарку" на оном крају греде "огњиштарке" који је на источној страни.

После завршеног кађења, старешина задруге, ако је још мрак, не седи у кући, него послује нешто по дворишту. Кад сване, односно појави се сунце, старешина задруге одлази "на кладанац" да се умије, да спере "уроци који су можда оставили навоји који су га чекали у врбаку поред реке. После умивања, старешина се окрене према истоку, прекрсти се, помоли се Богу, и тад одлази кући, и тек тад може с неким да проговори.

Оно што је видео старешина задруге који је чекао божју реч код "црквени камен" не сме никоме да повери, а није смео нико ни да га упита шта је видео или чуо. Оно што је видео могао је да каже најстаријем сину на самртном часу, кад "предаје рачуне".

У повратку, особа која је чекала божји знак морала је да изврши поруку божјег гласа како је чуо. Замотуљак у вучјој кожи, ако је требало да закопа испод камена где се једна вода дели на две воде, а не послуша божји глас, већ га закопа "на прагу" улазне капије дворишта онога који је "наврљил" мађије, веровало се да ће се тек тад разбеснети све зле силе, болести, "вампири", ђаволи, навоји и да ће уништити задругу оног који није хтео да послуша божји глас. Нико се није смео светити на "наврљене мађије" по гласу свог срца него је морао да слуша божји глас.

Требала је велика храброст духа оном који се усуди да иде да сам преноћи поред "црквеног" камена и да чује божји глас, а да се не уплаши. И ако неко савлада страх и чује божји глас о томе ко му је "наврљил" мађије, морао је да поседује чврстину духа, да изврши заповести које је чуо и видео у божјим знацима.

Није било лако да се изврше заповести које је морао да изврши. Морао је усред ноћи да иде да закопа замотуљак од вучје коже или испод "прага" капије оног ко је "наврљил мађије" или на место где се једна вода дели на две воде.

Многе страхове морао је да савлада чврстином свог духа онај који је чекао божји глас, у ноћној самоћи поред реке, кад се ноћни гласови репродукују у људској свести у најгорем облику. Тад се људски дух ослобађа од свих свесних и рационалних кочница за поимање и прихватање околине око себе у оквирима реалности, односно у границама могућег.

Људски дух оптерећен је разним причама о вампирима, омајама, "навојима" и различитим езотеричним достигнућима сваке врсте. У духовном ступњу кулминације он спаја спољашњи фактор и унутрашњи сплет околности. Човек је тада спреман да разумним делом свога

духа прихвати као реалност оно што му се представља и да неконтролисаним разумом види свој потиснути део свести. У таквим одсудним часовима, у ноћи, усамљени човек, док чека оно што жели да види и чује у набоју напона свих чула, и види и чује оно што жели. Ако жели да види да се замотуљак у вучјој кожи сам подиже и сам пада у удубљење на "црквеном асталу", тако ће бити, макар га нерационалним делом разума рефлексивно сам подигао и ставио у удубљење а да уопште није свестан шта је учинио. У набоју езотеричног дела свог разума чини оно што се налаже његовом разуму да учини, и да оправда у свом делу разума потиснуту мржњу према нечијем успеху, односно према свом неуспеху.

У сплету околности у којима се нађе једна задруга, усамљена у борби са суровим условима опстанка, неуспех и несрећа због некад најобичније епидемије која "удари" у људе или стоку, или због елементарне непогоде (кише, дуге зиме, суше), могу се транспоновати у људској свести као оправдање за "помор" у једној задрузи а у другој не. "Рационалним размишљањем" пред "светом" се представља као да су "наврљене мађије" и да оне не дају напредак задрузи, и доносе несрећу људима у тој задрузи.

У то време, кад је миграционо кретање становништва на територији Црне Траве било веома живо, двосмерно (насељавање и расељавање), били су веома сурови услови за елементарни опстанак једне задруге. Тада су у једној задрузи владали неприкосновени неписани закони старешинства и уврежених законитости веровања која су се сама умножавала досељавањем и насељавањем на новом месту.

Свака фамилијарна заједница, звана задруга, била је аутохтона целина, чинећи чврсту стегу и спону односа задруге према "спољњем" и "унутрашњем" свету. Тај свет "малих" људских заједница унутар своје духовне надградње градио је своје вредности у које се није смело посумњати или прекорачити сазнајне границе. Све су то разлози да задруге буду одлична подлога за езотерични набој сваког појединца трансформисан у јавну манифестацију духа у веровањима у све што се не може рационално прихватити и разумети, а не може се избећи, да је последица злих сила (вампири, ђаволи, навоји идр.) које треба спречити или вратити у виду мађија.

Сваки стрешина задруге морао је бити духовно веома чврст да би водио своју задругу напред, ширењем броја чланова и увећањем богатства (земљишног и сточног фонда). Сви ови фактори су се дубоко узајамно прожимали и чинили основицу духовног живота сваке јединке у задрузи, а то се манифестовало осећајем елементарне сигурности живота.

Није имао духовне снаге сваки старешина задруге да проведе ноћ поред "црквеног камена", на месту које су назвали "црквиште", а које се налазило непосредно на "малу равничку", непосредно с леве стране реке Власине. Недалеко од тог места био је на овој реци брод (прелаз), по коме је касније насеље које се формирало на алувијалној равни реке Власине, и Славујевске долине, добило име Брод.

Топоним Брод, антропогеографским формирањем насеља (мала) у непосредној и посредној околини овог места, трансформисао се у ојконим у ширем смислу свога значења. Ојконим Брод временом је обухватио све мале које су географски гравитирале овом топониму. Све мале имале су своја имена, али ојконим Брод односио се на целу географски гравитациону зону у малом. Вероватно се топоним трансформисао у ојконим антропогерографским формирањем мала поред бродског "турског" пута који се одвајао од главног стамболског пута на источној страни Власинског блата и водио преко површи Плана и њених огранака према површи Власине, спуштао се низ Корубе, дана шње мале Рашине, у Брод (насеље), а из Брода водио је преко мале Деићеви и Страже на Дел (огранка планине Чемерник); једним краком одвајао се преко Чобанца за Власотинце, а другим краком преко Рупља за Предејане.

Данашње насеље Брод формирало се од насељеника околних мала, које су се формирале поред бродског (турског) пута. Ново насеље добило је назив по топониму који је већ био формиран по месту где је био брод (прелаз) на реци Власини за бродски (турски) пут. Ново насеље формирало се са десне стране реке Власине, јер му је тамо развој омогућавао већи алувијални простор. У ново насеље населили су се становници бродских мала који су били у могућности да подигну зграде за кафане, за продавнице и за воденције на реци Власини.

Убрзо по отварању кафана и продавница, јачањем околних мала, наметнула се потреба да новоформирано насеље Брод добије статус административног центра свих околних мала, које су носиле заједничко име Брод.

После формирања новог насеља с десне стране реке Власине, непосредно у близини брода (прелаза) на води, новоформирано насеље добија административну улогу, за територију за коју је општи ојконим Брод. Јачањем материјалне базе већине становника села Брод, јавља се, као императив, потреба за подизање цркве. Тиме би ново насеље добило прерогативе управног и духовног живота територије која се звала, и зове се – Брод.

Мале села Брод делиле су се у две парохије. Оне које су географски гравитирале према територије насеља Црна Трава биле су део парохије црнотравске цркве, а оне које су географски гравитирале према тери-

торији села Добро Поље припадале су добропољској парохији. Пре подизања добропољске цркве све мале села Брод, Доброг Поља и Дарковца биле су једна парохија црнотравске цркве.

После подизања цркве у Броду, 1927. године, и њеног освећења 28.7.1927. године, мале села Брод обједињене су у једну парохију бодске цркве Светог Пантелејмона.

Бродска црква Светог Пантелејмона подигнута је на "равничку" с леве стране реке Власине, недалеко од брода (прелаза) на реци Власини. На "равничку" је био "црквени камен" како су га неки називали "црквени астал" поред буке која је била запис, у народу звана бука "крштенка".

Бродска црква посвећена је светом Пантелјемону, у народу званом свети Пантелеј. Подизање бродске цркве предсказала је у давно време Дина Гогина, која је, после "големе чуме која је потепала млого народ", почела да лечи народ поред "црквени камен" (или "црквени астал") и буку "крштенку". "Црквени" камен или како су га звали "црквени" астал био је средишна духовна покретачка сила становника села Брода. Сама изградњом цркве и сплет околности учинили су да црква на Црквишту преузме прерогативе езотеријских склоности становника села Брод.

Дина ни од ког ништа није тражила, спавала је у колиби коју су јој њени подигли, на црквишту недалеко од "црквеног" камена. У почетку, кад је Дина почела да лечи људе, млади су се бојали да дођу код ње, због њеног страшног изгледа лица и руку које су биле све у сувим храстама.

Убрзо после доласка Дине на Црквишту на коме је био "црквени" камен, "пукао је глас" у селу Броду и у околним селима да је дошла светица од "Бога пратена" да лечи народ. Почео се у народу "ширити глас" да је преживела кад је "прострелила чума сас врели огањ зато што је бог пратил да лечи народ и 'обележил' је затој да је народ препознаје као светицу".

Дина је живела испосничким животом, ни од кога не тражећи ништа за лечење. Трудила се да свакоме помогне, неке је лечила својим рукама, некима је давала лековите траве да пије, а неке је лечила златним крстом који је носила на некаквој траци испелетеној од "алених", белих, црних и плавих танких "сицимки".

Причало се у народу, кад је први пут Дина преспавала на Црквишту поред "црквени камен", да је ноћу кад се дели време на таму и светло, да се небо отворило и да је са неба сишао анђео, божји гласник, и да је рекао Дини:

"Дино, ти си од Бога изабрана да будеш светица на земљу међу људи да ги лечиш и да пророкујеш које ће да буде. Сваки људски створ који дође код тебе, ће дође од муку голему која ће га накара да ти поклони свој живот. Бог ти је дал снагу у руке и у твоју душу. Ти ће је осећаш, али не смејеш да причаш од њу и да гу користиш да збираш

злато. Никоме ништа не тражи кад му помогнеш, ти си пребогата, затој те је Бог обележил. Дигни се, Дино, кад ја отидем сас руке разгрни земљу поред овија "црквени" камен има да најдеш златан крст. Крст стоји на тој место од како су зле силе растуриле цркву која је била на тој место. Кад узмеш крст, ће осетиш снагу коју досад неси осећала и оне ће ти преноси божје поруке, а ја ћу ти се само понекад јавим. Запамти, Дино, кад треба да идеш да се представиш Богу, а твоје тело да се даде земљи, нека те саране изнад буку крштенку према запад. С тебе нека саране крс који ти је Бог даровал, остало Бог све знајеб ти слушај његов глас. Запамти либ, Дино, које сам ти казал, ти си божја милосница помогај народ, а остало које треба да прорекнеш Бог ће ти каже."

Када је Дина чула шта јој је божји анђео рекао, устала је, на источној страни поред "црквеног" камена мало је рукама земљу разгрнула, нашла је златни крст. Кад је узела крст у руку, осетила је неку неописиву милину и учинило јој се да види усред ноћи као да је подне. У оближњем врбаку, поред реке Власине, чуо се страшан плач и нарицање, као да безброј жена и деце траже помоћ. Дина се није уплашила од силне дреке у врбаку, ставила је крст у недра и вратила се на свој лежај од папрати.

Веровало се да Дини не могу ништа да учине зле силе, вампири, омаје или навоји (нави) које се крију у врбаку поред реке, јер је Дину штитио свети крст који је носила на грудима и њен светачки изглед.

Дина је лечила сваки дан људе који су долазили код ње. Лакше болести могла је одмах да лечи, али ако су некога "омајале омаје" или ако су навоји (нави) обљубили неку младу жену, или "не дај Боже" да се неки "вампир" увукао у некога и да бесни, могла је да лечи такве болеснике само на "големе" празнике.

Ако не може да учини ништа у лечењу на другим празницима, болесник је морао да чека Дан Светог Пантелије и тад су га доводили код Дину. Болесника доведе неко од његових пре поноћи уочи Светог Пантелије,оставља га код Дине и, ништа не говорећи, одлази. Шта му Дина ради у поноћ нико није знао да каже, ни болесник није знао после излежења ништа да каже.

Ујутру, кад сунце изађе, онај који је довео болесника долази сам са торбом у којој су погача и сир. Њега дочекује излечени и тад прилазе до "црквени астал", окрену се према истоку и прекрсте се. Излечени стане на источној страни плоче а онај што га је довео са западне стране, узимају погачу из торбе и ломе је између себе. Кад преломе погачу на половину, пољубе сваки своју половину, саставе половине и окрену их у круг здесна на лево. Саставивши круг половина погаче, ломе на половине између себе, пољубе четвртине погаче, и четвртине између себе на средину плоче између удубљења. Лечени се окреће према истоку, прекрсти се, прилази до Дине, пољуби јој руку и одлази кући са оним који га је довео. Нису смели ничим да дарују Дину, окренули би се и без речи одлазили кући.

Био је обичај да фамилија излеченог доноси храну Дини од дана кад је излечила њиховог члана до дана следеће године, а то значи до новог Светог Пантелије.

Дешавало се чудо које је у народу потврдило уверење да је Дина света особа. Фамилија, односно задруга чијег је члана Дина излечила од "неверну" болест, ту годину док је носила "рану" Дини, ишло јој је "напредица", нико од чланова задруге не разболи се, нови се рађају, стока се скоро дуплира.

Кад је Дина излечила од "неверну" болест неког Антанаса из Анђелкову задругу, те године, док су "ранили" Дину, његовој задрузи "пошла је напредица" у свему. Многа деца су се "нарађала здрава и права", и по први пут њихова задруга истерала је у пролеће "иљадо" оваца у Плану. Анђелкова задруга хтела је да прими обавезу да доживотно "води рачуна" о "чудотворки" Дини. Дина није прихватила понуду да би могла да лечи и друге болеснике.

На Дан Светог Пателејмона (Пантелеја) становници селаБрод нису радили него су одлазили на "собор" на Црквишту, како су говорили, "куде црквени камен". Тај дан нико није хтео да изостане да не оде на "собор" на Црквишту, да би примио благослов "чудотворне" Дине.

Мајке чије су ћерке "стигле за удају" трудиле су се да их рано ујутру "спреме" на Светог Пантелеју, пре изласка сунца, и да заједно са њима отиду на Црквиште. Кад дођу до "црквеног астала", изваде из пазуха "поклон" који су понеле да дарују "цркву", оставе га на "црквеног асталу", прекрсте се окренуте према истоку, и тад прију њихове ћерка које одломе парче оствљене погаче, узму од сира, и заједно са мајком се померају према "буку крштенку".

Кад дођу "иза буку крштенку", девојка вади из "пазуке, до срце" мало соли, и посоли парче погаче које је узела. Парче погаче подели на два дела, једну половину "замота у белу крпу и тури је у пазуке до срце", а другу половину поједе заједно са сиром.

Веровало се да она девојка која поједе парче погаче и сир окренута према "буку крштнеку", а гледа у исток у моменту кад сунце "изгрева", да ће се срећно удати за оног момка за којим јој срце има вољу и да ће имати здрав пород и срећу целог живота. Со је морала да сипа на парче погаче "да се заволе са момком и целог живот да се воли с њим, како се воле со и леб".

Други део парчета погаче мајка је, или ћерка, настојала тога дана, на Светог Пантелеју, да да момку са којим се воли, да га поједе. Неке мајке су преко својих "веза", момкових баба, стринки, тетки и других, обавезно потајно настојале да оно парче погаче поједе момак и да после тога још више заволи девојку у чије је "пазуке" било то парче.

Ниједна девојка која је хтела парче погаче да узме од "црквеног астала" није смела да се граби да одломи веће парче, па ма колико јој се чинило да је мало. Ако одломи већи комад, веровало се да ће је стићи несрећа оне девојке која је дошла до "црквеног астала" а за коју нема погача. Веровало се да девојака која је "грабљива" неће да се уда и никад неће имати среће.

Морало је за све девојке које дођу пре изласка сунца до "црквеног астала" да има да одломе погачу којом је дарован "црквени астал". Ако нема парче погаче само за једну девојку, дубоко се веровало да ће све што су узеле парче погаче да стигне невоља да се не удаду брзо или никако.

Мајке чија су деца "болешљива" долазиле су заједно са мајкама девојака које су стасале за удају до "црквеног астала" и сакупљале мрвице од погаче са"астала", да их Дина благослови, и носиле кућама, даровале су деци у леб тог дана, на Светог Пантлеју. Веровале су да су трошке од погачу на "црквеном асталу" лековите, и да "растурају мађије".

На Дан Светог Пантелеја који су били "болешљиви", "нарочито од болова у глави", одлазили су сами или са неким да их Дина лечи. Веровало се да ће, ако их Дина лечи на дан Светог Пантелеја, бити сигурно излечени. Тог дана Дина је имала највећу моћ да излечи болеснике. Говорило се "такој гу Бог дарувал, да лечи и помага народ, а највише на Светог Пателеју".

Тог дана до подне Дина је лечила болесне, неке крстићима, неке рукама, а неке кадећи над "црквени астал". Сви који би дошли до подне, свакоме је помогла, никог не остављајући да чека следећег Светог Пантелеју.

Сваки ког је лечила, по неписаном правилу, остављао је дар: чарапе, прте но платно и друго на "црквеном асталу". Кад дође подне, Дина је престајала са лечењем и тад је народ долазио од "сабориште на црцквишту" да гледају како Дина "чудотворка" дели дарове девојкама које немају мајке, или су толико сироте да немају да спреме дарове. Дини није требало нико да говори којој девојци да да дар, њена светачка душа знала је добро којој шта треба.

Сироте девојке без мајке стале би на страну, ништа не трежећи, али Динина праведна душа знала је којој шта треба да да. Кад подели све дарове (за себе ништа не остави), тад им да свој благослов да имају срећу, да се срећно удају и да их Бог чува од сваког зла "доста су се намучиле".

Мајке чији су синови стасали за женидбу тога дана, на Светог Пантелеју, на Црквишту су "мотриле" која је девојка даривана од Дин , којим поклоном и како је благосиљана. Прећутно се веровало да

сироте девојке које дарива и благослови Дина да доносе срећу оној кући у коју се удају. Мајке синова који су стасали за женидбу вешто "удесе", уз помоћ баба, тетки, стрина, да се њихов син "заљуби" у сироту девојку и да се ожени са њом, одричући се од мираза.

Не памти се у селу Броду да је нека сирота девојка кој се удала да је "донела" несрећу у нови дом. Памтило се и препричавало дуго да се сирота девојка без мајке из мале Дејићеви, коју је даровала Дина вуненим чарапама и благословила је, удала за Русима из мале Златанци који је био пуки сиромах. После женидбе Русиму је пошло све "од руке", као да је дарован срећом. Стока му се намножила, нову кућу је подигао, тргујући стоком успео је да стекне велико богатство. Куповао је имање сваке године, поставши скоро први газда у селу. Његова задруга се увећала кад су му се синови оженили, увећавајући богатство задруге.

После даривања и давања благослова сиротим девојкама, Дина би погледала у "црквени камен" и одједном, тргнувши се као да се буди, рекла би:

"Овај година неће да буде добра за стоку, ће ударе по њу неке болештине и ће преполови ваше богатство."

Или, рекла би:

"Овај година ће буде срећна за народ, ће се нарађају млого деца и сва ће буду здрава, ја овуј годину нећу да имам ког да лечим, и тој је срећа за мене и вас."

Или би, као за себе, рекла:

"Овај година неће да буде мирна, ће зарате између себе големе змије, дугачке ко младике, затој ће и куде нас да буду немири, ће се појаве млого ајдуци. Слушајте ме добро, с ајдуци да будете у мир, па ће и вас и вашу стоку да заштите, све што траже дајте им и све ће да вам плате. Не свађајте се с њим, ако се наљуте, сами ће да узимају."

Кад Дина заврши са прорицањем, прекрсти се, пољуби златан крст који је носила на исплетеној "сицимки" на врату. Више ни са ким није хтела да проговори, повуче се у своју колибу, седне на средину и гледа пред собом као да је на неком другом свету.

Десило се да се једном, усред свог ћутања, тргла и рекла неком Марјану из Рашинске задруге:

"Марјане, немој више да краднеш од своју задругу, и да продаваш украдену стоку чак там у бугарско. Ти да си проклет човек и боље бегај одма, нека ти се смрдљиви траг изгуби, да не унесрећујеш своју де цу. Одма да отиднеш да ти овај народ не суди!"

Чувши ове речи, Марјан се окренуо и без речи отишао према Плани, немајући снаге да тражи опроштај од било ког. Више га нико никад није видео, нити чуо за њега. Али стока у њиховој задрузи била је на броју, нико је није крао.

Сви који би чули Динино пророчанство знали су да ће тако бити, никад није нешто рекла а да се не остварі, али нису смели да је запитају да им објашњава значење онога што је прорекла.

На Светог Пантелеја, пред нову епидемију "чуме", после поделе поклона сиротим девојкама, Дина је села на источној страни "црквеног астала", што дотад није чинила, загледала се у даљину, према Плани, и сама за себе казала своје последње пророчанство:

"Кад дојде други Свети Пантелеја, ники од нас неће да смеје да дојде на овој место, сви ћете ви један од другога да бегате, ко да сте дивљи вуци. Млоге куће има да се затворе. Онија који ће да једу киселу траву и огењ палили сас траву има да преживе, има да упамте моје овеј речи. Моје речи ће преживе и наджиће сви нас. Овој село има да победи туј побеснелу алу која нас тепа сас врели огењ, али не може да нас дотепа. Кад прође тај алачума да утепује народ сас врели огењ, ја ћу прву годину кад се све смири да умрем. Мене тај ала не може да утепа, затој што сам је ја победила горе у Плану, јела сам киселу траву и врели огењ палила у мене. Они који преживу тој утепување чуму која утепује сас врел огењ кад ме најду у овуј колибу нека ме саране позади буку крштенку према запад. Гроб да ми обележе сас крстачу која кад иструли има сама да нестане, и мој гроб нема да се познава куде је бил. Овија крст што ми је на груди немој да узимате, онија куј га узме ће му донесе несрећу. Кућа има да му опустије, а он има да умре докле стигне до кућу, а за годину дана ће да му помру сви и па се мора остави крс у мој гроб поред моје коске. Мене неће да има куј да жали, ја сам сама, ће ме жалу оној који преживе врелп огењ затој што неће да има куј да ги лечи од друге болести и од неверне и од онеј које се виду.

На овој место Црквиште ви ћете се збирате око овија црквени астал и око буку крштенку још млого година, и ваши унуци и праунуци ће се сабирају на овој место. Кад змије промрдају на овија црквени камен ће дојду од исток неверна браћа. Тај неверна браћа има да мрзу све што је нашо, па и мишеве по дувари који су се сакрили. Ваши праунуци неће да поверују у туј мржњу неверне браће, има да се саберу око овија црквени астал на свети дан Свети Пантелеју и тад ће ги опколе неверна браће. Ће траже да се народ, ваши унуци и праунуци, одма растуре од овој свето место. Неће нико да их послуша на неки ће се чини да лажу а други из инат неће да отиду, трећи да не увреде Светог Пантелеју. И тад ће се деси чудо. Неверна браћа има да вржу црквени камен сас бес и да га упале, камен има да се разлети у трошке на све стране. Таг има трошкс ране овуј буку крштенку, и она ће се исуши од ране и да иструлеје и нестане.

Кад пукне црквени камен и разлети се у трошке, поголеме трошке има да погоде онуј неверну браћу који ће да вржу свој бес око црквени камен. Њим неће да има спас, одма има да умру и њини гробови неће се знају куде су горе на Плану, и тој ће да буде њина казна.

Од ваши унуци и праунуци који имају Исусову душу, нема ники да страда од онеј трошке од камен кад се разлети, страдаће само два ваша праунука који су се млого волели сас неверну браћу и који ће ги доведу да убију црквени камен. Ваши унуци и праунуци има да знају за тој воле ње сас неверну браћу па ги неће нико жали. Ће ги закопају ко пс-та поред гробље, име има да им се заборави, ће буду на срам њиној деци и на унуци и праунуци.

После, кад нестане црквени камен, народ има да збира доле на Луку поред брод на овија свети празник. Ники нема да дооди на Црквиште, нема ни зашто. Моја колиба покривена сас папрат има да траји неко време па ће и она да пропадне, само ће зидине од њу да остану, у њи ће да пале свеће ваши унуци и праунуци, на Светог Пантелеју, или кад се неки тешко разболи од неверну болест ће га заведу да га лече на данашњи свети дан.

Село има да се оправи од све невоље које ће га задесе. Друго утепување од онуј алу чуму што прострељује сас огењ, и од неверну браћу после тој има да се сети поп кад дојде до њега божји глас да је на овој место некад била црква, и да се народ збирал око црквени камен, на Светог Пантелеју, и да сам ја најбоље што сам знала лечила народ и помагала на сироте и невољнике. Тад ће му божји глас каже да на овој место подигне цркву сас народ, да се народна душа сврта око свети божји олтар.

Цркву има да подигну на овој место куде је црквени камен и бука крштенка, и на мој гроб ће се уравни да се неће знаје куде сам закопана. Овија крс што ми је на груди, што је божји крс, има да се врне цркви преко моје грешне коске.

Камен од зидине од моју колибу има да узидају у темељи нове цркве. Како који дан прооди, има све да се заборави, све што је на овој место било, па и његово име како се викало. Ваши чукунунуци има да се радују на овој место, па ће га и они оставе и забораве. И кад га они забораве, таг ће све да опустеје, само ће црква сама да стражари на овој место и ће прича своју причу коју неће баш сваки да чује. Њојно причање има да чује само онија ког је бог обдарил да чује божји глас, али таг има да буде за све ваше чукунунуке касно.

Цркву коју подигну ваши унуци и праунуци ће чува Бог и она ће да прича своју причу. У њу има да служи само један поп и тај не од наш народ, па и он ће се обрука, има да се воли сас неверну браћу који ће

да дојду поново, да пале и пљачкају ваше куће. Тија поп има да добије од Бога оној што је тражил.

Таг ће се деси чудо невиђено од ваши праунуци и од чукунунуци, они не се огреше од своју цркву. Али њин гре има одма да испаштају. Огењ на њина огњишта има да се за навек угаси, да испаштају.

Више не видим јасно пред мене, доста сам причала, само видим неке сенке од цркву и неки пустињак, и неку далеку радост око овој место, али тој скоро не видим, само осећам.

То је што сам имала да кажем пред моју смрт. За малко да заборавим, кад прође врели огењ, понеки од вас ће да дочека од овој што ће се деси, и они ће се тг сете од моје речи, Па ће да причају на своји унуци. На други божји празник многе ће мајке да доведу у час кад се дан одваја од ноћ да лече децу, и ће се таг сете од Дину како ме ви данас викате "Чудотворку", и таг ће кажу: 'Куде ли си, Дино, да ни саг помогнеш кад смо закасале, децу да ни излечиш?'. И таг ће да плачу за мене

Ћу вас молим, саг ме оставите саму, идите на Луку куде брод да се радујете, грабите од оној што вам бог дава, ја сам уграбила моју скорашњу смрт и мене ништа не требе, кад сам била млада, млого сам се надала, али проклета чума живот ми упропасти.

На оној место на које се саг радујете има да се радују ваши унуци и праунуци и оно ће им буде гњездо, оно које ће се сабирују у њине душе и кад им је добро и кад им је лошо и кад седу без работу, туј ће се сабирају, у тој гњездо.

Идите саг сви, ништа више не тражите од старе Динине коске, ја од данас не могу никога да излечим или да помогнем некоме. Доносите ми лебац докле се врти у мене живот, али чујем смрт како чука на моја врата. Идите.

Оставите ме и немој да ме жалите, гледајте ваше наде, а ја сам научила овде да самујем, то је мој божји дар. До саг сам могла да видим све пред мене, а од саг више ништа не видим, остало ми је само Богу да се молим. Нека вас све Бог чува, овој је мој опроштај сас мој живот. Саг ме не може спаси ни огењ ни кисела трава коју сам јела да се одбраним од онуј алу проклету чуму, таг сам и спасила мој живот. Саг Бог праћа свог анђела по моју душу.

Тој је све што сам имала да кажем, моја су се уста сама саг склопила и занемела за увек, од мене нема више ништа да чујете. Доста ми је да живим, и доста да причам, па и овај вода која тече поред нас, па и њој ће се досади да тече и некад има да пресуши. Куј га знаје које је било и које ће буде?"

После овог предсказања или испосвести, Дина је ућутала и немо гледала у земљу као да око ње народ не постоји. Неки су чекали можда

ће се Дина досети још нешто да предскаже, а неки су отишли на Луку, на "собор". Већина старих, који су знали пророчанску Динину способност, отишли су од Црквишта са страхом у својим душама од оног што је Дина предсказала. Млади нису марили што је Дина предсказала, њих је интересовао "собор" на Луку, и њихова младост.

После Дининог предсказања, на Светог Пантелеју (Свети Пантелејмон) становници села Брод наставили су свој свакодневни живот, препун обавеза. Како су дани пролазили, заборавило се "црно" Динино предсказање. Само би се они подсетили на њене речи кад одведу неког ко се разболи да га Дина излечи, а она није могла ништа да учини, само је ћутала, личила је на живог мртвака.

Није се "саставила" година дана, кад је скоро одједном чума почела да утепује народ. Једни су причали да су прошли некакви Турци по "бугарски" пут, да су ручали куд Китана, али нису могли да седе много, заузела их нека врућина и одмах су отишли. Нису могли да поједу оно што им је послужено.

Китан се није сетио да све што су додиривали Турци одмах изгори, и тиме би се спасили. Кад су Турци на брзину отишли, Китанови су појели остатак печења којим су Турке морали да послуже. После недељу-две, почели су Китанови да горе од "неке унутрашње ватре" и на брзи чу су умирали.

Тек тада схватили су становници села Брод да је било касно да "истерају чуму" која се уселила у њихове домове, није имао снаге нико да јој се супротстави кад га она прострели врелим огњем. Народ се разбежао куд који. Чума је натерала становнике села Брод да се сете Дининог предсказања, кад је она причала како је победила чуму у Плани, јела је киселу траву и огњем палила пликове по телу, да се засуше, да не пуцају и да се не шире по телу.

Чума је била народ скоро две године, па како је почела да "утепује" народ, тако је и престала. Народ је после пола године, када је прошла опасност од чуме, почео да се враћа у своје домове. Како се који старешина задруге враћао са својима, скинуо би вршник окачен на врата, запалио огањ "крсник" у дворишту из котлића "огњиштара" и тад добро загрејао вршник. Кад се вршник скоро "усија" тек се тад уноси у кућу. Прво вршник да уђе у кућу, ако се негде крије чума "по ћошке", да се уплаши и кад почне да "бега" из кућу да нагази на врелом вршнику и да изгори. Ако је чума "утепала" старешину задруге, онда "утепује" чуму најстарији син, наследник старешине задруге који је преживео. Кад "уђе" вршник у кућу, старешина задруге, или ко је преживео "утепување" чуме, пали огањ на огњиште огњем крсником из "огњиштара" и тад окачи вршник у огњиште на вериге. Вршник окачен стоји у огњишту двадесет и један дан и тек тад се скида са верига и тад се пече "леб".

Све ствари које су употребљаване пре него што је чума почела да "утепује" народ морале су се добро испарити у кључалој води, која се грејс испред куће. Обућа и одећа коју су носили они које је "потепала" чума није смела да се додирне, него су је вилама износили и бацали на огањ да изгори.

Када је чума престала да "утепује" становнике села Брод и када се све смирило, многе задруге биле су преполовљене, а код неких преживело их је само неколицина, тек да се помиње да је постојала њихова задруга.

Нико није смео да обележава гробове преминулих од чуме каменим белегом и да упише име "раба божјег", веровало се да чума "само тој чека", да се поврати и да почне још жешће и стравичније да "утепује" народ. Веровало се да није добро да преживели помињу имена преминулих које је "утепала" чума. Ако чује чума име оног кога је "утепала", може да се поврати и да опустоши кућу, па и цело село.

Тек кад се смирила чума и више није "утепувала" народ и кад је почео да се обнавља нормалан живот, преживели су се сетили Дине "чудотворке". Старешина Цветковске задруге, Ђика, отишао је да види да ли је Дина жива.

Ђика је затекао Дину како се моли Богу пред "црквеним" каменом. Дошавши до ње, Ђика ју је назвао по имену, рекавши:

"Помози Бог, Дино, наша спаситељке!"

Дина је на тренутак прекинула своју молитву и одговорила је:

"Бог ти помогал, тебе сам чекала годину дана. Знала сам да ћеш да дојдеш, саг могу да умрем."Окренула се према истоку, прекрстила се и умрла.

Сутрадан, после смрти Дине, преживели становници села Брод сахранили су је онако како је она рекла у предсказању на Светог Пантелеју. Заједно са њом "сахрањен" је златни крст који је носила док је била жива. Народ је као један рекао:

"Па, нека га носи на онија свет, Бог јој га дал, Бог га узима, он једини знаје зашто га узима."

Убрзо после сахране Дине, Ђика је "протурио" глас да златан крст није оставио Дини да га носи на онија свет, него да га је закопао на место где се састају три воде. Наводно, тако му је Дина рекла пред њену смрт.

Сви су мислили да Ђика говори истину. Нико није смео да тражи Динин крст да га не би стигло његово проклетство. Ђикина задруга је напредовала изузетно срећно и убрзо је постала најбројнија и најбогатија у целој околини.

Пред смрт, Ђика је својима поверио тајну да је златни Динин крст "сахранио" заједно са Дином. Намерно је причао да га је закопао на другом месту, где се састају три воде, да не би раскопавали Динин крст они који "душу" немају и да тако зараде "проклетство" због којег би други страдали.

Народ села Брод и даље се окупљао око, како су назвали "црквени" камен, "Динин црквени астал" на Светог Пантелеју, палили свеће Дини и за покојнике. Поп црнотравске цркве после Динине смрти обавезно је долазио на тај дан да прекади "Динин црквени астал", Динин гроб, очита молитву и благосиља народ светеном водом. Придружио би се старешинама задруге који би поседали на поређано камење у круг на црквишту да заједно ручају. Млади су одлазили на Луку поред брода, да "сабору̀ју".

Динин гроб је одавно био зарастао и уравњао се, крстача струлела, скоро се било заборавило на њено пророчанство, да ће доћи неверна браћа преко Плане и да ће све да оплакују и да ће разбити црквени камен.

Почеој Први светски рат, бугарска окупациона војска, како их је назвала Дина – неверна браћа, дошла је преко Плане и окупирала село Брод. После успостављања бугарске окупационе власти, бугарска војска почела је са немилосрдном пљачком свега што се могло однети и уништавањем свега што је "мирисало" на српско име, веру и слободу.

Прву годину бугарске окупационе власти нису браниле становницима села Брод да се на Светог Пантелеју окупе на Црквишу, код 'црквеног астала", али без попа црнотравске цркве Јована М. Поповића, који је одведен у заробљеништво у Бугарску, зато што није пристао да буде "бугарски" поп.

"Црквени астал" прекадила је баба Гмитра, која је малко памтила Дину "чудотворку", благосиљала народ, прекрстила Динин гроб и "полак се одвукла дома".

Окупљени народ око "црквеног астала" постојао је мало па се и он разишао својим кућама. Никоме није било до весеља кад су њихови синови далеко од њих, да бране свој народ од неверне браће.

Следеће године, 1917, на Светог Пантелеју поново су се становници села Брод окупили око "црквеног астала". И ове године били су опкољени наоружаним бугарским војницима, "неверном браћом". Војници нису дирали народ, али њихов претећи изглед није био "на добро".

Када се баба Гмитра "довукла" лагано идући, прошла је мирно поред бугарских војника и пришла до "црквеног астала". Мирно је упалила тамњан "сас живи огењ", прекадила "црквени астал" и народ, и кад је пошла да прекади Динин гроб, старешина бугарских војника пришао је и грубо је гурнуо. Баба Гмитра, са кандилом у руци, пала је преко Дининог гроба и викнула својима:

"Децо моја, будите мирни, у њине руке су наши животи. Не гледајте на старе бабине коске, још ће се оне вучу по овија бели свет, али овој јутро, на Светог Пантелеју, ће буде последње на овуј алу и још неке але,

али наше две але које су овде с нас и гледају у мене. Не бојте се од ништа, сетите се оној што је Дина чудотворка рекал, да неће ниједна права душа данас да страда."

Баба Гмитра устала је и поново, стала уз "црквени астал" не слушајући шта говори Бугарин, који је вероватно "дигао руке од луду бабу", која је говорила:

"Тој ће вам последње да буде, такој је рекла Дина чудотворка."

Старешина бугарских војника наредио је својим војницима да вежу експлозив око стуба "црквеног астала". Наредио је потом окупљеном народу и својим војнцима да се помере. Војници су се померили али народ није хтео да се помера. Баба Гмитра је остала уз "црквени астал". Расправљајући се са Бугарином, говорила је:

"Овој ће ти последње буде, ће разбијеш овај свети астал, а ће расплачеш твоју мајку у твоју Бугарску, довек има да плаче од овој што чиниш. Ће заплачу и друге бугарске мајке од тебе. Што ћеш озде, проклетијо, ми ли смо те викали?"

Бугарин није слушао "луду бабу", упалио је фитиљ експлозива и померио се. "Баба и народ нека гину ако им се гине", он им је наредио да се помере.

Одјекнула је снажна експлозија, "црквени астал" се разбио у безброј комада који су одлетели на све стране.

Кад се све смирило, баба Гмитра је мирно стајала на своме месту, и народ око "црквеног астала" . Лежала су два леша издајника "који су се волели сас неверну браћу", два мртва тела бугарских војника који су поставили експлозив на стуб "црквеног астала", а запомагао је старешина бугарских војника.

Окупљени народ мирно се разишао као од "собор" да иду, али са болом у душама, што им је уништена "црква". Нису жалили за погинулим издајницима, за које се знало да се "волу сас неверну браћу".

Погинуле бугарске војнике Бугари су отерали према Плани. Причало се да је њихов старешина умро кад су дошли на Корубе. Где су сахрањени Бугари сазнало се тек после, кад су "искарана неверна браћа", пастири су нашли три гроба изнад Корубе поред пута на Плани.

Тела два издајника које је убио "црквени астал" сахрањена су поред гробља у Рашине. Нико их није жалио, нико им свећу није запалио. За кратко време гробови су им урасли у коров, а имена се њихова заборавила.

После Првог светског рата, када су се становници села Брод "опоравили" од последица бугарских убистава недужних, пљачки и паљења кућа, и све друго које се могло упалити, покренуо је акцију Божидар Поповић, поп црнотравске цркве Свети Никола, за изградњу цркве у Броду, на место звано "Црквиште", на коме се народ окупљао од давнина.

Идеја да се село Брод осамостали у духовном животу, да има своју цркву, прихваћена је са одушевљењем у народу. После добијања сагласности црквених власти, епископије у Нишу, народ је прихватио предлог за изградњу цркве. Свако домаћинство је према својим материјалним могућностим дало прилог за подизање цркве. Кад је црква почела да се гради, свако домаћинство је помогло подизање цркве добровољним радом и бесплатним довожењем камена и другог материјала за цркву.

Становници села Брод веровали су, радујући се, дајући прилоге за цркву и добровољно радећи, да ће им се Бог одужити здрављем и напретком њихових породица и деце. Прихватили су предлог попа Божидара Поповића да црква у Броду буде посвећена Светом Пантелејмону (Светом Пантелеју), зато што се народ окупљао на тај дан, 9. августа, око "црквеног астала", да их благослови поп, и да болесне лечи Дина "чудотворка". На "Црквишту" је било свето дрво "бука крштенка", где су почињали и завршавали опход поља крстоноше.

Кад је сазрела идеја да се подигне црква у селу Брод, стари становници овог села сетили су се последњег предсказања Дине "чудотворке", пред њену смрт, да ће на Црквишту, на место "црквеног астала" да се подигне црква кад "за тој дојде време".

Сви ови идејни покретачи духа народа условили су да народ прихвати са одушевљењем изградњу цркве, дајући несебично прилоге и помажући њену изградњу несебичним добровољним радом.

Свећење темеља цркве Светог Пантелејмона било је марта, на Младенце 1927. године. Темеље цркве осветио је поп Божидар Поповић, а Александар Аца Новаковић, из малу Рашине, "даривао" је темељ цркве дукатом "наполионом". Остали домаћини дарривали су темељ цркве, колико је ко могао да да.

Не зна се ко је урадио пројекат цркве, али се зна да је то био неки пројектант у Београду. Вероватно да је то био онај исти који је пројектовао многе цркве изграђене после Првог светског рада у јужној Србији.

Главни извођач радова и један од ктитора цркве у Броду био је Миладин Ђорђевић, рођен у Броду, у мали Каракашкој. Он се био доказао као извођач радова и нарочито успешним организовањем послова око извођења изградње грађевина.

Главни зидар цркве био је Стеван Стефановић из Брода, мала Милчини. Стевану су помагали три зидара у цркви и други зидари из Борда, који су били вични зидању каменом.

Народ села Брод није "дозволио" зидање до одређеног рока. Рок је био празник Горешњак (Свети Арханђео Михајло) 27. јул 1927. године.

У исто време кад је зидана црква у селу Брод, зидан је и споменик погинулим и помрлим ратницима 1912-1918. године у Црној Трави. Било је планирано да епископ нишки Доситеј освети споменик погинулим и умрлим ратницима у Првом светском рату у Црној Трави 27. јула 1927, а цркву у Броду 28. јула.

Велики допринос за успешну изградњу цркве у селу Брод дао је тадашњи председник села Таса Николић, из мале Каракаши. Таса је имао кафану у насељу Брод.

Зидање цркве и остали радови око ње успешно су завршени у предвиђеном року, до Горешњака 1927. године, на опште задовољство становника села Брод.

Главни ктитор цркве, Александар Новаковић, изградио је звонару која је била удаљена од цркве око десетак метара на јужној страни, од западне стране цркве. Звонара је била подигнута од дрвених греда, покривена четвороводним кровом, лимом покривена. Основа звонаре била је око 2,5 пута 2,5 м, висина њених "зидова" четири метра, а на горњем крају биле су утврђене дебље греде, водоравно постављене, на којима је било учвршћено звоно.

Звоно је цркви поклонио је Гаврило Наће Новаковића из Рашине мале села Брод. Гаврило је био потомак Гогине фамилије, а отац Александра Аце Новаковића. На спољашњем зиду звона изливен је натпис:

"Црква села Брод у име моје славе
Св. Саве и моје фамилије живих и умрлих
Гаврило Наћа Новаковић грађевинар
из Брода мала Рашина 1921. год.
Ливница
в.л.к. Ђорђевића
Београд
1921.

Натпис на црквеном звону сведочи да се идеја за подизање црве у селу Броду није "родила" 1926. године. Жеља за подизање цркве јавила се код становика села Брод много раније, али се могла остварити тек 1927. године.

Судбина звонаре и звона бродске цркве била је уско везана са судбином оних који су је подигли. За време Другог светског рата, 1943. године бугарски фашисти, "неверна браћа", пресекли су греде "зидова" звонаре и срушили је немилосрдно и дивље. Бог или случај хтели су да се, кад је звонара срушена, звоно не разбије, али је оно напукло када је пало.

После рушења звонаре, становници села Брод поново су обновили звонару, непосредно након Другог светског рата 1945. године. После Другог светског рата, ноћу су звонару опет срушили учитељи. Када је

звоно пало, још више је напукло и постало неупотребљиво. "Чувано" је у запуштеној цркви и вероватно је "чекало" своју судбину, иако напукло, да поново зове својом звоњавом неке нове вернике. Причало се, кад је звонило звоно са бродске цркве да се његов звук чуо "чак" на Плани и на Делу.

На западној страни цркве била је подигнута крстионица са станом за попа који служи у цркви. Крстионица је била удаљена од цркве око десетак метара. Зграда је била правоугаона, дужине око десетак метара и ширине око четири метра. Крстионица је подигнута исте године кад је црква озидана, 1927. године, од добровољних прилога свих грађана села Брод. После Другог светског рата, зграда се сама урушила. Рушење крстионице довршили су они чији је разум био на ступњу дивљака, у име идеологије комунизма, коју нису разумели, нити су могли да је разуму њихови сирови неоплемењени патолошки умови којима је командовала стихија уништавања духовне културе својих предака.

На источној страни цркве био је заветни крст, удаљен од апсиде око двадесет метара, непосредно поред "старог пута" Брод - Црна Трава, који је био с леве стране реке Власине. Крст се налазио испод пута, а на месту где се "одвајао" пут за Славујеви и друге мале села Брода, с леве стране реке Власине.

Заветни крст, висине око 2,4 метра, и ширине хоризонтале око 1,4 метра, био је од гвожђа, у облику латинског крста, са украсним елипсастим завршецима његове вертикале и хоризонтале. У пресеку вертикале и хоризонтале био је у облику лепезе грчки крст, који је испуњавао "поља" латинског крста. Овај грчки крст у облику лепезе визуелно је надопуњавао лепоту крста која се упијала у душе верника, и била некако стално присутна, кочница да верник не пође путем сагрешења. Овај грчки крст је симболику заветног крста чинио пуном и трајном и показивао је вредност надарене уметничке душе ковача који га је израдио.

Не зна се поуздано име ковача који је израдио овај заветни крст.

"Исти" заветни крст од гвожђа налази се у малу Славујеви села Брод, па се претпоставља да их је исковао исти ковач из Црне Траве, Јевтимија Цветковић из Козарнице.

Заветни крст поред бродске цркве имао је злу судбину. Бугарски фашисти у Другом светском рату, темељно пљачкајући и односећи све што се могло однети, извадили су крст из каменог постоља и однели га у своју домовину, да се диче "својом културом" духа. Ко зна чије заветно место у Бугарској краси заветни крст из села Брод? Нико га није тражио, јер никоме није смело да треба, после Другог светског рата, богомдани појединци неписмени надрикомунисти из Брода сматрали су да је све што се тиче вере у Бога назадно и да то треба уништити. Јадни њихови закржљали умови уништили су и оскврнавили духовну вредност својих очева, дедова и прадедова. Али за утеху моје душе, Бог или

судбина казнили су их жестоко и страшно. Убрзо после оскрнављења цркве у селу Брод, стигла је казна небесне комунисте, који идеологију комунизма нису разумели, само су чули да постоји. Њиховим неписменим, дивљим душама дошло је време да плате Богу и правди свој дуг и убрзо после стравичног њиховог суровог чина стигла их је божја казна.

Црква Светог Пантелејмона (Светог Пантелеја) у селу Броду подигнута је на месту Црквишту, на коме је био "црквени камен" или "црквени астал", које је било светилиште и пре насељавања данашњих предака, садашњих становника села Брод. Преци садашњих становника кад су се доселили затекли су "црквени астал" и поново га "активирали" као своје светилиште, прилагођавајући га својим обичајима "донетим" из места досељавања. Место на коме је био камени стуб са плочом од каменог крста назову Црквиште. Камени стуб био је по дужини украшен змијом која се у облику волуте завршавала главом према небу окренутој, претећег изгледа. Временом, окупљајући се око "црквеног астала", преци данашњих становника села Брод, надградили су низ обичаја, који су били неписана правила живота, од којих се није смело одступати, а који су били део њиховог духовног, цикличног живота.

Црква Светог Пантелејмона у селу Брод је једнобродна грађевина малих димензија 10,9 са 8,1 метар. Сразмера дужине и ширине цркве је неповољна, што квари визуелни доживљај лепоте грађевине. Црква има изглед коцке која спутава елементе разиграних линија да добију пун изражај.

Апсида цркве, тачном полукружном линијом унутрашњег пречника од три метра, на неки начин, "поправља" несразмер дужине и ширине цркве. Монотонија платна полукружног источног дела апсиде разбијена је уским прозорима висине 150 см и ширине 55 см. Распоред прозора је зналачки распоређен, тако да је средњи прозор тачно на средину полукруга апсиде и два са стране удаљена су један од другог 80 см. Прозори апсиде имају троструку улогу: разбијају монотонију полукруга апсиде, омогућавају добро осветљење унутрашњег простора и визуелно "издужују" апсиду према висини цркве.

Прозори апсиде били су правоугаоног облика и без рељефног оквира на платну зида. После репарације цркве, горњи делови прозора урђени су полукружно и додати су рељефни оквири од малтера на платну зида, са профилисаном водоравном окапницом на доњем делу оквира. Профилисани рамови око прозора обојени су тамнобраон бојом, тако да се издвајају од површине платна зидова који су бели.

Апсида је покривена кровом од лима, који прати полуокруглину зидова апсиде, па добија облик по вертикали косо пресечене купе. Теме крова апсиде завршава се на средину зида, мало изнад замишљене линије профилисаног кровног венца јужне и северне стране зидова цркве. Спојеви лима по дужини лепезасто се пружају из темена споја крова апсиде према стреји. Стреја крова од лима од бакра ослања се на профилисани венац, који прати округлину апсиде, а у доњем делу стапа се са платном зида зупчастим украсима који личе на ресе у народној шари. Венац је обојен истом браон бојом као и профилисани рамови око прозора.

Платна зидова цркве и полуокругло платно апсиде канелирана су водоравним пругама у малтеру. Овим канелирањем зидова платна цркве и апсиде постигнут је визуелни доживљај да црква добија изглед веће дужине него што јесте. Други ефекат канелирања платна цркве и апсиде је да се разбије монотонија равних платна зидова која тешко делују на општу лепоту целине цркве. Водоравне канелире на платнима зидова цркве и на платну апсиде прекинуте су прозорима и пилаштрима на платнима зидова које се налазе са спољашње, на делу платна јужне, северне и западне стране цркве. Истакнуте од беле боје платна зидова, канелире су обојене грао бојом.

Канелире нарочито дају полукружном облику апсиде истакнуту лепоту и визуелно је још више истичу. Оне на неки начин као да везују његову божанску симболику са естетском лепотом целине цркве.

Дебљина зидова апсиде иста је као дебљина зидова цркве, односно наоса. Зидови су зидани од грубо обрађеног камена, дебели су 85 см. Камење којим је зидана црква није обрађено, јер је била намера да се зидови цркве са спољне и унутрашње стране малтеришу.

Зидови апсиде вешто су уклопљени у зидове јужне и северне стране цркве, те се има утисак као да израстају из масе зидова наоса.

Са стране прозора, на унутрашњој страни зида апсиде, а у висини доње стране прозора, постоје две нише, на јужној страни зида апсиде је правоугаона ниша 45 см са 23 см, дубине у зиду 30 см. Ова ниша је тачно на средини између прозора апсиде и ивице споја апсиде и зида наоса. Друга ниша налази се на јужној страни зида апсиде, постављена асиметрично између прозора апсиде и ивице споја зида апсиде са зидом наоса. Ова ниша, димензије 70 см са 60 см, дубине 30 см, има "небо" које је полукружно. Доње ивице ових ниша су у висини доње стране прозора на апсиди, 150 см од пода унутрашњости апсиде.

Апсида је од наоса (брода) цркве издвојена иконостасом. Иконостас је био по црквеном канону украшен иконама које су поклонили бо-

гатији становници села Брод: за своје здравље, у име своје крсне славе и за здравље своје фамилије. Нови иконостас је направљен 1995. године у Београду, када је вршена репарација цркве. Иконостас је "украшен" новим иконама, поклон потомака становника села Брод.

Наос (брод) цркве је правоугаон, димензија 9,15 са 6,4 метра, без припрате. Са западне стране улази се директно у наос. Зидови северне и јужне стране цркве Светог Пантелејмона исти су. На зидовима су три прозора, са полулучном горњом страном, уоквирени рељефним рамовима у малтеру, са истакнутом профилисаном доњом водоравном страном у облику кратког венца. Ови рељефни рамови обојени су тамнобраон бојом, која их издваја од беле површине платна зидова. Два прозора су на равним површинама зидова, а трећи је између пиластра на западној страни ових зидова.

Димензије прозора, 1,5 са 1 м, довољне су да дају светлост цркви, а својим сразмером, односом дужине и ширине, употпуњују хармонију сразмера платна зидова са висином.

Горња ивица ових прозора била је права, али после репарације цркве 1995. године стављени су прозори са полулучном горњом ивицом.

У деловима платна зидова до правог пиластра уписано је у малтеру 11 водоравних канелира, обојених грао бојом, која их издваја од површине платна зидова. Ове канелире продужују се у полукружним канелирама на зид апсиде. Пре репарације цркве биле су уписане само четири канелире, две изнад прозора, једна поделе на прозорима, и једна испод прозора. Ове канелире имају двоструку улогу на платнима зидова: декоративну, разбијајући монотонију површине платна, и визуелно издужују дужину зидова, привидно смањујући очигледно несразмере дужине и ширине цркве.

На западној страни северног и јужног зида ове цркве су два пиластра димензија 0,75 метара са 0,3 метра, удаљени један од другог 2,1 метар. Ови пиластри у горењем делу спојени су забатом који је издвојен од кровне површине својим кровом на две воде, са стрејом ослоњеном на профилисани венац који има фини прелаз на платно зида у облику зупчасте шаре. Овај венац забата је наставак истог профилисаног венца кровне површине наоса цркве.

Забат пиластра значајно разбија монотонију целине равних површина платна зидова и крова, разбијајући равну линију профилисаног кровног венца.

Пиластри са забатом истакнути су слепом аркадом која их спаја, испод које је прозор истих димензија као на платнима северног и јужног зида. Истакнути рељефни лучни облик прозора употпуњава разбијање правих линија аркадом изнад прозора.

Пиластри на западној страни северног и јужног зида визуелно намећу утисак да је унутрашњи наос цркве издвојен од улаза нартексом.

Пиластри на западној страни северног и јужног зида цркве оправдавају своје постојање: прво, разбијају монотонију целокупног изгледа зграде и истичу, симболично, западни зид цркве, на коме је улаз у храм божји где душа верника прима поруке од Бога; друго, ови пиластри дају статичку стабилност зидовима цркве, односно носе тежину коцкасто постања тамбура кубета које је на западној страни крова цркве.

Платно западног зида ове цркве, на коме је улаз у, са северне и јужне стране канелирано је, канелирама које су прекинуте пиластрима који се налазе са леве и десне стране улаза у цркву. Ове канелире исте су као и на платнима зидова северне и јужне стране цркве и на зиду апсида. Ове канелире визуелно употпуњују утисак који се сам намеће – да је дужина цркве много већа него што јесте.

Димензије пиластра на западној страни зида исте су као димензије пиластра на северној и јужној страни зидова цркве, а растојање између њих је 2,44 метра. На горњем делу пиластри се завршавају забатом који има свој уски кров, ширине кровног профилисаног венца који се стапа са платном зида зупчастим рељефним украсом у малтеру у облику народне шаре. Распон крова забата једнак је ширини спољних димензија између пиластра.

На слемену крова забата, на западној страни зида цркве, налази се латински крст на јабуци, симболишући спој божанског које долази као дар са неба са духовним које се стално потврђује у божјем храму.

Забат између пиластра у доњем делу завршава се слепом аркадом, чији лук прати лук улаза и улазних врата на цркви. Рам улаза у цркви је рељефно истакнут у малтеру од платна зида и обојен браон бојом као рељефни рамови око прозора. Контраст боја рељефних рамова прозора и улазних врата, са бојом платна зидова наглашава визуелним доживљај јединства боје целине фасаде цркве.

Улазна врата су правоугаона, једнокрилна, издвојена архитравом са пољем лучне површине. Поље лучне површине изнад врата осликано је симболима крста, са детелинастим грчким крстом у средини, у браон боји, са осенчаним ивицама крста жутом бојом, која истиче симболику крста и његову божанску поруку.

Испред улазних врата цркве је правоугаони подест од бетона, са пет степеника који прате правоугаону линију подеста са три стране. Пре репарације цркве, степеница није било и врата цркве била су правоугаоног облика, баз лучног горњег дела!

На платну зида, изнад лука рама улаза у цркву и испод лука аркаде налази се рељефно урађена розета са тардирана два круга, а између њих у кругу наглашена су рељефна испупчења која визуелно наглашавају тардиране кругове.

У пољу ових тардираних кругова налази се рељефно израђен лик Светог Пантелејмона са наглашеним нимбом око главе. С десне стране

Светог Пантелејмона, у пољу тардираних кругова, рељефна је слика цркве Светог Пателејмона у селу Брод, коме је посвећена. С леве стране лика Светог Пантелејмона уписан је натпис у плитком рељефу "Свети учитељ Пантелејмон".

Ова розета скоро да "влада" целином западне стране зида цркве, иако је исте боје као боја платна зидова. Пре репарације ове цркве 1995. године била је розета у чијем пољу је била слика урађена у техници фреске: Свети Арханђел убија аждаху. Ова розета је имала доминантну превласт над целокупним изгледом западне стране зида цркве, као и нова розета са ликом Светог Пантелејмона.

На западној страни цркве налази се кубе које својим сразмерним вулуменом са волуменом масе пиластра на северном, јужном и западном зиду цркве чини јединствену целину складности линија. Спољне линије пиластра прате спољне линије коцкастог постоља тамбура кубета. Овако вешто уклопљени елементи коцкастог постоља тамбура и линије пиластра дају визуелну целину наглашених волумена маса пиластра и коцкастог постоља. Визуелни изглед кубета доживљава се као да се отргло из масе пиластра, заједно са својом масом витких линија и крстом на темену калоте жели да понесе читаву масу западног дела цркве ка небу, да се споји са Богом. Маса коцкастог постоља тамбура ослања се на пиластре, који носе читаву масу кубета, и обезбеђују статичку стабилност масе зидова.

Постоље има облик правилне коцке чија су спољашња вертикална платна окречена белом бојом, која се завршавају наглашеним профилисаним венцем који има миран прелаз на платнима коцкастог постоља у виду зупчасте шаре. Наглашени профилисани венац коцкастог постоља прати његове линије, са оштрим спојевима на ивицама, који још више наглашавају профилисани венац, и јасно издвајају масу коцкастог постоља од масе тамбура кубета. Овај профилисани венац обојен је браон бојом истом као и кровни профилисани венац и рамови прозора и врата. Овако обојени профилисани венац ненаметљиво издваја световно од божанског, масу тамбура, калоте и крста на темену калоте.

Тамбур кубета својом масом наслања се на масу коцкастог постоља, чији спој сакрива наглашени профилисани венац на постољу. Оваквим спојем остварен је фини прелаз маса из четвороугаоног облика коцкастог постоља у шестоугаони облик тамбура.

На платнима зидова шестоугаоног тамбура налазе се прозори, уски и високи, који доминирају над свим равним површинама тамбура, и чине његов волумен масе и линија разиграном композицијом споја витких линија и масе тамбура.

Прозори тамбура у горњем делу завршавају се лучно, а доњи део наглашен је кратким профилисаним венцима чије су дужине као ширина прозора. Ови кратки профилисани венци у виду окапница су обојени браон, те су јасно издвојени од беле површине платна зидова

тамбура. Прозори на тамбуру немају рељефне рамове у малтеру, чиме је постигнута јединствена композиција линија тамбура.

Друга намена прозора на тамбуру је да дају више светла у наосу цркве. Поред ове намене прозора тамбура, после репарације цркве 1995 године на унутрашњем темену окачено је ново црквено звоно. Прозори тамбура дају већу акустичност звона, а недостатак је што смањују чујност звука на већој даљини, а увећавају га у простору наоса, што смањује набој у душама верника у моменту споја световног и божанског.

Ново црквено звоно изливено је у ливници браће Јеремић у Београду 1995. Старо црквено звоно скоро је неупотребљиво, због напуклине после пада звонаре, једном за време Другог светског рата, када су је срушила "неверна браћа", бугарски фашисти, други пут после Другог светског рата, када су звонару добровољно срушили Срби, учитељи у основној школи у селу Брод, наводно да не падне, да не повреди децу. Срби, учитељи који су срушили звонару, нису достојни да носе српско име, пре би се рекло да су сатане.

Ново црквено звоно поклонили су цркви: Стојан Новаковић, Горан Стеф ановић и Бора Стојичић, сви пореклом из села Брод.

Зидови тамбура завршавају се шестоугаоним кровним профилисаним венцем калоте, који има исти фини преглед на платнима зидова тамбура зупчастом шаром. Овај кровни профилисани венац калоте као да смирује целу композицију разиграних линија пиластра, слепих аркада, забата, кровних површина забата, коцкастог постоља и тамбура.

На кровном венцу калоте наслања се мирна површина шестоугаоног крова калоте, који се конусно наслања са мирних површина шестоугаоног крова калоте, који се конусно спајају у темену калоте, на коме се налази на јабуци позлаћен латински детелинасти крст, који је својом витком линијом доминантан на цео волумен масе цркве. Крст симобизује спој сталног божанског надахнућа са световним у храму, кад је верник психички спреман да се преда надахнућу Бога, да управи сваку људску душу на божански пут правде. Трећи крст налази се на слемену исте ине стране крова наоса.

Јабуке на којима су латински крстови симболишу: љубав према Богу и својој православној вери, радост уласка у божји храм у коме се добија просветљење душе. Ако се јабука схвати и прихвати као лопта, симболише свеукупно јединство душе и светога духа сједињених у Богу.

Кровне површине ове цркве су "на две воде", сем крова на апсиди. Мирна кровна површина наоса разбијена је кровним површинама забата пиластра и коцкастим постољем кубета. Крстови на слемену забата и на слемену наоса употпуњују, заједно са кровним профилисаним венцем, мирну усклађеност кровних површина и линија, уком понс ваних са крстовима који симболишу непосредну везу световног са

божанским. Све кровне површине цркве покривене су плехом чији састави дају немирни, усталасани изглед који разбија монотонију кровних површина.

Забат источног зида наоса издвојен је од платна зида и апсиде са канелиром која је између доњих ивица кратких кровних профилисаних венаца. Канелира је прекинута кровом апсиде, али јасно раздваја платна источног зида наоса и забата.

Између темена крова апсиде и темена слемена налази се прозор истих димензија као прозори на апсиди, са рељефним рамом и профилисаним венцем на доњој страни у виду окапнице, обојен браон.

Замишљена вертикална симетрала средњег прозора на апсиди поклапа се са замишљеном вертикалном симетралом прозора на забату источне стране зида наоса.

Целокупну скоро савршену усклађеност линија и сразмер волумена масе апсиде и волумена масе зидова цркве квари померени прозор на забату зида изнад апсиде ка темену слемена. Рељефни рам овог прозора скоро да се стапа са зупчастом шаром кровног профилисаног венца, чинећи несразмерна растојања од темена крова апсиде до окапнице, са горњим растојањем од рељефног рама прозора до темена слемена. Поред тога што овај прозор има практичну намену, због пропуштања светлости у наос цркве, очигледна је супротност сразмера прозора на забату источног зида наоса, који је несразмерно постављен. Овај недостатак је очигледан и делује као антипод целокупној складности источне стране цркве.

Црква Светог Пантелејмона у селу Брод, иако грађена у моравско-византијском стилу, има примеса сецесионистичких елемената градње, што је наглашено са истакнутим пиластрима који су спојени забатом и слепом аркадом, чинећи слепу нишу, намећући утисак да је наос издвојен нартексом од улаза у цркву. Ова црква је малих димензија, усклађених сразмера скоро свих волумена маса, који остављају снажан утисак склада световног и божанског. Сав тај склад волумена квари несклад сразмера дужине и ширине наоса, те се формира утисак да нешто недостаје, али не може се одмах сазнати шта је то, али човек подсвесно осећа да тај недостатак постоји.

Платна зидова цркве издвојена су наглашеном зиданом соклом од тла. Овако издвојена сокла од платна зидова цркве, кад се први пут угледа црква, намеће се подсвесни утисак да ће сама црква да се одвоји од тла и да се узнесе према небу, вођена божанском снагом Светог духа.

Други ефекат издвојене сокле од платна зидова је да јасно издваја целину композиција свих линија цркве дајући им један општи узлет игре световног лепог и божански духовног, узвишеног, који се никад не прекида и сама налази место у душама верника.

Црква Светог Пантелејмона није велика, чак се може рећи да је малих димензија, али својом привидном складношћу доминира целим

простором. Школска зграде је скоро непосредно поред ње, на источној страни. И поред тога што је школска зграда масивнија и разуђенија од цркве, богомоља доминира привидом склада димензија и разиграношћу линија.

Цркву Свети Пантелејмон у Броду, после репарације, осветио је нишки епископ Иринеј, 9. августа 1995. године, на Дан светог Пантелејмона. Ово освећење имало је симболични значај, да се световни дан повеже са божанским, кад Бог прима дар који ће трајати међу световним душама.

После освећења меморијалног споменика 27. јула 1927. године, сутрадан, рано ујутро, у пет сати, нишког епископа Доситеја испратили су Црнотравци из Црне Траве уз највеће почасти, уз пуцње прангија и звоњаву црквеног звона. Епископа Доситеја пртило је педесет коњаника Црнотраваца, и свештеник црнотравске цркве Божидар Поповић.

Епископа су дочекали испод мале Белчине. Преко овог моста прелазио је с десне стране Власине на леву пут Црна Трава - Брод, звани Стари пут. С леве стране реке Власине, до моста, била је подигнута бина са које је председник бродске општине Таса Николић пожелео добродошлицу епископу нишком Доситеју. После одржаног говора Тасе Николића, народ је одушевљено поздравио епископа који је одржао пригодан. На мосту је био славолук од цвећа са натписом "Добро нам дошли". Од Павковице, по Старом путу до цркве Светог Пантелејмона, било је прострто бело платно у облику стазе. По белом платну ишао је нишки епископ Доситеј, а народ је бацао цвеће испред њега. Платно су исткале девојке из села. Веровале су да ће им даровно платно донети срећу.

Када је епископ Достиеј дошао до нове цркве, одјекнули су пуцњи из прангија, као знак добродошлице, уз звоњаву црквеног звона.

Када је одржана прва служба у цркви Светог Пантелејмона, свештеника црнотравске цркве Светог Николе Божидара Поповића, епископ (владика) нишки Доситеј седео је у владичанској столици и делио крстиће народу који је прилазио да му пољуби руку и да га епископ (владика) благослови.

Када је освећена црква Светог Пантелејмона, приређен је свечани ручак. Столови су били испод вејника који је био на источној страни цркве.

Пре ручка пожелео је поново добродошлицу и упутио здравицу своме црквеном достојанственику свештеник црнотравске цркве Божидар Поповић.

После здравице Божидара Поповића, пожелели су добродошлицу владики Доситеју председник бродске општине Таса Николић и други виђенији људи бродске општине.

К да се завршио свечани ручак, Доситеј је са својом пратњом, и у пратњи коњаника из Брода и Црне Траве, отишао старим путем за Власотинце.

Лепше и божански узвишеније свечаности у селу Броду није било ни пре ни после ове свечаности освећења нове цркве.Деца, девојке, младићи и жене крстиће који су добили од епископа Доситеја чували су као највећу драгоценост. Девојке су веровале да ће им крстић добијен од владике "даровати" срећну удају, са срећним браком. Младићи су веровали да ће им крстић донети срећну женидбу и врло успешан даљи живот. Жене које су добиле крстиће чувале су их и веровале да донети срећу у њихове домове, нарочито деци.

Опште веровање важило је да ти крстићи доносе срећу оним особама које су их добиле од владике на дан освећења цркве.

Вероватно да се неки заостао крстић и данас "врти у ковчегу" неке бабе која је "заборавила" да га понесе на "онија свет", јер није имала коме да га да кад је "полазила на онија свет".

Млади потомци оних који су чували драгоцености крстића, и ако га случајно нађу "у ковчегу своје бабе", бациће га као невредну ствар.

Прво освећење темеља цркве Светог Пантелејмона у селу Брод извршио је свештеник црнотравске цркве Божидар Поповић. Друго освећење репарације ове цркве извршио је нишки епископ Иринеј.

Разлика у ова два освећења темеља и почетка репарације, и освећења цркве првог и другог, што се тиче канона била је иста, али друга разлика је болна и тешка.

На прва два освећења били су становници села Брод и њихови гости да није имало места за све у порти цркве. "Иглу да врљи човек не би могла да падне на земљу, пала би на човека." Младост села Брода радовала се божјем храму. И тад се Бог радовао тој младости која је певала песму будућности.

На два друга освећења ове цркве једва ако је било око шездесет душа, и то махом старих и средовечних, ретко да је било младих. Порта цркве била је празна и тужно је изгледала, скоро пуста, као што је пустош у бродским малама, младости нема.

Најзаслужнији за изградњу цркве Светог Пантелејмона у селу Брод били су сви мештани, а око организације изградње и давања прилога истакли су се: Александар Аца Новаковић, из мале Рашине (поклонио је звоно цркви, подигао и покрио звонару, платио прављење и постављање иконостаса и дао прилог за изградњу цркве); Данило Миленковић из мале Мађаре (поклонио је владичанску столицу коју је платио 300 динара и више икона за иконостас); Миладин Ђорђевић из малу Каракаши (поклонио је цркви више икона и дао овелики прилог за изградњу и куповину преко потребног инвентара за нормално одвијање црквене службе, водио и вршио надзор изградње); Стефан Стефановић из мале Млчини (Бричевци) бесплатно је озидао цркву и дао прилог за њену изградњу, купио икону за иконостас.

Ништа мање нису вредни прилози сиромашнијих приложника који су продали стоку само да би дали добровољни прилог за изградњу

цркве. Мислим да су ти прилози били милији Богу и његовој војсци, анђелима, зато што се дају од срца, жртвујући, после рата, део своје скромне имовине.

Најзаслужнији и највећи приложник за репарацију цркве Сетог Пантелејмона у селу Брод је Ранђел Лале Николић, син Тасе Николића, председника бродске општине, кад је освећена црква 1927. године. Ранђел Лале је све своје организаторске и материјалне могућности подредио циљу да се ова црква доведе "у ред", да се може вршити у њој божја служба. За овакав преглачки рад Ранђела Лалета Николића Бог и његова свемогућа праведност наградиће тиме да се његово име памти, да се његово дело помиње као подвиг светог човека који је достојан памћења.

Први и једини поп који је служио божју службу у цркви Светог Пантелејмона у селу Брод био је Николај Шпаховски, руски емигрант, који је дошао у Србију после Октобарске револуције 1917. године.

Николај Шпаховски рођен је 3. марта 1892. године у Русији. Као млади капетан царске војске, у грађанском рату био је командант батаљона Беле гарде. Након пропасти отпора Беле гарде, Николај је са мајком Маријом и супругом Олгом емигрирао у Србију, задржавши се у Власотинцу 1924. године, где је радио различите послове. Једно време био је црквењак у власотиначкој цркви.

После положених испита у Богословији, рукоположен је у чин ђакона 15 децембра 1924. године, а после месец дана рукоположен је у чин свештеника цркве Светог Пантелејмона у селу Брод.

Шпаховски је ревносно вршио дужност свештеника, на задовољство свих становника села Брод. Поред свештеничке дужности, предавао је веронауку у основној школи у Броду. Увео је низ практичних новина које су мештанима учиниле свакодневни живот лакшим и тиме стекао њихово поштовање.

Засадио је воћњак недалеко од цркве, на југозападној страни, према Славујевој долини. Поставио је динамо-машину на реци Власини и увео електрично осветљење у цркви и крстионици у насељу Брод. Монтирао је стругару коју је покретала вода.

После окупације јужног дела Србије од стране бугарске фашистичке војске 1941. године, Николај Шпаховски се добровољно и отворено ставио на њихову страну. Нанео је многа зла, прогоне и стрељања становника Црне Траве и Брода. Његово издајство изазвало је противљење, отворено и оправдано, код свих становника села Брод. После многих опомена партизана да се "мане" издајства, није послушао и стрељан је 1942. године, заједно са српским издајником Михајлом Младеновићем (Миком Молером) на месту званом Виље коло, изнад

села Градишта. После стрељања ова два издајника, Шпаховског и Мике Молера, становници Црне Траве и Брода одахнули су од страшних репресалија бугарских фашиста.

После Другог светског рата, стицајем околности, појединн комунисти, који су били апсолутно неписмени да разумеју идеологију комунизма, сирово, дивље душе отворено и без трунке савести оскврнавили су цркву Светог Пантелејмона у селу Брод.

Никола Стефановић из села Брод, мала Милчини (Бричевци) и Ђока Илић из Брода, мала Анђелинови, непосредно после Другог светског рата јавно су пред окупљеним народом око цркве на празник Светог Пантелеја 9. августа разбили врата цркве и пуцали у розету изнад улазних врата. Запретили су сваком ко буде ушао у цркву да ће га затворити и прогласити за назадни народни елемент, који је против комунизма и напретка народа.

Више се нико није усудио да слободно иде у своју цркву и да је штити од општег пропадања. Временом, створила се навика, која је постала нормалном, да се мирно гледа уништавање и пропадање цркве и њено дивље скврнављење, без трунке културе и савести.

Да ирониja судбине буде већа и трагично страшна, Никола Стефановић, главни јеретик који је оскврнавио цркву Светог Пантелејмона у селу Брод, био је унук Стевана Стефановића, који је бесплатно зидао ову цркву.

Бог и света промисао гледали су светогрђе две дивље душе и казнили су их немилосрдно и страшно. Оба јеретика убрзо после овог сатанског чина умрла су. Никола Стефановић је умро после операције слепог црева, а Ђока Илић се обесио. Корени ових сатанских јеретика нестали су заувек. Сатанско дело ових сатаниних јеретика и њихових помагача оставило је траг који је трајао више од пола века, све до 9. августа 1995. године, а неке последице и данас трају и трајаће.

Црква Светог Пантелејмона после репарације 1995. године стоји поносна, као прелепа лепотица на месту званом Црквиште, спремна да у свој загрљај, као некад, прими вернике, да оплемени њихове душе Светим духом који би био покретачка снага свакога верника да иде праведним божјим путем, чистећи своје мисли од зла дела.

Сада ново звоно у кубету цркве може данима да звони и позива вернике села Брод да прочисте своје душе у том прелепом божјем храму, али нема кога да позове. Млади верници отишли су у неке друге цркве да се моле Богу о празницима, а заостали стари верници, који су "заборавили да умру... да не але бели свет", немају снаге да дођу до цркве. Њихова старост велича моћ пустоши напуштених домова.

Црква Светог Пантелејмона у селу Брод је једино и главно духовно дело становника овог села. Она чини конгломерат вредности: историјске, духовне, етнографске, архитектонске, као генеративни подстицај духовне снаге верника да теже бољим садржајима живота. Овај преле-

пи божји храм Светог Пантелејмона опираће се успешно пустоши и заборављу, колико може да се опире, али ако му се не удахне дух биолошког живота у будућности, за неког путника намерника, кад га угледа, биће зграда која ће се допасти његовој души али неће имати кога да пита за појединости о њој.

Лексеме у говору Црне Траве које су употребљене у овом раду:

- Чудотворац - рца, онај који твори, чини чуда, онај који има натприродну моћ.

- Чудотворка, ж (дат. - ки) а. жена чудотворац, б. (у атрибутској служби, уз им. женског рода) која има чудотворну моћ, која чини чуда (Речник српско-хрватског књижевног језика, књига шеста, с-ш; Матица српска, Нови Сад 1976. стр. 901.)

- Чума ж. тур. куга (Речник српско-хрватског књижевног језика, књига шеста, с-ш: Матица српска, Нови Сад 1976, стр. 904).

- Огњиштар м. котлић израђен од гвожђа. Израђивали су га ковачи. На сплоштене четири стране имао је уписане кругове у чијим пољима су били уписани грчки крстови. Дршка овог котлића је спирално увијена у облику волуте чији су завршеци у облику змијских глава. У овом котлићу од гвожђа ношен је "оган крсник" (жар од огњишта).

- Огњиштарка ж. водоравна града која носи прочеље огњишта, ослоњена на две гредице косо постављене, чији доњи крајеви упиру у зид, а горњи крајеви носе водоравну греду. Ова греда дужа је од прочеља огњишта, на чијим крајевима су најчешће остављани неопходни "реквизити" који су били важни за вршење обичаја и у друге сврхе.

- Огењ крсник - свети огењ крсне славе који гори на огњишту које су формирали преци неке фамилије и поред ког се слави крсна слава неке фамилије; жар и пепел од "светог огња" крсника који се може ностити у неком суду или котлу огњиштару или на неком предмету, најчешће на гвозденој лопатици.

Ове "старе" речи, наведене у овом раду, биле су доскора у говорној употреби Црнотраваца, који су "заборавили да умру, да не але овија бели свет". "Заменом" генерација, природним путем, стари су отишли својим путем живота и смрти, млади су напуштали огњишта на којима је горео "свети" огењ крсник, ове "старе" речи "отишле" су заједно са онима који су их употребавали у свакодневном говору. Временом, многе речи које су употребљаване у говору Црнотраваца изобичајене су. Млади су сматрали да су "бапске" и срамили су се да их употребљавају у свакодневном говору, а нарочито у контакту са неким са стране, или у школи.

Младе генерације Црнотраваца, прихватајући стандарде књижевног српског језика (што је наметнула неминовност школовања, и других сегмента живота), напуштали су говорно духовно благо својих предака, чијом се изражајном лепотом може да поноси српски језик.

Понекад ми се учини да се езотерични духовни набој може боље и изражајније по дубини артикулисати у врхунски уметнички израз употребом изворног говора, као што је то говор Црне Траве.

Извори и литература:

1. Риста Т. Николић, "Крајиште и Власина", антропогеографска проучавања, Етнографски зборник, књ. 18, Београд, 1912.

2. Летопис црнотравске цркве Свети Никола.

3. Никола П. Илић, Руски емигранти у Лесковачком крају после 1917 године, Лесковац, 2003. године.

4. Речник српско-хрватског књижевног језика, књига 6, с-ш, Матица српска, Нови Сад 1976. године.

5. Душан Бандић, Табу у традиционалној култури Срба, БИГЗ, 1980.

6. Тихомир Р. Ђорђевић, "Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању", "Вештица и вила у нашем народном предању", СЕЗБ, књига 66, Београд.

7. Бранко Димић, "Навоји (нави) у веровању Црнотраваца", Лесковачки зборник, 44, Лесковац, 2004. година.

8. Божидар Поповић, Белешке с освећењу меморијалног споменика погинулим и умрлим ратницима у ратовима 1912-1918. године у Црној Траги, и о подизању и освећењу цркве (и њеног темеља) Светог Пантелејмона у селу Броду 1927. године (у рукопису).

Информатори:

1. Станча Миленковић, рођен у селу Брод, мала Мацари, 1917. године. Одрастао и живео у месту рођења, умро 2001. године.

2. Витомир Цонић, грађевински инжењер, рођен у селу Брод, мала Белчини, 1927. године, одрастао и живео у месту рођења, све до 1956. године, када се преселио у Власотинцу. До краја остао веран своме завичају. Умро у своме завичају и сахрањен у њему 1998. године.

3. Винка Станојевић, девојачко презиме Ђокић (Ђорђевић), рођена 1901. у селу Брод, мала Белчини, одрасла у месту рођења. Била је присутна када је освећивана црква у селу Брод. Удата у Козарници, умрла 1987. године.

4. Љубица Аризановић, рођена у Поповићеви, удала се у Козарници, 1877-1966 (Црна Трава). Памтила је моју прабабу Стојанку Димић (Ђокић, девојачко презиме Ђокић, Ђорђевић), рођена 1835. године у селу Брод, мала Белчини. Моја прабаба Стојанка удала се у Козарницу (Црна Трава) за Диму. Стојанкина (како су је звали баба Броћанка) жива казивања упамћена су у Козарници. Љубица (моја баба по мајци) причала ми је казивања моје прабабе Стојанке, када су Стојанка и њени ишли на "соборе" на Црквишту, где је био "црквени астал", и кад су се "збирали" на литије око њега. Моја баба Стојанка умрла је 1915. године у Козарници. Живо су упамћена казивања моје прабабе о обичајима везаним за "црквени астал", како је говорила Стојанка: "кад смо ишли на собор у Брод куде нашу цркву у Брод на Црквиште поред реку".

5. Ружа Димић (моја мајка), рођена 1910. +1979. у Козарници. Живела у Козарници и умрла у њој. Памтила је Стојанкине приче о Дини из села Брод и цркви у Броду.

6. Ранђел Лале Николић, рођен 1947. године у Броду (насеље). Живео је и одрастао и живи у Броду. Његова помоћ била ми је драгоцена око појединости за репарацију цркве Светог Пантелејмона. Уступио ми је албум слика цркве, сликане из различитих позиција, после репарације 1995. године. Ранђел Лале Николић је син Тасе Николића, председника општине села Брод 1927. године, када је освећена црква. Ранђел Лале Николић био је главни актер и покретач акције репарације цркве Светог Великомученика Пантелејмона у селу Брод 1995. године, те зато сматрам да је његова помоћ била неопходна да и тај део историје ове цркве не остане заборав.

Имао сам још информатора, чија имена нисам навео. Сматрам да су ми ови информатори казали незаписану историју села Брод, која је уско везана, скоро судбински, са судбином места званом Црквиште и црквом која је подигнута на њему, посвећена великомученику Светом Пантелејмону.

Напомена: У атару села Брод има два различита топонима Црквиште. Један је онај на коме је изграђена црква, други је изнад првог око километар, на јужној страни од цркве, према мали Славујеви. После изградње цркве на Црквишту које је непосредно с леве стране реке Власине, временом, овај топоним Црквиште је заборављен, само је упамћен топоним Црквиште које је удаљено од цркве Светог Пантелејмона око километар.

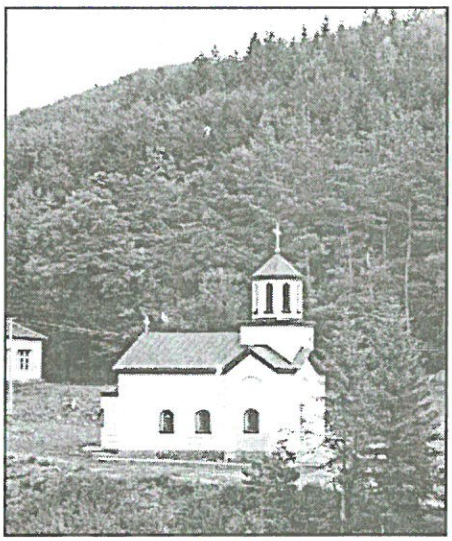

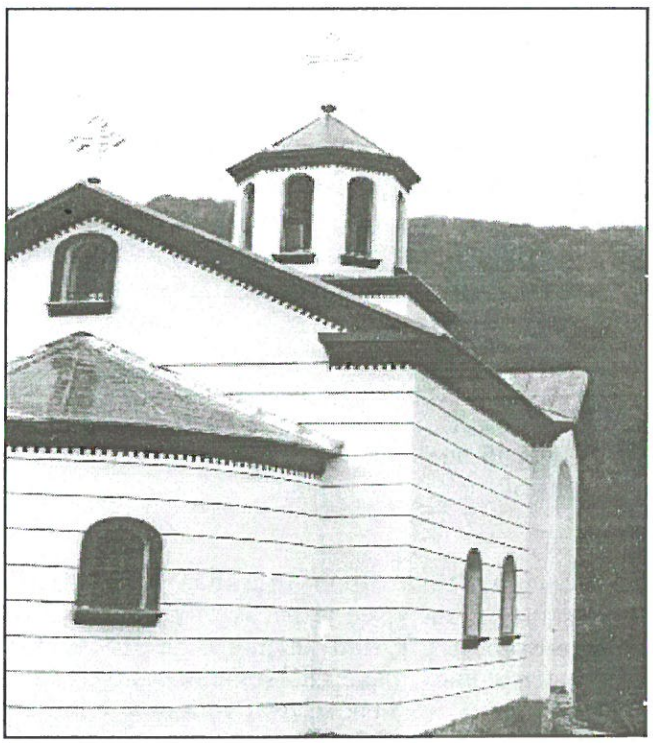

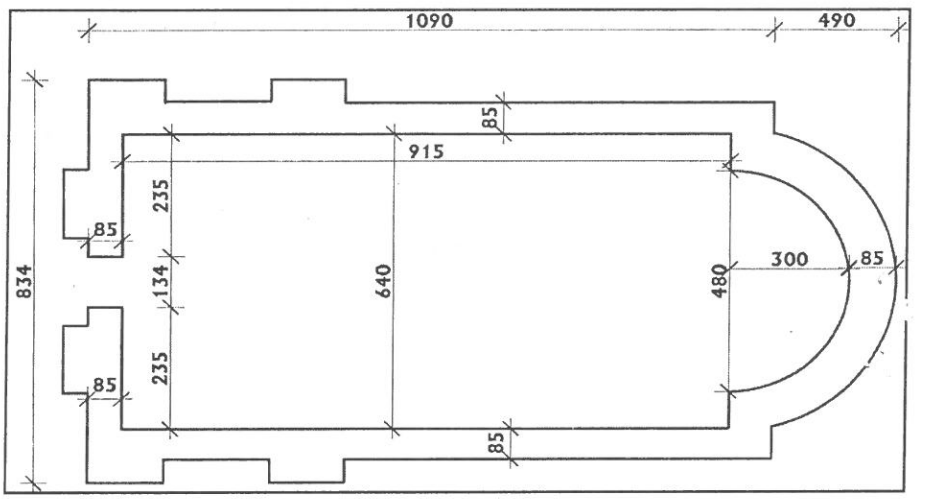

Основа цркве Светог Пантелејмона у селу Брод
P = 1: 100

Summary

Branko Dimić

LEGEND ABOUT DINA "A WONDER GIRL", ABOUT "CRKVENI ASTAL (CHURCH STAND)", TRANSPOSED IN THE NAME OF SETTLEMENT CRKVIŠTE, KNOWN AS THE PLACE WHERE WAS BUILT UP THE CHURCH DEDICATED TO SAINT PANTELEJMON IN VILLAGE BROD

Basis on the information taken from the public narrators, the author writes about stablishing the settlement Brod in Crnotravski area, including believes about esoteric powers of some cult spots of great importance for everyday life of local residents. The name Crkveni astal was given for the name of settlement Crkvište in the vicinity of the place where was established (due to withdrawing against Ottoman's tortures) a new settlement; one of this place is known for legend about Dina, the wonder woman, the rheumatic woman who was alone in the woods, without anyone; however, she survived and got some remedial and oracles ppowers. The second part of the paper the author presents the story about building up the church of Saint Pantelejmon, on the place of old church location in village Brod. Foundations of the church were processed during March 1927, and it was built up rapidly and received the population for religious processing.

After World War II the church was not returned religious processing and it became forgotten. The new generation remembered and reconstructed the church, returning it all glory; nevertheless, old pečalba (work far away from home during many years) area has lack of population and there is a few of them who are going to church. The population is gathering here only during bigger saint days and holidays, when the migrants came back to area where they were born. The author gives detailed description of architecture of this temple. The first part of work cortains specific characteristics of ethnologic access, while the second part of paper is recognizable as the access of art historian.

УДК
725 Илкић Ј.

Јелена Петровић

ЈАВНИ ОБЈЕКТИ ЈОВАНА ИЛКИЋА, АРХИТЕКТЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

Попут дела других архитеката који стварају крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, и дело Јована Илкића, без обзира на то што сведочи о високим квалитетима архитекте, стоји на маргини историјско-уметничког проучавања. Разлог томе је што су подаци који се тичу изградње Београда нестали када је Архив Техничке управе изгорео 1941. године, а након рата и Архив Министарства грађевина. Из истог разлога данас се у Архиву Србије и Црне Горе, Архиву Србије, као и у Историјском архиву Београда не могу пронаћи подаци који се датирају пре 1920. године.

Аутори књига и текстова који обухватају истраживања националне архитектуре деветнаестог и почетка двадесетог века, Светозар Стојановић, Никола Несторовић, Д. Ђурић Замоло, арх. Богдан Несторовић, проф. др Александар Кадијевић, др М. Поповић и др. указују на Илкићеву улогу у изградњи Београда и Србије, у овом периоду који јој доноси друштвено-политички и културно-уметнички препород. Кроз опис световних и црквених објеката, које је Илкић подједнако добро градио и пројектовао, указује се на његов таленат и познавање стилова, као и способност да их консеквентно примењује. Издвајају га као зачетника националног стила у световном неимарству и указују на то да је током његовог рада било интересантно и питање атрибуције појединих објеката, при чему доминира проблем ауторства Народне скупштине. Исту је, првобитно, пројектовао К. Јовановић, чији је рад одбијен, а касније, када је пројекат арх. Илкића прихваћен, због неспорне сличности, често је спомињан. Првобитан пројекат је имао подршку јавности, која је и покренула полемику на дату тему, тако да је и дневна штампа ("Штампа", "Време", "Правда") старијег датума драгоцен извор о раду архитекте.

Јован Илкић је рођен је у Земуну 25. марта 1857. године. Његова породица води порекло из Црне Горе, од племена Куча.[1] Најстарији познати предак је Андрија Дрекал, који је живео у седамнаестом веку и који је по предању унук Скендербега. Породица је 1790. године пребегла преко Дунава. Илкићев отац је био трговац у Земуну, где је Јован завршио основно и средње образовање. Када је његов старији брат стигао до студија, отац је са њим послао у Беч, на школовање, и млађег сина. Старији син студирао је медицину, а млађи, Јован, архитектуру на академији уметности професора Т. Ханзена. Ова школа и њен професор утицали су у знатној мери на развој Јована Илкића. Он овде упознаје две велике страсти свог професора. Једна је усмерена на класичну архитектуру, а друга показује професорово велико интересовање за византијску архитектуру. Т. Ханзен је, поред практичне примене византијских начела пројектовања 1868. године, устоличио предмет "Византијска архитектура" на Академији лепих уметности у Бечу.[2] Илкић, као и други српски архитекти (Светозар Ивачковић, Душан Живановић, Владимир Николић), који су учили код професора Ханзена, привржености истом исказаће чланством у клубу "Теофил Ханзен, "што показује да су сви они уживали углед међу следбеницима и подржаваоцима Ханзеновог историзма.[3] Дипломирао је 1883. године и, као најбољи ђак, био је похваљен за свој успех на студијама. Добио је почасну Ханзенову награду.[4] Након завршетка студија једно време ће радити у бироу професора Ханзена на пројектима за бечки парламент. На позив краља Милана, 1884. године долази у Београд. Ради на завршавању унутрашњих радова Старог краљевског двора. Поред улоге дворског архитекте, био је запослен у Министарству грађевина, као инжењер VI класе, где је као инспектор пензионисан 1910. године. Наредне године радио је у Будимпешти, а затим се, 1912, вратио у Београд и наставио да пројектује. Илкић је припадао групи приватних архитеката, који се поред пројектовања зграда баве извођењем и подизањем истих. Они су се звали архитекте-предузимачи.[5] У Београду је у то време постојала још једна група архитеката-пројектаната, која се бавила искључиво пројектовањем зграда. Јован Илкић је у својој кући у Ул. Милоша Поцерца бр. 32, имао приватни биро. У бироу је увек имао још једног архитекту и два техничара. Сам је решавао основу у скици са главним димензијама, а затим ју је давао на разраду у биру. Фасаде и детаље сам је решавао.[6]

Његово име чврсто је повезано са еволуцијом архитектуре Краљевине Србије с краја деветнаестог и почетком двадесетог века. Један је од најдаровитијих и најплоднијих градитеља Београда овог

доба, када су потребе престонице и успон београдског друштва наметали њену интензивну изградњу а економски услови дозвољавали веће размахе по европским узорима. Био је велики познавалац стилова који су се примењивали у архитектури крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. Пратећи општа стремљења у архитектури, пројектовао је у стилу романтизма, академизма, сецесије, а дао је значајан допринос тражењима националног стила. Свој таленат је подједнако показао и у световном и у црквеном неимарству.

На јавним конкурсима за најважније зграде тог доба Илкић је са својим радовима увек био међу првима. На конкурсу за Официрски дом, који је заједничко дело Илкића и Рувидића, добили су прву и другу награду. Његово је дело и пројекат за палату Хотела "Москва" који је радио за осигуравајуће друштво "Росија Фонсијер" из Петрограда. На конкурсу за израду скица освојио је другу награду, али је, и поред тога, његова скица изабрана. Међу највеће успехе се издваја прва награда за зграду Народне скупштине. Поред споменутих награда, истичу се још: прва награда за израду пројекта за станове код "Старе Краљеве Пиваре", као и прва награда за Уметнички дом. За скицу Народне банке, Управе фондова и Чиновничке задруге, добио је другу награду. Многи његови пројекти нису изведени због ратних прилика, а многи су страдали у истим. Међу јавним грађевинама, које је извео у унутрашњости Србије, посебну пажњу привлаче Окружни суд и црква у Параћину, зграда Суда и Начелства у Ваљеву. Радио је и план за Епархијски дом у Нишу. Архитекта Јован Илкић је за време Првог светског рата интерниран у логор у Нежидеру (Мађарска) где је умро 9. јануара 1917. године. Илкићеви посмртни остаци похрањени су у породичној гробници на Новом гробљу.

С обзиром на то да је Јован Илкић градио и у југоисточној Србији, овом приликом дајемо преглед његовог укупног рада. Не одвајајући објекте у групе (световне и црквене), хронолошким приказом истих желимо да се досадашње интерпретације његовог пројектантског стваралаштва употпуне новим подацима и запажањима.

ОБЈЕКТИ ОД ЈАВНОГ ЗНАЧАЈА

Стваралаштво ван граница Србије, поготово градња монументалног парламента у Бечу, у сарадњи са професором Т. Ханзеном, биће позивница Јовану Илкићу за повратак у Србију и добијање титуле дворског архитекте. Уз ово звање и редовно ангажовање у Министарству грађевина, Илкић ће у склопу свог радног века реализовати многе пројекте од јавног значаја.

Стари краљевски двор (данас Скупштина града), први је пројекат архитекте Илкића. Налази се на углу улица Краља Милана и др Драгослава Јовановића. Двор је рађен по пројекту арх. Александра Бугарског. Изграђен је у периоду од 12. јануара 1881, када је било свечано полагање камена, до 1884. године, када је Илкић за свој рад утрошио 800.000 динара.[7] На овом споменику културе, значајних димензија, који представља богату просторну композицију у архитектури академизма, са применом ренесансних, барокних и античких елемената, где се посебно истиче фасада према врту, са истуреним терасама и са каријатидама на другом спрату двора, Илкић поставља капелу са галеријом на првом спрату двора, чији је олтар био изражен на фронту грађевине.[8] Мотив капеле на фронту зграде налази се и на његовом нереализованом пројекту из 1899. године за Епархијски дом у Нишу. Овај принцип преузеће и В. Лукомски на Патријаршијској згради у Београду 1935. године.[9] У склопу двора он пројектује и богато декоративно, у дрвету обрађено степениште, које је порушено.[10] Заправо, ова зграда је оштећена током бомбардовања за време Другог светског рата и морала је бити обновљена, приликом чега су фасаде знатно измењене.

Чесму у манастиру Раковица Илкић је пројектовао 1887/ 1888. године, пре своје прве световне грађевине изведене у националном стилу (Дом друштва Св. Саве).[11] Карактеристично је да је пројекат замишљен у духу Ханзенове школе, док је сам објекат изведен са одступањима и након каснијих преправки стекао изразито српско-византијско обележје. Првобитни Илкићев пројекат показује чврсту, хармонично компоновану целину, са пиластрима који носе лучну нишу, завршену ханзеновским тимпаноном. Изведена грађевина је изнад архитравног венца, завршена полукружним тимпаноном са српским грбом, којег придржавају грифони. На угловима четворостране чесме, са сваке стране по два, налазе се плитки пиластри који у средини имају кружни елемент. Исти тип пиластра се налази и на Официрском дому.

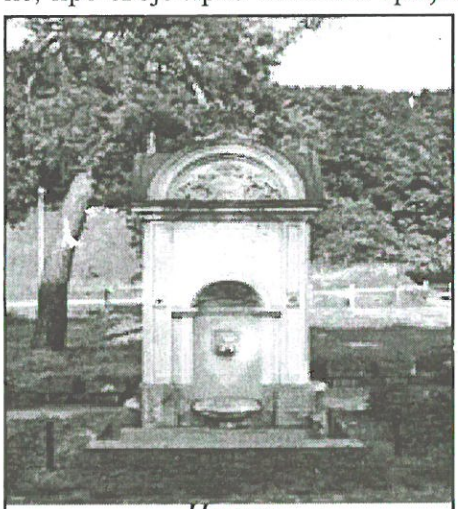

Чесма

Католичка капела у Крунској бр. 23 део је комплекса коме припада и Београдска надбискупија у Улици Светозара Марковића бр. 20.

Илкић је радио на оба објекта, један је изградио а други је доградио. Капела је подигнута 1888. године и првобитно је посвећена св. Ладиславу, данас Христу Краљу. За њену композицију Илкић је прихватио немачку неоготику деветнаестог века.[12] У питању је тробродна грађевина, са двосливним кровом над главним бродом и једносливним над бочним. На јужној страни се издваја портал, данас надвишен звоником. На северној страни је олтарски простор, у коме се издваја полукружна, и с унутрашње и спољашње стране, апсида. Исти тип апсида налази се и на источној и западној страни, на крајевима трансепта. На фасади је, као и данас, доминирала вертикална подела. Она се истицала једноставним лучним прозорима на бочним странама, којих има по шест, колико и пиластера, постављених на четвртасте плинте, који су између њих и који се сужавају према врху, подсећајући на готичке контрафоре. Исти се јављају на објекту који је зидан са наменом да буде евангелистичка црква, али то никада није био (данас БИТЕФ театар). На главној фасади, поред пиластера, вертикализам је наглашен и постављањем једних изнад других отвора. У приземљу је лучни портал који је подеоним венцем, који обухвата, данас и звоник, одвојен од садашњег лучног прозора који је раније био надвишен шиљасто преломљеним луком. У следећој зони био је и остао је окулус.[13] Сви прозори су украшени витражима. Капела је 1926. године била преправљана. Тада је дозидан звоник и изграђен парохијски уред До промена долази након што је бившу зграду аустријског посланства од аустријске државе купила Света столица за потребе Београдске надбискупије.

Црква у Жлни код Књажевца, заједнички је пројекат Илкића и А. Бугарског. Изведена је 1889-1890. године. На овом објекту Илкић примењује једноставну, подужну основу храма, без кубета, са једнобродним простором малих размера и крајње сведеним програмом полихромије. Грађевина је засведена полуобличастим сводом прекривеним ћерамидом на двосливном крову. Овакво једноставно архитектонско решење примењено је у обнови многобројних цркава из Милошевог доба. Зна се да је по узору на жлнску цркву Ивачковић пројектовао и саградио мале сеоске цркве у Јасику, Враневу и Звечкој (1883 – 1890). Овом типу објеката, нарочито цркви у Жлни, веома је слична црква у Дрену (1896) код Београда, за коју се претпоставља да је дело неког Ханзеновог ђака, можда управо Илкића. И овде је реч о једнобродној подужној грађевини без кубета, са наглашеним завршецима елевације, полигоналној апсиди, преломљеним луцима отвора, розетама и кулицама изнад кровног венца. Троделни улаз, надвишен розетом на прочељу, најтешње повезује споменуте грађевине.

О цркви у Жлни писао је С. Ивачковић 1894. године у "Српском техничком листу" констатујући да се цркве "оваквог обрасца највише приближавају храмовима старохришћанским из првог доба византијског грађевинарства, наиме "василикама".[14] То тренутно удаљавање од централног типа грађевине природно је приближило српске градитеље решењима виђеним у радионицама Ферстера и Ханзена. Каниц наводи и податак да је Илкић 1884. године пројектовао цркву у Карану са пет купола.[15]

Дом Св. Саве у улици Цара Душана бр. 13, у коме је данас Физички факултет Универзитета у Београду, подиже Друштво светог Саве ради смештаја своје управе и других институција које је основало. Дом је изграђен 1889/90. Издужене правоугаоне основе, компонован је као објекат са подрумом и високим приземљем. Главна фасада истиче се својом строгом симетријом, постигнутом подеоним венцима по спратовима и другим композиционим елементима: распоред прозорских отвора, као и низ територијалних грбова у лунетама прозора првог спрата и портика.

Истакнуту водоравност објекта Илкић пресеца и смирује постављком плитких пропорцијски лепо обликованих ризалита – средишњег ширег и централног ужег. У њиховој осовини у дну смешта мали улазни двоводни портик, а при врху јак поткровни венац са аркадним фризом и атиком. У наставку, у оквиру двосливног крова, поставља пирамиду, над ужим ризалитом, са јарболом за заставу на врху, чиме још више наглашава осносиметричну рашчлањеност комплетног фасадног платна у којем преимућство имају отвори.[16] Поред двоводног портика, издваја се пет различитих типова прозора. У приземљу се издвајају, бочно од ризалита, издужени правоугаони прозори изнад којих су постављени квадери. Исти тип прозора, само удвојен, у склопу је ризалита. На првом спрату се издвајају такође, бочно од ризалита, издужени правоугаони прозори надвишени лунетама, и бифоре у оквиру ризалита сведене под лук. Други спрат красе бифоре и тетрафоре. Све ово је постављено и распоређено у крајње студиозно проученим пропорцијским односима у складу до детаља, у духу романтичарске архитектуре са ренесансним елементима у комбинацији са византијским мотивима, а према академским постулатима, где сваки спрат има различито разрешено фасадно платно са одговарајућим прозорским отворима, уз смањивање рустике са повећањем висине.[17] У периоду између два светска рата (1923. године) Дом добија још један спрат и мансардни кров. Надоградња објекта урађена је према замисли арх. Петра Бајаловића.

Летимичан поглед на објекат, уз претходно сазнање у које сврхе је подигнут, као и осврт на историјски тренутак у којем се Јован Илкић прихвата овог задатка, објашњавају одлуку и склоност примени већ

осведочених вредности са мотивима који асоцирају на прошлост и који се од средњег века наовамо у разним варијантама примењују на црквеној и профаној архитектури - мотив слепих аркада, бифоре, тетрафоре итд.[18] На промоцији објекта С. Николајевић је истакао да је Илкић умео изванредном вештином здружити архитектонске мотиве византијског и западног ренесанса, те тако у витким зидовима Светосавског дома оличити културну задаћу српског племена на његовој раскрсници између Истока и Запада. Ова необична стилска симбиоза одговарала је представи наручилаца о пожељном начину изражавања националног духа у архитектури.[19] Посматрајући објекат са научног становишта, М. Јовановић се с правом запитао колико је фасада Дома св. Саве стварни резултат и последица свести о досезању новог, при том и националног стила, а колико композитна разлика већ добро познатог Рундбогена са цитатима из средњег века и "ханзенатике".[20] Ханзеновски елементи несумњиво су присутни на фасади Дома, рашчлањеној по принципима Рундбогена. Они се осећају у облику улаза, забатним завршецима елевације централног ризалита, фризу аркадица изнад поткровног венца, пирамиди на врху. Зграда у целини делује више западноевропски него српско-византијски, што значи да су интернационалне предилекције онемогућиле неимара да у већој мери изрази националну стилску компоненту.

Официрски дом на углу улица Краља Милана и Ресавске, подигнут је у периоду између 1891 – 1895 године према пројектима архитекте Ј. Илкића и М. Рувидића.[21]

Официрски дом, фасада из Улице краља Милана

Зграда изведена у сарадњи двојице архитеката има сутерен приземље и спрат. У основи је конципирана као угаони објекат. Чине га лево крило, које припада Улици краља Милана, и десно, окренуто Ресавској улици. Централни доминантни део је кружна кула. Архитектура је остварена у стилу закаснелог романтизма, где су примењени елементи ренесансе.[22] Карактеристика објекта је рустика свих површина и скромне три различите врсте прозора, заправо, њихов оквир. На избаченом делу фасаде, према Улици краља Милана, у приземљу се издвајају четири двојна прозора са лунетом и полустубом са коринтским капителом у средини, под заједничким луцима. На спрату се такође издвајају четири двојна прозора одвојена у засебне целине укрштањем лучно постављеним квадерима који се преклапају на средини која се наставља на капител плитког пиластра међу прозорима. Као декоративни елемент, издвајају се картуши. На увученом делу фасаде према истој улици, и на приземљу и на спрату, налазе се по два прозора неудвојена, уоквирена лучно постављеним квадерима.

Квадери лучно постављени уоквирују отворе фасаде самог угла објекта где доминира кружна кула завршена снажним венцем и високим конусним кубетом. Тип прозора који се овде истиче јесте удвојен, надвишен лунетом у којој се налази окулус. Карактеристика су и три плитка пиластра у њиховом склопу. На спрату се налазе три оваква прозора. На приземљу се издвајају четири прозора, иста као и већ споменута на увученом делу фасаде. Овај део својом вертикалном поставком разбија хоризонталну опредељеност објекта, која је наглашена подеоним венцем, ослоњеним на конзоле, који својом дужином дели објекат наглашавајући његову спратност. Конзоле се налазе и у оквиру кровног венца. Подеони венац у склопу угаоног дела објекта не ослања се на конзоле. Заправо, оне се јављају удвојене, испод испуста који носи оклопнике, има их два, у оквиру подеоног венца између прозора. У оквиру куле је некадашњи главни улаз са кружним вестибилом, а у продуженој осовини његовој је степениште за спрат. На избаченом делу фасаде према Ресавској улици прозори се и на спрату и приземљу јављају у ритму 2x3x2. Тип прозора је исти као на фасади према Улици краља Милана. У самом ентеријеру издваја се богато обрађена сала за бал, која припада десном крилу објекта. Она је после Другог светског рата проширена (1969-1971), када је Дом реконструисан и намењен остваривању културних потреба студената београдског универзитета, и добила је, поред постојеће чеоне галерије, и бочне, изведене на стубовима. Првобитан изглед Дома у глобалним цртама сличан је данашњем (габарит, угаона кула, раноренесансна орнаментика), али је при реконструкцији драстично измењен ентеријер како у структурал-

ном тако и у обликовном смислу. Главни улаз у објекат више није део угаоне куле већ је у склопу хола који припада Ресавској улици. Зграда је слободна у простору, па делује као самостални павиљон.

Искуства Ханзенове градитељске школе Илкић је применио и при реконструкцији и доградњи **цркве у Параћину** 1894. године. Постојећи објекат реконструисао је управо у ханзеновском стилу, али је унео много оригиналности у нову архитектонску композицију. Храм је добио изузетно декоративан, питорескан изглед, слојевито рашчлањене фасаде и богату архитектонску пластику. Полихромија фасада изведена је двобојним слојевима црвених и окерно омалтерисаних појасева. Архитекта је задржао подужни облик основе монументалног храма, додајући на источној страни истакнуту олтарску апсиду, фланкирану такође наглашеним спољним масама проскомидије и ђаконикона. За разлику од већине цркава подигнутих у последњој деценији века у ханзеновском стилу, Илкић је задржао високи звоник на западном фронту. У реконструкцији је испољио својеврсни историзам, поштујући елементе затечене структуре. Осим параћинске цркве, у том периоду једино је Ивачковићева црква у Божевцу добила звоник спојен с храмом. Док се код цркава Ханзенове школе и њене српске рецепције запажа сустицање пирамидално степенованих маса у централном кубету над наосом, у Параћину се подужни волумен висински смањује, од западног ка источном делу храма. Да би се спуштање облика и маса доследно спровело у елевацији грађевине, кубе над наосом померено је више ка источном делу објекта. Високи звоник (47 метара) по спољној обради је веома сличан осталим "ханзенатским" звоницима у српској архитектури, пре свега оном у Панчеву (1874 – 1878), али и оном који ће настати на самом крају века у Јагодини. На бочним фасадама цркве упадљив је мотив малих кула као завршетак лезена. Док је завршетак композиције звоника добијао различите видове на црквама ханзеновских српских ученика, сви су, као овде Илкић, користили округли тамбур и сличну калоту куполе храма, подржавајући управо Ханзенова решења тог типа.

Попут других "ханзенатских" цркава, и параћинска је добила истакнуте бочне улазе и галерије. Кубе нема аркадни фриз на тамбуру, оживљеном карактеристичном сменом слепих и правих прозора. Сараценски преломљене архиволте уоквирују лучну квадрифору, што ће се и касније применити на црквама у Крушевцу, капели на гробљу у Сремским Карловцима и Јагодини. Торњеви и шиљци, као завршеци елевације, биће примењени на Илкићевом ханзенатском звонику **цркве Св. Духа** у Крагујевцу, који пројектује заједно са припратом старе крагујевачке цркве 1907. године. Сличност са параћинском црквом

огледа се и у забатима, обиљу аркадних фризова, примени розета у центру правоугаоног поља кубичног стабла звоника и сараценских лукова. Овај звоник је уједно и последњи познат Илкићев рад у духу ханзеновске неовизантијске архитектуре.[23]

Бившу зграду **Министарства војног на углу улица Кнеза Милоша и Немањине** Ј. Илкић је пројектовао 1895. године. Имала је подрум, приземље и спрат, који су у спољној архитектури са елементима ренесансе, били јасно одвојени подеоним венцима. Зграда се може поделити у три целине: централну, коју чини угаони фронт, и две бочне, скоро у детаљ идентичне. На засеченом угаоном фронту, који је разбијао хоризонталност бочних фасада, налазио се главни лучни улаз, уоквирен јонским стубовима, чији су капители носили атику. У његовом продужетку били су мањи вестибил и монументално степениште за спрат. Бочно од улаза, у приземљу, били су удвојени, квадерима надвишени, прозори. На спрату су биле три бифоре, са јонским полустубовима и сегментастим тимпаноном над централном и троугаоним над бочним. Као декоративни елементи који су доприносили вертикалном стремљењу овог дела објекта издвајају се пиластри који сежу до кровног венца који придржавају конзоле. Над средишњим делом пиластри су носили забат, изнад ког је, на кубичном постољу, уз које су приспољене декоративне волуте, била постављена пирамида. Бочне фасаде су имале једноставне прозоре у приземљу, надвишене квадерима, а на спрату архитравном гредом. Једина разлика је у кровној завршници. Фасада која припада Улици кнеза Милоша, имала је забат на средишњем делу.[24] Овакав изглед, који је био нарушен 1922. године када је изведена надоградња другог спрата, умногоме подсећа на зграду у Кнез Михаиловој улици бр. 37 познатијој као "Дом српског инвалидског фонда свети Ђорђе" у чију су изградњу уписана имена тројице архитеката. То су А. Бугарски, К. Јовановић, Ђ. Бајаловић. Зграда Министарства војног порушена је током бомбардовања Београда у Другом светском рату. На истом месту 1999. године, током бомбардовања, знатно је оштећена зграда Генералштаба Војске Југославије.

Епархијски дом у Нишу Илкић пројектује 1899. године. Иако његов нацрт није реализован, занимљив је као још један пример Илкићевих трагања за остваривањем националног стила у световној архитектури. Овај пројекат је настао у време развоја архитектуре у југоисточној Србији, која се нашла у оквиру Кнежевине Србије након српско-турских ратова (1876-1878). Српска држава је одмах приступила интеграцији стечених области, а како је у време турске власти у овом крају функционисао мали број храмова, указала се потреба за повећаном

градитељском продукцијом, интензивним и координираним деловањем државе и цркве.[25] У југоисточној Србији је у том периоду изграђен низ цркава, а крајем века је настао и пројекат за Дом који је био замишљен тако да се зграда осим за потребе Нишке епархије може користити и за седнице Народне скупштине.

Епархијски дом у Нишу је замишљен као репрезентативна, монументална, једноспратна грађевина. Основа на фронту грађевине требало је да обухвати 70 метара, док је дубина блока требало да износи 60 метара.

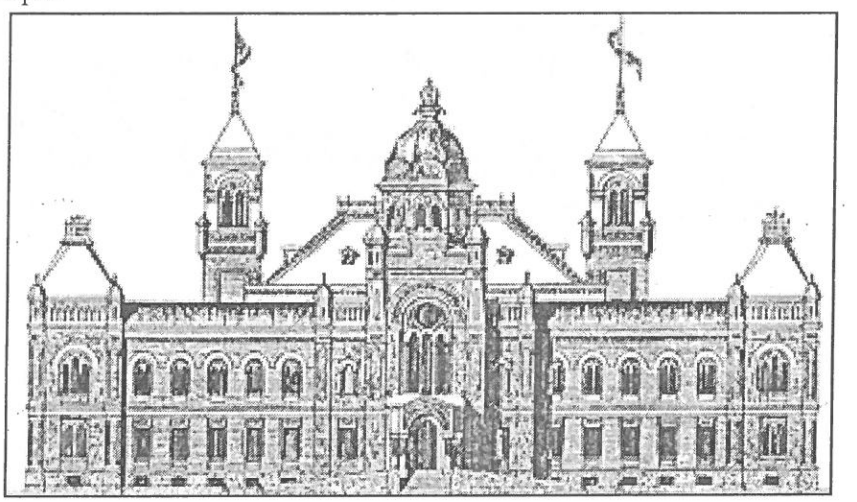

Епархијски дом у Нишу - нацрт главне фасаде

Све четири фасаде обрађене су репрезентативно. Компоноване су ритмично, при чему је ритам регулисан хоризонталним постављањем сличних, али не истих, елемената. Вертикални елементи који омеђују поједине сегменте грађевине, нпр. пиластри завршени малим кулама, не утичу у већој мери на доминацију хоризонталног. У функцији наглашавања хоризонталног, у композицији фасада налазе се подеони и кровни венци који нису наглашени ни профилацијом ни испустом. Централни мотив на главној фасади је капела изнад главног улаза. Она је умерено наглашена у композицији фасаде, не само као испуст у фасадној површини већ је уоквирена и пиластрима завршеним малим кулама. Њено место је истакнуто великом трифором која отвара њену зидну површину, као и куполом са елементима историјских стилова, која крунише овај део здања. Осим куполе која покрива капелу, остатак кровне површине је неупадљив и састоји се од трапезастих купола, које покривају поједине сегменте грађевине.

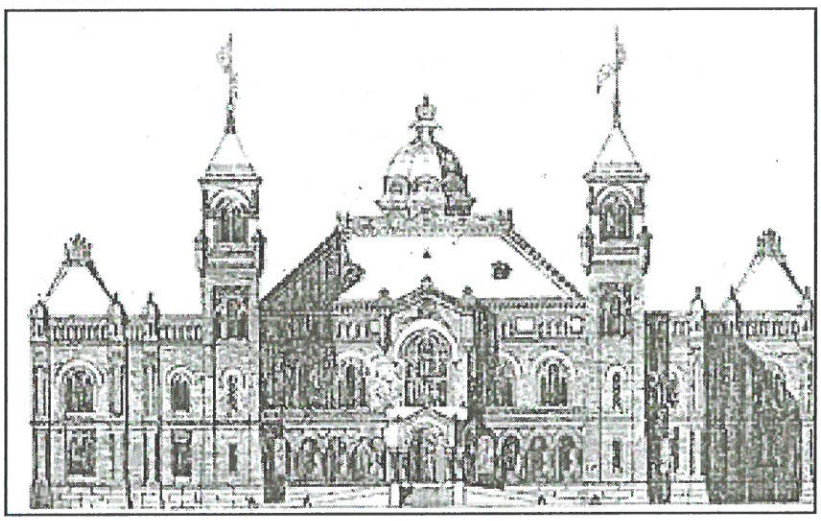

Епархијски дом у Нишу- нацрт фасаде са зачеља

Поред главне фасаде, занимљиво је и решење фасаде на зачељу зграде. Иако се користе карактеристични елементи ханзенатике (портик, лучни отвори и аркадни фриз), ритам постигнут хоризонталним распоредом елемената на главној и бочним фасадама, донекле је умирен повећањем димензија отвора на фасади, што је условило смањење њиховог броја. Решење фасаде на зачељу блиско је ренесансним палатама, посебно због отвореног аркадног трема око улаза у приземљу. Значајан део решења ове фасаде чине две куле својим издуженим облицима и декорацијом блиском готичким стилским концепцијама. Осим готичких, оне имају и елементе романике и ренесансе. Нису постављене на угловима грађевине, како би захтевале строжије академске концепције, већ су ближе средини, да би нагласиле централни део. Овакво решење налазимо и у архитектури Касарне 7. пука у Београду архитекте Драгутина Ђорђевића. Заставе које се вију на кулама грађевине нишког Епархијског дома представљају још један вид наглашавања националних обележја. Капела на главној фасади Дома наглашава црквени карактер грађевине, а ренесансна фасада зачеља, чији је централни део уоквирен кулама, наглашава улаз у скупштинску салу. Овај објекат је, и по својој функцији и по својој архитектонској концепцији, требало да нагласи значај улоге државе и цркве, као и њихову међусобну повезаност, идеју која је имала посебан значај у овим крајевима припојеним Србији после Берлинског конгреса.

У напису Српског техничког листа из 1899. године, у којем је изашао и приказ овог објекта, стоји да се "у орнаментици истиче карактер

српско-византијског стила", што јасно показује на погрешно схватање овог доба о карактеру традиционалне српске уметности јер на пројекту Епархијског дома преовлађују управо савремени, ханзеновски архитектонски елементи над домаћим, традиционалним. Они су уткани како у композицију блоковите, симетричне разговетне структуре, тако и у декорацију објекта (завршеци елевације).[26]

Зграда Начелства и суда у Ваљеву грађена је око 1900. године. Има сутерен, приземље и спрат, који су у спољној архитектури са елементима ренесансе одвојени подеоним венцима. Овај објекат, карактеристичан по симетричном угаоном прочељу, још један је пример српског академизма.

Хотел Москва на Теразијама подигло је осигуравајуће друштво "Росија Фонсијер" из Петрограда 1906. године. Имање трапезастог облика, на сусрету улица Балканске и Краља Милана, где је била кућа Николе Влајковића и кафана "Србија", осигуравајуће друштво изабрало је за зграду своје администрације и хотел. Да би се сазидало здање за канцеларије ове фирме, 1905. године расписан је конкурс у чијем жирију су били архитекте из Петрограда, професор Вагнер, родоначелник бечке сецесије, архитекта Андра Стевановић и Никола Несторовић, професори београдског Архитектонског факултета. Жири се није сагласио у оцењивању скица. Професор Вагнер и архитекти из Петрограда били су за скицу арх. Виктора Ковачића из Загреба, а архитекте Стевановић и Несторовић гласали су за скицу Јована Илкића.[27] Прву награду на овом конкурсу добио је Виктор Ковачић, а другу Јован Илкић.

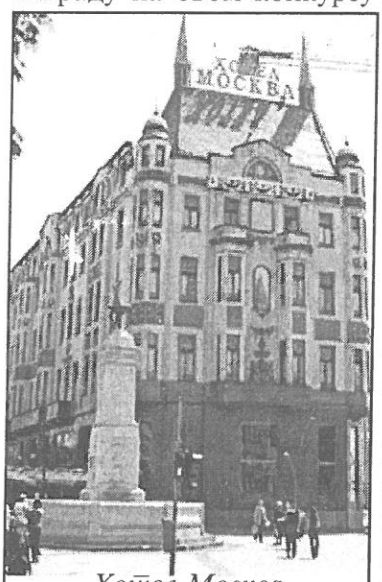

Хотел Москва

Управа друштва у Петрограду није се сложила са избором жирија, па је прихватила Илкићев пројекат. Проблем који још увек није разрешен јесте колики је удео Илкићевог пројекта, а шта је разрада петроградских архитеката. За сада, превладава мишљење да је основа скоро у потпуности изведена по Илкићевој замисли, а да је у Петрограду израђена потпуно нова концепција фасаде.[28]

Изградњу хотела "Москва" према плановима Јована Илкића изводио је грађевинар Карло Кнол.[29] Реч је о монументалној грађевини која се састоји од подрума, приземља и четири спрата. Изведена је у стилу сецесије. Компонована је као

угаони објекат, наглашеног вертикализма, као један од основних морфолошких ознака сецесијске струје у целини. Вертикална подела архитектонске опне провучена је кроз све етаже, а изражена је призматичним тространим еркерима, високим, стрмим кровом са фијалама. Прозори су једноставни, правоугаони, без орнаменталне пластичне декорације. Ослобођена традиционалног композиционог поступка и класичних украсних елемената, а употребом нових племенитих метала, зграда хотела "Москва" достигла је висок степен стилске еманципације београдске архитектуре овог периода и приближила се поставкама модерне архитектуре. Зидна платна ослобођена су хоризонталних подеоних венаца, пластике око отвора, лезена и пиластера, чиме је афирмисана тенденција ка безорнаменталној архитектури.

Детаљ фасаде

Употреба мермера, керамичких плочица и фајанса за оплату фасаде означава прихватање сецесијских поставки о употреби нових, племенитих и трајних материјала. Већим делом слободне површине фасада обложене су зеленим керамичким плочицама са украсним мотивима сецесије, које су према Илкићевим цртежима детаља рађене у керамичкој индустрији "Жолнај" у Пешти, по чему зграда спада међу ретке у Београду са хроматском фасадом. У приземљу се издваја облогом од шведског гранита.[30]

Доминантан мотив главне фасаде, ка Теразијама, на простору изнад прозора трећег спрата, јесте плитки алегоријски рељеф "Русија" који представља привредну и поморску снагу руског царства.[31] Као елементи исте, издвајају се: жена са дететом и снопом жита, жена са штитом и свитком, мушкарац са кесом и лењиром. На чеоној страни фасаде, у висини прозора другог спрата, у ниши, постављена је фигура жене са три детета, рађена у вештачком камену.

Детаљ фасаде

Ова вишеспратна сецесијска зграда осигуравајућег друштва "Росија Фонсијер" - Хотел "Москва ", једна је од најзначајнијих грађевина Београда оног времена. Својим допадљивим фасадама дала је печат Теразијама и озваничила почетак развоја сецесије у престоничкој архитектури, која је постала доминантни стилски ток друге половине прве деценије двадесетог века.[32] Ова зграда, такође, спада међу прве примерке на којима је употребљен армирани бетон за међуспратну конструкцију. Опсежна адаптација хотела извршена је 1972. године по пројекту арх. Григорија Самојлова. Том приликом ентеријер хотела је оплемењен бројним витражима по картонима Самојлова.[33]

Као један од нераздвојних елемената за стварање и организовање институција независне државе, у Београду су почетком последње деценије деветнаестог века почеле припреме за изградњу монументалног здања **Народне скупштине Краљавине Србије**, која је обухватала улице **Булевар краља Александра, Таковску, Косовску, Влајковићеву**. У њеном стварању могу се издвојити четири периода која се везују за имена различитих архитеката. Први за К. Јовановића, други за Ј. Илкића, трећи за Илкића млађег и четврти за Н. Краснова.

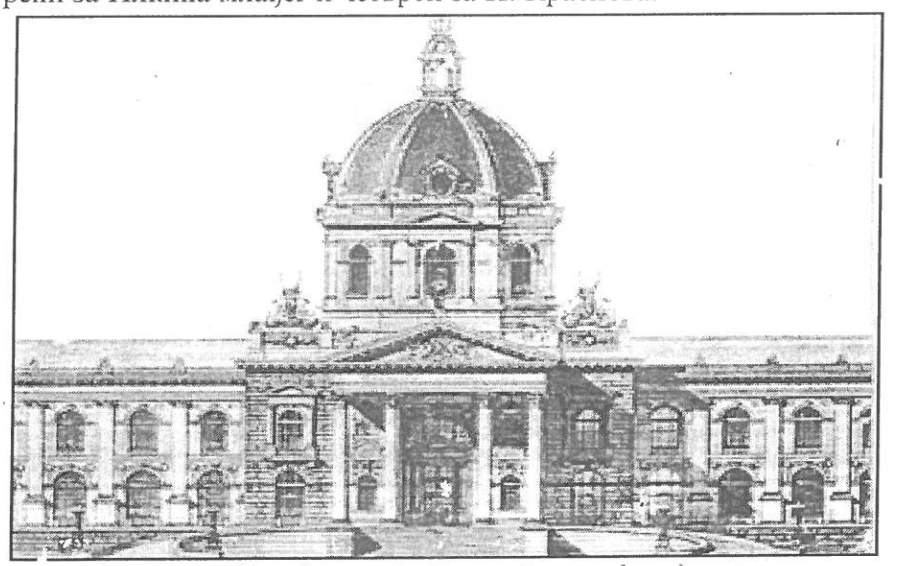

Народна скупштина - главна фасада,
детаљ нереализованог пројекта арх. К. Јовановића

За место новог парламента изабрана је ондашња "марвена пијаца на Батал џамији"[34] – пространо, релативно раван плато на рубу изграђеног дела вароши. У том смислу, Влада је предложила да се београдској општини за поменути плац уступе приходи "фонда за регулацију вароши", што је Народна скупштина прихватила. Одлука је озакоњена указом Краљевских намесника од 14. марта 1892. године. Израда пројекта била је већ исте године поверена знаменитом српском архитекти Константину Јовановићу, који је скупштински дом замислио као монументално здање једнодомног парламента, што је одговарало ондашњем уставу државе. Међутим, Јовановићев пројекат, за чију је израду плаћена сума од 20.000 форинти у злату, превазилазио је оновремене могућности српске државе, па је његова реализација одложена. Идеја о грађењу народног председништва оживљена је после доношења новог устава 1901, према коме је Краљевина Србија добила и Сенат, односно дводомни парламент. Постојећи пројекат К. Јовановића није више одговарао актуелном устројству скупштине, па је одлучено да се решење потражи поновним расписивањем конкурса.

Ново здање требало је да под својим кровом обједини три значајне институције: Народну скупштину, са амфитеатром за двеста посланика, Сенат, са другим, мањим, за осамдесет посланика, и Државни савет, са салом за двадесет саветника, као и заједничке просторије (фоаје, библиотеку, бифе), кабинете и одговарајући број канцеларија. Планирана површина под зградом требало је да износи 4.000 до 5.000 метара квадратних.[35] Конкурс је расписан августа 1901, са накнадно продуженим роком за предају пројекта до краја исте године. Право

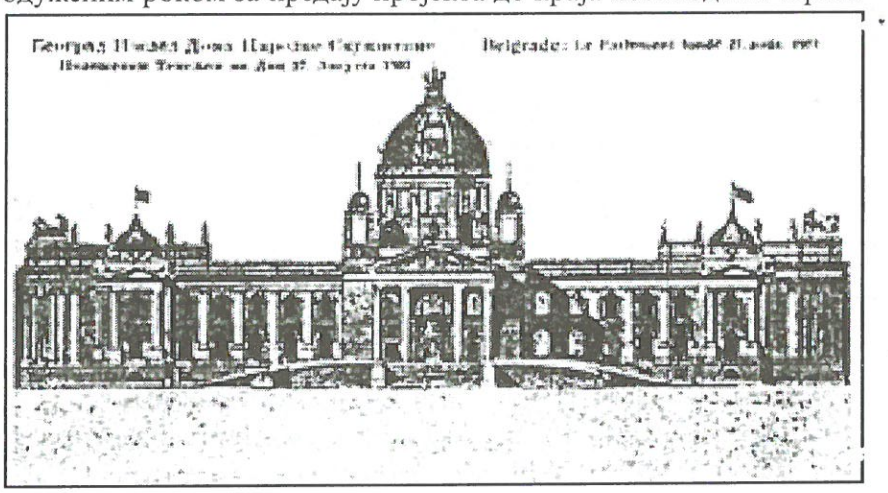

Народна скупштина-пројекат арх. Ј. Илкића

учешћа на конкурсу имали су само српски држављани и Срби ван Краљевине. До закључења конкурса приспело је укупно седам радова, који су током јануара 1902. године били изложени на увид јавности у сали Грађевинског савета Министарства грађевина. Прву награду оцењивачки суд доделио је Јовану Илкићу (рад под шифром "Tempus et meum ius"), другу заједничком раду архитеката М.Рувидића и Д. Ђорђевића, а трећу Н. Несторовићу. Пре коначне одлуке о извођењу, предложено је да се првонаграђени рад у неким детаљима измени. Нажалост, цртежи конкурсних радова нису сачувани, али основни утисак о њима може се стећи на основу извештаја оцењивачког суда, као и коментарима из оновремене штампе.

Пројекат Јована Илкића рађен је у духу академизма, са елементима италијанске ренесансе, по спољном изгледу био је веома сличан старијем Јовановићевом решењу. У складу са новим потребама дводомног парламента, Илкић је скупштинске дворане сместио у бочна крила и симетрично поставио према средишњем холу. Централни део био је замишљен са великом ренесансном куполом над вестибилом. Управо се за њу и њене пропорције везује круцијална разлика са нереализованим Јовановићевим пројектом. Завршни акценат читаве композиције представљала је краљевска круна од позлаћене бронзе, која је имала значење симбола суверене државе, будући да је Србија, две деценије раније, признањем независности и чином прогласа краљевине, ушла у ред слободних земаља Европе. У односу на Јовановићев рад, новина су и куполе на звонастој основи око главне, као и изостављање крајњих лучних прозора, са и без тимпанона, централног ризалита. Илкић

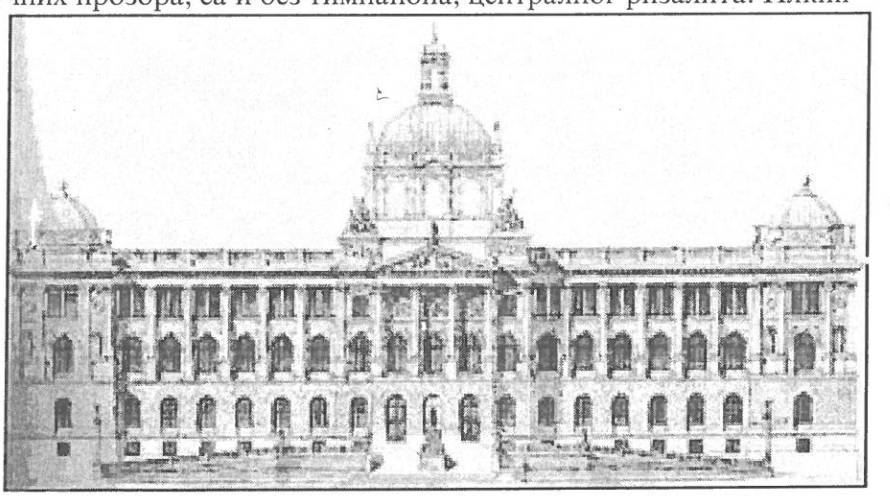

Победнички нацрт зграде музеја арх. Ј. Шулца

изоставља и забатно завршен прозор куполе, а дуж целе ивице крова поставља балустраду за коју се у штампи говорило да је висока колико и сокл и да доприноси изгледу "сандука" како се описивао његов пројекат за парламент. Новина су и куполе на угаоним деловима објекта. Према Илкићевој замисли, фронтон централног портика био је намењен фигуралној композицији са персонификацијом Србије у средишту, док су за монументалне државне грбове биле одређене картуше на атикама бочних фасада. Илкићев пројекат за скупштину свој узор може имати у Националном музеју у Прагу, који има правоугаону основу незнатно проширену ризалитима како угаоним, који се завршавају октогоналним куполама, тако и средишњим на бочним, задњој и главној фасади испред које су прилазна рампа и фонтана.

Погледом на топогарфски план Музеја и основу скупштине уочава се да су главна и задња фасада повезане централним холом са којим су и остали делови објекта повезани. Хол у Прагу, "Пантеон" један је од најсређанијих холова у Чешкој. Налази се испод главне куполе и обухвата висину првог и другог спрата. Архитекта Јозеф Шулц (1840 – 1917) је управо због овог хола на конкурсу за решење новог изгледа музеја (рад под називом "Pro Patria"), 1884. године добио прву награду.[36] Такође, погледом на топографски план музеја и основу скупштине приметно је да се на месту симетрично постављених скупштинских дворана, бочно од централног хола, у решењу музеја налазе два унутрашња дворишта.

У спољном изгледу оба објекта издваја се сличност главне фасаде музеја и задње фасаде (у свом коначном изгледу) скупштине.

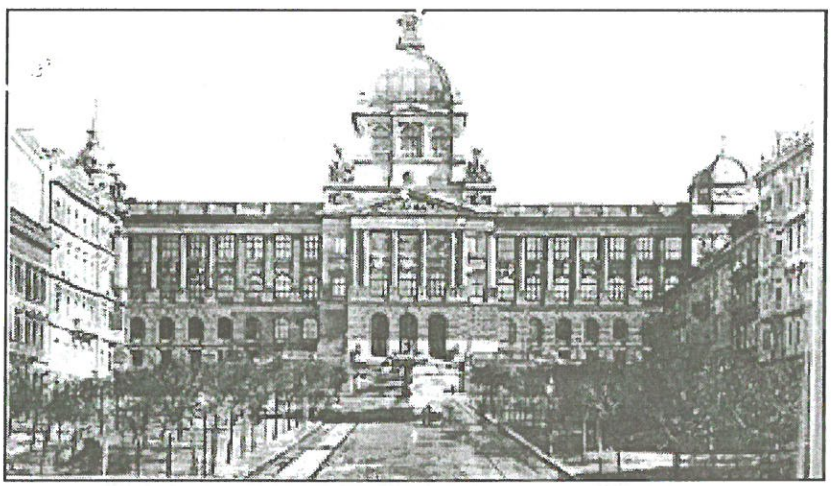

Народни Музеј, вероватно марта 1891

Доња зона обе фасаде, квадерима обложена, одаје утисак утврђења. Као декоративни елемент јављају се лучни отвори који имају улогу прозора и врата. На музеју се у оквиру ове зоне у висини подрума налазе и правоугаони прозори. Средња зона, обухвата први и други спрат. У оба примера, бочно од централног ризалита, пружа се зидно платно које открива карактер унутрашњег простора. Према спољашњости у музеју се налазе изложбене сале док су у скупштини радне просторије. За све остале сличности и разлике објеката слика може много више рећи.

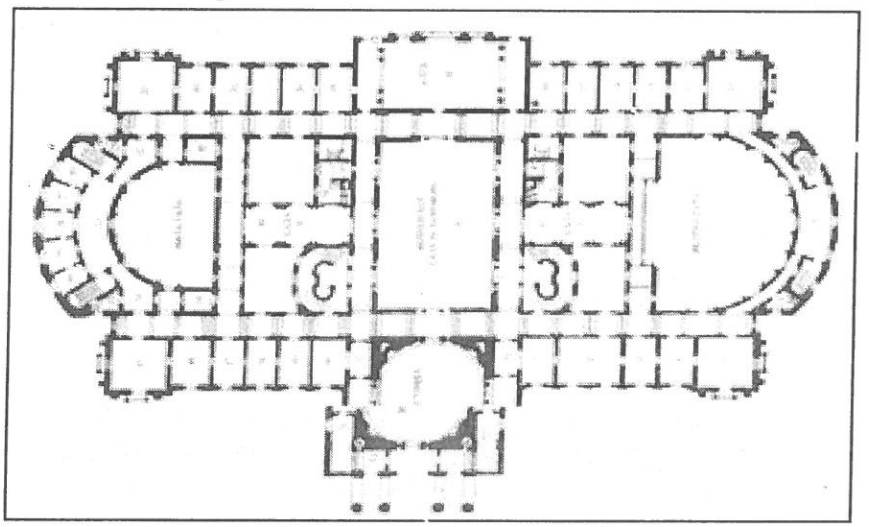

Народна скупштина – основа приземља

Да би добио решење музеја које је могао изложити јавности а потом га и изградити, Шулц се обратио бечким музејским експертима и кустосима уз чије сугестије је дорадио свој пројекат. Његово обраћање Бечу потврђује значај истог као центра у коме се налазе јаке архитектонске школе које су од средине деветнаестог века биле циљ европске елите архитеката. Беч као такав, заједно са тренутком настанка оба објекта и градњом у духу академизма, могао би се представити као главна веза између пројектних решења Јована Илкића и Јозефа Шулца.

Иницијативе за подизање нове зграде српског парламента, затим избор места, као и пројектна решења, изазивале су велико интересовање београдске јавности и бивале изложене жестоким критикама. Неки од критичара сматрали су да је плац на "Батал џамији" већ у време расписивања конкурса непримерено место за ново здање Народне скупштине, као урбанистички неосмишљен простор. На рад оцењивачког суда, конкурсна решења, као и првонаграђени пројекат

посебно је оштро реаговао арх. Димитрије Т. Леко у Техничком гласнику 8 од 24. 2. 1902. године. Критике су изношене и касније, у време припрема за отпочињање грађења скупштинског здања. Оне су се кретале од оспоравања ауторства Ј. Илкићу, због велике сличности његовог пројекта са старијим делом К. Јовановића, до полемике о стилу и решењу фасада. Изношена су мишљења против прихватања решења блиских остварењима монументалних здања Беча и Берлина и, уопште, оновремене европске архитектуре.

Критика јавности која је била оштра и која је у Илкићевом пројекту видела "шарени сељачки сандук" на коме ниједан елемент није у складу са наменом објекта, нити у складу са националним стилом, тражила је своју потврду и ван граница земље.[37] Од Корнелијуса Гурлита тражена је оцена Илкићеве фасаде. Професор Гурлит био је професор за науку о стиловима на политехници у Дрездену.[38] Он је сматрао да је зграда "школски рад без икакве самосталности и да њени облици копирају бечки двораски музеј као и да не изражава циљ намене".[39] Сматрао је да треба истрајати у критици, уколико је жеља за стварањем у националном духу јака. Првобитно ангажовани К. Јовановић видно је био разочаран усвојеном одлуком и увреде на рачун Илкића није крио: "Потпуно упропашћен мој пројекат од стране сасвим неспособног Илкића, шефа Архитектонског одељења српског Министарства грађевина".[40] Истицана је потреба да Народна скупштина буде грађена у националном стилу па се, стога, захтевало и расписивање новог конкурса. Кроз све те реакције, поред конструктивних критика, провејавао је дух ускогрудости и личне суревњивости, а посебно израженог конзервативизма оновремене београдске средине.

Након смене на српском престолу, јуна 1903. године, као и јачања парламентаризма, интензивиране су припреме за коначно отпочињање грађења здања Народне скупштине. Будући да је у међувремену измењен устав и успостављен поново једнодомни парламент, остаје отворено питање шта је утицало да се не примени старији пројекат К. Јовановића, који је управо одговарао таквим потребама, већ настави разрада Илкићевог пројекта са великом и малом скупштинском салом. Према предрачунима, реализација овог пројекта требало је да кошта државу око 2,5 милиона динара. Недостатак целе потребне суме био је, изгледа, разлог да се грађењу приступи етапно. Камен темељац за нови Дом народне скупштине поставио је краљ Петар Први, 27. августа 1907. године, у присуству престолонаследника Ђорђа, народних посланика, Владе и дипломатског кора.[41] Зграда је дефинитивно била завршена тридесетак година касније, 1936. године.

Током свог радног века Илкић је за многе угледне личности Београда пројектовао пословно–стамбене, као и једнопородичне куће и виле. Међу пословно-стамбеним се издвајају куће трговца Терзибашића (први самостални Илкићев пројекат), Милорада Павловића, Црвенчанина, Трифуна Ђурића и др. Све их карактерише пословни простор у приземљу и стамбени на спрату. Једнопородичне куће и виле углавном су једноспратни дворишни објекти, чије се јединице распоређују око централног вестибила. Новина коју доноси овај тип куће огледа се у њиховој слободној поставци на парцели. Многе куће су порушене а оне које су очуване добиле су другу намену и као сви Илкићеви пројекти имају карактер споменика културе. Поред његове куће издвајају се и кућа министра Пироћанца, трговца А. Крсмановића, намесника Ристића, инжењера Н. Манојловића, пуковника М. Ристића и др. Од објеката ван престонице који се приписују Илкићу, издваја се Крсмановићева кућа у Шапцу, као и вила Николајевића у Руми.

* *
*

Архитекта Илкић је своју градитељску делатност у Краљевини Србији започео средином осамдесетих година деветнаестог века. Остварио је велики број дела која говоре о његовој личности неуморног радника, високих стручних и културних особина. Територијално смештена највећим делом у београдски "круг двојке", она су сведоци његовог немирног духа у сталном истраживању нових могућности и нових покушаја у архитектонском компоновању.

Пројектујући у духу академизма, сецесије, националног стила, задовољавао је укусе наручилаца, некад на уштрб њега као архитекте, али свакако у корист њега као пословног човека.

Већина његових објеката изведена је у духу академизма. Карактеришу их фасаде обликоване ненаметљивим неоренесансним и необарокним елементима.

Спратност и хоризонталност објеката наглашавана је подеоним венцем, као и различитим типом прозора. Прозори су најчешће надвишени троугаоним и сегменталним тимпаноном, а има и оних који су надвишени архитравном гредом или су сведени под лук. Примењивас је би форе и тетрафоре.

Вертикалну поделу фасада наглашаво је ризалитима надвишеним атиком са балустрадом или пирамидалним завршетком. Исту улогу имали су полустубови, пиластри и лезене. Како је једна од карактеристика Илкићевих објеката угаона основа, вертикализам се и ту појављује (кружна кула Официрског дома).

На његовим фасадама приметна је композитна симетричност. Изузетак представља кућа М. Павловића, где се на првом спрату јављају три удвојена прозора надвишена троугаоним тимпаноном и само један обичан прозор, који оставља утисак пресечености. Овај утисак појачавају и две терасе са оградом од кованог гвожђа.

Карактеристични су мансардни кровови надвишени гвозденом оградом, која представља декоративни елемент. Честе су кубично завршене фасаде (кућа трговца Црвенчанина, Илкићева приватна кућа, Официрски дом).

Као главни мотив кућа које је радио издваја се вестибил, око кога су распоређене све остале просторије. С обзиром на то да је већина кућа једноспратна, веза између приземља и спрата остварена је увек кроз декоративно степениште. Исто је повезивало кућу са најчешће лепо уређеним баштама, које су саставни део једнопородичних кућа и вила које Илкић поставља слободно на парцелу. Оваква поставка куће представљала је нов тип просторног решења у академској архитектури. Новина коју Илкић уводи у архитектуру Београда био је мезанин (кућа трговца Црвенчанина).

Да је био спреман да прихвати нове стилове показује и изградња Хотела "Москва". У време када је подигнут био је највиша грађевина Београда. Њене допадљиве и неуобичајене фасаде дале су посебан печат Теразијама и озваничиле су почетак сецесије у престоничкој архитектури. Илкић се сматра и зачетником националног стила у световном неимарству (Дом св. Саве).

У црквеној архитектури Илкић примењује ханзеновске градитељске методе. Храмове карактеришу, негде без кубета, (црква у Жлни) једноставне подужне основе и крајње сведен програм полихромије, наглашени завршеци елевације, полигонална апсида, преломљени луци отвора, розете, кулице изнад кровног венца, или декоративнија, слојевито рашчлањена фасада са богатом архитектонском пластиком и кубетом, као што је црква у Параћину. Куполе храмова Илкић не истиче ни висином а ни доминантним положајем у композицији. У Параћину се приближио "ханзенатској" варијанти Рундбогена, са мало или готово нимало српско-византијских мотива, сем донекле у облику апсида. Чини се да је у световној архитектури Илкић користио више елементе нашег традиционалног црквеног неимарства.

На примеру спорне Народне скупштине, чије је питање ауторства актуелно и данас, Илкић је показао да је и под притиском јавности која је оштро критиковала његов пројекат, у стању да издржи исти, прихвати критику и оствари свој циљ.

Радећи на многим пројектима световне и црквене намене у Београду, Србији и ван ње, оставио је дубок траг и особен печат. Његова архитектонска делатност има велики значај у сагледавању развоја

наше архитектуре, а његово име је стекло једно од најбољих места. Његова дела се препознају у данашњем ткиву града и представљају културно добро које сведочи о времену у којем је настало. Објектима које је подизао за истакнуте личности тог доба и који су имали битну друштвено-политичку намену Илкић је, у данашњој поплави архитектонског неукуса, обезбедио неометану постојаност. Због свог значаја објекти захтевају велику одговорност и посебну пажњу људи који се баве очувањем градитељског наслеђа.

Каталог дела архитекте Јована Илкића

Беч

1. Ради на разради детаља за бечки Парламент, 1883. године (помагао је професору Ханзену чији је ово пројекат)

Београд

2. Стари двор, 1884. године, Ул. краља Милана / Драгослава Јовановића 2
3. Чесма у манастиру Раковица, 1887- 1888. године
4. Београдска надбискупија, 1888. године, ул. Светозара Марковића 20
5. Дом св. Саве, 1889-1890. године, Ул. цара Душана 13
6. Официрски дом, 1891-1895. године, Ул. краља Милана / Ресавска (у сарадњи са М. Рувидићем)
7. Министарство војно, 1895. године, Кнеза Милоша/ Немањина
8. Хотел "Москва ", 1906. године, Теразије 20 / Балканска
9. Народна скупштина, 1907-1936. године, Булевар краља Александра / Таковска / Косовска / Влајковићева
10. Богословија св. Саве, 1912. године, Тиршова (пројекат за овај објекат је усвојен али је он остао нереализован)

Земун

11. Хотел "Гранд ", 1892. године

Ниш

12. Епархијска зграда, 1899. године, (нереализован пројекат)

Ваљево

13. Зграда начелства и суда, почетак двадесетог века

Будимпешта

14. Пројектовао је једну зграду и фабрику 1911. године

Црквени објекти

15. Католичка капела, 1888. године у Београду, ул. Крунска 23

16. Црква у Жлни код Књажевца, 1889-1890. године (у сарадњи са А. Бугарским)

17. Црква у Параћину, 1894. године (реконструкција и доградња)

18. Пројектује звоник и припрату старе крагујевачке цркве Св. Духа, 1907. године

Пословно-стамбени објекти

Београд

19. Кућа трговца Терзибашића, 1884.године, Кнез-ихаилова 45

20. Кућа М. Павловића, 1884. године, Ул. краља Петра 11-13

21. Кућа трговца Црвенчанина, 1887. године, Ул. краља Петра 15

22. Кућа Трифуна Ђурића, 1898. године, Карађорђева 40

23. Кућа трговца Николића, крај деветнаестог века, Карађорђева 44

Једнопородичне куће и виле

Београд

24. Кућа М. Пироћанца, 1884. године, Француска 7

25. Кућа А. Крсмановића, 1885. године, Теразије 34

26. Кућа намесника Ристића, 1891. године, Краља Милана 23/ Ресавска

27. Кућа арх. Ј. Илкића, 1895. године, Ул. Милоша Поцерца 32

28. Кућа др Војислава Суботића, Симина / Француска

29. Кућа Н. Манојловића, Ресавска 69

30. Кућа М. Ристића, ул. Београдска / Крунска

31. Вила М. Пироћанца, почетак двадесетог века, Бирчанинова 26

32. Кућа К. Соколовића, 1901. године, Ул. 27. марта / Станоја Главаша

33. Кућа М. Јовановића, 1905. године, Ул. краља Милана 25 / Ресавска

34. Кућа П. Велимировића, 1908. годене,. Ресавска 25

35. Кућа на Теразијама бр.3, крај прве деценије двадесетог века

36. Кућа Ђ. Мијовића, 1912. године, Ул. 27. марта / др Драгослава Поповића

Шабац

37. Кућа Крсмановића, 1892. године

Рума

38. Вила Николајевића

Напомене

1 Д. Ђурић Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 1981, 47.

2 А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 1997, 37.

3 Исто, 38.

4 Б. Којић, „Портрети југословенских архитеката", Архитектура и урбанизам 3, 1960, 32.

5 С. Стојановић, *Српски неимар*, Београд 1912, 18.

6 Д. Ђурић Замоло, нав. дело, исто.

7 Ф. Каниц, *Краљевина Србија и српски народ, Београд у деветнаестом веку*, Београд 1967, 252.

8 Б. Несторовић, „Јован Илкић, београдски архитекта", ГГБ књ. XIX- 1972, 253.

9 А. Кадијевић, нав. дело, 55.

10 З. Гузина, *Тајне Београда*, Београд 2002, 215.

11 А. Кадијевић, нав. дело, 54.

12 Б. Несторовић, нав. дело, 263.

13 За опис првобитног изгледа капеле користила сам илустрацију Феликса Каница у: Ф. Каниц, нав. дело, 258.

14 А. Кадијевић, нав. дело, 56.

15 Исто.

16 Документација фонда ЗЗЗСКГБ.

17 Исто.

18 Исто.

19 А. Кадијевић, нав. дело, 54.

20 Исто.

21 Документација фонда ЗЗЗСКГБ.

22 Д. Ђурић Замоло, нав. дело, 48.

23 А. Кадијевић, нав. дело, 56-58.

24 За опис првобитног изгледа зграде користила сам илустрацију Ф. Каница у: Нав. дело, 260.

25 Д. Маскарели, „Илкићев пројекат за спархијски дом у Нишу – пример неовизантијских стремљења у новијој српској архитектури", у: Ниш и Византија 1, Ниш 2003, 142.

26 А. Кадијевић, нав. дело, 55.

27 Н. Несторовић, *Грађевине и архитекте у Београду прошлог столећа*, Београд 1937,75.

28 Т. Борић, *Теразије урбанистички и архитектонски развој*, Београд 2004, 159.

29 Исто, 161.

30 Г. Митровић, *Архитекта Ј. Илкић*, (рукопис дипломског рада у библиотеци Одељења за историју уметности Филозофског факултета), Београд 1986, 15.

31 Г. Гордић, В. Павловић – Лончарски, *Руски архитекти* у Београду (каталог изложбе ЗЗЗСКГБ), Београд 2000, 10.

32 Т. Борић, нав. дело, нав. стр.

33 Г. Гордић, В. Павловић – Лончарски, нав. дело, нав. стр.

34 Батал џамија налазила се на простору садашњег парка између Савезне скупштине и Влајковићеве улице. Подигнута је крајем 16. века, а порушена по наређењу књажевског намесни-

ка М. Блазнсвца око 1870. г. в: Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима*, Београд 1977, 28-30.

35 М. Поповић, „Здање Народне скупштине", Наслеђе бр. IV, ЗЗЗСКГБ, 2002, 10.

36 L. Sršen, *A guidebook*, Narodni Muzeum Praha, 12-13.

37 Београдски дневни лист "Штампа ", 3.09. 1907.

38 Исто, 29. 9. 1907.

39 Исто.

40 Г. Митровић, нав. дело, 23.

41 Београдски дневни лист "Правда" 19. 10. 1936.

Summary

Jelena Petrović

PUBLIC CONSTRUCTIONS OF MR. JOVAN ILKIĆ, ARCHITECT OF KINGDOM OF SERBIA

Jovan Ilkić was architect who created during the end of 19 and on the start up of 20 century; although each of his art works presents his high quality level in the scope of architecture, it was not examined as it should be. The reason of the specified is lack of needed number of relevant data. Although born in Zemun, 1857, he was Montenegrin by the origins. He studied architecture in Vienna, on Art academy of Professor T. Hanzen who had and left the greatest impact on his artistic progress.

He graduated in 1883, getting honorable Hanzen's diploma. After completion of studying, he worked for a while in the bureau of professor Hanzena on the projects for Vienna's parliament. On invitation of King Milan, 1884, he came to Belgrade engaged on completion of interior works of Old Kingdom Palace. Apart of the role of King's architect, he was employed in Ministry of constructions. His name is directly related to the evolution of architecture of Kingdom of Serbia during the period-late XIX and beginning of XX century. One of the most talented and productive constructors of Belgrade for the specified period, when the needs of capital and enhancement of Belgrade society requested its intensive constructing and building up, with positive economy conditions allowing designing according to European examples. He was expert for styles used in architecture of late XIX and start up of XX century. Monitoring overall interest and tendentious paths in architecture, he designed in the romantic, academism secession styles, giving significant contribution to exploration of national style. He expressed his talent in both civic and sacred construction.

The paper covers and presents his the most significant project.

УДК
75.071.1: 929 Врбић М.

Александар Кадијевић

УРБАНИ ПЕЈЗАЖИ МИЛАНА ВРБИЋА

(Излагање на отварању изложбе акварела Милана Врбића у Народном музеју у Лесковцу децембра 2005. године)

Поштовани припадници културне и стручне јавности Лесковца, слободан сам да вам, као руководилац научног пројекта "Идеје српске уметности двадесетог века" (организованог у Министарству науке и заштите животне средине Републике Србије), сажето изнесем став о изложби која се вечерас отвара. Реч је о најновијој музејској и историографској презентацији акварела Милана Врбића (1894-1954), истакнутог лесковачког и југословенског уметника. Превасходно делујући у периоду између два светска рата, Врбић је оставио дубок траг у ликовном животу града коме је поклонио своје најбоље године, и који га је за узврат, срдачно прихватио по доласку 1922. године.

Ово није прва изложба Врбићевих акварела, нити прва одржана у лесковачком Народном музеју. У чему се огледа њена изузетност? Одговор на то питање изложићемо кроз неколико фундаменталних запажања. Као прво, ово је најпотпунија музејска презентација Врбићевих акварела до сада. Сачињена је од оригинала и копија (формат 1 x 1). Осим акварела из збирке Народног музеја, познатих српској јавности, она садржи и радове Милана Врбића из других збирки у земљи и окружењу. Захваљујући историчару уметности Живојину Прокоповићу, аутору изложбе, писцу инструктивног каталога, добили смо најцеловитију, најтемељитију и најпотпунију презентацију Врбићевих акварела. Систематично компонованим излагањем проблематике обрађене у каталогу, концизним и уједначеним анализама појединачних дела, колега Прокоповић је у многим сегментима обогатио тумачења живота и рада Милана Врбића.

Евидентно је да Врбићеви радови са протицањем времена добијају на значају и актуелности. Смена владајућих стилова и идеологија, није ишла на штету његовог уметничког рада – напротив. Вредност његових вансеријских акварела, историјску и уметничку, увидели су и ранији истраживачи, пре свих др Срђан Марковић, плодни тумач ликовних токоза у Лесковцу. Поготово што је Врбић пре и боље од других уметника препознао лепоту лесковачких урбаних мотива – сликајући његове архитектонско-урбанистичке фрагменте, атмосферу микроцелина и амбијената. Лесковац, несумњиво, никада није имао тако доследног и посвећеног представљача властитог урбаног наслеђа, као што га је имао у личности Милана Врбића. Његови радови, осим уметничке, имају и документарну вредност, због чега их историчари архитектуре и посленици службе заштите споменика културе сматрају корисним историјским изворима. Одликују се јасним потезима, светлим колоритом и поетском атмосфером, ефектно представљеном у адекватним форматима.

Врбић се интимно везао за Лесковац одмах по доласку из Ниша 1922 године. Како бројним акварелима, излаганим на многим изложбама, тако и плодним ликовно-педагошком радом, прославио је Лесковац на мапи културних средина југоисточне Европе. Као стваралац високог средњоевропског образовања (завршио школу за Умјетност и обрт код проф. Хермана Болеа у Загребу), успео је да осавремени свој уметнички проседе, и да на ефектан и оригиналан начин усаврши технику акварела. Осим већ поменутим карактеристикама, они плене чврстом структуром, сигурном композицијом, непосредношћу и сугестивношћу израза. Уз земљу и природно окружење, објекти су у првом плану, кроз наглашавање њихове масе, размере и праваца уздизања и ширења. Људи на Врбићевим акварелима су деперсонализовани, али не и потпуно минимизирани. Служе више као оријентир да би се приказале релације и размере објеката и уличних потеза. Романтичарско-истористичка склоност према архитектури вероватно је резултат Болеових утицаја, који је као теоретичар, наставник, пројектант и конзерватор, у великој мери одредио развој новије хрватске архитектуре.

После осамдесет година од организовања прве уметничке изложбе у Лесковцу, ова данашња Врбићева ретроспектива заокружује плодно раздобље ликовног живота у том граду. У нисци запажених опуса, идеја и уметничких пројеката, Врбић се истиче као један од најоригиналнијих и најзначајнијих стваралаца. Његова културна мисија била је слојевита и вишеструка, никако укалупљена у затворени свет сопственог сликарства. Он је Лесковцу подарио не само дела, већ и иници-

јативе, идеје и афирмацију, признату у многим срединама. Уз неколицину стваралаца из других области, предводио је процесе европеизације и модернизације, доприневши еманципацији Лесковца и његовом претварању у значајни културно-просветни центар југоисточне Србије.

Теза да је Милан Врбић по својој вокацији био уметник југословенске оријентације такође заслужује пажњу и разраду. Излажући на многим "Пролећним изложбама југословенских уметника", и у том сегменту је допринео развоју југословенске културе. Таква вокација уочљива је и у вечерашњој поставци, у којој има мотива из различитих југословенских средина. Заступљене су теме из оријенталне баштине, академске архитектуре деветнаестог и двадесетог века, као и са првих модерних урбанистичких потеза. Урбани пејзаж, који он развија, имао је пандан у сеоском пејзажу. Лесковац је очигледно био база за Врбићева уметничка истраживања и путовања, са којих се враћао пун утисака и готових акварела. О високом квалитету тих експедиција говоре вечерас изложени мотиви Скопља, Тетова, Охрида, као и места на Косову и Метохији.

Радећи у епохи корените трансформације посторијенталног заосталог у модерно, европско, индустријализовано друштво, Врбић се није декларисао као једнострани носталгичар или ламентатор над неумитним нестанком једне цивилизације већ је деловао као ангажовани уметнички тумач који у свом делу успешно спаја старо (затечено наслеђе) и ново (технике, метод компоновања и значења дела). И као описивач градитељства прошлости и као савременик модерне архитектуре, Врбић је у својим радовима синтетисао оно најбоље, како би изразио дубље потенцијале своје уметничке личности.

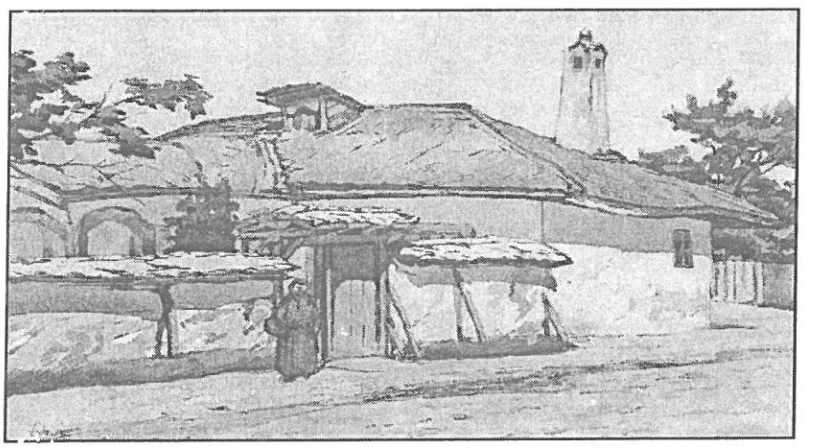

Милан Врбић, Кућа у Лесковцу

Милан Врбић, Чесма на Кудељној ћуприји

Николај Тимченко

ИСТОРИЈА И ПОЕЗИЈА*

Одвајкада постоји проблем односа историје и поезије и претварања историјског фактора у уметничку слику. Како се то догађа и који рационални моменти чине да однос факта и слике, у толикој мери узајаман, буде често однос егзистенцијално супротних и непомирљивих делова једне уметничке структуре? Јер, ако поезија од историје узима грађу, она се, да би била поезија, мора ослободити те исте историје, тог истог историјског факта, те исте свакодневне историјске фактографије која представља одраз једног тренутка историјске судбине, једне епохе или једне личности. Недовољно је рећи да поезија уопштава; треба испитати кад историја прелази у поезију и како изгледа тај естетски процес.

Али, шта је историја, шта је прошлост којом се она бави? Да ли је прошлост заиста оно што је **прошло,** неповратно и заувек? Колико смо ми чеда нашег века у веку садашњем а колико у веку прошлом? Треба ли мењати наше устаљене појмове о прошлости? Постављајући питање на један метафизички план, питамо се и о томе што значе наши књижевноисторијски појмови о такозваном историјском роману или приповеци која се бави прошлошћу? Да ли за литературу постоји прошлост и садашњост, да ли се писац бави њима или нечим другим? "Када је реч о приповедању које има за предмет прошлост", рекао је једном приликом „писац прошлости" Иво Андрић, "треба напоменути да има схватања према којима би писати о прошлости требало да значи пренебрегнути садашњицу и донекле окренути леђа животу. Мислим да се писци историјских приповедака и романа не би сложили са тим и да би пре били склони да признају да сами стварно и не знају како ни када се пребацују из оног што се зове садашњост у оно што

* Љубазношћу госпође Ружице Тимченко, текст је за објављивање у Лесковачком зборнику уступила Задужбина „Николај Тимченко" у Лесковцу, чији је она оснивач.

сматрамо прошлошћу, да са лакоћом, као у сну, прелазе прагове столећа. Најпосле, зар се у прошлости као и у садашњости не суочавамо са сличним појавама и сличним проблемима?"

Андрић говори о сличности појава у прошлости и садашњости, о једном неприметном и нехотичном (бољерећи толико неважном и занемарљивом за њих) прелажењу писаца из прошлости у садашњост и обрнуто и о једној истини која после Елиота, на пример, постаје опште место у нашој естетској и књижевнотеоријској свести: многе границе које смо ставили литератури немају значаја. "Повратак" у прошлост често је алиби за писце; стављање у оквире једног историјског тренутка једне антрополошке садржине од општег значаја није ништа друго до успостављање континуитета у процесу који се назива **бивањем човека у његовој потрази за завичајем.**

Најбољи пример за горње Андрићево схватање је само његово дело чија је тајна баш у тој чињеници да се оно бави **бивањем човека** кога је Андрић сместио у историјски контекст и тог човека учинио нашим савременником, не по сличној ношњи и по томе што би био наш први комшија коме свакодневно пожелимо "добар дан" - него по томе што је његов индивидуални случај показао као инкарнацију једног од видова егзистенцијалне ситуације савременог човека. Не треба дуго тражити да би се нашли примери за то: исувише је, рецимо, познат Аљо из "Приче о везировом слону" или Зеко из истоимене приповетке. Упоредимо њихов животни случај и њихову егзистенцијалну ситуацију са оном коју су у теоријском облику, за савременог човека, формулисали Ерих Фром, Дејвид Рисман и други, да бисмо се осведочили о сличности појава у прошлости и садашњости, како је континуитет традиције и садашњости окарактерисао сам Андрић. У истом смислу, довољно је подсетити на лик какав је Колоња и смисао који је тој личности прошлих времена дао Андрић да бисмо видели колико Андрићево дело у целини антиципира проблеме данашњег света и човека у складу са филозофијом наде и завичаја једног Ернста Блоха.

Међутим, изузимајући и за тренутак остављајући по страни овај општи антрополошки аспект питања и вредности Андрићевог дела, вратимо се првобитном питању: како се историја претвара у поетску слику, јер ако прошлост у једном суштинском смислу нема значења и не може да одржи границе, не може се занемарити егзистенција онога што у историјском контексту представља историјски факт. Дакле, факт о постојању једне личности као што је Давил, као што је Дефосе, као што је Наполеон: то су такозване историјске личности. Питање је: колико историјска факта одговарају "фактима" из Андрићевог дела када су у питању ове личности и уопште када је реч о такозваним историјским личностима у такозваним историјским романима и приповеткама?

Није ли претерано рећи да се ти факти у једном правом уметничком делу никада не слажу и да је лик уметнички изразитији што је удаљенији од свог историјског прототипа?

Да ли писца више интересује животна биографија његовог јунака са свима појединостима из ње или његова сопствена визија света и људске суштине? Одговор је наизглед врло једноставан и сасвим је тачан јер се то егзактно може потврдити: што је већи писац, лик је даљи од прототипа а свим својим понашањем и чиновима мање или више усклађен са општом идејом, Андрић каже поруком дела.

Писца ту интересује историјски факт као повод и провокација за уопштавање које има антрополошки значај. Андрић ће, на пример, искористити неке индиције да од Давила створи лик просечног и ограниченог чиновника који је суви и немушти бирократа и у литератури; такве исте индиције он ће искористити да од Дефосеа створи лик човека коме је ускогрудост, бирократски менталитет и ускост сваке врсте страна. Супротстављени, Давил и Дефосе су као две изражене супротности данашњега света: догматичности у мишљењу и ставу, с једне, и ширине и слободе мисли, с друге стране. Андрић је сваки поступак својих протагониста ускладио са том општом идејом и поруком, не губећи из вида неопходност да у потпуности очува унутрашњу логику оба своја лика.

Дакле, када је могућ уметнички лик? Не онда када се **реконструише приватна историја** историјске личности и ситуације, већ када се ономе што се **догодило као појединачни случај** прида опште значење које оно увек има као тенденција развитка, па се тиме догађај у тренутку историје претвори у људско искуство сажето у поезији.

То је Елиот генијално сажео у поетску слику и саопштио у својој поеми "Четири квартета"; цитираћемо то место које, по нашем мишљењу, даје одговор на питање када се историја претвара у поезију:

"Тренутке среће – не осећање обезбеђености,
Остварења, испуњења, сигурности и љубави,
Или час врло добре вечере, него магновење осветљености
Имали смо као доживљај, али смо му пропустили значење.
А **приближавање значењу враћа доживљај**
У друкчијем облику, изван сваког значења
Које приписујемо срећи. Рекао сам раније
Да протекли доживљај поново оживљен у значењу
Није доживљај једнога живота само
Већ многих нараштаја – није заборављање
Нечег што је вероватно сасвим неизрециво:
Поглед унатраг иза сигурности

Забележене историје, полупоглед унатраг
Преко рамена, на првобитном страху."

Када протекли догађај писац оживи у уметничком облику елиминишући приватни и пригодни моменат а уопштавајући га до какве идеје о човековој суштини – његово дело постаје **савремено;** кидају се границе између прошлости и садашњости – које су ионако вештачке – и дело улази у општи фонд савремености, постаје уметнички документат о човеку за нас а најбољи завичај за свога творца. Назив историјски роман, уопште – то одређење које ограничава дејствовање дела и сужава његово пространство – добија чак пежоративан призвук, оно поставља вештачке границе, деградира поезију импутирајући јој структуралне елементе којих она жели да се ослободи. Историја и поезија у уметничком делу се искључују јер писац чак и не полази од историјског факта јер га свесно пренебрегава као страно тело у организму свог дела. Пролазно не може чинити органску целину са оним што је по својој суштини надвременско и неограничено.

Summary

Nikolaj Timčenko

HISTORY AND POETRY

The author is focusing on issue of inter-relation among history and poetry and modification of history factors in artistic picture/image. How does it happen, which rational moments causes the relation among facts and pictures, so inter-related, is often relation of existentially contrasted and distinct parts of one artistic structure? Poetry takes the constructive elements/sources from the history; nevertheless, if it wants to be history, it can be liberated of history facts. It is not enough to say for the author that poetry generalizes; it tends to examine the moment when the history becomes poetry and how this aesthetic process looks like.

УДК 303.1: 352(497.11)

Јовица Цветковић
Валентина Вукосављевић-Павловић

ОДНОС ГРАЂАНА ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ ПРЕМА ЛОКАЛНОМ ЈАВНОМ СЕКТОРУ

I – У В О Д

Испитивање ставова и мишљења грађана изведено је на репрезентативном узорку од 2,76% пунолетних грађана општине Лесковац са циљем да се провери хипотеза да грађани имају активан однос према функционалном задовољавању њихових локалних комуналних, социјалних и економских потреба и да је тај став квалификован. Допунски циљ је био провера да ли се ти ставови слажу са неким познатим теоријским показатељима о функционалним надлежностима општине у нашем систему локалне самоуправе.

Испитивање је обухватило целокупну територију општине Лесковац (104 насељена места), при чему је један број насељених места (40) елиминисан због мањег статистичког значаја за укупан резултат. Ово због тога што је предмет истраживања био однос грађана са целокупне територије општине у свим њеним руралним и урбаним потподручјима. Узорак је тако формиран да обухвата све делове општине Лесковац подједнако, тако да је повољан за различита територијална груписања (по насељеним местима, по руралним и урбаним групама популације, или по појединим ужим или ширим подручјима). За потребе предмета целокупног истраживања овде ће бити изнети само резултати за општину као целину, за подручја општине која су некада биле посебне општине (4 подручја) и, понегде, за рурални и урбани део популације.

Предмет истраживања обухваћен је са 4 групе питања (при чему је посебна, пета група питања само служила за стратификацију узорка). Питања су тако изабрана да омогућавају да грађани искажу свој функционални однос према јавним пословима који су у надлежности

општине као јединице локалне самоуправе. Избор питања је тако изведен да став према неком облику функционалности локалне надлежности може да се тумачи као јединствен став према тој функцији. И, коначно, изабране су оне појединачне области функционалних надлежности које репрезентују одређену област а немају очигледан прејудицирани положај у нашем систему локалне самоуправе. Нпр., став према средњем образовању није било потребно испитивати јер је ова област по природи своје регулације лоцирана у централном гравитационом месту.

И само груписање питања изведено је из резултата претходних теоријских и искуствених сазнања. Наиме, распоред функционалних надлежности јединица локалне самоуправе у вези је са моделима система локалне самоуправе који су искуствено познати у свету, независно од тога да ли се такви модели примењују у нашем систему. Став према одређеној групи питања тумачен је као став према одређеним моделима организовања локалних заједница према рапореду функционалних надлежности између државе и локалне самоуправе.

Први сет питања је посвећен комуналним и просторним надлежностима које, по правилу, припадају првом степену локалне самоуправе (градском и за групу места која се организују у општину). Друга група питања обухватила је сложенији део локалних јавних потреба који се односи на све врсте социјалних (друштвених) делатности и који по правилу функционално припада у надлежност другом степену локалне самоуправе или региону, а код нас су расподељене између државе и општине. Трећа група питања посебно је проверавала став грађана према постојећем институционалном аранжману преко којег остварују своје локалне заједничке интересе у: општини, месној заједници и преко општине у својој држави. И, коначно, четврта група питања обухватила је економску област која је најмање у надлежности локалне самоуправе (регулаторно је најчешће у надлежност државе и слободног тржишта), али преко којег је провераван став грађана према једном посебном сегменту локалног развоја који се најчешће назива локалном (градском) економијом. Истовремено, провераван је и став грађана према досадашњем развоју општине Лесковац, развоју појединих услужних сервиса који имају територијалну и локалну димензију и њихов однос према сопственој економској будућности. Овај сет питања требалс је да сублимира све флуидне и невидиљиве ставове грађана према постојећој у могућој, другачијој политици економског развоја сопствене општине.

Питања су, најчешће, постављана у правцу тражења квалификације грађана према одређеној локалној функционалној надлежности општине са „задовољава", „не задовољава" или „делимично задоваљава", при чему су и недати одговори равноправно третирани. Остала пита-

ња су тражила слободно исказивање ставова грађана уз ограничење понуђених алтернатива. За највећи број питања посебно је нуђена опција „зашто", са циљем да грађани потпуно слободно и отворено објасне свој већ изнет став. Ова допунска опција отворила је два нивоа истраживања – један, посвећен дефинисаним ставовима грађана о некој локалној функционалној појави и, други, посвећен разлозима за такве ставове. Надаље ће бити разрађен детаљно први ниво истраживања, док ће резултати другог бити повремено назначени да би се ближе образложио некакав закључак о изнетим ставовима грађана према локалним функционалним надлежностима своје општине.

Дакле, питања су директно усмерена на предмет истраживања и у њима није исказиван политички став грађана. На тај се начин резултати испитивања ставова и мишљења грађана морају схватити и не могу се тумачити нити извлачити изведени другачији закључци од оних постављених предметом истраживања. Јер је овде само изнет њихов функционални став према нивоу задовољавања њихових комуналних, социјалних и економских потреба, односно општи став према локалном јавном сектору.

II – НАЧИН ИСТРАЖИВАЊА

1. Предмет, циљеви и радна хипотеза истраживања

Предмет истраживања је утицај постојеће организациције општине Лесковац на степен задоваљавања **потреба** локалне заједнице коју чине грађани општине на читавој њеној територији. Истраживање предмета посматрања је изведено испитивањем степена задовољења потреба грађана, односно њиховог субјективног става према тој потреби. Ради се о потребама које су у директној надлежности општине као локалне самоуправе.

Општи циљ истраживања је био да се на бази спроведеног емпиријског истраживања утврди степен задовољености основних локалних потреба грађана општине Лесковац и формира изведени став о томе какс постојећа организација општине доприноси потпуном и квалитетном задовољавању ових основних потреба грађана. Односно, какав је субјективан став грађана о томе.

Посебни циљеви:

- Открити ставове и мишљења грађана о степену задовољавања њихових конкретних локалних заједничких потреба;

Измерити потребу грађана за евентуално другачијом функционалном организацијом;

- Идентификовати ставове и мишљења грађана који су битни за могуће другачије функционално организовање општине Лесковац.

Основна радна хипотеза постављена је као **предвиђање** да ће испитаници препознати своје потребе у оквиру дефинисане понуде локалних јавних производа и услуга и да ће резултати истраживања потврдити повезаност задовољења потреба и постојеће организације локалних служби и установа у њиховом задовољавању.

2. Узорак

Истраживање је спроведено на читавој територији општине Лесковац и обухватило је 104 насељена места. У истраживање нису укључена само она места (њих 40) која, према дефинисаној величини узорка, имају мање од 5 испитаника. Испитивање је изведено крајем новембра и у првој половини децембра 2004. године, када је процењена присутност грађана већа.

Узорак чини 2,76% пунолетних становника општине Лесковац, дакле 3.125 испитаника (или 2% од укупног пописаног становништва општине). Узорак је стратификован и пропорционалан. То значи да су равноправно заступљени делови популације која је испитивана у подгрупама или стратумима које карактеришу пол, старост, социјално порекло, територијална припадност. При томе се водило рачуна о принципу пропорционалности како би сваки стратум равноправно био представљен у узорку.

	Укупан број становника - Попис 2002. године		Величина узорка	
	Број станов.	Структура у %	Број испитаника	Структура у %
Подручје Лесковац	104.480	66,74	2.100	67,18
Подручје Брестовац	15.262	9,75	306	9,79
Подручје Вучје	19.429	12,41	385	12,32
Подручје Грделица	17.379	11,10	335	10,72
Укупно Општина Лесковац	156.252	100,00	3.125	100,00

Степен просторне пропорционалности узорка је изразито близак стварном распореду становништва општине према попису 2002. г. по издвојеним подручјима. Због елиминације из узорка насељених места

са нижим бројем од 5 испитаника (и 40 насељених места општине због тога) узорак фаворизује подручје Лесковац за непуну половину структурних индексних поена (0,44), највише на рачун подручја Грделица које је дефаворизовано за 0,38 структурних индексних поена.

Коришћене су методе анализа садржаја у комбинацији са интервјуом и методом скалирања. Тип интервјуа који је коришћен у овом истраживању према функцији је истраживачки, према броју особа које учествују индивидуални, према дужини контакта је дужи (око 30 минута) и, на крају, дубинског карактера је, односно реч је о усмереном интервјуу.

2.1. Демографске карактеристике узорка

а) Структура испитаника према полу

- у %

Обухват	Мушки	Женски
Подручје Лесковац	63,99	70,22
Подручје Брестовац	11,68	7,77
Подручје Вучје	13,18	11,26
Подручје Грделица	11,16	10,75
Укупно - узорак	55,68	44,32
Укупно - Попис 2002.	53,48	46,52

Узорак врло благо фаворизује мушкарце, и то за два структурна процентна поена у односу на полну структуру пунолетног становништва према попису из 2002. године. Пропорционални однос мушкараца у узорку и по попису је 55,68 : 53,48. То све значи да у узорку има више мушкараца него жена, као што је и према попису за овај контингент становништва.

Структура узорка по подручјима који су посебно посматрани унутар општине Лесковац показује да део узорка са подручја Лесковац фаворизује женски део популације, док на остала три подручја узорак вафоризује мушки део популације. Диспропорција није значајна.

б) Структура испитаника по старости

Године	18-28	29-38	39-48	49-58	59-68	69-78	79 и више
Узорак укуп.	18,18	21,4	25,0	18,7	11,7	4,8	0,2
Попис 2002.	18,81	16,64	18,42	16,44	15,64	11,23	2,84

Просечна старост испитаника је 43,8 година, док је просечна старост испитиваног контингента становништва општине Лесковац према попису 2002. године 43 године. У узорку су надрепрезентативне старосне групе од 29 до 38, 39 до 48 и 49 до 59 година на рачун старијих (преко 60 година). Најмлађа старосна група је пропорционално заступљена јер учествује у узорку незнатно мање него што је њен удео у укупној посматраној пунолетној популацији.

в) Испитаници према школској спреми

- у %

Ниво школске спреме	Узорак - укупно	Попис 2002. г.
Без стручне спреме	1,67	10,13
Основно образовање	18,83	20,64
Неквалификовани	1,93	18,05
Квалификовани	20,44	
Средње оразовање	39,89	36,85
Висококвалификовани	2,22	-
Више образовање	8,34	3,74
Високо образовање	6,66	4,11

Узорак има релативно пропорционалну структуру према школској спреми у односу на контингент посматраног пунолетног становништва. Незнатно је потцењио контингент са основним образовањем, односно неквалификоване и квалификоване раднике. Такође је незнатно фаворизовао контингент са средњим образовањем, док је контингент са вишим и високим образовањем знатније фаворизован на рачун контингента становништва без стручне спреме који је значајно потцењен.

г) Структура испитаника према квалификацији

У табели је дата структура узорка према квалификацији испитаника, али она није могла да се упореди са стварном квалификационом структуром активног становништва општине Лесковац јер таквих статистичких података није било. Зато је дата могућност да се упореди квалификациона структура по посматраним подручјима општине Лесковац.

Квалификација	Подручје Лесковац	Подручје Брестовац	Подручје Вучје	Подручје Грделица	Узорак - укупно
Пољопривредник	7,99	14,14	14,99	6,76	9,01
Радник	27,96	21,71	34,11	27,94	28,11
Приватник	5,58	7,56	2,84	10,59	5,98
Службеник	10,15	5,26	4,39	12,94	9,26
Домаћица	9,82	15,46	14,99	10,59	11,10
Незапослен	17,52	19,41	15,76	16,18	17,34
Пензионер	14,97	10,53	9,30	14,12	13,73
Без пензије	0,14	0,33	0,52	-	0,20
Студенти и ученици	5,87	5,59	3,10	0,90	4,95

Уочава се да постоји логична структура узорка, како у његовој укупној структури тако и по посматраним подручјима. У укупном узорку доминирају испитаници радници, незапослени и пензионери. Према реалној структури активног становништва општине Лесковац, ово су такође доминатне структуре становништва. Изван подручја Лесковац расте учешће пољопривредника, што такође има свој природни пандан у стварности. У сваком случају, све квалификационе групе су равноправно заступљене у узроку као целини и по деловима узорка који се односе на поједина посматрана подручја.

2.2. Оцена узорка

Оцењује се да је узорак репрезентативан за испитивану популацију и према дистрибуцији демографских обележја омогућује прецизну процену параметара. Узорак благо фаворизује мушке испитанике, средњу старосну групу и више образоване делове популације. Почетни принцип избора 2% популације сваког насељеног места или посматраног подручја омогућује задату пропорционалност. Елиминацијом насеља са мањим бројем испитаника само је незнатно измењена структура узорка по подручјима од стварног просторног распореда становништва. У целини, узорак омогућује процену пропорција у популацији са 95 процентним интервалом поверења.

Испитивање је обављено помоћу специјално конструисаног **упитника** за потребе овог истраживања. Упитник се састоји од 5 целина којима су мерене следећи ставови испитаника: основне карактеристике испитаника, ставови о комунално-просторним делатностима, ставови о локалним социјалним услугама, ставови о јавном сектору, те економска питања. Код највећег дела питања изведено је скалирање на три

нивоа: задовољава, не задовољава, недовољно задовољава, при чему је и неодговорени сегмент питања равноправно обрађен. Уз ову групу скалираних питања тражен је и слободан одговор на питање „зашто". За ове одговоре изведена је анализа садржаја добијених резултата.

Први сет питања у истраживању имао је за циљ да утврди основне демографске карактеристике испитаника, и то: пол, старосну структуру, школску спрему и занимање. У каснијим фазама истраживања овако дата „лична карта" испитаника могла би да послужи за укрштање добијених резултата. Образовање и старосна структура су мерени на код нас прописан стандардан статистички начин.

Други сет питања која су везана за ставове и мишљења грађана у вези са задовољавањем комуналних потреба, у најширем смислу те речи, односи се на: јавну хигијену, одржавање путева и улица, водоснабдевање, стање и организација свих јавних и јавно-комуналних предузећа у општини Лесковац; затим, у ову групу питање спада степен задовољства (при)градским аутобуским превозом и, на крају, задовољство просторном уређеношћу свог места. Питања су од посебног значаја јер се односе на делатности које су у директној надлежности локалне самоуправе. Сва су скалирана на исти начин, што омогућује лако добијање јединственог одговора за целину ове групе питања.

Трећи сет питања односи се на ставове и мишљења испитаника у вези са степеном задовољења потреба које су из области производње локалног социјалног добра, а што се у локалном простору назива супраструктуром: основно образовање, високо школство, здравство, култура, јавно информисање и слободно време. Неке од поменутих области нису у надлежности локалне самоправе, или нису ни у области јавне регулације, али су питања била занимљива за мерење степена деловања локалних кохезионих социјалних сила (на пример: колика је социо-економска везаност грађана за град Лесковац).

Четврти сет питања вазан је за задовољавање економских потреба, у смислу да ли грађани општине Лесковац имају или немају свест о степену развијености услужно–економског сектора у општини. Односно, да ли у довољној мери постоји изграђен став о институционалним механизмима за пружање ових услуга грађанима. Мерена је и њихова просторна детерминисаност у смислу спремности испитаника да пословно улажу свој капитал у сопствено место или неко друго место изван општине Лесковац. И овде је мерена социо-економска везаност грађана за центар општине (град Лесковац).

Последњи сет питања у својој суштини је имао намеру да испита како грађани доживљавају квалитет рада локалног јавног сектора, пре-

познају ли алтернативне институционалне механизме (на пример: месну заједницу) и какав је став о посредничкој улози општине у задовољавању њихових потреба које су у директној надлежности државе. Овом групом питања покушано је да се сублимира став испитаника према сложености постојеће институционалне организације општине Лесковац.

3. Ток испитивања

Испитивање су обавили анкетари (13) изабрани по критеријуму поузданости и образованости (најчешће су са вишим или високим образовањем), а трајало је три недеље у новембру и децембру 2004. г. Претходно су били упознати са инструментом испитивања (упитником), простором и начином испитивања, али не и са предметом истраживања. Инструисани су како да дођу до испитаника и обаве разговор. Интервјуи „један на један" вођени су у стану испитаника тако што су анкетари читали питања и бележили одговоре. Испитивање је у просеку трајало 30 минута. Одзив испитаника је био одличан, са врло ретким одбијањем испитаника да дају одговоре или одустану од испитивања. Проценат одбијања био је врло мали. Ови испитаници замењивани су испитаником из првог следећег домаћинства.

4. Анализа података

Обрада података је обављена уз помоћ сложеног програмског пакета чији је аутор Саша Коцић, дипломирани информатичар, урађеног у Екселу. Главни циљ у анализи је био оцена параметара и тестирање разлика у пропорцијама, те њихово једноставно графичко приказивање, за шта су коришћене сложене статистичке процедуре и информатичке обраде.

III – РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

1. Ставови грађана према комунално-просторној области

Комуналне функције у ширем смислу речи, поред класичних комуналних делатности (јавна хигијена, одржавање локалних путева и улица и снабдевање водом), обухватају однос према простору, однос према раду свих општинских јавних предузећа и градског и приградског саобраћаја. Дакле, ради се о односу према локалном комуналном добру у ширем смислу речи.

Упоређујући одговоре на сва комунална питања (6 питања) у ширем смислу речи, може да се закључи да је исказан највећи степен незадовољства јавном хигијеном (78%) и одржавањем локалних путева и улица (69%). Иначе, степен незадовољства јавном хигијеном је највиши у односу на сва питања у целокупном испитивању ставова и мишљења грађана. На трећем месту по рангу незадовољства је однос према раду општинских јавних предузећа (56%).

Ни по једном питању грађани нису исказали већинско задовољство квалитетом пружања комуналних услуга, али је зато најмањи степен незадовољства снабдевањем водом (38%) и (при)градским превозом (38%).

У целини, **однос према комуналним делатностима** у ширем смислу речи, као примарној надлежности општине као основне јединице локалне самоуправе, грађани су исказали **већинским незадовољством од 55%** У прилогу следи одговарајућа табела и графички приказ.

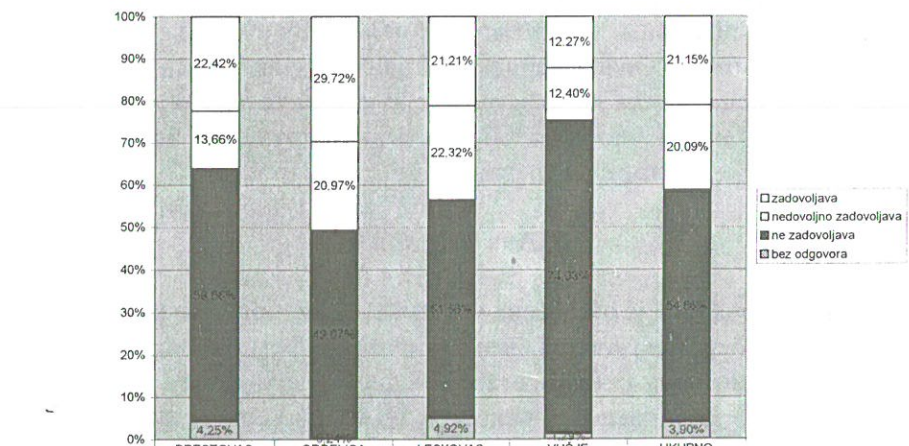

	BRESTOVAC	GRDELICA	LESKOVAC	VUČJE	UKUPNO
zadovoljava	22,42%	29,72%	21,21%	12,27%	21,15%
nedovoljno zadovoljava	13,66%	20,97%	22,32%	12,40%	20,09%
ne zadovoljava	59,68%	49,07%	51,56%	74,03%	54,86%
bez odgovora	4,25%	0,24%	4,92%	1,29%	3,90%

Анализом одговора по изабраним подручјима (Брестовац, Лесковац, Грделица и Вучје) уочава се да су у свим питањима највећи степен незадовољства исказали грађани са подручја Вучје (за свих 6 издвојених питања – 74%). Исти је случај у осталим посматраним подручјима само на нижем нивоу (подручје Лесковац 52% и Брестовац 60%, осим подручја Грделица где је степен исказаног незадовољства обезбеђеношћу комуналним функцијама на нивоу од 49%). То показује да је незадовољство грађана понуђеним комуналним услугама хомогено, билс посматрано на целој територији општине или само по изабраним подручјима (осим, делимично, у случају подручја Грделица).

Разлози за овакво исказивање незадовољства понуђеним комуналним услугама су хомогени за сва 4 подручја и односе се на следеће најчешће одговоре грађана: „нема канализације", „ђубре на све стране", „путеви и улице су неасфалтирани и не одржавају се", „услуге јавних предузећа се не обављају или су нередовне" и „нема планске градње".

Посматрано такође по подручјима, грађани су исказали и друге специфичне разлоге свога става према комуналним услугама. Тако је однос према редовности снабдевања водом позитиван у случају подручја Лесковац и Грделица, а негативан у случају Брестовац и Вучје. Необављање јавних услуга на селу је други најфрекветнији одговор у сва четири посматрана подручја. По питању односа према планској градњи, грађани са подручја Вучја издвајају недостатак домова културе, са подручја Лесковац што нема игралишта за децу, а са подручја Грделица и Лесковац густину насељености. У овом случају, као и у већини других питања, грађани са подручја Брестовац нису исказивали карактеристичне ставове. Свој став према планирању грађани су показали односом према уређености инфраструктуре па су по свим подручјима најфреквентнији одговори они који се односе на став да њихово место није довољно уређено, да нема расвете или да не ради, као и да саме улице нису уређене. На посебно питање, да искажу свој слободан став о недостајућим јавним објектима, грађани у сва четири подручја појединачно издвојили су највише објекте инфраструктуре у ширем смислу речи, објекте који се односе на јавну хигијену и поштанско-телефонске услуге.

У односу на важно питање јавне хигијене грађани су у свим подручјима исказивали став „свуда ђубре", „прљавштина", а грађани са подручја Лесковац и Грделица посебно су издвојили „дивље депоније".

Када се као допунски компаративни метод употреби подела посматраног узорка на два битно различита подручја – град Лесковац и остатак општине Лесковац – као две хомогене урбане и руралне категорије, добијају се такође занимљиви, али и изненађујући резултати. Сублимирано је свих шест изабраних питања и на основу њих формиран јединствен одговор руралног и урбаног становништва на питање односа према комуналним услугама у ширем смислу речи. Из прећашње табеле се уочава да 55% становништва на читавој територији општине има негативан став према овом виду задовољења њихових локалних јавних комуналних потреба. Е, тај већински став формирао је рурални контингент становништва који је са 59% исказао своје незадовољство, док је ниво истог односа према комуналним услугама у граду Лесковцу 50%. У наредној табели су дате пропорције одговора ових двеју категорија становништва по свим постављеним појединачним питањима, из којих се може створити јаснија слика односа руралног и урбаног становништва према комуналним услугама у општини. Издвојена су само два екстремна одговора, па зато збир није једнак 100%, јер остатком није обухваћен одговор „недовољно задовољава", као ни они који нису дали одговоре.

-у %

Питање	Град Лесковац		Остатак општине Лесковац	
	Не задовољава	Задовољава	Не задовољава	Задовољава
Јавна хигијена у месту	79,97	3,75	76,93	7,07
Одржавање лок. путева и улица	70,13	7,29	68,81	13,04
Снабдевање водом	26,26	50,74	46,96	33,04
Рад општинских јавних предузећа	48,48	15,64	61,86	13,39
(При)градски аутобус. превоз	29,87	19,25	43,65	34,90
Просторна уређеност места	44,94	23,64	55,13	28,12

Изнети резултати испитивања ставова становника општине Лесковац у целини или по појединим подручјима показују јединствен одговор грађана: да су постојећом организацијом обављања комуналних делатности већином незадовољни. Реч је, наиме, о одговору на групу питања која су постављена да би се утврдио однос грађана према оним локалним јавним услугама које, по правилу, пружају јединице локалне самоуправе првог степена територијалне организације (општине). Реч је о услугама које су у директној надлежности тих јединица и које имају скоро потпуну просторну предодређеност.

У многим истраживањима показано је да наш постојећи систем локалне самоуправе, и на њему заснован начин организације, не познаје посебно општински и окружни ниво локалне самоуправе, већ је он постављен на много ширем простору, тако да превазилази величину општине у традиционалном смислу речи и делимично захвата окружни простор. Настао у периоду када је општина функционисала као друштвено-политичка заједница, у новој филозофији локалне самоуправе од 1992. године, изгубио се тај смисао, али није створен нови систем, нити примерен облик организовања. Тако је постојећим системом ос-

новна функција општине као јединице локалне самоуправе, комунално-просторна, само једна од многобројних других. А ова основна функција је први и природни облик надлежности општине као традиционалне јединице локалне самоуправе. У сложеним системима локалне самоуправе, које имају све европске земље са дужом традицијом, ове функције су у искључивој надлежности општине као првог степена локалног организовања.

Изнети ставови грађана показују да су они овај ниво надлежности препознали на прецизан начин и да су препознали високу одговорност општине и њених органа за такав ниво услуга (о органима је спроведено посебно испитивање, и о њему ће касније бити више речи). Истовремено је показано да је **незадовољство пружањем ових локалних услуга уједначено, без обзира на ниво територијалног организовања на којем је узорак посматран** (у целини, на 4 изабрана подручја или само на територији града Лесковца и руралном делу општине). На индиректан начин, може се закључити да су грађани незадовољни постојећом организацијом општине и да у било којој другој преорганизацији, са садашњом величином општине, ниво пружања основних комуналних услуга у надлежности општине као јединице локалне самоуправе не може да се поправи.

Ово и због тога што је у европском искуству познато да вишестепени системи организовања локалне самоуправе постоје да би се на оном првом, основном, обављале јавне услуге које су политички и територијално најближе грађанима. За овај ниво услуга потребна је мала општина, састављена од једног великог или од неколико мањих места. Досадашње искуство европских земаља са дужом традицијом локалне самоуправе показало је да се на овај начин обезбеђује ефикасност целог система, па и обављања основних комунално-просторних делатности од заједничког локалног јавног интереса.

2. Ставови грађана о социјалним услугама

Питања из социјалне области обухватају основно и високо образовање, здравство, културу (слободно време) и информисање (путем локалне телевизије). У овом сету питања, која се односе на области секундарне надлежности општине као јединице локалне самоуправе већином доминира **позитиван став степеном задовољавања социјалним функцијама (50%)**. Отворено негативан став исказала је само једна четвртина испитаника. У прилогу је дата одговарајућа табела и графикон, из којих се могу прецизније видети ове и друге релације одговора.

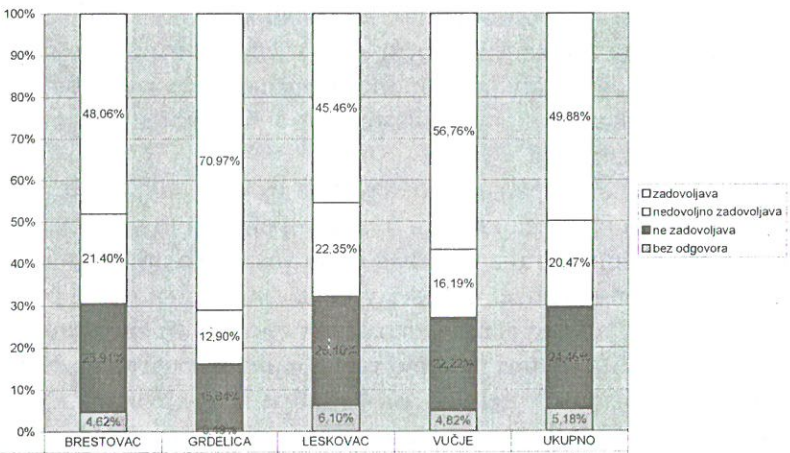

	BRESTOVAC	GRDELICA	LESKOVAC	VUČJE	UKUPNO
zadovoljava	48,06%	70,97%	45,46%	56,76%	49,88%
nedovoljno zadovoljava	21,40%	12,90%	22,35%	16,19%	20,47%
ne zadovoljava	25,91%	15,64%	26,10%	22,22%	24,46%
bez odgovora	4,62%	0,49%	6,10%	4,82%	5,18%

Посматрано по издвојеним подручјима, највећи и доминанто позитиван став према социјалним услугама имали су становници са подручја Грделица (71%) и подручја Вучје (57%). Иако не апсолутно доминантно, и остала два подручја имају већински позитиван став према овим услугама: подручје Брестовац са 47% и подручје Лесковац са 35,5%. Директно негативан став према овим услугама грађани по свим подручјима хомогено су показали у распону од 22% до 26%, осим у случају подручја Грделица, где је он на маргиналних 16%.

Највиши степен задовољства исказан је у области пружања основношколских услуга (60%) и информисања (53%). Однос према здравственим услугама је равномерно исказан задовољавајућим и незадовољавајућим ставом са 37%. Тако се, са релативно неутралним ставом „недовољно задовољава" од 25%, може наслутити да је став према овим социјалним услугама равноправно амбивалентан.

На конкретно питање о квалитету провођења слободног времена грађани су доминантно исказали позитиван став према електронским медијима. Из овога се може већински закључити да се потврђује позитиван однос према квалитету пружања информационих услуга. За разлику од комуналних функција које примарно обезбеђује општина, где је доминантан негативан став, однос према социјалним функцијама, где није доминатна надлежност општине, у целини исказује позитиван став. Зато је, вероватно, код питања о високом образовању, где општина као јединица локалне самоуправе уопште нема надлежности, већин-

ски исказано опредељење за студирањем у Београду (32%), Нишу (29%) и Лесковцу (22%). Занимљиво је да су чак становници града већински преферирали студирање у Нишу (23%), у односу на сам Лесковац (18%), што говори о ставу према понуди, али и квалитету ових услуга у самом граду.

Од свих питања (11) у којима је мерен степен задовољења потреба грађана социјалним услугама највиши ниво задовољства је исказан основнообразовним услугама. Ово је највиши ниво задовољства у целом испитивању. Посматрано по рурално-урбаним подручјима, не постоји битна разлика у односу према овом питању, јер је 58% становника града Лесковца задовољно како је општина решила њихову потребу за основним образовањем, као и 61,5% становника са осталог подручја општине Лесковац. Степен незадовољства исказао се са релативно ниских 22% у граду, односно 19% у руралном делу општине.

Када се посматрају резултати испитивања потреба грађана по подручјима и појединачним социјалним питањима, уочава се извесна хомогеност ставова. Тако, на пример, позитиван однос према информисању и основном образовању апсолутно већински су показали грађани са подручја Лесковац, Гделица и Вучје, а само грађани са подручја Брестовац нису имали доминантан позитиван став (мада је он био већински). Највиши ниво задовољења потреба за информисањем имали су грађани са подручја Гделица (69%) и Вучје (63%). Исти случај је и код основног образовања, где је позитиван став исказало 87% становника подручја Гделица и 63% подручја Вучје. Разлози за задовољство програмом локалне телевизије грађани у свим подручјима (изузев Брестовца) изнели су ставовима да се „програмом покрива цела територија општине", „информисање је редовно и уредно" и „да је окренуто проблемима саме општине". Уз информисање преко телевизије, као једног од доминантних облика провођења слободног времена за сва четири подручја, грађани су као значајно фреквентан облик издвојили само још „одлазак код пријатеља".

Разлози за позитиван став према пружању основнообразовних услуга грађани су по свим подручјима, осим Вучја, исказали задовољством постојањем и близином школе, а незадовољство су исказали због лоше опремљености, организације, услова, степена улагања и наставног кадра.

У случају односа према пруженим здравственим услугама, које готово у целости нису у надлежности општине као јединице локалне самоуправе, доминатно задовољавајући став изнели су грађани са подручја Брестовац и Грделица (57%), док су грађани са подручја Лесковац имали убедљиво најнижи степен исказаног задовољства са 29%

(само град Лесковац – 22%). Грађани овог подручја су једини имали већински незадовољавајући став (41%) пружањем здравствених услуга (само град Лесковац – 46%). Разлози за позитиван став на сва четири подручја су исказани добрим радом особља и организацијом рада, док је негативан однос исказан ставовима да: нема услуга на селу, нема дежурстава, лекари не раде сваког дана и наплаћују услуге које не пружају.

Оно што је речено за први сет питања готово да уопште не важи за ову групу социјалних питања. Наиме, у целини посматрано, грађани су **показали већинско задовољство овим услугама које им обезбеђује општина, али не у значајније предоминантном обиму**. То наговештава да овај ниво услуга на бољи начин обезбеђује општина него они чија је то изворна надлежност. Или су барем на такав начин грађани препознали општину Лесковац. Наиме, овај ниво услуга ближи је другом степену организовања система локалне самоуправе, а који, иначе, не постоји код нас на основу важећег Устава и закона о локалној самоуправи и територијалној организацији.

То наговештава да је величина општине Лесковац много ближа другом степену функционалног организовања и надлежностима који по својој природи припадају том нивоу организовања, како је и показано у овом потпоглављу. Грађани су својим изјашњавањем то такође прецизно препознали. А посебно они (Вучје и Грделица) који су просторно удаљенији од главног социо-економског гравитационог центра општине.

Сагласно већини резултата истраживања у свим његовим деловима, могло би се индиректно закључити да би овај ниво пружања социјалних услуга био много виши када би се на територијално и функционално ширем простору организовало обезбеђење социјалних услуга, а на територијално ужем простору организовало обезбеђење комуналнопросторних услуга. Но, за такав начин просторног и функционалног преуређења потребна је промена постојећих уставних и законских услова или другачије територијално преуређење садашње општине Лесковац у оквиру постојећих законских услова.

3. Однос грађана према јавном сектору

Однос грађана према постојећој институционалној организацији локалног јавног сектора испитивано је сетом питања којима је проверавам њихов став према постојећој организацији (на пример питање: „Да ли сте задовољни тиме колико општина улаже у вашу месну заједницу?"), став према месној заједници као могућем потенцијалном

институционланом нивоу нове организације и став према посредничкој улози општине у задовољавању јавних потреба грађана која су у државној надлежности.

На исти начин како су грађани оценили степен незадовољства пружањем комуналних услуга исказан је и однос према улагањима општине у њихову месну заједницу („не задовољава" са 61%). При томе је позитиван став имало за три пута мање становника него што је имало афирмативан однос према задовољењу комуналних потреба.

Највеће незадовољство улагањима у месну заједницу исказали су грађани са подручја Вучје (79%) и подручја Брестовац (67%), а најмање грађани са подручја Лесковац, али и даље апсолутно већински (57%), при чему су и сами становници града Лесковца том већинском незадовољству допринели са сопствених 54%. Све ове релације могу се идентификовати у графичком приказу који следи. Разлози за овакав став су изложени једноставним одговором - да се не улаже или се не види шта је уложено у њихову месну заједницу.

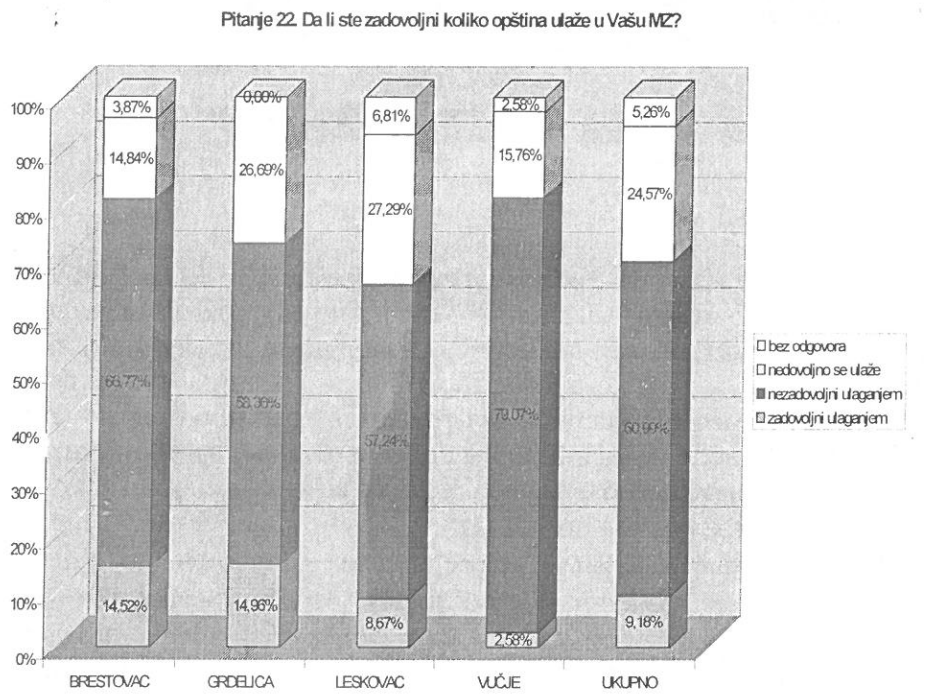

На алтернативно питање које би требало да покаже да ли месна заједница институционално може да замени улогу општине грађани су, опет већински али у нешто нижем проценту (57%), одговорили да су незадовољни радом месне заједнице. Највећи степен незадовољства је

код грађана са подручја Вучје (63%) и подручја Грделица (58%). Само грађани са подручја Брестовац нису исказали апсолутно већински незадовољавајући став (47%). У графичком прилогу су појединачно стратификовани сви одговори.

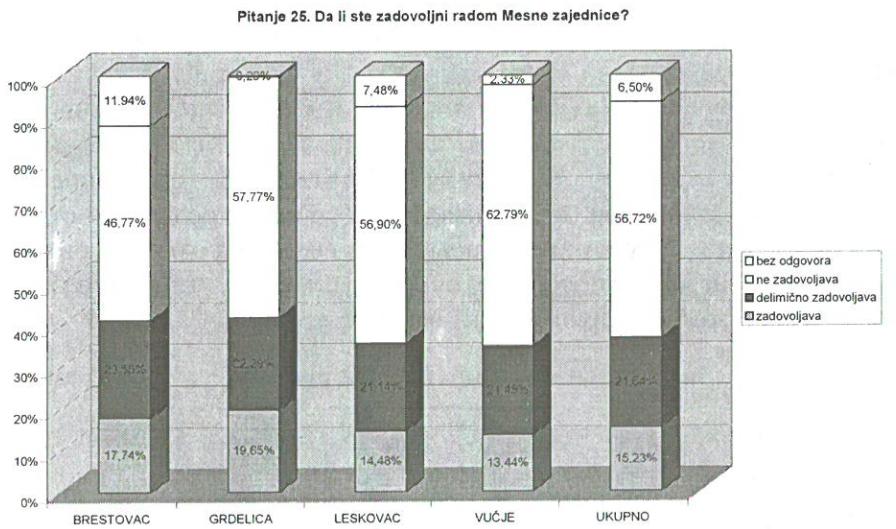

Разлози за такав став проверени су питањем: „Шта би грађани прво мењ: ли у својој месној заједници?" - где је био најфреквентнији одговор „људски фактор", као одлучујући разлог незадовољавајућег става. Занимљиво је да је на комплементарно питање шта грађани не би мењали у својој месној заједници најфрекветнији одговор био „не знам", што говори о врло недефинисаном ставу према овој врсти институционалне организације обављања локалних јавних послова (што су и нека друга истраживања показала).[1]

И на питање квалитета посредништва општине као основне јединице локалне самоуправе у решавању потреба грађана, и то оних које су у надлежности државе, грађани су исказали високо незадовољавајући став са 68,5%, при чему је по свим подручјима степен незадовољства висок. Најнезадовољнији су грађани са подручја Вучје (73,4 %) и подручја Лесковац (70%), а нешто мањи степен незадовољс-

[1] Анкета грађана општине Лесковац, USAID Serbia Local Government Reform Program, Development Alternatives Inc., Београд, јун, 2003.

ва показали су грађани са остала два подручја (Грделица и Брестовац) са 59%. О томе се може видети детаљније у табели која следи као одговор на питање: „Колико Вам општина помаже да решите своје проблеме са државом".

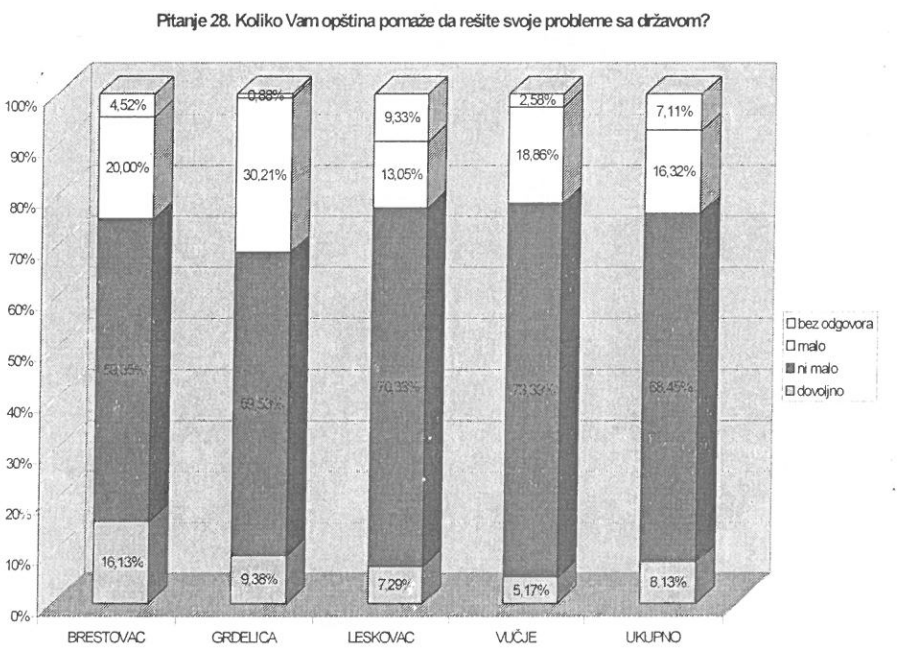

На контролно питање да се грађани изјасне у којим областима је потребно веће ангажовање општине најфреквентнији одговори су били у областима које су већ издвојене као најважније за ово испитивање ставова и мишљења грађана, а које су напред анализиране. Тако су најфреквентнији одговори у области комуналне инфраструктуре, социјалне супраструктуре, па тек онда у области јачања јавног сектора. А какви су ставови грађана по изабраним подручјима општине Лесковац може се прецизније видети у табели која следи.

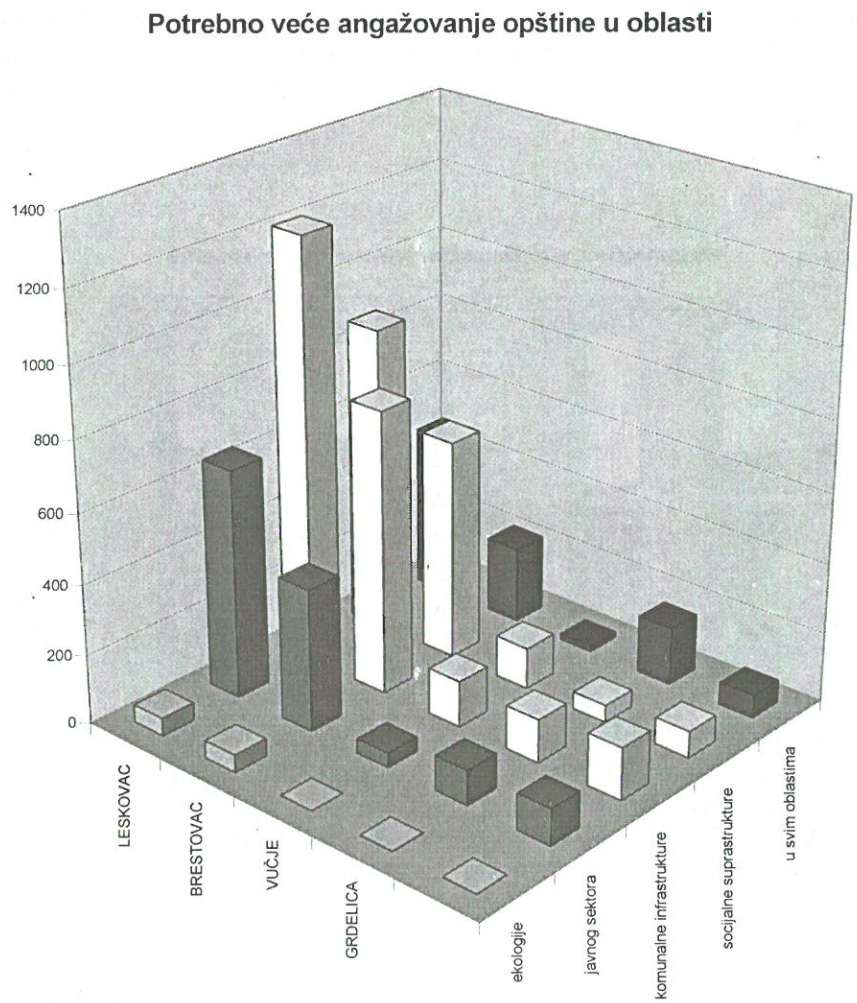

У овом сету питања исказан је највећи степен незадовољства грађана на исти начин као и код групе питања посвећене комуналним надлежностима општине. И на допунска питања која је требало да провере алтернативне институционалне варијанте не добијају се боља мишљења (вертикално посматрано: надоле, према месној заједници, или нагоре, према држави). То говори да **грђани општине Лесковац у постојећем институционалном окружењу не виде могућност побољшавања свог положаја**. Посматрано у целини, између четири издвојена подручја или само за град Лесковац, нема статистички значајнијих варијација. Крајњи одговор је готово у свим случајевима смештен на скали одговора изнад 50% у оквиру уског распона од 10 процентних поена.

4. Ставови грађана о локалној економији

Однос према економском развоју општине и сопственог места је последња група питања којим су испитивани ставови и мишљења грађана према постојећој организацији општине Лесковац којим се на известан сводан начин сублимирају ставови који су напред анализирани. Тако је на овако директно питање огроман број испитаника (преко 2.700) одговорио са „не", „незадовољни" или „нисам", са пододговором да треба одвојити проблеме села од града. Конкретна питања из ове области обухватила су испитивање ставова грађана о развијености услужног сектора, односа према Лесковцу као доминантом економском центру и у којим просторним релацијама је пожељно да се локални економски развој одвија.

Град Лесковац, као доминатан социо-економски центар општине, доживљава се већински на тај начин по свим подручјима без значајне разлике. На питање где купујете крупна потрошна добра за Лесковац се изјаснило 95% грађана са подручја Вучје, са 74,5% са подручја Грделица и 62% са подручја Брестовац. Само у овом последњем случају значајних 15% грађана са подручја Брестовац се определило за Ниш као секундарни економски центар. За Ниш су се са 9% изјаснили и сами становници града Лесковца. У целини, чак 80% становника општине је економски у својој потрошњи оријентисано на град Лесковац (при томе је рурални део тако више оријентисан од самих становника града). Близина места је најважнији и најчешћи разлог оваквог става, а не, рецимо, добра понуда.

Та везаност за град Лесковац има више социјални него економски карактер јер су се за приватно посећивање града изјаснили грађани три подручја која гравитирају овом центру у распону од 60% до 75% (односно целокупна рурална популација са 69%). На исто питање пословну везу према Лесковцу показало је од 23% грађана са подручја Брестовац, до 40% грађана са подручја Грделица (или, у просеку, за целокупно рурално подручје 28,5%). Ближе о томе говори наредни графички приказ.

Pitanje 24. Zbog čega posećujete grad Leskovac (opštinu)?

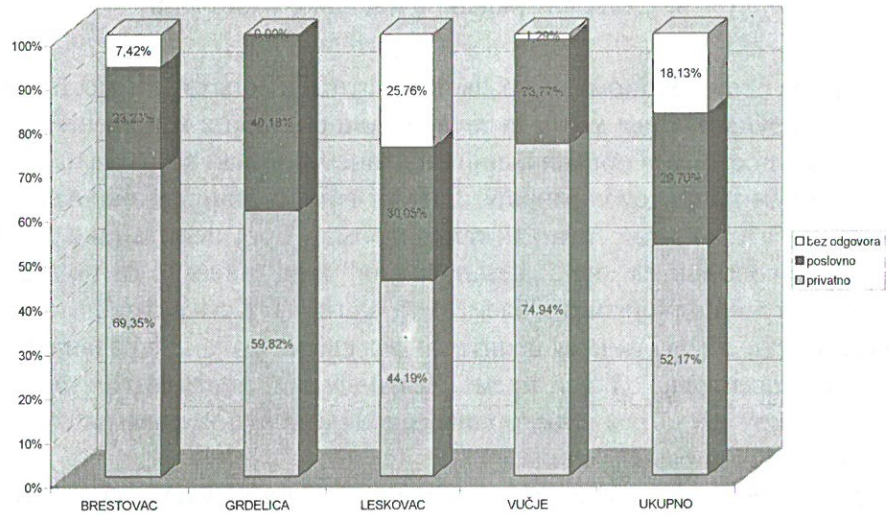

Директну економску везу са Лесковцем као економским центром, у виду дневних миграција исказало је тек 15,5% грађана са подручја Брестовац, 16% са подручја Грделица и 26% са подручја Вучје (или 23,5% у целини за целокупно рурално подручје). И овде најчешће седмичне и месечне посете Лесковцу (74% целокупне руралне популације) потврђују ранији став о социјалној а неекономској везаности за њега као гравитационог центра општине. И овде следи илустрација у виду графичког приказа.

Pitanje 23. Koliko često imate potrebu da posećujete grad Leskovac (opštinu)?

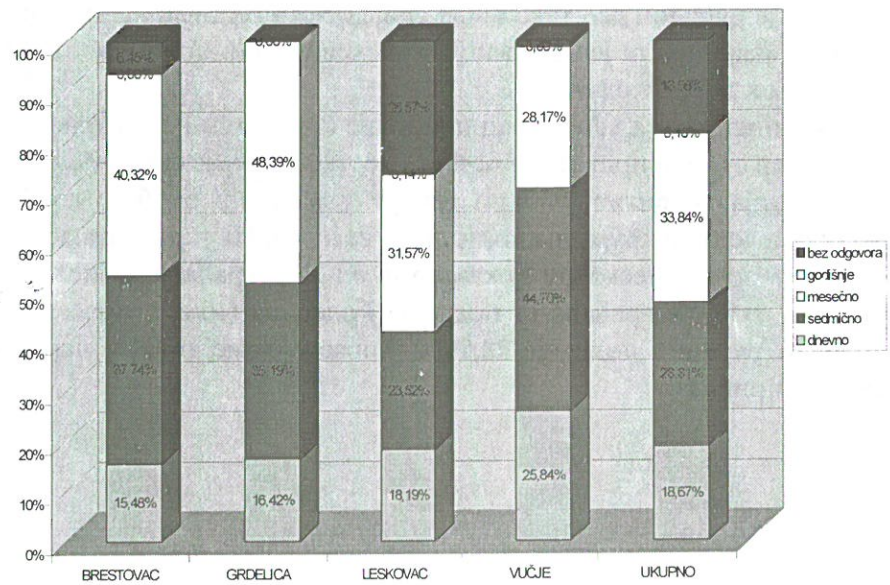

Чињеницу да грађани немају високу директну везаност за Лесковцем као економски центар потврђују и њихови одговори на питање којим је проверавана њихова потенцијална намера да евентуално отпочну сопствени посао. Тако је чак 74% грађана са подручја Вучје, 71% са подручја Брестовац и 68% са подручја Грделица казало да би свој новац уложило у сопствено место (или, у целини, за целокупну руралну популацију 72%). Директно за град Лесковац изјаснило се тек 11-12% грађана са ових подручја. Занимљиво је да су сами Лесковчани исказали мању оријентацију на сопствено место, са 66% опредељености за улагање у економски развој свог града. Средишњи стубац у наредном прилогу не илуструје ову пропорцију јер се у њему сажимају одговори и 50-ак насељених места која, заједно са Лесковцем, чине ово подручје. У прилогу је дат графикон који речено детаљно илуструје.

Pitanje 21. Kad biste imali dovoljno novca, gde bi ga uložili u posao?

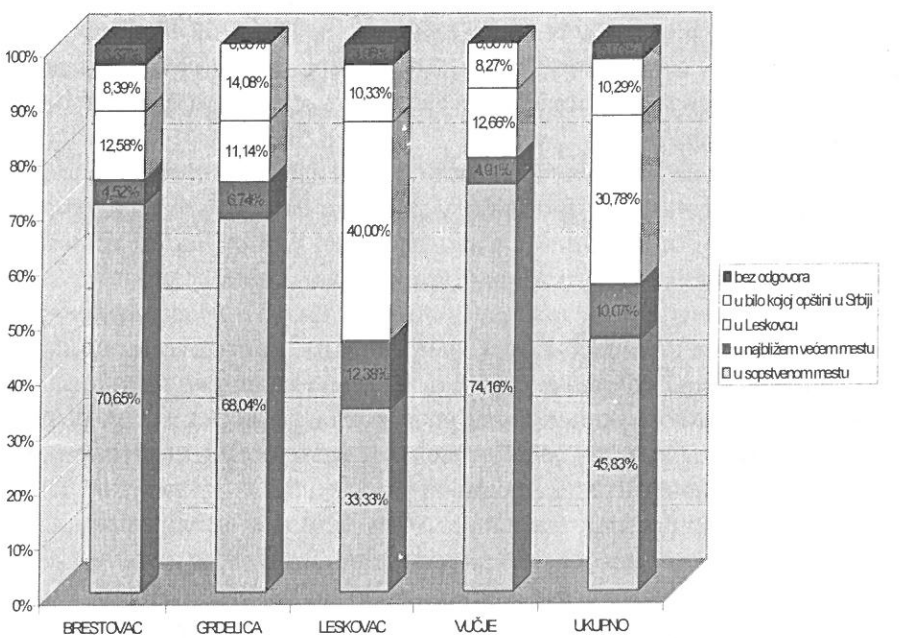

Неразвијеност локалне економске структуре и, посебно, неразвијеност услужног економског сектора, који се по природи везује за Лесковац као економски центар, показује се у одговорима на следећа питања, која су постављена у анкети. Када би могли да бирају између државног и сопственог посла грађани са сва четири подручја су се изјаснили са 51% за државни посао, а са 43% за сопствени посао. При томе

се рурални део општине за државни посао изјаснио са 53,5%, а само становници града Лесковца са 46%, док би се за сопствени посао определило 41% популације руралног и 46% популације урбаног становништва.

У наставку, на посебно питање: „Да ли сте задовољни колико је развијен услужно-економски сектор у општини?", апсолутно већински незадовољавајући став су исказали грађани са подручја Вучје (81%), Грделица (54%) и Брестовац (50,3%), док су грађани са подручја Лесковац исказали релативно (не и апсолутно) већински незадовољавајући став са 38% (само становници града Лесковца 33%). Разлози за овакав став исказују се у следећим најфреквентнијим одговорима о услужним сервисима: неповољни, недоступни, неразвијени на селу, нема услова за кредитирање. Да има повољних услова за развој модерних услужних сервиса показује податак да чак 28% испитаника на целој територији општине већ поседује компјутере, а 41% би их радо набавило. Ова информатичка опремљеност највиша је на подручју Лесковац (30,8%, или само за град Лесковац са 37%) и Грделица (30,4%), а нешто нижа на подручју Вучје (20%) и Брестовац (13,5%), при чему су последњи природно показали највећи степен потребе за информатичким опремањем.

Из изнетог се закључује да опет испитивана популација показује став да своје економске проблеме може сама да реши, али да укупан економски развој општине не пружа довољно шансе, па би се већина, у крајњем, определила за државни па тек онда за сопствени посао. Ово и због тога што до сада формирана понуда локалних услужних економских сервиса не одговара потребама грађана, нарочито не оних на селу; мада је и градско становништво исказало већинско незадовољство.

Из угла територијалног распореда локалних економских развојних ресурса утврђује се постојеће стање да је везаност испитиване популације општине изван града Лесковца за овај социо-економски центар у виду дневних миграција тек испод 1/4 руралног становништва, или директна пословна везаност нешто испод 30%. У ствари, више од 2/3 овог дела испитиване популације показало је више социјалну везаност за град Лесковац него што се изјаснило за економску. У ствари, показали су незадовољство развијеношћу постојећих услужних сервиса, што се, по природи свога квалитета, везује за основни инфрамаргинални гравитациони центар (градски).

Грађани, међутим, из угла локалне економије, предоминантно преферирају **улагања у сопствено место**, те тако и очекују могуће будуће смернице локалног економског развоја. Диференцијација између основног гравитационог центра (град Лесковац) и центара нижег хијер-

архијског реда (Вучје, Грделица, Предејане, Брестовац, Печењевце) мора да се успостави потпуно на другачији начин. Постојећа организација општине Лесковац и институционални систем који подржава локални економски развој, не задовољавају ове потребе јер су грађани исказали већинско незадовољство. При томе, исказали су и чврсту намеру да решење нађу у сопственом непосредном окружењу.

IV – ЗАКЉУЧАК

Истраживање и резултати анкетираних ставова и мишљења грађана општине Лесковац, на репрезентативном узорку од 3.125 испитаника, на читавој територији општине, у 104 насељена места, показали су следеће:

1. Ово је прво (у Србији, па и у општини Лесковац) обимно и свеобухватно испитивање ставова грађана о степену задовољавања њихових потреба у областима које су у надлежности општине као локалне самоуправе (комунално-просторна, социјална, економска и област јавног сектора).

2. Испитивање је изведено на методолошки конзистентан начин, па се добијени резултати са високим статистичким поверењем могу сматрати репрезентативним мишљењем целокупне популације општине Лесковац.

3. Генерално утврђени резултати анкетираних ставова и мишљења грађана показују њихов квалификовано висок степен разумевања појаве која је испитивана, који су истовремено идентични познатим теоријским и искуственим сазнањима о локалној самоуправи као предмету истраживања.

4. Став грађана према задовољавању њихових потреба за основним комуналним и просторним услугама (и производима) већински је незадовољавајући са 55%. Већи степен незадовољства показали су становници са руралног подручја општине (изван града Лесковца). Највећи степен незадовољства обезбеђеношћу локалним комуналним функцијама грађани су исказали посебно према јавној хигијени (78%) и одржавању путева и улица (69%). Најмањи степен незадовољства показали су према водоснабдевању (38%).

5. За разлику од претходне групе питања, став грађана према задовољавању њихових социјалних потреба је задовољавајући (50%) и тек је једна четвртина испитаника исказала отворено незадовољство.

Највиши степен задовољства исказан је у области пружања основношколских услуга (60%) и информисања (53%). То показује да грађани за своју општину (и град Лесковац као центар) више показују социјалну везаност него просторно-комуналну.

6. Као и код првог сета питања о просторно-комуналној области, став грађана према локалном јавном сектору је високонезадовољавајући (исказан са незнатно нижим процентима). То је исказано незадовољством улагања у њихову месну заједницу, самим радом месне заједнице и посредничком улогом општине Лесковац у задовољавању њихових јавних потреба из надлежности државе. То говори да грађани општине Лесковац у постојећем институционалном окружењу не виде могућност побољшавања свог положаја.

7. Однос грађана према укупном економском развоју општине Лесковац је високонезадовољавајући (2.700 испитаника је исказало такав став). Истовремено, показана је и висока везаност за град Лесковац као социо-економски центар општине у свим испитиваним подручјима, при чему је та везаност више социјална него економска јер је велики број грађана са руралног подручја општине (72%) излаз за сопствени економски положај видео у развој сопственог места. И остали резултати испитивања су показали ниску пословну везаност грађана са овог подручја за град Лесковац (23,5% испитаника има дневну миграциону везаност за Лесковац). Конкретан сегмент незадовољства грађана усмерен је на низак ниво развијености услужних економских сервиса који по просторној подели рада припадају главном социо-економском гравитационом центру општине (граду Лесковцу).

Сводним закључком се утврђује да су добијени резултати, у целини и по посматраним потподручјима општине Лесковац, потврдили квалификованост изнетих ставова, активан однос грађана према заједничким функцијама које им по својој природи обезбеђује њихов локални јавни сектор и врло малу разлику у изнетим ставовима између градског и руралног становништва, тако да се може рећи да целокупно становништво има хомогени став према својој општини. Изнети резултати су потврдили основну хипотезу - да став грађана према задовољавању њихових локалних јавних потреба, које су у надлежности општине као јединице локалне самоуправе, није задовољавајући и да постојећа функционална организација општине Лесковац, као једне од највећих општина у Србији, не може битније да промени такво стање.

Литература

1. **Анкета грађана општине Лесковац**, *USAID Serbia Local Government Reform Program, Development Alternatives Inc.*, Београд, јун 2003.,

2. Зорица Вукашиновић, **Однос грађана и извршних органа локалне самоуправе са посебним освртом на урбани менаџмент**, у: **Реформа урбаних политика земаља у транзицији**, *Југословенски институт за урбанизам и становање*, *Удружење урбаниста Србије*, Београд, 1998., стр. 141-153.

3. Сава Вељковић, Јовица Цветковић, **Утицај територијалне организације на уређење насеља**, у: Р. Богдановић и др., уред., **Село у новим развојним условима**, *Удружење урбаниста Србије*, Београд, 2002., стр. 217-225.

4. Мијат Дамјановић, ед., **Локална демократија – стање и перспективе**, *Магна агенда,* Београд, 2002.

5. Бранислав Марковић, **Грађани, локална самоуправа и остваривање основних права и слобода – у општини**, *Локална самоуправа*, бр. 1/1997, Ниш, стр. 49-61.

6. Добросав Миловановић, **Изградња модела локалне самоуправе у Србији**, *Локална самоуправа*, бр. 1/1997, Ниш, стр. 76-85.

7. Б. Милосављевић, **Демократски атрибути локалне самоуправе**, *Комуна*, бр. 3-4, Београд, 1990.

8. Еуген Пусић, **Локална заједница**, *Народне новине*, Загреб, 1963.

9. **Regionalisation and its Effects on Local Self-Government** - Council of Europe, January 1998.

10. Јовица Цветковић, Сава Вељковић, **Територијална организација и величина јединице локалне самоуправе**, *Економски видици*, год. VIII, бр. 1/2003, Београд, стр. 39-46.

11. Јовица Цветковић, **Локално социјално добро (управа и самоуправа)**, Економски видици, год. IX, бр. 4/2004., Београд, стр. 593-605.

12. Ненад Поповић, **Грађанин у локалној самоуправи**, *Одбор за грађанску иницијативу*, Ниш, 2001.

13. Валентина Вукосављевић, Марина Павловић, **Мишљења и предлози грађана поводом уређења Старе чаршије у Лесковцу**, *Завод за урба чизам Лесковац*, Лесковац, јан.-мај 1991.

14. Валентина Вукосављевић-Павловић, **Ставови и предлози грађана поводом решавања важних друштвено-економских и комуналних проблема у Грделици**, *Зеленичe*, бр. 19/1998.

15. Војин Милић, **Социолошко проучавање локалних друштвених заједница**, *Југословенски часопис за филозофију и социологију*, бр. 1, Београд, 1957.

Summary

Jovica Cvetković
Valentina Vukosavljević-Pavlović

RELATION OF RESIDENTS OF LESKOVAC MUNICIPALITY TO LOCAL PUBLIC SECTOR

Up to now, systematic surveys of opinions of residents from Serbian municipalities related to the functioning of local self-government were not undertaken. This work is attempt to, using one wide sample of one of the most complex municipalities in Serbia, confirm the approach of residents in Serbia related to meet their needs which could be resolved by function of local public sector. Results showed out the qualified attitude of the residents and high level of accepting well-known theoretical outcomes about functioning of local public sector.

ГРАЂА

УДК 32: 929 Станковић Д.

Драгић Станковић

БИО САМ УЧЕСНИК

Рођен сам 9. септембра 1910. год. у изразито сиромашној земљорадничкој породици у Великом Трњану, селу удаљеном од Лесковца нешто више од седам километара. По броју домаћинстава, по досељењу Срба у ове крајеве, убраја се међу највећа равничарских села. Заједно са Рударем, Пресечином, Шаиновцем, Стројковцем и др. чини подручје густо насељеним, јер су сва села једна од другог на незнатној удаљености, 2 до 3 км.

Још у детињству причао ми је деда по оцу, Тома, по повратку из немачког заробљеништва, да је село добило назив по трњу којег је било доста у овом делу Лесковачке котлине. Његов најстарији брат, Ђорђе, од њих петоро, одељен је пре Првог светског рата на овај простор (узвишење), где и сада живи његово потомство. По предању, сазнао сам од Томе, овај простор је био непроходан и обрастао густим трњем, те су били принуђени да ово трње секу (крче), како би му обезбедили слободну површину коју и данас користе као двориште. Иначе, Тома је овај простор, као и његови преци, употребљавао делимично као обор или замет, како су у то време називали место за чување стоке. Очев отац, деда Тома, поред одељеног најстаријег сина Ђорђа, имао је још четири сина и две кћери. По њему и данас моју фамилију називају Томини. Приликом обраде једне њиве у подножју брда званог Падалиште отац ми је причао да су на тоом брду живели искључиво Цигани, те да се зато и овај простор зове данас Циганси рид. Овај предео смењује већи брдовити терен под густом шумом, звани Кулашево. По предању, овде је живео неки богат човек са овим именом. Онда настају површине засађене виноградима, због чега се овај део назива Падови.

Када су Турци почели да насељавају делове јужне Србије, дошли су и у ове крајеве, обрасле густом шумом. Одмах су почели да заузимају српске куће на селу, а потом и читава села у овом делу Поречја. Све је

ово нама било познато захваљујући казивању најстаријег човека у селу, Наће, званог Коларски. У то време он је био напредни сељак. Говорио је да су се грађани села одупирали покушавајући да спрече насељавање Турака. Насупрот томе, постоји неко предање да у Трњану није уопште било Турака, да су сељаци бирали најбоље домаћине, који су као делегати одлазили у Порту, у Цариград, и успевали да добију потврду (ферман) да се у селу спречи насељевање Турака, односно да га не могу потчинити. Тако и данас постоји сазнање, које се преноси с колена на колено, да турска нога у ово село за турско време није крочила. О свему овоме приповедао је и отац деда Томе, па је са тим предањем упознавао и мога оца Михајла.

Једини човек из те многобројне породице, зв. Коларци, Алекса, завршио је гимназију или, колико ми је познато данас, завршио је седам разреда гимназије и био је судски службеник, па је службу напустио у циљу обраде великог имања, покретне и непокретне имовине.

Као дечак, за време школовања у основној школим, преко лета чувао сам стоку, а касније, када сам одрастао, виђао сам деда Нађу да чита књигу, а имао је и рамен са књигама.

Када сам са стрицем, млађим братом мога оца, Костом, одлазио на место звано Каменити рид ради сече дрва за огрев, он ми је причао да је на овом брду вођена борба за време Првог и Другог балканског рата са Бугарима и да су по ослобођењу наше земље налажени остаци муниције, па и читави реденици. Разгртао је шумско лишће и налазио празне чахуре. Овај забран простирао се и на другој страни долине. Објаснио ми је да је на овом простору постојало језеро, а ово је сазнао од својих предака. У језеру је било пуно риба и разних птица. Исто тако, између Рудара и Великог Трњана постојала је велика површина под водом, звана Шамак. Ова површина је после Другог светског рата претворена, пошто је исушена, у плодно земљиште. Чувајући стоку, ја сам први пут овде видео ловце из Лесковца који су долазили у лов на дивље гуске и патке.

Као ђак лесковачке гимназије, могао сам да уочим да су радне навике сеоског становништва биле њихова главна карактеристика. Радило је и старо и младо, а деца су чувала стоку. Мој отац је био заробљен за време рата и остао је у заробљеништву све до окончања Првог светског рата. Када сам мало одрастао, био сам принуђен да и ја чувам стоку, не само нашу већ, уз извесну накнаду, и комшијску. На селу је било уобичајно да се деца од малена привикавају на рад.

На селу, пре Првог светског рата, па и после, било је мало деце која су завршавала основну школу. Догађало се да родитељи, иако се дете уписало у школу, настоје да му прекину школовање, наводећи као раз-

лог да нема ко чувати стоку или помагати у обради земље, која је захтевала већу радну снагу. Мој отац живео је у породици са четири брата, пошто је Ђорђе био одвојен још пре рата од свога оца и две сестре. Мој тац, као најстарији, успео је да их школује, односно да заврше основну школу. Основну школу завршила је и једна од наше две сестре. Љуба је била одлична ученица, а по причању оца добила је и неко одликовање. То је била једина писмена жена не само у Великом Трњану већ у целом Поречју.

По избијању Балканског рата, браћа су била мобилисана у војску, а жене са децом остале су код куће са петоро малолетне деце.

Велике патње поднео сам за време ових ратова. Оца се и не сећам јер сам био дете, а он је био у заробљеништву. Мајка нас је са великим потешкоћама прехрањивала, заједно са три јетрве. Сећам се када нисмо имали намирнице, особито у пролеће, мајка је била принуђена да по ливадама бере траву звану кисељак или коприве. То нам је кувала без или са кукурузним брашном, правећи нешто налик на гибаницу или, како смо је у селу звали - катмер. У том рату погинуо је најмлађи брат Дина.

За време робовања под Немцима, једнога дана у нашу авлију ушла су три огромна вагонета. Не знам прави назив ових возила, али знам да су их вукли крупни коњи (штајерци). Дознао сам да су ово били аустријски војници. Однели су целокупну количину сена, тако да смо остали без сточне хране. За време утовара сена, окупили смо се ми и деца из комшилука, а војници су нам давали нешто налик на бисквите. На крају, неким дугачким цевима, налик мачевима, покупили су и кокошке набадајући их. Сећам се, као да је јуче било, када је кроз Велико Трњане, у поподневним часовима, прошла ослободилачка војска у три колоне. Имао сам нешто више од осам година. Један старац, кум моје породице, узвикивао је: "Живела наша ослободилачка војска!", а грађани и жене су износили кукурузни хлеб, колико се затекло у кући. Давали су и вунене чарапе. Сећам се да је моја мајка је дала неколико пари вунених чарапа.

По завршетку Првог светског рата и по повратку тројице браће из заробљеништва, настала је деоба међу браћом. Тако да су од једног многобројног газдинства формирана четири. Мој отац, као најстарији, желео је да остане у очевој кући, и то га је прилично осиромашило. При деоби, отац је, желећи да сачува родитељски дом, а новаца није имао да исплати браћу, свој део непокретне имовине уступао њима, све у циљу да очува породицу.

Када се отац вратио из заробљеништва 1918. године, а можда и 1919 не могу се најбоље сетити, мени је било већ осам година. За оца

нисам знао све до тада, а мајка ми је само причала о њему, да је заробљен и да се налазио у Немачкој.

МОЈЕ ШКОЛОВАЊЕ

Зграда основне школе у селу била је руинирана јер су је Бугари користили као шталу, па је прилично била оштећена. Зато сам са извесним закашњењем пошао у први разред.

Основну школу завршио сам са одличним успехом. Као одличног ђака, учитељ Жунић повремено ме је запошљавао да чувам његовог сина, малолетног Драгана. Догађало се да испитујем ђаке из рачуна. Имао сам проблема око наставка школовања. Учитељ Сретен Жунић убеђивао је мога оца да идем у гимназију. Оцу ово није било по вољи, имајући у виду своје материјалне могућности после деобе са браћом. Најзад, учитељ је успео да га наговори и он је одлучио да продужим школовање. Мајка је спремила сина, и ја сам са оцем кренуо први пут у град. Направила ми је торбу за књиге од вунене материје, намењене за сеоске футарке (сукње), изаткане од вуне, панталоне и кошуљу од кудељног платна, а опанке од сирове свињске коже. Заједно са оцем купили смо књиге, али не све, јер није имао довољно новаца. Са купљеним књигама и торбом пошао сам у гимназију. Већина ученика књиге је носила у кожним чантрама или у рукама, под мишку, а ја сам једини био са овом торбом. Осетио сам се постиђеним. Оставио сам торбу и никада је више нисам употребљавао, а књиге сам носио у рукама.

Тада су из Великог Трњана наставила школовање у гимназији још четири ученика, међу њима и мој брат од тетке Прокоп Цветановић. Његови родитељи били су имућни, имали су више хектара обрадиве земље. Становао сам заједно са Прокопом. Родитељи су нам обезбедили заједнички стан у Влајковој улици бр. 74, у насељу Подврце. Кућа је била склона паду. Више је личила на шупу него на просторију за становање јер власник није имао рачуна да је поправи. Кров је прокишњавао, патоса није било, већ обичне земље. Када је падала киша, употребљавали смо корита да бисмо спречили поплаву. Жена код које смо становали није била права власница куће, већ је и она давала кирију од 36 динара за целу годину, а мој отац је месечно плаћао по шест динара. Бавила се ужарским занатом, била је удовица. Поред ове кровињаре, имала је и просторије где је сукла кучину, ужарију.

И ја и Прокоп завршили смо први разред гиманзије. Прокоп није хтео да продужи школовање, иако су његови родитељи желели да настави. Почео је са изучавањем столарског заната, али ни то није завр-

шио. Његовим одустанком моја егзистенција била је на ивици, зато што су његови родитељи, као имућни, доносили за исхрану више намирница. У пролеће када нестану намирнице, а пре свега кукуруз, повремено је настајала за мене безизлазна ситуација. Остајао сам често и без осветљења, јер нисам имао пара да купим гас, петролеј. Служио сам се лампом, а једно време и гасарчетом. Покушавао сам да се сналазим и на друге начине. У то време Лесковац је оскудевао у пијаћој води. Водом за пиће становништво ове улице, а и град, снабдевало се из речног корита. Поред речног тока копали смо у песку рупе. Када би се вода довољно избистрила, захватали смо је.

За Лесковац се може рећи да је у то доба био без воде, особито лети, јер у целој вароши није било ниједне чесме. Једино је постојала једна чесма испред Влајчићеве сапунаре, сада Дом културе, и друга код стрелишта, парк Девет Југовића. Нарочито је било проблема лети, односно с јесени, када се потапа конопље у Ветерницу, што воду закисели, па је становништво било принуђено да пије бунарску воду која је била доста тешка. Зато се приступило копању доста дубоких кладенаца у речном кориту Ветернице. Рано изјутра или касно увече, по улицама су се могли видети читави редови девојака и жена из богатих и сиромашних кућа, а у Подврцу, где сам становао, носиле су по две тестије (крчаге) ветерничке воде. Слуге, а било је и мањих дечака, носили су крчаге на куки специјално направљеној од дрвета. Ову куку, дознао сам касније, називали су обрамица.

Град Лесковац, са оријенталним наслеђем, доста је био прљав, са блатњавим улицама, џомбастом калдрмом, а највећи број улица је био без калдрме и пијаће воде.

У овој ситуацији морао сам се некако сналазити. Понудио сам се двема богатијим породицама да им доносим воду са чесме сваког другог дана. Чесма је била доста удаљена од Влајкове улице, у којој сам становао, можда више од пола километра.

Моје школовање је постајало из године у годину све несносније јер сам морао да одлазим у село због снабдевања храном. Доносио сам пасуљ, кромпир и друго, а догађало се, када обезбедимо дрва, да наша газдарица скува понешто. У овој улици становали су и други ђаци из Поречја: Светозар Крстић, звани Тоза, Заре Илић, Лука Лазаревић, Петар Станковић и други. Најближи комшија био ми је Светозар Крстић. Иако је био старији од мене, често смо се састајали. Знао је да припрема качамак, алву и друга јела. Догађало се више пута да имамо брашно, али смо оскудевали у дрвима, те смо били принуђени да скидамо тарабе са фабрике столица, индустријалца Петра Илића. Често смо увече или у први сумрак одваљивали даске и тако обезбеђивали

огрев. Поред њега и ја сам научио да кувам качамак и друга јела. За време распуста помагао сам родитељима у обради земље, поготову при огртању кукуруза, жетви, брању конопља и др. Особито ми је причињавала тешкоћу жетва пшенице. Отац је и туђе њиве обрађивао, укључујући и њиву Василија Антића, службеника војне команде у Врању, који је био доброг финансијског стања. Ова њива налазила се у шумовитом пределу, са свих страна обрасла густом шумом. Отац је са мном и двема старијим сестрама долазио на њиву увече, да тамо спавамо и да рано ујутру, по хладовини, наставимо са жетвом. Увече смо нешто мало радили, па бисмо легли да спавамо. У долини се чуло завијање вука. Отац је устао и узео набодњу (дугачко дрво са два шиљка - ракља) које је увек носио са собом. Храбрио нас је да се не плашимо. Остао је будан целе ноћи. Са жетвом смо почели одмах по изласку сунца. То је тежак посао, од сагињања заболи кичма, па сам често на коленима клечао и жео српом. Нисмо имали добре српове, јер је био велики проблем купити нове. При прикупљању руковета у сноп̀ље, испод једног моја сестра је заједно са њим дохватила и корњачу, па је јаукнула, због чега смо се сви уплашили. Најтежи посао за мене је била и вршидба, јер се приликом одвајања сламе од зрневља ствара велика прашина, што често онемогући нормално дисање. Пошто сам често одлазио у село, у повратку, у близини вароши пролазио сам поред места где се сада налази окружни затвор, где је био пут према Ериној води̇ници. Када сам једном дошао до места где се скреће за воденицу, на путу су стајале велике гомиле шодера, намењеног за оправку пута од Лесковца према Вучју. Шодер је допреман из речног корита, и то кулуком, како би се индустријалац Лаза Теокаревић могао лакше служити овим путем. Када сам се приближио гомили песка, један човек је коракнуо неколико пута и када је био близу мене бацио је капу испред мојих ногу. Уплашио сам се да ће ме напасти или туђи. Намирнице које сам носио у башчалуку, са дрветом о рамену, пале су ми, заједно са тојагом у песак. Преплашен, сагнуо сам се и узео намирнице, па онда пожурио према граду. Човек је остао и посматрао ме. Флаша се са млеком разбила, а сир остао у прашини. Ни сам не знам шта је овај човек желео, остао је без речи и на месту на коме сам га видео. После овога никада се нисам враћао из села по мраку.

По положеној малој матури у гимназији, отац је желео да наставим богословију у Призрену. Подигао је из банке 300 динара за моје путовање у Призрен. Није био писмен, а да би га други потписао на меници требало је платити још 15 динара, сагласно са власником банке. Да бисмо избегли ово плаћање ја сам, као непунолетан, потписао ову меницу. Нисам био вољан, али сам ипак хтео да удовољим оцу. Оти-

шао сам у Призрен да бих се уписао. У богословији сам остао неколико дана, али ово није одговарало мом начину живљења и схватања ствари. По повратку у село, отац ме је запослио у општини, као писара. Тада је за мене настала још једна болна ситуација. Нисам могао да продужим школовање у гимназији, односно пети разред. Министарство просвете је укинуло више разреде гимназије, од 5. до 8. Ученици су се уписивали у врањске или нишке школе. Размишљао сам да продужим у Текстилној школи, али ми ни то није одговарало, па сам одустао. Међутим, када сам већ почео да радим у општини, дознао сам да је Министарство просвете променило своју одлуку и донело одлуку о укидању уредбе дозволивши осморазредно школовање. Истовремено, објављено је да се ученици који су се уписали у другим местима, као и они који то нису учинили, могу пребацити у Лесковац, са жељом да наставе пети разред. Одмах сам напустио општину, иако отац није био сагласан са овом мојом одлуком.

Уписом у пети разред гимназије настају нови проблеми. Куповао сам увек старе књиге од ђака који су завршили мој разред, уколико програм није био измењен. За неке предмете, као што су немачки и латински језик, морале су се купити нове књиге. Удружио смо се са Луком Лазаревићем да купимо по једну књигу, па је он купио немачку, а ја латинску читанку. Њима смо се заједно служили, јер нисмо били у истом одељењу. Међутим, речнике за латински и немачки језик нисмо могли купити јер су били скупи. Најзад сам се досетио да ове речнике сигурно има, у то време студент, Влада Михајловић. Владу сам познавао, јер смо становали у истој улици, и при сусрету сам га обавезно поздрављао скидањем шајкаче, пошто нисам имао ђачку капу. Одлучио сам да му се обратим. Затекао сам га у радној соби. Објаснио сам му зашто сам дошао. Знао сам да потиче из богате породице. Напоменуо сам да нисам у стању да купим речнике који су ми били потребни, а он је без колебања извадио своје речнике и дао ми их, рекавши: "Послужи се". Обећао сам му да ћу му их вратити. Влада је после завршених студија медицине остао са послом у Београду. Ове речнике нисам био у могућности да вратим, јер се никада више није ни враћао. Међутим, после ослобођења са службом долази у Лесковац. При сусрету са њим, срадачно сам му се захвалио и објаснио да су речници до тада остали код мене. Одговорио ми је да је запазио да нису међу његовим књигама, али је заборавио да их је мени дао. Ипак, нисам му их могао вратити, јер су ми за време окупације и мога последњег хапшења 1944. године, при претресу стана, били одузети. Поред речника тада су ми одузете књиге народних песама, бицикл, печат Академског позоришта и друго.

Но, да се вратимо на моје школовање у гимназији. У сагласности са корисницом стана, примио сам и друге ученике нижих разреда. Тако је стигла Бранка Цветановић, моја сестра од тетке из Трњана, у договору да доноси више прехрамбених намирница а да јој ја помажем у учењу. Извесно време ту је живео и Крста Стојановић из Рудара, кога је школовала баба (она се бавила врачарењем и зарађивала за његово школовање).

За време мог школовања имао сам пуно згода и незгода којих се сећам. Нисам могао да купим ђачку капу која је била обавезна. Разредни старешина, Игор Павлов, често ме је због тога опомињао. При завршетку петог разреда имао сам нову капу. Отишавши у село, осетио сам велико задовољство када су ме мештани видели са капом и ознаком разреда, као и новим капутом.

Вид ми је знатно ослабио у седмом и осмом разреду гимназије. Материјална ситуација ми није дозволила да обезбедим бољи стан, са електричним осветљењем, па је, вероватно, због тога мој вид почео интензивно да слаби. После положене матуре код мене настају нови проблеми, због веома лоших материјалних могућности. Нисам могао да студирам оно што сам желео - шумарство или агрономски факултет. Доживео сам пре матуре, у осмом разреду, једну тежу ситуацију.

За време божићног распуста обратио сам се др Здравку Нижетићу, очном лекару у Нишу, шефу очне клинике. Задржао ме је у болници за време Божића. Извршио је операцију оба ока, али није дошло до побољшања вида. За време мог боравка у болници у Нишу, поред Нижетића био је још један лекар. Чуо сам када му је објашњавао да је код мене извршио сферну операцију. Са тешкоћама сам завршио осми разред и матуру. У међувремену, овај лекар је био премештен у Београд. После извесног времна, морао сам му се поново јавити, и то у Београду, у Вишеградској улици. Остао сам у болници више од педесет дана. Извршена је операција левог ока која се кобно завршила по мене. У току операције зазвонио је телефон. Лекар је прекинуо операцију да би се јавио, а потом наставио. После операције, након три или четири сата, настале су компликације у оку, велики болови. Сестре су позвале лекара. Он ме је убеђивао да сам додирнуо око, па је због тога настала инфекција. Други очни лекар, др Ђорђе Лукић, који је асистирао имао је другачије мишљење, што сам дознао по завршетку Другог светског рата, када сам долазио на контролу. До инфекције је дошло само због прекида операције и телефонског разговора др Нижетића. Одлазећи у Београд на контролу ока, обраћао сам се доктору Лукићу, јер се Нижетић одселио за време окупације. Једном приликом, после завршене расправе у Вишем привредном суду, желео сам да контролишем вид.

Већ сам раније одлазио код Лукића у приватну амбуланту преко пута Савезне скупштине. Овога пута Лукића није било, већ других лекара. Када сам их упитао за Лукића, збуњено су ме погледали. Један од њих је одговорио да њега нема, да је отишао у Италију, а потом у САД. Овим лекарима сам изгледао сумњив, јер је ово било у доба информбироа, па су, вероватно, посумњали у мене због чега тражим баш овог лекара. Испричао сам им све што се десило до тада, па су пристали да ми обаве контролу ока.

Веома је тешко данас у оваквој прилици одржати присебност и бити умерен у изношењу и казивању о начину живота и разним перипетијама које сам доживљавао. Те тешкоће сигурно неће бити резултат хронолошког редоследа у описивању већ у чињеници да је много тога што сам желео да кажем већ познато. Егзистирати без прихода и сталног запошљења за временски период преко шеснаест година и није било баш једноставно, јер спремање ученика гимназије обично је било у другом и трећем тромесечју, а ја сам и због слабог вида при раду са децом имао пуно потешкоћа.

Покушавао сам да се запослим ма где било, али нисам успевао. Са припремањем ученика гимназије наставио сам и могао сам да своју егзистенцију донекле подмирујем, али сам сматрао да је све то привремено, а тешкоће са видом и даље су биле присутне. Принуђен сам био да поднесем молбу за запошљење по огласу Поште. Одбијен сам са образложењем да не постоје буџетске могућности. Потом у пореској управи, по протеку скоро две године од конкурисања у Пошти, добио сам скоро исти одговор. Немамо буџетске могућности.

Створило се код мене мишљење да многи људи не живе како би требало, правим и истинским животом. Рађале су се мисли код мене да многи људи, као заборављени, несрећни и незадовољни, покушавају да се некако пробију у бољи и ведрији живот. Моје незадовољство ћу вероватно поткрепити још неком мисли која ће касније следити. Остао сам при томе да треба радити, учити уколико то дозвољавају материјалне и здравствене прилике. Ето, мој досадашњи пут пун је лутања и грешака, али се ипак ишло напред.

За моје школовање у гимназији непосредно после Првог светског рата није било омладинске организације, нити сам био у могућности да упознајем напредне комунисте. Постојало је друштво Вуловић где се дискутовало о појединим темама, али искључиво из књижевности, што је за мене било прилично неприхватљиво. Ја нисам био у могућности да читам књиге, а и да сам хтео - до књиге се тешко долазило.

После завршене гимназије настојао сам да се дружим са напредним студентима, млађима од себе. Упознавао сам се са напредним покретом. Ускоро је уследила забрана Комунистичке партије Југославије и у

Лесковцу су њени чланови и симпатизери затварани и гоњени. Последњи мој покушај да се запослим био је преко вардарског бана Жике Рафајловића. Ово запошљење ми је обећао Тодор Младеновић, звани Зуцкић, кмет у лесковачкој општини, иначе индустријалац и добар пријатељ бана Вардарске бановине. Иначе, спремао сам његову ћерку Миру од другог до четвртог разреда гимназије, па сам скоро свакодневно одлазио код њих ради одржавања часова. Пристајао сам да се запослим и на трошарини, али ни то нисам добио. Његов син, Миле, како су га звали, једном ми је приликом рекао: "Покушавао је отац да те запосли, али није налазио на разумевање, не само код Рафајловића, већ ни у општини."

Завођење шестојануарске диктатуре примљено је на различите начине. Богатији, не само у граду већ и у селима, примили су ово као спас и опстанак народа, али и државе. Неки богатији на селу, слободно се може рећи, били су одушевљени, надајући се да ће уз употребу војске доћи до мира. Међутим средњи, сиромашни сталеж није веровао у завођење диктатуре. И оваква се прича чула у граду. Државни агенти заводе страшан терор. Прати се сваки корак грађана, а у првом реду радници и студенти. У кога се посумња, одмах се хапси и премлаћује у затвору. Противницима режима ноћу су вршили претресе кућа. О свему овоме дознавали смо преко службеника званичника-дневничара Луке Лазаревића.

Било је пуно незапошљених, па је један део грађана одлазио у печалбу. Моја два брата су такође одлазила у Војводину и по шест месеци су остајали да раде код богатих људи, а нарочито на циглана-ма.

Сиромашни грађани су махом служили богатијима. Једино је занатство прилично добро пролазило. Ситуација у земљи из дана у дан је постајала све тежа. Да не би уследило нешто најгоре, због незадовољства народа, краљ доноси нови устав, септембра 1931. године. Одмах су расписани посланички избори. За Радикалну странку у Лесковцу су предлагана два кандидата - Тодор Тонић и Никола Динић. Обојица су били чланови владине странке - радикали. Радикали су давали гласачима по половину новчанице од педесет динара и по један опанак, а другу половину су добијали после гласања, уз доказ за кога је гласано. Полиција заводи строги режим. Начелник позива на разговоре познате симпатизере, а почиње да прети да буду лојални и да не раде против избора и владиних кандидата, као и да је обавезан излазак на изборе. Избори су били јавни. Истовремено су били бојкотовани, нарочито од стране омладинаца и Удружења студената. Банкари и индустријалци претили су радницима да ће бити отпуштени ако не гласају

за кандидата Тошу Тонића. И поред толиког притиска, велики број грађана није излазио на изборе. Ја сам био уведен у гласачки списак у селу, али нисам гласао.

После атентата на краља Александра 1934. и све тежег стања због несташице у граду, омладина, а у првом реду студенти, отпочели је са прикупљањем добровољних прилога од појединих истакнутих личности. На овај начин долазили смо до контакта са овим људима. Живко Топаловић, као социјалиста, али повезан са владајућом кликом, често је долазио и у Лесковац да би се повезао са радницима и омладином. Заказао је једанпут и збор у хотелу Костић. Његова је намера свима нама била добро позната. Сећам се да је на једном збору присуствовао и Благоје Николић, говорио је и Коста Стаменковић. Николић је председавао збору. У том хаотичном времену изналажене су нове форме рада, оснивањем разних удружења. Студентска напредна омладина основала је "Удружење студената" и "Удружење за помагање сиромашних студената", "Академско позориште", драмску секцију Радничког друштва "Абрашевић", Народну сељачку странку и друге. Задруга "Слога" имала је своју канцеларију у Млинској улици. У тако тешком времену, када су завладали велико незадовољство и сиромаштво, посебно међу радницима, треба у првом реди истаћи и велике демонстрације студената и омладине, када је краљ Александар завео диктатуру. Демонстрације су биле на Београдском универзитету. Студенти су захтевали аутономију универзитета, укидање разних такси и школарине за сиромашне студенте и уопште побољшање услова школовања. Било је студената и из лесковачког краја: Светозар Крстић, Зарије Илић и други. Тада сам се затекао случајно у Београду, по изласку из очне болнице, и придружио сам се демонстрантима. Било је избацивања клупа кроз прозоре, и том приликом многи су били похапшени и тучени. Било је осуђених на временске казне. Ове је демонстрације грађанство одобравало. Чуле су се и пароле против краља и заведене диктатуре. У Лесковцу није било мирно. Илегално су растурани плакати и листови, читале су се забрањене књиге: Политичка економија, Антидиринг, Комунистички манифест и др. Формиране су и читалачке групе, касније назване кружоци, које су у првом реду сачињавали напредна омладина и студенти. Ови кружоци стварани су по рејонима града. Обухваћен сам био у јужном делу града, где сам становао.

Променом закона о општинама, кметове у селима постављао је начелник, тако да је мој отац био постављен за кмета села Великог Трњана. Кмет је могао да до три дана кажњава људе за учињени преступ. Догађало се да учествује у мирењу парничара. Када није успевао да

измири парничаре, често је говорио: "Опрости им, Боже, јер не знају шта раде. Судски трошкови стајаће их више од онога због чега треба водити спор на суду." Иначе, био је радикал у времену када је радикална странка била напредна.

Крајем јула 1936. године Љотић је заказао збор у Лесковцу. Град је био облепљен фашистичким плакатима, које су омладина и нарочито чланови студентског удружења - цепали. Противили су се и антифашисти да се збор одржи у Лесковцу и препоручивали су да се не иде на збор, а уколико се и дође, настојаће да се исти не одржи, односно да се растури. Збор је заказан у центру града, у Литрићевој кафани. Прикупљао се мали број грађана. Тога дана и Академско позориште било је заказало пробу. После одржане пробе, сада покојни Бора Димитријевић, звани Пиклса, тадашњи управник позоришта, са управом позоришта кренуо је да се прикључи демонстрантима. Ту сам и ја био. После неодржаног збора, дознао сам да је требало да исти отвори пензионер Митровић и да поздрави Љотића и начелника среза. Када смо се приближили демонстрантима, чули су се повици грађана "Доле, Љотић! Напоље фашистички Хитлеров агент!" Почела су да лете покварена јаја и каменице којима смо се били опремили. Телесна гарда Љотића, са жандармима, испред кафане напала је демонстранте. Један део демонстраната успео је да уђе у кафану па је изазвана велика гужва са фашистима. Прозори на кафани били су потпуно поломљени јер је камење, са осталим, било убацивано унутра. Била је прикривена једна група жандарма, па су и они напали демонстранте и почели да их хватају. Љотић је напустио збор са полицијом и његовим телохранитељима и отишао је у правцу железничке станице, за Београд. Касније сам дознао да су начелника среза, Синђелића, штитили и Лесковчани наклоњени Немцима, као и добро познати фашиста Тасић, звани Зајац. Државни тужилац, имена се не сећам, оптужио је тројицу радника по Закону о заштити државе, наводећи да су хтели да убију начелника среза. Било је осуђених за прекршаје, али и на временске казне.

Године 1938. расписани су поновни избори за Скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У лесковачком срезу за кандидата је предложен председник демократске странке Љуба Давидовић, а за заменика Коста Стаменковић. Давидовић је кандидован на још једном месту, у Крагујевцу. Ако успе, друго место добиће његов заменик Стаменковић. Овај предлог прихваћен је од одбора удружене опозиције Лесковца. За овај договор позиван је и Јован Јовановић, наводећи као разлог, како сам сазнао од самог Јована, да неће да сарађује са онима који су на петомајским изборима гласали за владине кандидате. Од овог предлога се одустало, јер реакционарне снаге Лесковца које су

водиле градску политику, као што су били Душан Ђорђевић, Милан Поп-Динић, Душан Аргировић и други, убедили су Давидовића да је преварен, да му је за заменика предложен комуниста. Он је одустао. Кандидат земљорадничке левице био је Јован Јовановић. Демократска странка истакла је Душана Ђорђевића, а влада два кандидата: Тодора Тонића и Мицка Миленковића, чланове Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). Најзад је донета одлука да се посебно кандидује и Коста Стаменковић, а за његовог заменика Тома Костић. За кандидата Тодора радила је полиција, као и сви чланови по надлештвима, док је Мицку помагала чаршија. Могло се отворено видети да су поједини банкари давали по пола новчанице и по један опанак, а другу половину после гласања. За време изборне кампање у дворишту кафане "Златни праг" заказан је велики збор опозиционог кандидата Косте Стаменковића. Постављена је и бина са његовим сликама, а било је и државне заставе. Исписане су биле пароле ЗА ХЛЕБ И СЛОБОДУ, ЗА УКИДАЊЕ СЕЉАЧКИХ ДУГОВА и друго. Радници су у поворкама долазили на збор. Исто тако су млади и људи са села учествовали на збору. Чуле су се пароле ЗА РАДНИЧКУ КЛАСУ, СЛОБОДУ СЕЉАКА, као и против владе Милана Стојадиновића. Збору је присуствовала и полиција. Збор је отворио Тодор Живковић, познати комуниста, и његов син Ђорђе Живковић, који је међу првима отишао у шпански рат. Тодор је био и чувар Костине гласачке кутије. Док је говорио Коста Стаменковић о политичкој унутрашњој и међународној ситуацији, о тешком положају радничке класе, презадужености сељака и мерама које влада доноси, стављајући сељаке и раднике у још тежи положај, налазио сам се у непосредној близини трибине. Могао сам да приметим како често полицијски писар нешто говори, али због узвикивања парола нисам могао чути шта. Касније сам сазнао да је писар опомињао Косту да свој говор промени, и ако то не учини да ће збор прекинути. Говорили су и радници, као и правник Светозар Крстић, који је истакао тежак положај наше омладине и борбу коју наша омладина води против реакционарног режима и фашиста и тешке услове школовања.

На овај збор сам дошао са мојим сељацима из Великог Трњана, са исписаним паролама ЗА ХЛЕБ, ЗА МИР. По завршеном збору Коста је поздрављен великим аплаузом. Новембра или децембра заказао је збор Душан Ранђеловић, у кафани "Каспар", на углу Нишке и главне улице, код моста. О одржавању збора обавештено је студентско удружење и омладина са задатком да се овај збор не одржи. Успело се у томе. Напад је извршен са две стране. Једна група радника и студената напала је кафану из Нишке улице, а друга група из главне улице. Из

речног корита снабдели смо се камењем, полупали прозоре и према Нишкој и главној улици. Учесници збора морали су да напусте кафану и изађу на стражња врата. После збора уследило је хапшење. Истовремено, другу групу организовао је Јован Јовановић, опозиционар. Она је разбила је прозоре на кући владиног кандидата Тодора Тонића. Избори су одржани 11. децембра 1938. године. Гласачи су са нестрпљењем очекивали резултате, па су се окупили пред зградом полиције, садашње Скупштине општине Лесковац. Да би се сазнали резултати избора, дуго се чекало, а исти нису објављивани. Људи су тражили резултате избора, а у маси се чуло да су они фалсификовани. Испред зграде било је више добро наоружаних жандарма. Из масе су се чули повици да се пусте затвореници, ЖИВЕО КОСТА! и друго. Револтирана маса приближавала се жандармима. Ни упозорење да се удаље од зграде није помогло. И даље су се чули узвици ЖИВЕО КОСТА! Због близине демонстраната, жандрами су почели да пуцају увис. Људи су остајали на свом месту или су се приближавали жандармима који су почели да пуцају у масу. Мртав је пао Матија Јовановић, а било је више рањених. Демонстранти су и даље остајали а потом се чуо и други плотун, рањен је био још један радник - Мирко Наумовић. Настало је бежање демонстраната и одношење повређених. Није се знао њихов тачан број. Да за њих не би сазнала полиција, лечили су се по кућама. И на овим изборима гласање је било јавно. Свако ко је гласао за Косту изгубио је у фабрици радно место. Они који су гласали за опозицију нису запошљавани. Међу њима сам био и ја. Испред Централне банке, сутрадан, при пролазу, видео сам већу групу грађана који су примали други део новчанице и други опанак.

Била су два студентска удружења: Удружење студената и Удружење за помагање сиромашних студената. Уочи рата удружења су развила своје активности. Сачинила су обилан план рада и настојала да га реализују. Удружење је одржало заједничку седницу са Академским позориштем у канцеларији Народне сељачке слоге. На овом састанку вођена је дуга дискусија о слању делегата на мировну омладинску конференцију у Београд. После дискусије предложен сам за делегата. Извршене су све припреме, јер је било и делегата испред Академског позоришта и Омладине. Уговорено је препознавање на железничкој станици у Београду. Требало је да у левом џепу ставим дневни лист Правда. На насловној страни имао је крупна, црвена слова. То је био договорен знак распознавања.

У Лесковцу је постајало и Удружење за помагање сиромашним студенатима. Задатак је био да помаже сиромашним члановима, брине о здрављу, школовању набавци уџбеника и другом. Искористио сам

помоћ овог удружења у износу од педесет динара за одлазак у Београд ради контроле очију. Због ових активности чланови Удружења су кажњавани, а Станимир Вељковић је био прекршајно кажњен, а потом протеран из града у своје родно место Суво Поље. Удружења су организовала излете са радничком омладином. Један такав излет био је организован до села Козара и других села. Покушали смо, такође, да са Француским клубом и Народним универзитетом заједнички прославимо 150-годишњицу Француске револуције. До одржавања није дошло јер полиција није одобрила. Нарочита активност удружења долазила је до изражаја организовањем више предавања и забавних вечери по селима. Давани су и позоришни комади, "Глава шећера", "Јазавац пред судом" и др. Рад на селу имао је успеха, био је веома користан. Активисти су помагали омладини обилазећи села. Са њима су остваривали циљеве предвиђене у програму рада удружења. Ипак, нисмо увек имали успеха, али не својом кривицом. У неким случајевима кривицом људи са којима смо покушавали да сарађујемо. Удружење је имало за циљ да се укључи у покрет за помагање шпанских добровољаца, и то све до ослобођења.

У то време била су два спортска удружења, Дубочица и Јосиф, у којима је била учлањена омладина, студенти и ђаци. Једно од друштава које је показивало највећу активност било је Академско позориште. Позориште је основано још 1904.године. Радило је са прекидима. Позориште у културној историји Лесковца заузима веома значајно место. До оснивања позоришта дошло је и поред постојања знатних тешкоћа од стране полиција. Као услов, полиција је захтевала да се у статуту, не сећам се, можда и правилнику, запише да је позориште само уметничка институција и да је свака политичка активност забрањена. Ради тога је регистрација доста дуго трајала.

Прва представа била је у току зиме 1935. године, ако се добро сећам. Сала хотелијера Дине Костића била је препуна. Давао се "Обичан човек", комедија Бранислава Нушића. Њу је режирао Бора Димитријевић, који је као борац Кукавичког партизанског одреда и делегат вода заробљен 1942. године у непријатељској офанзиви. Исте године је стрељан на Бубњу. Управа позоришта била је принуђена од стране полиције да за сваку представу тражи одобрење. Управа, чији сам био члан, успела је да придобије велики број студената и радника. Припрема за представу Ослобођење Косте Шљуке дуго је трајало. Полиција је у задњем моменту дозволила одражавање представе. Ја сам у овом комаду глумио писара, а Бошко Крстић је имао улогу свештеника. Позориште је радило под тешким условима. Комади су покаткад спремани по салама основних школа. Управа позоришта, као

стално место боравка, била је у кући Боре Димитријевића, управника позоришта. У позоришту сам обављао дужност благајника, а водио сам и административне послове. Код мене је остао и печат позоришта који је после окупације нестао из мог стана, о чему сам већ говорио. Приређивани су "Људи на санти леда", "Зона Замфирова", "Коштана" и многи други комади. Позоришне комаде приређивали смо и ван Лесковца. У Пироту смо остали два дана, били смо у Власотинцу, Лебану и многим селима. После забране рада позоришта 1940. године управа је са својим управником успела да обнови рад позоришта, поново са одобрењем полиције. Али ни то није дуго трајало јер се ускоро Други светски рат разбуктао.

Иницијативом Светозара Крстића, званог Тоза, у току 1937. године, по узору на Господарску слогу у Хрватској, организовали смо Задругу сељачке слоге у Лесковцу. У Пироту је већ била организована ова задруга. Председник је био Љубисав Марковић, а секретар Станимир Вељковић Зеле. Скупштина је одржана у дому Народне сељачке слоге, у Млинској улици. Потом су одржаване скупштине по селима, па је основано више задружних организација скоро у сваком селу у близини града. Учлањивање је било масовно. Према некој евиденцији, коју смо водили, било их је више од четири стотине. Задруга је издавала и недељни лист под називом Народна сељачка слога. Од самог почетка оснивања и рада задружне организације Драгољуб Јовановић, иначе оснивач земљорадничке левице, и Јован Јовановић, адвокат, који је био посланички кандидат на листи ове странке, критиковали су постојање Сељачке слоге. Новопримљени чланови по селима су били врло активни. Помагали су штрајкачима у граду, скупљали храну и исту довозили у град и предавали је кухињи која је била организована за исхрану штрајкачких породица. Полиција је непрестано пратила рад задруге, па нисмо били у могућности да редовно држимо управни одбор задруге. Споразумевали смо се појединачно, приликом сусрета на улици. У току рада задруге добили смо једно упутство поводом спровођења анкете у сеоским домаћинствима. Ја сам био задужен за анкетирање сељака у Стројковцу. Циљ анкете је био да се боље упознамо са начином живота и рада на селу (здравствене прилике, исхрана, финансијске могућности, уређење дворишта, водоснабдевање и друго). Овај посао није завршен до краја јер је полиција забранила рад задруге.

Преко задруге припреман је штрајк сељака због високих пореза, пијачних такси, разних трошарина. Постајала је и велика разлика у ценама између индустријских и пољопривредних производа. Са сељацима је договорено да не доносе намирнице у Лесковац на пијацу.

Покушавали смо да пијаце организујемо изван града, односно изван трошаринских места, кућица где се наплаћивала трошарина. Све је то било у намери да град не остане без снабдевања. Сазнавши за све ово, полиција је одмах забранила рад задруге, као и штрајк. Запленила је архиву задруге, а задружну канцеларију затворила. Прекинуо сам са анкетирањем у Стројковцу. До тада је анкетирано 86 домаћинстава.

Дана 26. марта 1941. године, око 20 часова, обавештен сам да ми је умрла мајка у Великом Трњану. Сутрадан, отишао сам у село на сахрану. После сахране сам се вратио у Лесковац како бих учествовао на демонстрацијама. Полазак поворке био је од железничке станице. Даље се кретало главном улицом, све до болнице. Учествовала је велика маса грађана. Узвикивали смо ДОЛЕ ВЛАДА ЦВЕТКОВИЋ-МАЧЕК! БОЉЕ РАТ НЕГО ПАКТ! Расположење народа, што се могло јасно видети, било је да Југославија остане неутрална до краја рата. Да би влада очувала позиције, приступила је пакту, што, наравно, народ није одобравао. Због ових демонстрација и државног удара, оборена је влада Цветковића, а на чело владе дошао је генерал Душан Симовић.

Дана 6. априла исте године, без објаве рата, Хитлер је напао Југославију. Истога дана бомбардован је Београд, а потом и остали градови, па и Лесковац. Уследила је окупација. Сматрам да је у овим тешким тренуцима најважнији задатак био сачувати породицу, као основну ћелију сваког друштва, са незаменљивом васпитном функцијом и бригом за њу, очувати себе и своју државу. За овако нешто никад се не сме рећи да не може или нема. Нада за бољу будућност код мене није изостајала.

После окупације земље приступило се припремама за борбу против окупатора, у првом реду прикупљањем оружја, санитетског материјала и осталог, јер је наша војска била у расулу и до оружја се лако долазило. Одлазио сам у село да посетим оца који је после мамине смрти често обољевао. Брат Владимир је био већ мобилисан. Оставио је жену са троје малолетне деце, без довољно средстава за живот. Приликом одласка у село састајао сам се са Прокопом Цветковићем, мојим братом од тетке. Његово партизанско име било је Зоран. Он је већ имао неколико набављених пушака, бомби и муниције. Све је то сакрио у винограду који је био удаљен од села више од два километра. Оружје је завио у крпе и оставио у долини обраслој шипражјем. Владимир се вратио из војске, као и брат од стрица Војислав Станковић. У селу су већ биле образоване партизанске десетине. Због одласка у село ја сам био ухапшен и после осам дана пуштен из затвора. Моја одбрана састојала се у образложењу да сам незапошљен и, како живим у граду, било је потребно да идем у село по намирнице.

Првих дана окупације почео сам да сарађујем са партизанима Кукавичког одреда. У граду сам се повезивао са грађанима које сам знао као одане покрету. Често сам одлазио у радњу Данила Наранџића, јер је цела његова породица била одана покрету. Сакупљао сам новчану помоћ од више људи, и то од Милана Радића, приватног намештеника, Радета Коцића, Радивоја Илића, Бошка Наумовића и многих других. Посебно треба истаћи да су Божидар и Милан давали велике суме новца.

Може се без претеривања рећи да је Народноослободилачки покрет, по масовности, у Великом Трњану било велики. Приступио му је велики број грађана после формирања Кукавичког партизанског одреда, 10. августа 1941. године. У селима су се формирале сеоске десетине. Село Велико Трњане имало је две десетине. Мој брат Владимир је учествовао у овим десетинама. Више пута је са партизанима са Кукавице одлазио на минирање пруге Лесковац -Ђорђево. После извршене акције минирања пруге, учесници партизанске десетине остављали су оружје на гробљу, у трњу. Потом су десетине позване да се прикључе Кукавичком партизанском одреду. Истога дана мој брат Владимир је дошао код мене у Лесковац ради консултације о његовом одласку. Није знао шта да ради у том моменту јер је код куће било троје деце, а жена му је била неспособна за живот -била је глува. Нисам могао да дам сагласност и казао сам му да сам одлучи, опоменувши га да је у селу познато да је био у десетини и да је учествовао у минирању пруге. Он се, упркос свему, прикључио партизанском одреду. Настала је офанзива од стране Немаца и Бугара. Патризани који су били у Чукљенику морали су да се повуку.

Мој брат је био заробљен и предат Немцима. Суђење му је било у Нишу, пред немачким војним судом. Стрељан је на Бубњу у Нишу. У заробљавању Владимира учествовали су и четници из Великог Трњана, четници Косте Пећанца. Датума се тачно не сећам, али мислим да је било крајем децембра 1941.године, обавештен сам преко курира да ће се у селу организовати партизански збор. Намеравао сам да присуствујем и када сам се приближавао Великом Трњану, на удаљеност од око 100 метара, приметио сам војника са дугом пушком. Одмах сам видео да се ради о бугарском војнику, јер сам од раније знао да су се три бугарска војника предала партизанима. Зауставио ме је речима "Куда врвиш?". Објаснио сам му да сам родом из села и живим у граду, и желим да присуствујем партизанском збору. После краћег разговора ме је пропустио. У основној школи се збор одржавао. То је била Шпанчева чета. Међу партизанима је било и више познатих, као што је Бора Димитријевић, зв. Пиксла. Са њим сам разговарао да

пријем партизанима. Предложио ми је да сутрадан дођем у Чукљеник. Тамо сам се у једној кући састао са Бором. После краћег разговора и са другим партизанима, предложено ми је да се вратим у Лесковац и тамо радим. Разлог је била моја проклета кратковидост и отежано кретање током ноћи. Овај предлог сам прихватио. Вратио сам се у село код оца и рекао му да сам био у Чукљенику ради набавке дрва за огрев. У случају да будем одат властима, требало је рећи то исто. Ја сам до тада већ обезбедио, преко сељака, да ми једну запрегу довезу у Лесковац. Ово је био изговор у случају да будем ухапшен. Упозорио сам оца да каже да сам долазио по намирнице. Ипак, после неколико дана полиција је сазнала о мом боравку у Чукљенику. Ово ми је саопштио мој ђак кога сам спремао за гимназију, Антић Драгољуб. Власти су се интересовале за мене, али је он изјавио да ја нисам комуниста, да се бавим спремањем ученика итд. На питање због чега сам био у Чукљенику, одговор је следио онако како сам већ и оцу рекао. Касније сам сазнао да је био члан Љотићевог "Збора". После ослобођења Антић је као члан Љотићеве организације осуђиван. Иначе, његов отац Василије Антић у Великом Трњану био је писар-деловођа, а потом постављен за писара при војној команди у Врању. Због непријатељског држања, он је стрељан од стране партизана.

Децембра 1941. године затекао сам се на капији испред куће у којој сам становао када је наишао један човек кога нисам познавао. Неприметно ми је уручио једно писмо, рекавши: "Ово треба предати Благоји Илићу". Ту особу нисам познавао и размишљао сам како да дознам. Најпре сам разговарао са људима за које сам знао да су наклоњени покрету, браћом Ђермановић, и другима. Ни они нису познавали Благоја Илића. Потом сам се обратио омладинцима од којих сам сазнао да познају Илића. Рекли су ми да је по занимању чешљар и да ради у радионици на Нишкој улици, садашњи локал Тргопромета. Била су четири радника. Један омладинац ми је показао Илића. Сачекао сам крај радног времена. Када је изашао, кретао сам се упоредо с њим. Приметивши да нема пролазника, покушао сам да му уручим писмо. Одговорио ми је "То није за мене. Не бој се. Ја имам у партизанима и сина и кћерку. То писмо треба уручити Благоји Илићу, зв. Кне, железничару". Дознао сам да је тада замењивао службеника у железничкој станици Ђорђево. Сачекао сам га сутрадан и уручио му писмо. Одмах после тога, ноћу, минирана је пруга од стране партизана. Саобраћај је био заустављен јер су вагони били испревртани. Са минирањем пруге је и даље настављено. Благоје је откривен и ухапшен.

Остао је у затвору око два месеца, мучен је и злостављан од стране немачке полиције - Гестапоа. Није ништа признао и коначно је пуштен из затвора, а потом је (пошто је био резервни официр) транспортован у Немачку.

Стварањем слободне територије, на овом подручју неминовно се осећала потреба за формирањем народне власти. Први народноослободилачки одбор у рангу Градског народног ослободилачког одбора на неослобођеној територији формиран је 24. маја 1943. године у селу Миланову, удаљеном око 6 километара од Лесковца. Одбор је организован у сарадњи са партизаном Ђорђем Станковићем, зв. Јоле, секретаром Градског комитета. За састанак у Лесковцу су већ били одабрани учесници: Јован Рајчевић, пољопривредни стручњак, Данило Наранџић, трговац, Драгић Станковић, студент, Душан Илић, професор математике, Радивоје Илић, адвокатски приправник, Костадин Недељковић, кројач. Јован Рајчевић је као пољопривредни стручњак посећивао села и уговорио овај сатстанак са Јолетом. Из града смо изашли по двојица. Групно нисмо ишли јер је постојала бугарска стража на улазу у град. Састанак смо одржали изван града, код извора.

Састанак је водио Ђорђе. Објаснио нам је политичку ситуацију на фронту. Тада се била створила потреба за формирањем одбора на неослобођеној територији. Упознао нас је са нашим задацима који су нам били поверени у граду. Ту је нама било поверено и успостављање народне власти после ослобођења, прикупљање података о непријатељу и његовим помагачима, проналажење симпатизера покрета и слање људи у покрет. За састанке у Лесковцу коришћени су станови Данила Наранџића и Драгића Станковића. Приликом одржавања другог састанка у Миланову, Ђорђе Станковић (Јоле) говорио је најпре о војној и политичкој ситуацији на савезничким фронтовима, затим је причао о борбама које воде партизански одреди. Указао је на потребу формирања народноослободилачких одбора ван Лесковца. Истакао је, такође, задатке одбора који су се углавном састојали у вршењу припрема за успостављање власти после ослобођења града. Поново је нагласио да одбор настоји да што више прикупи обавештајне податке о непријатељу и његовим слугама, проналажењу и укључивању симпатизера покрета и других родољуба у борбу против окупатора, прикупљању материјала, слању људства у одреде, популаризацију циљева покрета, одржавање веза са већ формираним одредима на

ослобођеној територији. Све је то било у циљу сарадње и извршења заједничких задатака и друго. Сви ови задаци произилазили су из наредбе Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 15. септембра 1942. године о изборима народноослободилачких одбора на ослобођеној територији. Веза са слободном територијом и партијским руководством одбора је одржавана преко Живојина Коларевића и његове жене Добрунке Коларевић из Миланова. Сакупљени материјал у Лесковцу предаван је Живојину или Добрунки, а потом Ђорђу Станковићу, партизану и секретару Градског комитета на неослобођеној територији, који је био непрестано у вези са одбором. Да би се камуфлирао чести долазак Јована Рајчевића у село Миланово, Коларевић је проглашен за његовог кума. У циљу добијања директива за рад и реферисања о ситуацији у граду, појединачно су одлазили чланови одбора, скоро на сваких 15 дана, на састанак са Јолетом. На повереним и редовним састанцима у Лесковцу су, поред састанака одржаваних у становима чланова одбора, одржавани и састанци ван града. Њих је требало спроводити преко својих група и ради предузимања даљих мера за унапређење овог илегалног органа власти.

У циљу прикупљања података о јачини људства и броју немачких возила камуфлираних у Крњићевом воћњаку, који се налази на западној страни града, чланови одбора су се једном приликом састали на јеврејском гробљу. Док смо, тобоже, играли шах, пребројавали смо немачке камионе и војнике. На тај начин смо извршили постављени задатак и доставили потребне информације.

У циљу прикупљања што обимнијег материјала за потребе партизана, једном приликом сам ушао у радњу Благоја, зв. Спиркин, и затражио педесет комада жилета. Пружајући ми их, рекао ми је "Па то је много." Одговорио сам му да је то у циљу добављања намирница. Једном приликом је Ђорђе обавестио одбор да је потребно набавити књигу о лековитом биљу. Саветовао сам се са чланом одбора Душаном Динићем о начину набавке књиге. Обишли смо неке књижаре и у излогу књижаре Светислава Костадиновића видели смо такву књигу. Тога дана је у књижари било доста људи па смо одлучили да је сутрадан купимо. Нисам имао смелости да уђем у књижару јер сам претходних дана куповао већу количину канцеларијског материјала. Ради тога је књигу купио Душан. У овој књижари се, сем књига, продавао и немачки пропагадни материјал. Због тога смо били и обазриви приликом куповине.

У току марта дошао је у мој стан и Велимир Стојановић, зв. Лима, мој школски друг из основне школе. Кројачки занат је изучавао у Београду, а потом је добио посао у Сомбору. Дошавши код мене, рекао ми је да жели да се прикључи партизанима. Требало је да му обезбедим везу, што сам и учинио. Он је предао партизанима већу количину канцеларијског материјала. Као партизан, радио је у кројачкој партизанској радионици.

У пролеће 1944. године нарочито је појачан терор непријатеља, у првом реду четника и љотићеваца. Половином 1944. године у Лесковац је дошао тзв. гвоздени пук љотићеваца, под командом злогласног издајника Мариславa Петровића. Крајем јуна 1944. године одбор је одржао састанак у стану Драгића Станковића, у Влајковој улици. Састанку су прусуствовали сви одборници илегалног одбора. Састанак је завршен пре самог полицијског часа. Сутрадан, изјутра, пре сванућа, у авлији куће где је Станковић становао нашао се већи број сељака из Великог Трњана, који су ноћу избегли мобилизацију вршену од стране партизана. То су били моји сељаци из Великог Трњана. Разговарао сам са њима, а у разговору је учествовао и Војислав Величковић, станодавац, иначе њихов близак рођак. Међу њима је био и Таса Томић, за кога сам знао да није одан покрету па сам зато избегавао да говорим о партизанима. Пошто су се интересовали за руски фронт, одговорио сам да сам сазнао из новина да Руси напредују у Румунији.

Међутим, истога дана, враћајући се из града, пре полицијског часа, сусрео сам се са групом Зотовићевих војника, и то у близини мога стана. На уласку у двориште син сопственика стана, Драган, из помрачине ми рекао је "Дракче, идеш ли " Тек што сам ушао у стан, упали су војници са упереним пушкама и командовали "Руке увис " Везали су ми руке и одвели капетану Зотовићу. Од самих врата, при улазу, наредио ми је да скинем наочаре, да легнем на кревет или некакав отоман. У рукама је држао већу мотку са задебљањем на крају. Прво што је рекао било је: "Ти си члан подземне комунистичке партије. Кажи где станује Тозина жена. Који су све људи долазили у твој стан?" Бранио сам се да ја не знам за Комунистичку партију, да сам сиромашног стања, да потичем из сеоске породице и да у граду живим од спремања ученика. Рекао сам му да су заиста тога дана у мој стан долазили ђачки родитељи. После тога је настала туча. Панталоне су ми већ биле поцепане. Крв ми је текла прстима на руци јер сам се бранио. Захтевао је и даље да му кажем где станује жена Светозара Крстића. Знао је и њено име. Ја сам знао да је са децом дошла из логора. Говорио сам да не знам где станује. Ако бих показао кућу, највероват-

није би била поново ухапшена и одведена заједно са децом у логор. Најзад су ме два војника изнемоглог опднела у једну просторију где је било више затвореника. Донели су ми и наочаре. На моју срећу, у затвору сам затекао родитеље Радета Стојановића и Чеде Стојиљковића, који су такође батинани и мучени. Њихови синови су такође били у партизанима. Лежао сам на патосу, а они су одмах почели да ми мажу цело тело машћу за коју не знам као су је набавили. Тако су ме лечили све време док сам био у том затвору. Упркос свему, признање од мене није изнуђено. Остао сам у овом затвору више од 27 дана. Нисам одмах пуштен, већ сам предат предстојништву градске полиције и истога дана предат срескоj полицији, где сам остао четири дана. Нисам саслушаван. Најзад сам био предат Немцима, Гестапоу. Саслушаван сам у два маха, али ме Немци нису тукли. Постављали су скоро иста питања. Размишљао сам у затвору да ће то бити мој крај, сећајући се да су Немци 1941. и 1942. године, јануара, док сам био у затвору, изводили две групе људи на стрељање. Мислио сам да ја ово, вероватно, нећу избећи.

Међутим, једног јутра, после извођења у шетњу, око девет часова, све затворенике су истерали у авлију. Било нас је преко стотину. Немци су одабрали млађе и здравије затворенике и саопштили им да треба да нас пошаљу у Немачку на рад. Међу 56 затвореника био сам и ја. Обавештени смо да ћемо кроз три или четири дана бити транспортовани за Немачку. Међутим, после три дана сви затвореници су поново били изведени у авлију. Видео сам више официра у немачким униформама. Један од њих се попео на сто и објашњавао нам да се боре за краља и отаџбину, против партизана, рекавши на крају да ми који смо планирани за Немачку можемо добровољно да се пријавимо у љотићевску војску. Требало је изјаснити се за пет минута. Одлучио сам да се пријавим, сматрајући да ћу тако лакше побећи. За време док сам се налазио у затвору осећао сам велике болове у пределу кичме. Једном приликом, при улазу у зграду, погледао ме је гестаповац и рекао "Ти си Чивут." На његово изненађење, ја сам одговорио на немачком: "Их бин Серб." Објашњавао сам му да сам из Великог Трњана и да живим у Лесковцу. Дознао сам преко Луке Лазаревића да су се гестаповци интересовали за моје национално порекло. Одвели су нас у бараке код железничке станице, у којима је смештена њихова војска. Обукли су нас у немачке униформе. Требало је да будем распоређен у други батаљон прве чете, али сам одмах изјавио да сам кратковид и да носим наочаре са диоптријом 10+30. Распоредили су ме да радим у интендантури. У магацину сам затекао капетана Петронијевића који је био у четничким одредима па се потом предао љотићевцима. У самом мага-

цину преноћио сам два пута. Петронијевић је имао стан у граду. Замолио сам дозволу за одлазак у мој стан. Добио сам дозволу, али под условом да долазим пре шест часова на службу. Неколико ноћи сам преноћио у стану. Једног јутра војници су већ били на железничкој станици, а дежурни ми је саопштио да идемо за Крушевац и да одмах морамо поћи на станицу. Војници су се већ укрцавали у воз. Ту је било и цивила. Међу њима сам приметио сестру Боре Димитријевића, Зоне. Укратко сам јој рекао да сам запао у тешку ситуацију и да идемо за Крушевац. Зоне ми је казала да има пријатеља оданог покрету, рекавши ми укратко име, презиме и адресу. По доласку у Крушевац, после краћег задржавања, један љотићевац нам је саопштио да крећемо за Ужичку Пожегу, јер тамо навађују партизани. Вагон са интендатуром требало је да се искључи из композиције и упути у Крагујевац. Ово ме је мало охрабрило. Са Петронијевићем сам истога дана стигао у Крагујевац. Било је потешкоћа око истовара робе коју смо сместили у горњој касарни, која је била оштећена. Исте вечери Петронијевић је преноћио у граду, а мене оставио у магацину. Сутрадан, на моју молбу, дозволио ми је да и ја нађем стан у граду, што сам и успео. Први задатак који сам себи поставио био је да у слободно време, послеподне, што више упознам Крагујевац, а пре свега излаз према Јагодини.

Једне вечери неприметно сам у мензи у којој су се љотићевци хранили ставио у џеп неколико парчета хлеба и удаљио се из Крагујевца пре полицијског часа. По удаљењу, пресвукао сам се. Наиме, још када сам мобилисан био набавио сам летње панталоне и кошуљу, и то свакодневно носио испод немачке униформе. Униформе сам се одмах ослободио, тако да сам наставио пут као цивил. Пара сам имао јер смо примили плату пре поласка. Сем српских новчаница, имао сам и немачке марке, како су их звали - "рајхс марке". Успут, пролазећи кроз села, правдао сам се да сам био на раду у Београду и да сам лоше прошао. Сада сам се враћао кући, али немам новаца па се враћам пешице. Ноћио сам обично поред села док сам дошао близу Јагодине, а најзад, када сам се приближавао Параћину, одлучио сам да уђем у град, смтрајући да ме неће пронаћи.

На железничкој станици у Параћину приметио сам композицију са локомотивом окренутом у правцу Ниша. У возу је било доста сезонских радника. Када је воз приспео у Житковац, дежурни службеник је рекао да не иде даље јер је пруга била оштећена код Александровца. Ноћ сам провео у околини Житковца. Сутрадан, око шест часова, угледао сам камион у коме су били путници. Један од путника ми је рекао да иду за Ниш. "Пењи се!", рекао ми је. Дошли смо до Црвеног

крста. Тај део Ниша сам познавао па сам се упутио према железничкој станици. Ниш је био бомбардован, улице су биле потпуно празне. Војна касарна код жељзничке станице била је делимично бомбардована. Обавештен сам да воз не иде према Лесковцу нити тим путем иду пешаци, јер их сусрећу Немци или четници. Према Лесковцу је требало поћи брдовитим путевима изнад Мораве.

Овим неравним путем ишао сам заједно са осталим сезонским радницима. Журили смо да бисмо пре мрака стигли у Лесковац. Путем сам размишљао где да преноћим, јер је било опасно вратити се у Лесковац. Када сам дошао близу Разгојне, сетио сам се породице мога школског друга Тихомира Јовановића. Њих су називали Посланички, јер је његов деда био посланик. Тихомир је радио у Лесковцу, у Окружном начелству. Његов брат Петроније ме је прхватио. Увидео је да сам био преморен од дугог путовања. Упитао сам га да ли у село долазе партизани или четници и замолио га да ме пробуди у случају ако дођу партизани. Ако се појаве четници, требало је да ме представе као рођака који је дошао по намирнице. Пре него што се разданило, пробудио ме је. Морава је била надошла и није могла да се прегази. Зато ме је запрегом превезао преко реке. Истовремено, показао ми је пут којим се треба кретати према Пустој Реци. Такође, упозорио ме је да на железничку станицу у Печењевцу покаткад долазе Немци и четници и било је пожељно да је заобиђем.

Нисам ишао главним путем него сам користио брдовите терене. Када сам дошао близу једног шумовитог села, сусрела ме је партизанска тројка и зауставила. Објаснио сам им одакле сам, одакле идем, да сам Лесковчанин и да сам сарађивао са лесковачким комунистима Божидаром Крстићем, Ристом Антуновићем и др. Истакао сам да смо формирали и Градски одбор у Миланову. Препоручили су ми да се јавим партизанској стражи у селу Г. Коњувцу. Објаснили су ми којим путем треба да се крећем. Поново је требало препешачити више од двадесет километара, што је за мене представљало посебну тешкоћу. Наиме, остао сам без обуће. У селу Г. Коњувцу сам пронашао партизанску стражу која ме је обавестила да сам погрешно информисан од стране партизанске тројке. Требало је да се јавим Озни у Славнику. Било је вече, па су ми обезбедили преноћиште у овом селу. Домаћин ми је објаснио пут којим ћу се кретати према Славнику.

Око 14 часова сам стигао у Славник. Озна је била смештена у једној кући изван села. Разговор сам водио за партизанима више од два сата. Потом су ми саопштили да треба да се јавим команди подручја. Приближавајући се команди, на удаљености од око 30 метара, приметио сам дечака са пушком о рамену. Приближивши се, угледао сам

мога ђака, Петра Раичевића, кога сам спремао у трећем и четвртом разреду гимназије. Био је то син Јована Раичевића. Обавио сам крађи разговор са њим, интересујући се за његове родитеље. У тај мах наишао је партизан Бошко Крстић. Изљубили смо се. О мени му је већ све било познато. Када сам рекао да се морам јавити подручју, одговор је гласио да се не јављам подручју и да идем у село Слишане где се налазио Окружни НОО. Одбор је већ био оформљен, имали су своја одељења за привреду, просвету, војно одељње и др. Ја сам био одређен да радим у одељењу за просвету, са Драгутином Гроздановићем, учитељем. Био је познат као Уча. У међувремену, одбор је добио упутство о начину додељивања партизанских споменица. Са овим смо се упознали на састанку Окружног комитета партије. У упутству је објашњаван начин добијања споменице. Ја нисам имао право на споменицу, јер су то право имали само активни учесници у Народноослободилачкој борби. У Окружном НОО остао сам више од два месеца. Међутим, ослобођени су Вучје и горње Поречје. Одмах ми је Бошко саопштио да треба кренути за Вучје, за секретара НОО-а оформљеног од стране избеглица из Лесковца у Вучју после бомбардовања. Имао сам курира који ме је пратио до изнад Лебана, јер Бојник и Лебане нису били ослобођени од Немаца и четника. Којим сам све путем прошао ја сада не могу да се сетим. Једино се сећам да сам на удаљености више километара од Лебана прегазио Јабланицу, а потом заобишао село Шумане. Када сам се приближавао селу Славујевцу, на утрини изнад овог села сусрео сам се са мојим братом, Радетом. Јахао је коња. Изљубили смо се јер се одавно нисмо видели. Обавестио ме је да је курир у штабу Тринаесте бригаде. Није се дуже задржавао јер је носио неки извештај на фронт. Предвече сам стигао у Вучје. Преноћио сам код моје тетке Љубе, рођене сестре мога оца. Ставила ми је постељу у соби, али сам ја рекао да се код мене јавља и покоја вашка, те сам ноћио на тераси - ајету. Тако је било све до ослобођења Лесковца.

Оформљени одбор био је смештен у стамбеној згради Лазе Теокаровића, бившег индустријалца.

Због хапшења, постајала је опасност да неки чланови буду ликвидирани од Црне тројке. Данило Наранџић био је рањен и, са целом породицом, склонио се преко села Миланова и прикључио се партизанима. Јован Раичевић обавештен је од шефа финансијске контроле да ће по њега доћи Црна тројка да га ликвидира са осталим члановима (жена и два малолетна сина). Истог дана, са породицом, склонио се из града и преко села Миланова на ослобођену територију. Душан Динић, да не би био ликвидиран, такође се склонио из Лесковца.

По престанку рада овог одбора, први одбор на ослобођеној територији обнавља се у селу Вучју, почетком септембра 1944. године, под именом Градски НОО. Први председник одбора био је Тодор Стаменковић, зв. Дора, а секретар Тодор, зв. Мурат, кројач. Чланови одбора су били Љуба Ђермановић, Димитрије Ђермановић, Славко Маринковић, Глигорије Митић и Василије Стаменковић.

Одбор је заседавао свакодневно. Имао је просторије у једној од стамбених зграда власника Лазе Теокаровића, индустријалца. Задатак овог одбора био је да се стара о избеглицама из града који су после бомбардовања Лесковца бежали, као и о прикупљању података о људима који су били у служби окупатора и домаћих издајника.

Окружни НОО, пошто је ослобођено Лебане, премештен је у Лебане. Крајем септембра, колико се сећам, позван сам на састанак, као члан Градског НОО у Вучју, у Окружни НОО у Лебану. На овом састанку прорађена су упутства НОВ и ПОЈ о формирању комисије за испитивање злочина окупатора и његових помагача. Састанку су присуствовали сви чланови Окружног НОО, као и Окружног комитета КП. За секретара комисије за подручје Градског НОО изабран је Драгић Станковић, са задатком да образује ове комисије по свим ослобођеним општинским центрима. По повратку у Вучје обавестио сам о томе Градски НОО и одмах приступио формирању комисија. Најпре у Вучју, Стројковцу, Мирошевцу и др.

У слободним часовима одборници су међусобно разговарали о саставу одбора када буде ослобођен Лесковац и обухватањем са другим члановима. Одређивали су појединим члановима и функције у одбору, смештај у граду, планирајући кућу Љубе Маринковића, бившег трговца, која није била бомбардована. Једном приликом, у дискусији, рекао сам им да је прерано ово планирати, јер ће се по ослобођењу града повести шира дискусија о саставу одбора и људима које треба прихватити у одбор. То им није баш било по вољи, а у овом одбору били су људи познати као напредни социјалисти, иначе старији.

Једног дана пронела се вест да се колона Немаца приближава Вучју и да је већ близу села Белог Потока. Командант партизанске страже, Чедомир Стојиљковић, зв. Јанко, наредио је да са најпотребнијим стварима бежимо према Мирошевцу. Ја сам узео писаћу машину, а остали одборници су понели најпотребније ствари. Партизанска стража заузела је положај према Белом Потоку. Бежећи, удаљавали смо се према Мирошевцу и сместили се у вили-воденици на реци Ветерници, близу Мирошевца, бившег власника Лазе Теокаровића. Ту смо и преноћили. Пуцњаву око Вучја нисмо чули. Било је преко тридесеторо нас. Сутрадан смо одлучили да се вратимо у Вучје.

Дознали смо да Немаца није било и да је неко хтео да унесе панику међу грађанима Вучја и избеглицама.

Намеравао сам да посетим и Велику Копашницу, а по могућству и Грделицу да бих оформио комисију. До тог села требало је прећи преко брдовитог терена, местимичне обраслог густом шумом. Да пођем, нисам имао куражи, јер су партизанске јединице водиле борбу са Немцима, четницима и Зотовићевом војском између Рудара и Великог Трњана. Та близина фронта уливала ми је већу бојазност. Зато сам се обратио командиру партизанске страже Чедомиру (по ослобођењу одметнику за време Информбироа у Бугарску). Он се сагласио да са мном пођу Славко Маринковић и Гаврило Цекић, партизани која сам добро познавао јер су били Лесковчани. Били су наоружани пушкама, а ја сам имао пиштољ добијен у Окружном НОО у Слишану. Када смо дошли до села Загужана, већ је пао мрак. Одлучили смо да ту преноћимо. Један сељак, кога смо сусрели у селу, представио се као месни одборник те нам је обезбедио преноћиште. Моји сапутници су се успавали одмах, а ја сам био будан целе ноћи. У току ноћи чуле су се велике детонације. Било је то право бомбардовање. Долазиле су из правца Лесковца. У свануће чуо сам глас са улице: ЛЕСКОВАЦ ЈЕ ОСЛОБОЂЕН. Брзо сам изашао и човек је потврдио да су партизани ушли у град. Пробудио сам Славка и Гаврила и предложио им да идемо за Лесковац и одустанемо од планираног задатка. Дошли смо у Лесковац путем који води преко брда па све до Рударске цркве.

По доласку у Лесковац, запрепастио сам се. Читави блокови зграда у центру града, а нарочито улица Учитеља Јосифа и зграде у близини Гимназије, као и сама зграда Гимназије, били су у потпуности збрисани. Велики број улица је рарован од бомбардовања. Многе улице су биле потпуно затрпане материјалом од бомбардованих зграда, тако да се нису могле познати. Многе рупе, начињене од бомби, зјапиле су доста дубоко, на све стране разбацани материјал од рушевина, висиле су телефонске жице, електричне мреже и олуци од зграда. Навађени стубови су велика опасност за сваког пролазника. Све је одавало жалосну слику овако порушеног града. Грађанство је напустило град и избегло у села. Највероватније су остали у граду они чији су ближњи били затрпани под рушевинама и откопавали су своје најмилије или покушавали да у рушевинама пронађу своје драгоцене ствари. По улицама, скоро непроходним од рушевина, трговима и на сваком кораку чуле су се партизанске песме. Играло се партизанско коло. У тим тренуцима одушевљење у разрушеном граду тешко је описати. Чинило ми се да сав народ разрушеног пролетерског града игра и пева.

Крећући се Улицом краљице Марије, сада Пана Ђукића, поред зграде у којој је био смештен катастарски елаборат, приметио сам три партизана који су почели да цепају архиву, књиге и катастарску евиденцију. Опоменуо сам их да то не чине. Један од њих је рекао "Ми морамо да уништавамо све што нам није потребно." Упозорио сам их да је катастар и његова евиденција потрабна свеком друштву, па и нама. Одмах сам пронашао председника НОО Бошка Крстића и обавестио га да партизани уништавају катастарске књиге. Одмах је интервенисао тако да је остала делимично неуништена евиденција. Потом је уследила наредба - обавештење да се архиве не смеју уништавати. На овај начин је сачувана и архива Првостепеног суда, односно Среског суда у последњем тренутку, јер су и тамо партизани почели да избацују архиву да је паљењем униште. Намера је била да се све што потиче из старе Југославије уништи. Ипак, делимично је архива уништена. По ослобођењу Лесковца градски НОО из Вучја проширује се новим члановима. Први састанак одржан је у кући неоштећеној од бомбардовања доктора Станимировића, ветеринара, у Улици Николе Скобаљића, дана 12. октобра 1944. године. Састанком је руководио председник окружног НОО Бошко Крстић са члановима окружног НО фронта. Најпре је дискутовано о саставу Градског одбора, о томе да ли треба за председника бирати истакнутог борца НО покрета или човека који је помагао и био симпатизер покрета. Најзад, постигнута је сагласност да у датом моменту за председника одбора треба поставити човека оданог покрету, који је помагао НОП за време окупације.

Постигнута је сагласност да се за председника предложи Тодор Митић, зв. Чекерка, трговац, као и да се поред бораца обухвате и други грађани одани покрету. За секретара је предложен Добривоје Ранђеловић. За Извршни одбор предложено је 13 чланова. Пленум је бројао 23 члана. У Извршном одбору предложен сам за референта за финансије. Исто тако, формирани су одсеци којима су руководили, као референти, чланови Извршног одбора НОО-а, као привредни, социјални, финансијски, грађевински, одсек за обнову, за просвету, народну одбрану, здравље и други. У административном погледу, град смо поделили на четири рејона и сваки од њих је имао одборе.

На овој седници вођена је дискусија о обнови порушеног града, смештају грађана чије су куће биле порушене, снабдевању, помоћи угроженима и другим питањима од животне важности. Ради рашчишћавања порушеног града, Извршни одбор формирао је радну бригаду, а за првог команданта постављен је Данило Наранџић, кога је убрзо заменио Ђорђе Михајловић, а за комесара је изабран Ђорђе Станковић, зв. Јоле.

На другој седници Извршни одбор је донео одлуку да се одмах приступи обнови јавних објеката, школске зграде, железничке станице, пруге, мостова, инсталација и др. Зграда Гимназије, сада до темеља порушена, служила је Бугарима као касарна, магацин, па и затвор. Најкасније се почело са обновом Гимназије, због тешких оштећења, иако смо њено оспособљавање ставили у први план. Она је почела са радом тек крајем децембра 1944. године, и то првих дана само са нижим разредима.

На Извршном одбору предлагао сам да се обнови и приватна школа лесковачке трговачке омладине, али мој предлог није прихваћен са образложењем да је то приватна школа да сада трговина и занатство не раде. Са овим објашњењем се нисам помирио. Ово стога што сам у тој школи предавао неке предмете без хонорара, а прихваћен сам од управе школе као да се налазим у сталном радном односу како бих, због мојих честих хапшења, можда себи олакшао ситуацију.

Одлучио сам, ипак, да ову школу, коју је посећивало више од стотину ђака, обновим. Помагао ми је свршени ученик те школе Никола Чуљковић, сада службеник Хипотекарне банке у Лесковцу. Ученици су се одазвали позиву школе. Објаснио сам деци да морају, као и раније, да плаћају школарину, ако им родитељи то одобре. Ангажовао сам већином професоре Гимназије, а увели смо и нов предмет, изучавање руског језика. Предавања су одржавана четвртком после подне и недељом преподне. Након три до четири месеца рада у школи, позвао ме је председник окружног НОО Бошко Крстић, као члан Комитета, на разговор. Објаснио сам му да сам можда погрешио што сам ово учинио, али нисам могао себи да дозволим да ова деца посећују школу за време окупације по локалним кафанама и зато сам овако поступио. Наслућивао сам да ћу бити критикован, па и партијски кажњен, због плаћања школарине, међутим, сутрадан ми је повереник за просвету Окружног НОО Драгутин Гроздановић уручио решење о постављењу за хонорарног директора школе. Остао сам на овој дужности све до 1948. године, када сам из Окружног јавног тужилаштва премештен у Власотинце за среског јавног тужиоца. У школи је било добрих ученика, па је моја жеља била да им омогућим да наставе са школовањем у Економској школи. То сам успео преко Министарства трговине и снабдевања са министром Ристом Антуновићем. Министарство им је одобрило упис у Економску школу, са допунским испитима из неких предмета. Могу да истакнем и ово, три престарела ученика, преко 16 година, захтевала су да их упишем у први разред ове школе. Размишљајући да за време окупације нису били у стању да похађају школу, уписао сам их, и сматрам да нисам погрешио јер су двојица од њих завршили еко-

номски факултет и докторирали. Окружни НОО је и финансирао ову школу - исплаћивао хонораре професорима.

У том и таквом Лесковцу требало је брзо искористити све постојеће могућности и нормализовати живот, не само за обнову града већ и за даљe вођење рата, јер је борбена линија фронта у то време била само десетак километара од главног града. Освајачи су оставили град не само опљачкан већ су при повлачењу минирали и палили зграде, војне магацине. Град је био без светла, саобраћаја, и воде, предузећа опустошена и опљачкана, без сировина за рад, а радници великим делом избегли изван града.

Одмах по ослобођењу града, Извршни одбор је предузео мере за доношење урбанистичког плана и забрањена је свака новоградња. За израду регулационог плана града задужен је инжењер Богдановић и за релативно кратко време тај план је донет.

У циљу развоја културног и просветног живота, чланови управе Академског позоришта (Милан Радић, Бошко Наумовић, Драгић Стаpковић), у сагласности са Извршним одбором града и округа, обновили су рад позоришта и у току 1945. године дали и прву представу "Људи на санти леда". Отпочео је и рад Народног универзитега, а за првог његовог председника изабран је Бошко Крстић.

Крајем марта 1945. године изабран сам за члана Извршног одбора НОО среза Лесковац, за повереника за финансије. Министарство за финансије доставило је распис окружном НОО о обнављању рада пореске управе. На састанку повереника са подручја окружног НОО председник Бошко Крстић упознао нас је са расписом и тражио да се одмах приступи убирању пореза. Истовремено, у распису је објашњено да не треба примати на рад оне службенике који су сарађивали са са окупатором. Позвао сам све службенике пореске управе и финансијске контроле. За шефа управе поставио сам Милета Максимовића, искусног порезника. Према наредби министарства за финансије, сва акта потписивао је и доставља повереник за финансије, међутим, шеф управе није испоштовао ову наредбу већ је контактирао са министартвом потписујући пошту. Опоменут сам преко Окружног НО одбора и одмах сам сменио, односно разрешио га ове дужности и поставио за шефа управе Богољуба Митића. Размишљао сам и да га удаљим из радног односа, али је ипак остао да и даље ради као порезник.

Обављајући повереничку дужност - повереника за финансије среза, имао сам доста проблема око сређивања финансијске евиденције. Приликом повлачења Немаца из града, у два магацина остао је складиштен кукуруз, заплењен од грађана, у количини више од два вагона. Магацине су вероватно минама или подметнутом бомбом порушили

Експлозијом су разорене и оштећене и зграде у близини поште, као и више дућана. Извршилац овог злочина остао је неоткривен. Кукуруз помешан са малтером и другим материјалом није био за људску нити сточну исхрану. Стога смо на Извршном одбору среза донели одлуку да се кукуруз прода земљорадницима за прехрану живине. Одредили смо и цену по килограму. Обавестили смо земљораднике, расписом, као и на други начин. Заинтересовани купци обраћали су се председнику среза, Илији Грубачу, ради добијања потврде на основу које треба да подигну купљену количину кукуруза. Председник Илија је отпочео са издавањем потврда на обичном парчету хартије, уписивањем количине кукуруза и убацивањем новца у фиоку. То је, међутим, била обавеза благајник среза. За овај посао био сам обезбедио и блок-признанице. Приметио сам да у фиоци има доста новца и скренуо сам му пажњу да то даље не чини, али је ипак продужио да овако поступа. Извршни одбор среза састајао се скоро сваког дана поподне. Упознао сам одбор са радом председника и тако сам код њега пао у немилост. Рекао ми је "Зар немаш поверење у мене ". Дознао сам пре тога да је у бившој Југославији одговарао за сличне преступе. Кукуруз је исплаћиван у немачким рајхс маркама и српским новчаницама.

У повереништву за финансије среза остао сам до маја 1945. године и за то време, покушавајући да неке ствари побољшам, имао сам доста непријатности у свом раду. Могу да истакнем и овакав случај. У једној канцеларији затекао сам два омладинца, добро ухрањена, високог раста. Препознао сам да су то синови председника суда Радојчића (старешина суда). Хранили су се у срескоj кухињи, иако је њихова породица била богата и имала је непокретности и обрадиве земље. Нисам могао да сазнам чијом препоруком су примљени на рад у срезу. Сутрадан, рекао сам им да одмах напусте канцеларију и пријаве се војном одсеку, рекавши им да се омладина сама пријављује и одлази на Сремски фронт, а да они, као деца председника суда, хоће да избегну војну обавезу. Обавестио сам одсек за народну одбрану и потом су били мобилисани.

Маја 1945. године добио сам декрет Демократске Федеративне Југославије о постављењу за секретара у Окружном јавном тужилаштву у Лесковцу. Овај премештај, без моје сагласности, умногоме ме је изненадио. Секретарску дужност обављао сам до јула 1945. године, када сам добио други декрет о постављењу за иследника у истом тужилаштву. Правни факултет нисам завршио. У тужилаштву су иследење обављали помоћници тужиоца. Било је више кривичних пријава не само из општег криминала већ и због принудне сарадње са окупатором и домаћим издајницима и др. Најхитнија пријава, по којој је

требало поступити, била је да се изврши ексхумација леша у селу Губеревцу, сахрањеног већ преко 15 дана. Размишљао сам да је леш због велике врућине већ у распадању. Поред тога, главну тешкоћу представљало ми је што сам без судске праксе, па сам размишљао како ћу сачинити записник јер нисам познавао форму записника о увиђају. Добио сам стари закон о кривичном поступку и поглавље по увиђају. Читао сам возећи се чезом до села, јер времена нисам имао да се конкретније упознам са законском одредбом која се односила на увиђај. Грађани села Губеревца са натезањем су извадили сандук. Леш је био сав у распадању - само костур. Лекар опште праксе Бора Н. могао је једино да констатује да није било прелома - оштећења кости-ју.

Као најхитније, требало је водити и кривични поступак, због привредне сарадње са окупатором и домаћим издајницима, против власника фабрика. Размишљао сам како установити ту сарадњу и на који начин, па сам одлучио да најпре извршим заплену фабричке архиве - књиговодствену евиденцију. Из уговора који су индустријалци склапали са окупатором установљена је привредна сарадња са окупатором и домаћим издајницима, као и из других аката. На основу ових оригиналних докумената, сарадња је установљена. Власници фабрика осуђивани су од стране суда због сарадње са окупатором на временске казне, а као споредна казна изрицана је конфискација имовине. Непријатељ је знао какво упориште представља Лесковац и његове напредне снаге, па је на све могуће начине покушавао да сломи борбеност духа лесковачког краја, али му то није полазило за руком, и поред одмазде над недужним становништвом.

Ускоро је уследила ликвидације приватне трговине, али овај започети посао нисам окончао јер сам био премештен за среског јавног тужиоца у Власотинцу, решењем од 18. августа 1948. године. Овај премештај ме је изненадио, јер сам заволео иследну службу, иако је била врло напорна, тако да сам нерадо прихватио овај премештај за тужиоца у Власотинцу.

Тужилаштво у Власотинцу било је недовољно опремљено, без правника - административног особља. Успео сам ускоро да Републичко јавно тужилаштво Србије постави правника и административног службеника. У тужилаштву је било пријава из привредног криминала и кривичних дела против службене дужности и др. Успоставио сам добру сарадњу са органима унутрашњих послова УДБОМ и среским НОО. Органи УДБЕ поднели су кривичну пријаву тужилаштву против председника среског НОО Сретена Марковића са предлогом за његово хапшење. Из пријаве сам установио да се ради о члану партије из 1938. годи-

не. Нисам се сагласио одмах са његовим хапшењем, с предлогом да се код задруга изврше проверавања од којих је узимао грађевински материјал и друго, а није плаћао. По извршеној провери, донео сам решење о његовом притварању. Окривљени Марковић извршио је осам кривичних дела против службене дужности. Срески суд у Власотинцу изрекао му је пет година затвора. То је била максимална казна одређена законом. Због овог хапшења и изрицања казне Марковићу, од првих дана мога службовања појединцима из власти нисам био баш по вољи. Но, ипак, због недостатка кадрова, од повереништва рада среског НО добијам решење бр.1364 о постављењу за хонорарног наставника при стручној школи ученика у привреди, а потом и решење за председника Дисциплинског суда. Ни у раду овог суда и изрицању дисциплинских мера нисам био баш по вољи органима власти. Било је више дисциплинских пријава. Међу њима и пријава против Анђелије, Анђе, професорке биологије, поводом неправилног оцењивања неких ученика руководилаца и др. Веће Дисциплинског суда донело је ослобађајућу пресуду. За овакву одлуку не окривљује се веће (два поротника), већ председник који полако пада у немилост. Одмах сам био замењен. Било је приговора на мој рад (одбачај пријава), као и у неким одлукама к оје је суд доносио из своје надлежности. На мој захтев, а поводом настале ситуације, тражио сам контролу мога рада у тужилаштву не само од обласног тужиоца у Нишу, Драгића Мирковића, већ и републичког тужиоца. У мом раду није установљен ниједан пропуст, а био сам похваљен што сам написао, по кривици старијих малолетника, жалбу на пресуду среског суда, изреченој казни од 18 месеци, иако сам на суђењу предлагао условну осуду. Жалба је усвојена од стране Вишег суда и казна је условљена. У оваквој мојој ситуацији напоменуо сам обласном тужиоцу, као и помоћнику републичког тужиоца, да не бих желео да и даље останем у Власотинцу и да бих се радије вратио поново у Лесковац. Премештањем шефа УДБЕ Ђоке и постављењем Властимира за шефа УДБЕ из Сурдулице, сарадња је убрзо недостајала. Тужилац је био у обавези да једном недељно посети затвор УДБЕ . Једном приликом било је притворено више грађана из оближњих села, преко десеторо, због ношења литије. Сачинио сам службену белешку и упознао шефа УДБЕ да поднесе кривичне пријаве судији за прекршаје и да се у овом случају не ради о кривичном делу. Међутим, није тако поступио, задржао је људе у затвору, иако није одговарао хигијенским условима. Ове људе сам затекао у затвору приликом другог обиласка затвора. Одмах сам обавестио надлежне органе - Републичко јавно тужилаштво и обласну УДБУ у Нишу, као и обласног тужиоца. Било је и других хапшења. Због овог случаја шеф УДБЕ је

одмах премештен, а ја сам и даље инсистирао да одем из Власотинца. Желео сам да будем премештен у Окружно јавно тужилаштво у Лесковцу. Међутим, добијам решење за постављење за среског јавног тужиоца моравског среза. Ово је учињено против моје воље. У овом тужилаштву било је више нерешених пријава из привредног криминала, као и пријава за откуп житарица од пољопривредних произвођача. Најпре, у циљу сарадње, посетио сам секретара Среског комитета Бору Дикића и председника Среског народног одбора чијег се имена не сећам и укратко их упознао са проблемима: несвршени предмети и недовољан број службеника. По протеку неколико дана мога рада у тужилаштву, телефоном ме је обавестио помоћник савезног јавног тужилаштва Јосиф Маловић, напоменувши ми да је Врховни суд у Београду укинуо пресуду о кр. Јосифа Јовановића из Тешице и да се одмах сва конфискована имовина, уз моје присуство, врати окривљеном, и о предузетим мерама обавести Савезно тужилаштво. О томе сам најпре упознао секретара СК, а потом и председника среза, који су били изненађени насталом ситуацијом, јер су све покретне ствари међу собом поделили, а непокретну имовину уступили задрузи у Моравцу. Добио сам наређење да, уколико не врате ствари - покретне - употребим и милицију. У кратком року окривљеном су враћене покретне ствари, једино је земљорадничка задруга у Моравцу, којој су уступљена два коња, пружила отпор, па сам био принуђен да употребим милицију. Било је и других незаконитости, као што је случај два службеника Повереништва рада у селу Лужану. Они су једног сељака, који је већ два пута био мобилисан, односно укључиван на рад у руднику, покушали да и по трећи пут мобилишу. Пошто се успротивио, почели су да га злостављају и везаног га водили у више села објашњавајући људима да треба да се одазивају укључивању у план радне снаге. Предвече, уместо да га пусте кући, оставили су га да преноћи у чекаоници железничке станице у Житковцу, с тим да сутрадан дође у Повереништво рада. Уместо да оде у Повереништо, овај сељак се обратио тужилаштву и објаснио иследнику цео случај. Његову изјаву проверио сам у месној канцеларији у Лужану и установио да је било грађана који до тада нису били позивани и укључивани у радне акције, иако су, по закону, на то били обавезни. Одмах после извршене провере у месној канцеларији, упутио сам налог милицији да одмах приведу ова два службеника Повереништва рада у Тужилаштво ради саслушања и донео решење о њиховом хапшењу. Суд им је изрекао казну у трајању од шест месеци. Претрпео сам доста непријатности извођењем на суд чланове Среског комитета, односно чланове бироа комитета. О овоме је обавештен и Обласни комитет у Нишу. Заказан је и састанак

у Градском комитету у Житковцу, а делегат је био Миле Вељковић. Позван сам на овај састанак, предосећао сам зашто ме позивају у комитет. Из канцеларије тужилаштва узео сам и предмет њихове кривице и објаснио делегату цео случај. Ипак, није се сагласио, објашњавајући ми да има упражњених места од Светозарева до Врања. Обратио сам се онда Милошу Јовановићу, тужиоцу, и он се сагласио да будем премештен за Лесковац, али да ћу бити поново премештен за кратко време, што се и догодило. Добио сам решење за среског јавног тужиоца у Јагодини. Ово ме је изненадило. Обавестио сам о свему овоме секретара Среског комитета Стојана Миленковића и Владу Митића о мојој намери да дам оставку у Јавном тужилаштву. Овако сам поступио јер се све одигаврало у времену информбироа. Да сам добио премештај можда марта или априла, вероватно да бих се сагласио, али никако нисам могао да се помирим са судбином да се у току зиме одвајам од породице, а већ сам нешто припремио од зимнице. Изабран сам на првој седници скупштине за судију среског суда и након два месеца за среског јавног првобраниоца.

Јавно првобранилаштво била је нова правосудна установа, оформљена као друштвена адвокатура за заступање пред судовима и другим органима, а по овлашћењу и општине, просвете, привредних организација, здравства и др. Није било правника, па су се веће привредне организације обраћале првобранилаштву ради оцене правне ваљаности уговора. Код оцене правне ваљаности уговора долазило је врло често до несхватања органа власти да првобранилаштво може судским путем, парницом, поништити уговор, склопљен између општине и других органа и лица, када је у питању оштећење друштвене имовине.

Код склапања уговора било је повлађивања истакнутим руководиоцима, па и неким грађанима. Код оцене правне ваљаности уговора између Скупштине општине Лесковац и окружног јавног тужиоца у Прокупљу Луке Ценића, на штету друштвене имовине, одређена је накнада у износу од 64 динара по метру квадратном, а у свим осталим случајевима за експроприсане дућане у најужем центру одређена је накнада од 24 динара по квадратном метру. По овој цени експроприсано је више дућана и радњи за изградњу Осмоспратнице. Није објашњено, иако сам то захтевао, из којих разлога није обављана експропријација куће Луке Ценића и одређена накнада за његову трошну кућу Зато смо поднели тужбу Окружном суду у Лесковцу за поништај уговора. На расправи, оптуженик Лука се понашао бахато и истицао да је уговор Скупштина општине одобрила и да је он законит. Пре одржавања расправе неким послом ушао сам у канцеларију потпредседника Гојка Зечевића и затекао Луку, што ме је мало изненадило. Одмах

је започео да објашњава како ја нисам у праву и да је уговор правно ваљан. "Што ми то радиш " - питао је. Било је и других увреда. Ја сам му једноставно одговорио. "Тебе ја знам добро, капиталисто, теби је подсвест надвлдала свест." Обавестио је и повереника СУП-а и телефоном ме упитао шта је то било са Луком, тужиоцем из Прокупља. Мој одговор је био кратак. "Мани га, мислио је што је тужилац па да ме заплаши." О свему овоме обавештено је било Јавно тужилаштво Србије и Републичко јавно првобранилаштво. На једном састанку јавни првобранилац Јован Ловрић рекао ми је "Драгићу, овако се брани општа народна имовина." Обиласком општина, ради заступања у споровима, установио сам добру сарадњу и са имовинским службама. Евиденција општенародне имовине као и да не постоји. Залагањем првобранилаштва, установљењем картотеке, успели смо да у доброј мери евидентирамо друштвену имовину. У расправама код суда приметили смо, као у Лебану, да се продаје друштвена имовина, зграде и друго, па смо настојали да и ове уговоре поништимо, односно да докажемо да је то незаконита продаја.

Општина Лесковац донела је решење о изградњи стамбене зграде на локацији противној урбанистичком плану. У међувремену, Друштвено-политичко веће Скупштине општине Лесковац изабрало ме је за председника комисије за друштвени надзор. Комисија је разматрала ову представку и установила да се изградњом ове куће ремети примена урбанистичког плана. Иако је започета изградња, сазидан темељ и делимично приземље, забранила је решењем даљу изградњу. На састанку комисије представник СО је изјавио да је жена која је градила стамбену зграду пролила море суза па јој је председник одобрио. Комисија је заузела став да председник није овлашћен да мења урбанистички план, већ да то може да чини само Скупштина општине. Започета градња и данас је остала зарасла у коров. Такође, Скупштина општине Лесковац склопила је, поред осталих, и уговор о замени са приватним лицем Литрићем. Овим уговором општина замењује друштвену зграду бившег индустријалца, изграђену 1936.године, са великим простором у коме може да се смести дечје обданиште, за зграду, кафану грађену за време турске окупације, са једном петином уговарача Литрића, а остало је било конфисковано. Правну ваљаност овог уговора негативно смо оценили јер би реализацијом настало знатно оштећење друштвене имовине. Уговор је склопљен по рођачкој вези са најодговорнијим у СО Лесковац. Комисија за друштвени надзор одлучивала је и по многим представкама око додељивања плацева масовне дивље градње и др.

Законом о банкама који је био донет 1964. године, чланом 65, предвиђено је да после укидања среза привредни фонд, односно средства из

фонда, остану у седишту региона, тј. у Лесковцу. Међутим, залагањем председника среза Јосифа Трајковића припремљена је за скупштину среза Лесковац одлука да се средства фонда, која нису била мала, доделе Врању и Сурдулици. На седници скупштине среза између одборника Врања и Лесковца настао је прави хаос - свађа. Био сам присутан седници у својству среског јавног првобраниоца. За време паузе саветовао сам одборницима да престану са свађом, а уколико скупштина изгласа одлуку, да се обратимо Савезном уставном суду ради поништаја ове одлуке, што је и учињено. Председник Трајковић обавештен је, не знам од кога, о свему овоме, па ме је позвао у канцеларију. Праг његове канцеларије још нисам ни прешао, а он ми је гласно поставио питање "Чији си ти првобранилац" Укратко сам му одговорио "Ја сам првобранилац среза". Потом је додао "Ти си саветовао хипотекарну банку да се обрати уставном суду." "Да јесам, али ми закон на то даје право." Ради тога постао сам за њега неподобна личност. Срез престаје да функционише, свим службеницима, па и возачима, повећавају се плате изузев среском јавном првобраниоцу. После тога нисам више позиван на седнице Извршног одбора среза нити сам добијао материјал за седницу. Срески станови откупили су њему блиски, по повољној цени - књиговодственој вредности. Често сам размишљао, зар председник среза - правник - може да буде оволики локалиста. Ово му није сметало да касније буде изабран и за судију Уставног суда. Решењем Народног одбора среза, на седници скупштине изабран сам за председника Дисциплинског суда, који је био у великом заостатку. Надлежност Дисциплинског суда била је доста велика, а она је обухватала све општине округа, затим, просвету, здравство, судство и друге. Пре мог избора, председник среза Влада Митић рекао ми је да је досадашњи председник суда Михајло Милићевић, начелник за општу управу среза, занемарио рад у суду, нагласивши "Не ради, а ти, одмах кад ажурираш суд, бићеш ослобођен." Веће Дисциплинског суда одмах је изабрало дисциплинског тужиоца и више судија који су водили ислеђење. Дисциплинским већем, због изречених пресуда за неке руководиоце среза и других установа нису били задовољни. Међу пријавама у суду постајала је и пријава против три професора Гимназије за дисциплинско гоњење, јер су дозволили матурантима да преписују писмене задатке. Суд је одржао расправу, саслушао и неке сведоке и на крају их ослободио, због чега сам трпео извесну критику. Мој одговор је био да је директор већи кривац, била је слаба организација око израда писмених задатака, и за све то је одговоран директор, а против њега нема дисциплинске пријаве.

Дисциплински суд је донео и неколико пресуда удаљења из службе на време од једне до три године. За непуних годину дана суд је доведен у ажурно стање, а ја сам ослобођен. Међутим, из мени непознатих разлога, председник среза, као и срески комитет, поново је предложен за председника Дисциплинског суда Михајло Милићевић, иако је претходно његовим незалагањем суд доведен у велики заостатак. Ја сам се одупирао и најзад прихватио да будем поново изабран, одборници су били против његовог избора, али је председник успео да убеди одборнике да ће се убудуће залагати и да ће довести суд у ажурно стање. Незнатан број одборника изјаснио се за његов избор. Радио је добро, само око наплаћивања хонорара уписивао неодржане часове суђења. То је и могао да чини јер је секретар среза Марко Милићевић, његов пријатељ, то омогућавао. За нерад, примио је добар хонорар, а ја сам за све време судио, и то послеподне без хонорара, и то искључиво у поподневним часовима, због чега су ми приговарале судије поротници, дисциплински тужилац и иследне судије.

Дисциплински суд је бивши председник Михајло поново довео у неажурно стање. Уместо да председник суда одговара дисциплински за свој нерад, ја сам на седници скупштине среза предложен да поново будем изабран за председника овог суда. Одмах нисам пристао, али су ме руководиоци убедили да се прихватим. Одговорност за појединце, блиске рођаке или руководиоце, нису подношене дисциплинске пријаве.

Био сам ангажован и у комисијама и фондовима. У фонду за стамбену изградњу био сам члан управног одбора од оснивања до укидања. Фонд је успешно обављао задатке из своје надлежности, али га стручњаци сувишног знања за привредне проблеме реорганизују у предузеће за стамбену изградњу. У фонду је било, са куриром, возачем и чистачицом, запошљено 16 радника. У предузећу се одмах, за исти посао, запошљава око 30 радника. Директор је беспотребно примао све могуће рођаке и пријатеље.

Затим, био сам председник Школског одбора ОШ "Светозар Марковић". Одбор је имао потешкоће у раду. На једној од седница одбора одлуку Наставничког већа о искључењу из школе четири ученика преиначили смо и три ученика су наставила школовање, а за једног ученика одбор се сагласио са његовим искључењем. Деца су на крају школске године показала добар успех. Одбор је овако поступио јер наставничко веће није поступило у складу са статутом школе (разговори са родитељима, провере о условима живота, материјалне прилике и др.).

Био сам и председник Школског одбора Пољопривредне школе у два мандата. Напустио сам тај одбор пре истека мандата јер нисам могао да подносим малверзације директора школе Миливоја Алексића,

због недомаћинског понашања са друштвеном имовином, иако сам на то често указивао на седницама одбора. Због оваквог мог поступка захтевао сам од секретара Градског комитета Стојана Ђокића да се формира партијска комисија и испита узрок мог напуштања Школског одбора. Изричито сам захтевао комисију да провери мој рад и рад директора школе Алексића. Ово сам понављао више пута секретару комитета. Најзад ми је одговорио "Драгићу, ти си за то много поран.ио". Унапред сам знао да од свега овога неће бити ништа, јер су добри пријатељи, а и из истог су села - Прибој. На седници школског одбора рекао сам и ово: "Када би просветни радници знали за каквог су кандидата гласали на посланичким изборима, одмах би га опозвали." На седницама одбора Алексић је увек био присутан. Није ми противречио, само је ћутао.

Био сам и председник Управног одбора, а потом и председник Савета Народног музеја у Лесковцу више од тридесет година. Одмах по обнови рада музеја, настојао сам да са управницима који су се често мењали покренемо некакву публикацију. Међутим, када је за управника музеја постављен Хранислав Ракић, са председником среза Владимиром Митићем пребројене су све тешкоће. Савет се сагласио да се публикација издаје са насловом Лесковачки зборник. Од тада особито лесковачки музеј постаје центар за проучавање лесковачког краја и шире. Лесковачки зборник, чије се излажење наставља више од четрдесет година, потврдио је правилност идеје свих оних који су иницирали његово излажење, креирали његову концепцију, окупљали сараднике и настојали да се одржи и стално побољшава.

У време док сам радио у истражном одељењу Окружног суда у Лесковцу, у саобраћајној несрећи возило - комби француске регистрације - остало је скоро неоштећено, а нека лица у комбију смртно су рањена, односно настрадала су, сем једне жене. Комби је остављен на чување у дворишту Окружног затвора у Лесковцу све до доласка ради преузимања заинтереосваних лица из Француске. У току ноћи дежурни милиционери затвора обавестили су Јавно првобранилаштво, иако оно није овлашћено за преузимање судске радње, да је у току ноћи председник Општинског суда Марко Милићевић, са аутомеханичарем Миленти-јем Радовановићем, размонтирао гуме са точкова комбија и исте ставио на своје возило, уградивши своје гуме у комби. Милиционери су овако поступили јер су се бојали одговорности што нису интервенисали поводом скидања гума са комбија. Саветовао сам их да поднесу кривичну пријаву тужилаштву или СУП-у и обавесте управника затвора Павела Павловића, ако то до сада нису учинили. Тужилац је био по

закону овлашћен да покрене кривични поступак против председника општинског суда, али сам унапред знао - уколико се пријава и поднесе, чуваће је у фиоци, и тако је и било.

Уследио је потом реизбор председника Општинског суда. По укидању среза био сам још нераспоређен, а одбио сам да конкуришем за Окружни привредни суд у Нишу. Одлучио сам да и ја поднесем молбу по конкурсу Општинског суда, иако сам унапред знао да нећу успети, јер је у питању Милићевић, односно Милићевићи. Службеници - уписничари анонимним писмом о малверзацијама председника упознали су један број одборника среза, посланике, као и потпредседника Скупштине Србије Ристу Антуновића. На скупштини среза настао је прави хаос око изјашњавања, односно гласања. Одборници су били за тајно гласање, али преседавајући седнице Миле, зв. Курдија, био је против јавног гласања, о томе се седница скупштине није изјаснила. Ја сам добио већи број гласова јер сам био задужио два одборника да и они броје гласање које је обављено дизањем руку, али председавајући, који је бројао гласове, наводно је избројао да је Марко добио три гласа више. Ја сам био задужио двојицу одборника да и они броје гласове и обавестили су ме после гласања да сам ја имао три гласа у моју корист. Седници скупштине је присуствовао и Риста Антуновић, мој добар пријатељ и друг. По завршетку рада скупштине рекао ми је: "Драгићу, дођи сутра у Београд колима Градског одбора, ја сам обавестио председника о томе." Није ми било познато зашто ме позива у Београд. Сутрадан изјутра возач је дошао и одвезао ме за Београд. Ристу сам нашао у старом двору. Одмах по јављању рекао ми је да не разговарамо о раду скупштине. "Ја сам већ рекао председнику Окружног суда у Лесковцу да почне са радом у суду и да ћеш на првој седници бити изабран за судију окружног суда. И то се догађа уместо да Милићевић председник Среског суда кривично одговара за све што је учинио - реизбором се награђује.

Суд је објавио и конкурс за пријем петорице приправника. Конкурисао је и мој син. Лука Лазаревић, судија тог суда, као председник комисије, обавестио ме је пре расписивања конкурса да мој син неће бити примљен већ да треба да се јави на одслужење војног рока. Значи, годину дана треба да чека на позив за војску, иако је испуњавао све услове из конкурса (највећи просек оцене на Правном факултету, члан СК, и све остало), а примљени су кандидати који нису испуњавали услове из конкурса.

У међувремену Милићевић и Михајло, начелник опште управе среза, изабран је за судију Окружног суда у Лесковцу, а потом и за председника истог суда. Колегијум судија није се изјаснио да се он бира за председника Окружног суда. Било је потребно мишљење колегијума о његовом избору за судију. Гласали смо тајно, Милићевић је сам себе гласао, али је пре гласања изјавио: "Гласали за мене или не, ја ћу бити изабран за председника." Тако је и било, зар свој своме да не учини, па макар и незаконито. Бавио се другим проблемима и то му је било привржениje несудовање. Приликом адаптирања судске зграде настао је општи хаос - грабеж грађевинског материјала од њему блиских радника суда. Оваква ситуација је настајала и код председника, бираних после њега, па чак још гора, о чему сада није тренутак да пишем. Опомињао сам секретара партијске организације да закаже састанак и да се о свему овоме спроведе дискусија, само је ћутао. Рекао сам му: "Ти имаш главу само за лепоту." Када бих описивао детаљније (не)рад председника суда, то би ме далеко одвело. Сматрам да у будућности, ако ме здравље послужи, то посебно објасним. Такође, моја сарадња са окружним тужиоцем и замеником тужиоца била је добра, нарочито првих дана, када сам прихватио да радим у истражној служби. Временом се погоршавала, када сам указивао на одустанак тужиоца од даљег гоњења, иако има кривичног дела. Тужилац одустаје од гоњења, враћа предмет истражном судији да обустави кривични поступак. Поступио сам по закону, и донео решење о обустави кривичног поступка. Оштећеној (ради се о силовању) при уручењу решења о обустави поступка саветовао сам да може да настави кривично гоњење као супсидијерни тужилац. Као сиромашној, обрадио сам јој оптужницу, адвокати то добро наплаћују. Судија Окружног суда Момчило Стојановић осудио је окривљеног на четири године затвора. Врховни суд је потврдио пресуду, а тужилац, не знам из којих разлога, није га гонио.

Оваквих поступака тужиоца било је и по другим предметима. Оштећенима сам излазио у сусрет писањем оптужница, чиме сам се посебно замерио тужиоцу, када је за то сазнао. Односи су постојали све затегнутији и најзад сам био принуђен да напустим истражну службу и поново се вратим у другостепено веће.

Могу да истакнем још један случај. Саобраћајни удес се догодио на путу Лесковац - Лебане. По оформљењу екипе, кад сам дошао на лице места, већ сам тамо затекао тужиоца и начелника СУП-а Бору Јовића. Истрагом је установљено да је лице настрадало кривицом возача. По завршеној истрази, достављен је предмет тужиоцу, али је он одустао од гоњења. Одмах сам сазнао, после одустанка тужиоца од даљег гоњења,

да је возач путничког возила био блиски рођак начелника среза Боре Јовића. Тужилац Мицић Драгољуб, зв. Драгче, реизбором није изабран - остао је без службе.

Учествовао сам, као члан Извршног одбора Градског НОО у Лесковцу, по решењима овог одбора, у разним комисијама за избор и именовање. Изабран сам за члана комисије за спровођење Закона о заштити земљишта од спирања и одржавања на подручју Грделичке клисуре, не само у Власотинцу већ и у Лесковцу, када је Грделица по територијалној подели припала Лесковцу. Решењем НОО среза бр. 10970 од 6. 2. 1959. године постављен сам у комисију за пензионисање бораца НОР-а, решењем НОО општине Лесковац бр. 22526-56. године, у посебну комисију за попис деце палих бораца и жртава фашистичког терора као секретар Општинског одбора Савеза бораца, а потом и председник СУБНОР-а, решењем бр. 11620 од 5.12.1959. године о образовању комисија о начину, роковима, несвршених предмета и других података, решење народног одбора среза бр. 2832 од 30.3.1960. године о образовању комисије за оцењивање просветних радника - председник комисије, решење о именовању чланова школског одбора бр. 872 од 29.1.1960. године, за пољопривредни школски центар-председник одбора, решење бр. 21334 од 3.12.1962. године, решењем бр. 2133 од 3. 12. 1962. године НО Лесковац у комисији за расподелу станова изграђених за учеснике НО рата за председника, решење народног одбора среза 250 од 8.1.1963. године о образовању испитне комисије за полагање испита за стицање степена стручног образовања за квалификованог и висококвалификованог возача моторних возила - за председника комисије, решењем НО општине Лесковац бр. 3998 од 19.3.1963. године за оцењивање наставног васпитног особља при Пољопривредном школском центру ангажован сам и по други пут, решењем народног одбора Лесковац бр. 1221 од 31.1.1963. године о именовању члана Управног одбора Фонда за изградњу спомен-обележја, решење НОО среза бр. 2199 од 20. 3. 1960. године за оцењивање службеника НОО среза - за председника, решење НОО среза Лесковац за формирање комисије за рашчишћавање имовинских односа, решење НОО Лесковац бр. 4631 од 29. 3. 1960. године за оцењивање васпитног и наставног особља школе Светозар Марковић - председник комисије, а био сам и председни Школског одбора, решење НОО среза бр. 27663 од 27.2.1963. године о именовању за члана савета Народног музеја, решењем бр. 12954 од 11. 11. 1963. године именован за члана поткомисије за коначну редакцију статута среза, решењем Скупштине општине среза Лесковац бр. 13541 од 3. 12. 1963. године за члана комисије за изучавање питање кадрова у органима управе Скупштине среза, судовима и

Привредној комори. Општински фонд за стамбену изградњу бр. 672 од 6.5.1964. године одређен за председника комисије која ће прегледати захтеве индивидуалних зајмотражиоца и оценити оправданост истих, Скупштина општине Лесковац решењем бр. 4110 од 19.3.1963. године за члана комисије о одређивању назива улица, решењем бр. 6260 од 28.5.1960. године именован за председника савета за општу управу скупштине Лесковац и решењем скупштине општине Лексовац 13690 од 25.12.1965. године именован поново за председника савета за општу управу Скупштине општине Лесковац.

Да цитирам ова решења дао ми је повод књижевник Бора Здравковић, који је приликом прегледа општинске и среске архиве наишао на ова решења и обратио ми се речима: "Драгићу, као да си ти био једини у Лесковцу, јер смо наишли на велики број твојих решења о постављењу у разним комисијама и организацијама."

Сачувани су концепти појединих предавања на разним семинарима и курсевима, као и народном фронту Народни одбори и партија, Први мај празник радног народа, Прослава посвећена 40-годишњици Комунистичке партије Југославије, Основне карактеристике савременог капитализма, Нека питања неговања и развијања револуционарних традиција о споровима, Пријем нове зграде Пољопривредног школског центра, Социјализам и држава, Допринос држава народних демократија за учвршћење мира у свету, Питање и проблеми правне заштите непокретне имовине у друштвеној својини, Актуелни задаци правосудних органа - два предавања, Народноослободилачки одбори на окупираној територији, Малолетничка делинквенција (основне школе "Светозар Марковић", "Вук Карџић" и друге), затим, био сам председник комисије за организациона и политичка питања СУБНОР-а региона у Лесковцу (Уводна излагања на састанцима СУБНОР-а, у општинама сам излагао).

На крају, да напоменем да никада нисам причао о својим неким подвизима за време рата, односно окупације наше земље, па и сада, свима је познато, то чиним скромно, трудећи се да прикажем како се све то одигравало. Све то нисам исисао из прсте, а настојао сам да све истинито прикажем.

Summary

Dragić Stanković

I WAS A PARTICIPANT

After many years passed, the author writes down memories covering his earliest days (born in 1910, at the village Veliko Trnjane near Leskovac), with period of political struggles between two World Wars, participating on as the leftist; the next period is National-liberation War, presenting his illegal work in occupied Leskovac, and the period afterwards (post war reconstruction) when he had important political functions.

Stanković was always politically engaged by poverty-stricken, vulnerable social groups. As prosperous youth representative, as it used to be spoken, he actively participated in cultural happenings of Leskovac. His memories may present the guideline for researchers of historic event in long period characteristically for social struggles, fight for liberation against occupiers and socialistic revolution, including completely new, unconfirmed social order.

ПРИКАЗ

Јасмина С. Ћирић

ПОЈАВА ЗНАЧАЈНОГ КОРПУСА

В. Кораћ, Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју, Београд 2003.

Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности, у сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика културе, објавило је 2003. године књигу академика Војислава Кораћа „Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју".

Проистекла из истраживања на студентским праксама у периоду 1979 - 1982. и дугогодишњег рада овог истакнутог научника, књига је штампана у формату корпуса „Споменици српске архитектуре средњег века".[1] Овај податак је од посебног значаја јер су цртежи и фотографије штампани у формату који праћење текста чине знатно лакшим. Књига има 172 стране основног текста, са резимеом на француском језику иза сваког поглавља. Садржи 234 напомене, 123 цртежа - од којих су седам цртежа А3 формата, и 204 фотографије. Као што је напоменуто у уводу књиге, споменици сакралне архитектуре четрнаестог века на територији БЈР Македоније мање су заступљени у

[1] Подсећамо да је објављивање корпуса покренуто у Археолошком институту САНУ под руководством Ђурђа Бошковића и управом Републичког завода за заштиту споменика културе са Радомиром Станићем на челу. За обраду података у вези са описаним споменицима коришћена је грађа Ђурђа Бошковића сакупљана приликом теренских истраживања. У питању су следеће публикације: М. Чанак Медић- Ђ. Бошковић, Архитектура Немањиног доба И. Цркве у Топлици и долинама Ибра и Мораве, Београд 1986;

М. Чанак Медић, Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и Приморју, Београд 1989; Ђ. Бошковић, Хиландар. Саборна црква, Београд 1992; М. Чанак Медић- О. Кандић, Архитектура прве половине XIII века И. Цркве у Рашкој, Београд 1995; М. Чанак Медић, Архитектура прве половине XIII века II. Цркве у РаШкој, Београд 1995.

новијој историографији у односу на споменике тзв. Рашке и Моравске школе. Стога, у овој књизи излаже се грађа о дванаест црквених грађевина, а то су: Св. Никита- Чучер (15 - 36), Старо Нагоричино, црква Св. Ђорђа (37- 80), црква Св. Арханђела у Штипу (81 - 108), Љуботен, Св. Никола (109- 128), Кучевиште, Свети Спас - Богородичино Ваведење (129 - 152), Лесново (153- 188), Псача, црква Св. Николе (189 - 211), Матеич (212 - 242), Заум, Света Богородица Захумска (243- 314), и црква Св. Андреје на Трески (315 - 338)[2]. После Увода (5 - 6), у којем аутор образлаже мотиве за проучавање споменика на овој територији, следе Садржај (7), Скраћенице за чешће навођену литературу (9 - 11), потом поглавље под називом Поглед на целину, обележја, токови (13- 14). У овом поглављу аутор осветљава околности под којима су настала дела сакралне архитектуре о којима је реч, истичући да су њихови ктитори „личности из високог аристократског реда", као и то да се на делима опажа „приближавање Цариграду, потом преузимање узора из Грчке и Запада и враћање на исти пут"[3]. Свако поглавље подељено је на потпоглавља која су посебно назначена бочно од главног текста, где су смештене и напомене. С обзиром на чињеницу да се готово свако поглавље састоји из потпоглавља, попут Увода у којем се аутор осврће на историју и историографију одговарајуће сакралне грађевине, Замисао простора и структуре, Ентеријер, Фасаде, Мере и Закључак, указаћемо на поглавља у којима су описани детаљи који су до објављивања ове књиге остали готово незапажени у научној јавности.

У поглављу посвећеном архитектури цркве Св. Никите у Чучеру (15 - 36) аутор се осврће на историографију која одражава слику боље проучености сликарства него архитектуре цркве, што важи готово за све поменуте сакралне споменике. Наиме, иако је сликарство нашло адекватно место у егземпларном прегледу „Византијске фреске на тлу Југославије"[4], чињеница је да се у истраживању архитектуре цркве Св. Никите недовољно одмакло од времена истраживања Жарка Татића.[5]

[2] По речима проф. др Марице Шупут на промоцији књиге одржаној 24. 02. 2004. у САНУ, дванаест споменика обрађених у овој књизи представљају „избор естетски највреднијих дела те епохе".

[3] В. Корać, Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју, Београд 2003, 13.

[4] В. Ј. Ћурић, Византијске фреске на тлу Југославије, Београд 1976, 50. О манастиру Светог Никите цф. амплиус: И. Ђорђевић, Зидно сликарство српске властеле, Београд 1994, с.в. Св. Никита; Б. Тодић, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 343; М. Б. Марковић, Манастир Светог Никите код Скопља- историја и живопис, Београд 2004 (Рукопис докт. дисерт. : Филозофски факултет у Београду, 10. 03. 2005).

[5] Ж. Татић, Архитектонски споменици у Скопској Црној гори, III, Св. Никита ГСНД XII, Скопље 1933, 127- 134.

Интересантно је да се посебно описује изглед фасада. Иако аутор истиче да је на цртежима зидање „само делимично представљено"[6], мора се признати да је нарочито минуциозно израђен цртеж источне фасаде. Та минуциозност најпре се уочава на приказаним двоструким слепим луковима који су „сагрђени у симетричном ритму једнаких мера".[7] Непосредно испод двоструких лукова одговарајући регистар заузимају опеке постављене дијагонално, тако да формирају мотив ромба, затим наизменично постављене опеке хоризонтално и вертикално, с том напоменом да су поједини елементи декорације резултат накнадног преправљања.

Следеће поглавље књиге посвећено је архитектури цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину (37- 80). Указујући на историју истраживања Старог Нагоричина, коју су обележили Н. П. Кондаков, Г. Мије, П. Поповић, М. Васић, Ж.Татић, Ђ. Бошковић, закључно са Бранимиром Тодићем, који је резултате својих истраживања изнео у монографији „Старо Нагоричино"[8], чак и недовољно упућен читалац стиче утисак да је ова сакрална грађевина веома актуелна у научној јавности. Резултати истраживања које је остварио Војислав Кораћ не разликују се толико у техничкој и фотографској документацији, колико у тумачењу простора и структуре. Подсетићемо да се у монографији Бранислава Тодића на самом почетку излагања о архитектури цркве истиче да: „Због постојања незанемарљивог старијег омотача, можда и неких носача у унутрашњости, црква има две „основе" - у нивоу врата и нивоу горњих прозора".[9] Поменуто другачије тумачење Војислава Кораћа уочава се у мишљењу да „прилагођавање замишљене концепције постојећим околностима произвело је осетне разлике између новонасталог дела и петокуполних цркава Солуна, које се сматрају правим представницима тога типа грађевине. И целина и делови добили су у Старом Нагоричину одговарајућу намену, олтарски простор је развијен, а јасно су обележени и наос и припрата, али се у новом решењу појавила просторна асиметрија".[10] На још једном месту аутор истиче: „У науци је одавно важећа мисао да је Старо Нагоричино као уписани крст са пет купола прилагођен старијој лонгитудиналној грађевини, па је стога деформисан. Такво опажање је подупрто обликом основе грађевине. Та мисао је тачна, али са типо-

[6] Оп. цит., 19.

[7] Ибид., 25.

[8] Б. Тодић, Старо Нагоричино, Београд 1993.

[9] Ибид., 43.

[10] Ибид., 38.

лошког становишта: уписани крст са пет купола као тип грађевине који овде нема пропорције стога што је укључен у старију грађевину, чија основа има друге пропорције. Међутим, у простору ово решење има друге особености, које заслужују више пажње него размишљање о типолошкој усмерености петокуполне цркве".[11] Такође, треба напоменути да оправданост цитирања управо ових ставова налазимо у томе што целокупан организам Старог Нагоричина аутор сагледава као резултат једне структуралне етапе у развоју српске средњовековне архитектуре. Наиме, као што је својевремено академик Кораћ истакао да је „у Дечанима у потпуности остварен план Рашке школе" [12], говорећи о Старом Нагоричину, он истиче следеће: „Враћајући се од Грачанице ка претходним остварењима, најпре цркви Св. Ђорђа, открићемо рашки троделни олтарски простор, параклисе и певнице, све то укључено у нови организам (...). У цркви Св. Ђорђа је приремљена Грачаница".[13]

У поглављу под називом Лесново (153- 188), приказана су архитектонска обележја цркве Св. арханђела Михаила у селу Леснову. По већ устаљеној схеми, аутор прво износи податке о животу манастира од његовог настанка до почетака интересовања првих научних радника у двадесетом столећу, па све до савремених истраживања међу којима посебно место заузима монографија Смиљке Габелић „Лесново. Историја и сликарство".[14] Посебну погодност у праћењу излагања у овом поглављу представљају цртежи који се углавном налазе на страни супротној од оне на којој је текст. Такав је случај са потпоглављем Ентеријер, које се лакше прати јер је приказ храма у аксонометрији на следећој страни.[15] Поред детаљног описивања остатака пода за који се претпоставља да је првобитан,[16] поменућемо да се фасаде поново описују са нарочитом пажњом. Веома је функционално то што су цртежи нпр. јужне и северне фасаде штампани на формату приближном А3, што је омогућило лакше сагледавање не само декоративних елемената, као што су украсни лукови пласирани у једнаком, правилном ритму, већ и сагледавање петокуполне структуре наглашене високом лунетом изведеном правилним смењивањем камена са по три реда радијално постављене

[11] Ибид., 63.

[12] В. Кораћ, L' architecture de Decani, tradition et innovation; у: Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 150.

[13] Оп. цит. , 63.

[14] С. Габелић, Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998.

[15] Цф. Ибид., 156- 157.

[16] Ибид., 158.

опекс. Када је реч о поткуполном простору, логично је поменути и апартну куполну конструкцију. Поменувши да је купола решена тако да се у правцу запад- исток и југ - север секу по две стране тамбура, аутор такође наглашава да је градитељ „изабрао решење које се могло видети у Солуну" што „доприноси претпоставци о солунском пореклу градитеља или наглашеног утицаја солунске архитектуре на грађење програма за цркву у Леснову".[17] То што се на цртежима не појављују сви елементи камене пластике не сматрамо недостатком, с обзиром на то да се располаже беспрекорним описима и адекватном фотографском документацијом истих. Битан допринос, свакако, представља и потпоглавље под називом Мере, јер се компарацијом података ове врсте може тумачити однос према узору. То се најбоље уочава на примеру цркве Св. Николе у Псачи, чија укупна дужина готово да кореспондира дужини наоса цркве у Леснову.[18] Такође, по узору на Лесново, и у Псачи се припрата са куполом укључује непосредно у простор грађевине. Све то указује да је ктитору Псаче као узор послужила задужбина чији је ктитор на већем ступњу хијерархијске скале. Стога је располагање димензијама храма један од неопходних елемената у сагледавању токова средњовековне архитектуре на овој територији.

Поглавље под називом Матеич, црква Успења Богородице (212-242), од посебног је значаја јер се кроз детаљно излагање података у вези са овим изузетним остварењем српске архитектуре четрнаестог столећа долази до закључка да исто представља још једну етапу у концепцисвању петокуполне структуре храма. Наиме, Матеич се сагледава као синтеза свих промена српске средњовековне архитектуре, закључно са црквом Св. арханђела код Призрена. У извесном смислу, поново се указује на прототип. Тако аутор истиче да је „призренска задужбина цара Душана била основа за грађење програма по коме је пројектован Матеич. На исти је начин замишљен основни простор храма, трочлани олтарски део, наос са великом куполом на средини и четири мале куполе на угловима и нартекс".[19]

[17] Ибид., 171.

[18] Цф. Ибид., 173, 202.

[19] Сличности се уочавају и на следећим елементима архитектуре: два стуба кружног пресека који носе кубичне капителе украшене стилизованим антропоморфним, зооморфним и флоралним мотивима подсећају на капителе призренских арханђела по начину обраде. Затим, окулус испод чеоног лука западног крака крста се може протумачити такође као својеврсни одјек розете призренских арханђела. У ужем смислу, западни портал има рашке традиције - степенасто смицање пиластара, а истовремено по луку који је избачен изнад улаза подсећа на западни портал у Грачаници. Не треба заборавити и на паралеле са цариградским манастиром Христа Пантократора. Ибид., 230.

Последње поглавље књиге посвећено је архитектури цркве Св. Андреје на Трески (315- 338). Указавши на монографију Јадранке Проловић[20] и њен значај, аутор истовремено истиче да је разлог објављивања овог рада другачије сагледавање архитектуре цркве.

Подаци у вези са првобитном сликаном декорацијом фасада изложени су беспрекорно, са готово филигранском прецизношћу. Тако нпр. сазнајемо да „На источној страни северног крака трансепта у горњој зони између нише и северне ивице, у висини основне нише, појас од малтера од око 20 цм висине, са траговима црвене боје, а у доњој зони, испод нише урезане су линије у размаку од 4 цм, без трагова боје".[21] Таква објашњења су од особитог значаја јер указујуна то да је опека сликана, чиме се стварао илузионистички ефекат зидања у опеци и малтеру. Да је збиља у питању дело високих вредности, указано је и мишљењем да: „Трансформисање тростране у правоугаону основу, уз истовремено преношење бочних поља тространог обима конхе на источну и западну фасаду могло је да буде само дело искусног и у стручном смислу поузданог архитекте".[22]

Иако овом приликом нисмо поменули све приказане споменике сакралне архитектуре, у књизи је описано њихово затечено стање, што је посебно драгоцено за Љуботен и Матеич, који су претрпели оштећења током међуетничких ратних сукоба 2001. године. С обзиром на чињеницу да се књига придружује корпусима српске средњовековне архитектуре, приказани споменици се одликују квалитетним дескрипцијама детаља и целине. Сходно томе, књига академика Војислава Корађа „Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју" изузетно је вредан подухват који представља незаобилазан извор научних сазнања и подстицајних тумачења приказаних споменика.

20 Ј. Проловић, Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska, Wien 1997.

21 Оп. цит., 325.

22 Ибид., 329.

Лесковачки зборник
књ. XLVI

***

Издаје
Народни музеј у Лесковцу

***

Одговорни уредник
Верољуб Трајковић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Превод на енглески
Валентина Костић

***

Прелом
Владимир Тасић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: **„ГРАФОПЛУС“** Лесковац

НАРОДНИ МУЗЕЈ

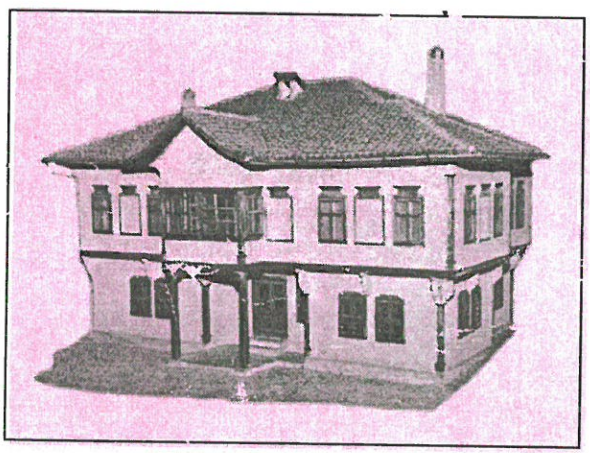

ЛЕСКОВАЦ